NAVAL-GRANTHAVALI

OR

THE PUBLISHED AND UNPUBLISHED WRITINGS

OF

THE LATE NAVALRAM LUXMIRAM,

Late Principal of the Kattyawar Training College

and

Late Editor of the Gujarat Shala-Patra.

WITH

AN INTRODUCTION AND A LIFE OF THE AUTHOR,

BY

GOVARDHANRAM MADHAVRAM

TRIPATHI, B. A., L, L. B.

Bombay High Court Vakil,

(Author of the Sarasvatichandra and of the Sneha Mudra).

VOLUME III.

Subjects on Technical Science.

PUBLISHED BY

DHIMATRAM NAVALRAM PANDIT.

AHMEDABAD:

Printed at the Ahmedabad United Printing and General Agency Company "Limited" by Ranchodlal Gangaram.

A. D. 1891.

Price Rupees

10653

નવલ-ગ્રંથાવલિ

અથવા

સ્વર્ગવાસી રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામના
પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

રા. રા. ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠી. બી. એ.
એલ. એલ. બી. વકીલ હાઈકોર્ટ.
સરસ્વતીચંદ્ર તથા સ્નેહમુદ્રાના કર્ત્તા, તેમણે લખેલી.

ગ્રંથકર્ત્તાની જીવનકથા સહિત.

ભાગ ૩ જો.

શિક્ષણશાસ્ત્રના વિષયો.

પ્રસિદ્ધકર્ત્તા.

ધીમતરામ નવલરામ પંડિત.

અમદાવાદ.

આભાની હવેલી અધ્યે યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ
જનરલ એજન્સી કંપની "લિમિટેડ"ના પ્રેસમાં
રણછોડલાલ ગંગારામે છાપી.

પ્ર. મુંબાઈ. સંવત ૧૯૪૭. ઈ. સ. ૧૮૯૧.

मूल्य रु. १—१२—०.

ગુર્જર દેશના ગ્રંથકારો!

મ્હારા સ્વર્ગવાસી પિતા તમારા ઉપર પ્રીતિ

રાખતા, તમારા ગ્રંથોના ગુણ જોવા

ઉત્સાહી હતા, અને તમારે

નામે અને અર્થે આ-

નંદ પામતા,

માટે

આ તેમના પવિત્ર જીવનનો અવશેષ

હું તેમના વિયોગથી શોકલીન

તેમનો પુત્ર

ધીમત નવલરામ પંડિત

તમારે ચરણે

મુકુ છું.

પ્રસ્તાવના.

રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામનાં કુટુંબ તરફથી તેમના આશ્રિત રા. હરિલાલ વલ્લભરામે નવલરામભાઇના ગ્રન્થોનો સંગ્રહ છપાવવા વીશે મ્હારો અભિપ્રાય પુછ્યો અને સહાયતા માગી. દ્રવ્યની સહાયતાની તો તેમને જરુર નહતી, કારણ આ કાર્યમાં જેટલું ખરચ થાય એટલું પિતાએ મુકેલાં દ્રવ્યથી ખરચવું એ નવલરામભાઇના ચિરંજીવ ધીમતરામ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. માત્ર ગ્રંથોની વ્યવસ્થા વગેરેમાંજ સહાયતા જોઇતી હતી. આવા લોકપ્રિય, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, ઉત્સાહી, અને ઉદ્યોગી ગ્રંથકારને તેના મરણ પછી કોઇપણ ગ્રન્થકાર આવી સહાયતા આપે તો એ એક બન્ધુકૃત્ય છે એમ જાણી, અવકાશ કમી હોવા છતાં પણ આ બન્ધુકૃત્ય કરવું મ્હેં સ્વીકાર્યું છે, અને તે વિશેષે કરીને એટલા માટે કે રા. હરિલાલે આવી સહાયતા જ્યાં જ્યાં માગી ત્યાં ત્યાં નિષ્ફળ થયા અને નિરાશ થઇ વધારે સહાયતા માગવી મુકી દેતતો ગુજરાતી સાક્ષર વર્ગને શિર મ્હોટો કૃતઘ્નતા દોષ આરોપાત. બીજા કોઇએ આ સહાયતા આપવાનું માથે લીધું હત તો મ્હારે વધારે આનંદ પામવાનું કારણ એટલા માટે હતું કે મ્હારાથી કેટલીક જાતની સહાયતા આ કાર્યમાં આપી શકાઇ નથી અને તે આપનાર મળત તો વધારે સારું થાત.

રા. નવલરામનો પ્રથમ ગ્રંથ સન ૧૮૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી તે તેમની આખર સુધીમાં પોતાના નામથી અથવા નામ વિના જે જે છુટક ગ્રન્થો બ્હાર પાડ્યા છે તે શીવાય ગુજરાતશાળાપત્ર તથા બીજાં પત્રોમાં તેમનું પ્રાસંગિક લખાણ છે. શીવાય ૧૮૬૭ પ્હેલાંનું અને પછીનું એમનું ઘણુંક લખાણ છપાવ્યા વિનાનું છે. આ બધુંયે લખાણ આ સંગ્રહમાં મુકવું એ તો નિરર્થક શ્રમ અને ખરચની વાત છે એવું લાગ્યાથી આ સર્વ છાપેલા અને લખેલા લેખને ચાળવાની અગત્ય હતી. લખનારાઓના લેખ માત્રનું કંઇ કંઇપણ પ્રયોજન તો હોય છે, પરંતુ કેટલાંક પ્રયોજન ખાનગી હોય છે, કેટલાંક ક્ષણિક અથવા તત્કાલસંબંધી હોય છે, અને માત્ર થોડાક લેખો ભવિષ્ય ઉદ્દેશે લખાયા હોયછે. જે ગ્રંથો ભવિષ્ય પ્રજાને માટે લખાયલા નથી અથવા તેને ઉપયોગી નથી એવા ગ્રંથો છપાવવા એ માત્ર ઘણા મ્હોટા ગ્રંથકારોના વારસોનેજ યોગ્ય છે, કારણ એવા ગ્રંથકારો

શીવાય બીજાની ન્હાની ન્હાની વાતો સાંભળવા જગત અભિલાષી હોતું નથી. આ અને એવા બીજા વિચારોથી આપણા ગ્રંથકારના લેખોમાંથી નીચેના લેખો આ સંગ્રહમાં રાખ્યા છે અથવા રદ કર્યા છે.

અપ્રસિદ્ધ લેખોમાંથી જેટલા લેખોમાં ગ્રંથકર્તાના મન–સંસારનું અપરોક્ષ પ્રતિબિમ્બ પડી રહેલું છે તેવા લેખો આ સંગ્રહમાં લીધા છે. આમાંના કેટલાક લેખ ઇંગ્રેજી–મિશ્રિત છે. સંગ્રહના બીજા ભાગમાં "મનના વિચાર" નામના જુદે જુદે પ્રસંગે લખાયલા વિષય આનું દૃષ્ટાંત છે.

કેટલાક અપ્રસિદ્ધ લેખો કર્તા હયાત હત તો છપાવત પણ કંઇ કારણથી છપાવવા રહી ગયલા હોવા જોઇએ એવા હતા તેને લીધા છે.

બાકીના અપ્રસિદ્ધ લેખો છપાવવા કર્તાએજ યોગ્ય ધારેલું નહી અથવા જાણી જોઇ છપાવેલા નહી અને હાલની પ્રજાને પણ ઉપયોગી નથી એવું સમજી સંગ્રહમાં લીધા નથી.

કર્તા ઘણાં વરસ સુધી "ગુજરાતશાળાપત્ર"ના તન્ત્રી હતા અને તેમાં તેમનું લખાણ ઘણુંક થયલું છે, પણ તેમાંનો ઘણોક ભાગ વર્તમાનપત્રોના સાધારણ લેખોની પેઠે તત્ક્ષણસંબંધી હતો અને હવે તેમાં કોઇને રસ પડે એમ નથી. કર્તાએ જાતે આ સંગ્રહ છપાવ્યો હત તો તે બાતલ કર્યા વિના રહેત નહી અને અત્ર પણ તે બાતલ કરવામાં આવ્યો છે.

કેટલાક ગ્રંથોનો "કાપી–રાઇટ" પર હસ્તે ગયેલો છે અને કેટલાક લેખ માત્ર વિદ્યાર્થિઓને વાસ્તે હજી જુદા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેપણ આ સંગ્રહમાં લીધા નથી.

બાકીના સર્વ પ્રસિદ્ધ લેખ સંગ્રહમાં દાખલ કર્યાછે અને તેના નીચે પ્રમાણે જુદા જુદા ભાગ કરી જુદા જુદા છપાવ્યા છે.

૧ નાટકો, કાવ્યો, વાર્તાઓ, વગેરે અસલ લેખ અને ભાષાંતર.

૨ "ગ્રંથો, ગ્રંથકારો, અને સાક્ષરચર્ચા" એ નામ બીજા ભાગને આપવામાં આવેલું છે. પ્રથમ ભાગ સર્વ વર્ગના વાંચનારાઓને વાસ્તેછે અને આ બીજા ભાગના વિષય માત્ર વિદ્વાન વર્ગને પ્રિય થશે. નવલરામની કીર્તિ ગ્રંથકાર કરતાં ગ્રંથપરીક્ષક રૂપે વધારે છે, અને તેમની વિદ્વત્તા, બુદ્ધિ, અને સુજનતા તેમણે કરેલી ગ્રંથપરીક્ષાઓમાં સ્પષ્ટ ખીલવા પામી છે. તેમના પ્રસિદ્ધ તેમ અપ્રસિદ્ધ લેખોમાં આપણા ન્હાના તથા મ્હોટા, જુના તથા નવા, ગ્રંથકારોને યોગ્યતા પ્રમાણે અભિનંદન આપેલું છે અને એ ગ્રંથકા-

શેની ગ્રંથકારતાનું પૃથક્કરણ કરેલું છે. કેટલાક લેખો અમુક ગ્રંથકારને ઉદ્દેશી લખેલા નથી પરંતુ તે લેખોનો વિષય તેને લગતો હોવાથી તેને "સાક્ષરચર્ચા"નું નામ આપી આ ભાગમાં મુકેલા છે. ગ્રંથકારોને અને ગ્રંથ પરીક્ષકોને આ ભાગમાંથી ઘણુંક જાણવાનું મળી આવશે.

૩ ત્રીજા ભાગમાં શાળોપયોગી લખાણછે. કેવળ વિદ્યાર્થિયોયેજ નહી પણ તેમના શિક્ષકોયે પણ લેવાની શિક્ષાના શાસ્ત્ર સંબંધી વિષયો આ ભાગમાંછે. નવલરામની નોકરીની રીત કેવળ વેઠિયાવાડની ન હતી, પરંતુ પોતાનું કામ પ્રીતિથી કરતા હતા, અને એ નોકરી યોગ્ય રીતે બજાવવા શિક્ષણ શાસ્ત્રના નિયમોનું મન્થન કરતા હતા. આ અનુભવ અને ઉદ્યોગનું ફળ આ ભાગમાં ઘણી રીતે સમાયલુંછે.

૪ ચોથા ભાગમાં સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયોછે. આ વિષયો ઉપરે આપણી ભાષામાં એવા ગ્રંથો નથી. સરકારી સાત ચોપડિયોમાં તેમ શાળાપત્રમાં આ વિષયો વેરાયલાછે. ગુજરાતી વાંચનારાઓના મ્હોટા ભાગમાં આવું સામાન્ય જ્ઞાન પણ નથી. તેમને વાસ્તે આવા સંગ્રહની ખોટછે.

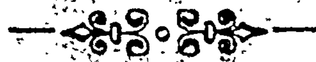
આવી રીતે ચાર ભાગમાં રા. નવલરામનાં લખાણનો સંગ્રહ છપાવી પ્રત્યેક ભાગ છુટો વેચાય તેમ બધા ભાગ ભેગા પણ વેચાય એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવીછે. એકઠા સંગ્રહ સાથે તેમ પ્રત્યેક છુટા ભાગની સાથે રા. નવલરામની જીવનકથા અને છબી પણ મુકવામાં આવીછે.

ગુજરાતી ભાષાની જોડણી સંબંધી જુદા જુદા ગૃહસ્થોના જુદા જુદા વિચારછે અને રા. નવલરામ પણ જુદી જુદી વયે જુદા જુદા વિચાર રાખતા હતા. તેમનાં લખાણને મ્હારા પોતાના અભિપ્રાયની જોડણી આપવી અયોગ્ય લાગ્યાથી તેમ આ ગ્રંથોના મુદ્રાંકન ઉપર દેખરેખ રાખવાને, અવકાશ ન હોવાથી, અસલ જોડણી જેવી હોય તેવી રાખવાની સૂચના આપી આ મુદ્રાંકન છાપનાર તથા હરિલાલ વલ્લભરામ એ બેના હાથમાં રહેવા દીધુંછે. તેમણે પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે આ કામ ઉપાડી લીધુંછે, અને તેમનાથી જે ભુલો રહી ગયેલીછે તે સુધારી લેવી એટલો આશ્રય આપવો એટલું મરનાર ગ્રંથકાર પ્રતિ કરવાનું અમારાથી બાકી રહી ગયેલું બંધુ—કૃત્ય સુજ્ઞ વાંચનારે જાતે કરી લેવાનુંછે.

કેટલાક ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારે જાતે ફેરફાર કરી રાખેલા તે ફેરફાર આ સંગ્રહમાં સ્વીકાર્યાછે. મેઘદૂતનો ઘણો ભાગ આવી રીતે ગ્રંથકારે સુધારેલો

છે. આટના ભોપાળાના કેટલાક ભાગ તો નવાજ લખેલાછે, અને તેમાંથી અણોક કહાડી નાંખવા જેટલો ભાગ તેમણે કહાડી નાંખેલોછે. છેલાં આઠ દશેક પાનાં આવી રીતે સુધારવાં રહી ગયાં હતાં, તે ભાગ અસલ "મોલિયર"માં ન હતો, ગુજરાતીમાં અપ્રાસંગિક હતો, અને તેમાં પણ ઘણુંક અશ્લીલ હતું. જો તેમનો હાથ આ ભાગ ઉપર ફરી વળ્યો હત તો ત્યાં આગળ નક્કી કાતર ચલાવત. આ સઉ કારણોથી અને હરિલાલની મારફત ધીમતરામે દર્શાવેલી ઇચ્છાથી આ ભાગ કહાડી નાંખવાનું જોખમ મ્હેં વ્હોર્યુંછે, અને તેમ કરવા જતાં છેલી કવિતા અસલ "મોલિયર"ને મળતી કરવા સારુ તેમજ સ્થાનયોગ્ય કરવા સારુ ફેરવવી પડી છે. આટલા જુજ ફેરફાર શીવાય બાકીનાં સર્વ લખાણ અને ફેરફાર અક્ષરશઃ કર્તાનાંછે.

બધા વિષયો જે જે વર્ષમાં છપાયલા અથવા લખાયલા તે તે વર્ષના ક્રમ પ્રમાણે પ્રત્યેક ભાગમાં ગોઠવ્યાછે, જે વિષયો એ પ્રમાણે ગોઠવવાનું બન્યું નથી તેને ભાગને છેડે મુકયાછે. **ગો. મા. ત્રિ.**

મ્હારા પિતા રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામના પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ લખાણોને તેમ તેમની જીવનકથાને વાચકવર્ગ સમક્ષ મુકવાનું માન આપણા જાણીતા નાગર ગૃહસ્થ રા. ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠી. બી. એ. એલ એલ. બી. નેજ છે. આથી મ્હારા પિતા પ્રતિ મ્હારા શ્રદ્ધાભાવનો અભિલાષ સજીવન રહ્યોછે. એમનાજ શબ્દોમાં બોલીએ તો "અરણ્યમાં રહેલા શિવાલયના અપુજિત પણ પૂજનીય બાણ તરફ શ્રદ્ધા પુર્વક બંધુકૃત્ય" બતાવી, મરનાર સાથે માત્ર અડધા કલાકનીજ મુલાકાત હોવા છતાં, એમના છુટક લખાણો તથા છુટક ટિપ્પણ તથા કાગળિયાંમાંથી, જે જીવન રા. ત્રિપાઠીએ ઘડી કહાડયુ છે તેજ એમના મહા શ્રમનું પરિફળ છે. વખતની સંગાસને લીધે જીવન જેને સંપૂર્ણ કહીએ તેવું થયું નથી એવું એઉ સાહેબનુંજ કહેવું છે. મ્હારા પિતાના મિત્રોમાંથી કોઇએ પણ જીવન લખવા બીડુ ઝડપ્યું નહિ અને તેઉ સાહેબોને પત્રદ્વારે પૂછતાં છતાં જવાબ ન મળવાથી અમે રા. ત્રિપાઠી સાહેબને વિશેષ હકીકત આપવા શક્તિમાન થયા નથી. તેને માટે વાચકવૃંદ ક્ષમા કરશે.

ઉપકૃતતા ઉભળકાથી હર્ષ પામી ઉદ્દગાર થાયછે કે રા. ગોવર્ધનરામના આ પરોપકારી કૃત્યથી હું હમેશનો એમનો આભારી થયોછું તથા ગૂજરાતી સાક્ષર વર્ગના પદપંકજ આગળ આ ગ્રંથાવલી મુકી શકુછું.

લી૰ ધીમત નવલરામ. પંડિત.

રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામની જીવનકથા.

કવિ નર્મદાશંકર મરણ પામ્યે થોડોજ કાળ થયોછે, તેમની જીવનકથાના અક્ષરો હજી લીલાછે, અને એટલામાંજ તે અક્ષરોના લખનારની જીવનકથા લખવાનો પ્રસંગ આવેછે એ ઈશ્વરેચ્છાના અનેક ચમત્કારોમાંનો એકછે, એવા ચમત્કારો હૃદયવેધક હોયછે, અને વિચારશીલ જનને વૈરાગ્યના વિચાર સુઝાડેછે. પરંતુ આ સ્થળ તેવા વિચારો કરવાનું નથી; તેમ મરનારના મૃત્યુનો હૃદયવેધક શોક પણ તેની જીવનકથામાં અપ્રાસંગિક છે.

રા. નવલરામના મૃત્યુથી ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક પુરું થયુંછે, એમ કહિયે તો ચાલે. ત્રીશેક વર્ષ ઉપર મુંબાઇમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઇ અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી અને ધર્મ સભા સ્થપાઇ, તે ત્રણે સભાઓમાંથી માસિક ચોપાનિયાં તે સભાઓનાં વાજાં પેઠે વાગવા માંડ્યાં, અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામના રાગ નીકળવા માંડ્યા અને તે રાગ ચારે પાસ ઝીલાવા માંડ્યા, મુંબાઇમાં કવિ નર્મદાશંકર મુંબાઇના સમુદ્ર પેઠે ઉછળવા લાગ્યા અને તેના રસતરંગમાં મુંબાઇગરી પ્રજા ન્હાવા લાગી, ધીમે ધીમે અમદાવાદ અને મુંબાઇ સાક્ષર પદ્ધતિમાં સંગમ પામ્યાં, એકરસ થયાં, અને અંતે એ અતિવેગવાળી ભરતીનો ઓટ થવા લાગ્યો. ઘણાક ગ્રંથકારો ધીમે ધીમે આ રણજંગમાંથી નિવૃત્તિ પામ્યાછે, કેટલાક વક્તાઓના વર્ગમાંથી નીકળી શ્રોતા વર્ગમાં ભળી જઇ નવી પ્રજાના નવા ઉર્મિને અનુમોદન આપીને તૃપ્ત થાયછે, અને બાકીના ગ્રંથકારો પોતાના પ્રથમ મતને વળગી રહી અથવા બદલી નાંખી લખતાં લખતાં સર્વભક્ષી યમરાજની અનંત મુખગુફામાં લીન થઇ ગયાછે. આ સર્વ વર્ગમાંથી એક અથવા બીજામાં ગણત્રી કરવા યોગ્ય નામો આંગળી વ્હેડે ગણાઇ રહે એમ નથી, અને તેમના અગ્રેસરોનાં નામ ગણતાં આનંદ અને સ્વાભિમાન થયા વગર રહેનાર નથી. કવિ દલપતરામ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી અને તેમના ભાઇ છોટમલાલ, રાવબહાદુર નંદશંકર તુળજાશંકર, રા. મનસુખરામ સૂર્યરામ અને રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, કવિ હીરાચંદ કહાનજી, રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, રાવસાહેબ

મહીપતરામ, રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઇ, બુદ્ધિવર્ધકના તંત્રી રા. દલપતરામ ખખ્ખર, હાંડિયાના તંત્રી, ગીરધરલાલ દયાળદાસ કોઠારી, કરસનદાસ મુળજી, માણેક અને ગુલાબના કર્તા રા. નગીનદાસ તુળસીદાસ, કવિ રણછોડ ગલુરામ, કવિ સવિતાનારાયણ, અને બીજા અનેક ન્હાના મ્હોટા તારાઓનો પ્રકાશ ઘણાં વર્ષથી ગુજરાત ઉપર જુદે જુદે પ્રસંગે જુદે જુદે રૂપે ઝળકી રહ્યો હતો, અને હજી તેમાંના કેટલાક નિવૃત્ત થઇને પણ પ્રસંગે પ્રસંગે બુધના તારા પેઠે કોઇ કોઇ વખત દેખા દેછે. પરંતુ તેમનો પ્રકાશ ઘણું ખરું તો લોકને અદૃશ્ય થયા જેવોછે. માત્ર એકજ તારો એવો હતો કે જે વ્હેલામાં વ્હેલો ઉગ્યો, અનેક તારાઓના નાયક જેવો દેખાયો, આખર સુધી ચળકયો, અને મોડામાં મોડો આથમ્યો—આ તારો કિયો તે સઉને સુઝે એમછે—એ કવિ નર્મદાશંકર. બીજો એક તારો આ તારાઓના સમયમાં, પણ મોડો, ઉગ્યો હતો અને શુક્રની પેઠે સઉથી મોડો આથમ્યો તે નવલરામ. ઘણાં વર્ષ સુધી એકજ રંગનો રહેલો દેખાયલો એનો સ્થિર પ્રકાશ આપણી આંખ આગળ તરેછે અને તરશે. હવે એ વર્ગના ગ્રંથકારો નવી વાણી બોલતા બંધ થઇ ગયાછે, તેઓ બોલી ગયાછે તેટલીજ તેમની વાણીથી આપણે સંતોષ માનવાનોછે, આપણા સાક્ષર વર્ગના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક પૂર્ણ થયુંછે, બીજું પુસ્તક તો જે હવે રચાય તે ખરું!

નર્મદની જીવનકથા નવલરામે લખી, પણ એ બે ગૃહસ્થો ન્હાનપણના મિત્રો હતા, એકબીજાના જીવનના પ્રત્યક્ષ જોનાર હતા, અને સમાન સમયરસના અનુભવી હતા. નર્મદનું જીવન નવલરામને પારદર્શક હતું; તેવીજ જાતનો મિત્ર નવલરામની જીવનકથા લખવા નીકળત તો ઉત્તમ થાત. પરંતુ પ્રયત્ન કરવા છતાં તેમ થઇ શક્યું નથી. તેમનું જીવન જાણનાર તેમના પરમ મિત્રોને તે જીવનની કંઇ પણ વીગત આપવા અવકાશ મળી શકયો નથી. આ જીવનકથાના લેખકને સન ૧૮૮૪માં રાત્રિયે માત્ર અર્ધો કલાક સુધીનોજ પ્રસંગ થયો હતો. તે પ્હેલાં અને તે પછી કોઇપણ રીતે એ બેનો પ્રસંગ થયો નથી. અરણ્યમાંના શિવાલયમાં અપૂજિત રહેલા પણ પૂજનીય બાણની કોઇ પૂજા કરે તેવીજ જાતની પૂર્ણ[illegible]થી આ જીવનકથા લખવાનું માથે લેવામાં આવ્યું છે. છિન્નભિન્ન થઇ

પડેલા જુના *કાગળોમાંથી એ કથા ઘડી કહાડી છે. નવલરામના કુટુંબ ઉપર વત્સલભાવ રાખનાર એમના જુના માણસ હરિલાલ વલ્લભરામનો શ્રમ અને આગ્રહ ન હત તો આ જીવનકથા લખવા વારો ન આવત એ લખવું ઘટે છે.

ઇ. સ. ૧૮૩૬-૧૮૫૩ | નવલરામના પિતા પંડ્યા લક્ષ્મીરામ માણેકચંદ સુરતમાં સુરભાઇ નામના અનાવલા દેશાઇને ત્યાં ગુમાસ્તીકરતાહતા. તે જાતે વીસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, વૈદિક વર્ગના, હતા. એમનો વેદ ઋગ્વેદ, સાકૅસ** ગોત્ર, અને આત્રેયી શાખા હતી. પંડ્યા લક્ષ્મીરામ અને સૌભાગ્યવતી નંદકોરનું એકનું એક સંતાન નવલરામ; તેનો જન્મ સુરતમાંજ સન ૧૮૩૬ ના માર્ચ માસની નવમી તારીખે એટલે સંવત ૧૮૯૨ના ફાગણ વદ ૬ને દિવસે થયો. નંદકોર નવલરામની હયાતીમાં ગુજરી ગયાં, લક્ષ્મીરામ, નવલરામના મરણ પછી, કેટલેક દિવસે ગુજરી ગયા છે. નવલરામ પાછલી અવસ્થામાં ઘણુંખરુ એકાંત રહેતા અને લખવા વાંચવામાં કાળગમન કરતા તે સ્વભાવ બાળપણમાંથીજ પડેલો હતો. નંદકોરને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું, છતાં ત્રણ ચાર વર્ષના નવલરામ માની પાસે બેસી એકડેએક લખે, તે મા જુવે ને ભુસી નાખે, અને દીકરો ફરી લખે. સુરતમાં ભાગા તળાવ નામની જગા આગળ ગોવિંદ મ્હેતાની ગામઠી નિશાળે અભ્યાસ શરુ કર્યો, એ નિશાળ આઠમે વર્ષે છોડી મ્હેતાજી દુર્ગારામ મંછારામની સરકારી-ગુજરાતી નિશાળે બેઠા, તેજ વર્ષમાં તેમને જનોઇ દીધું, અગિયાર વર્ષની વયે ગુજરાતી નિશાળનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો અને પરીક્ષામાં પાઘડી અને પુસ્તકો ઇનામમાં મળ્યાં, તેને લીધે ઇંગ્રેજી હાઇસ્કુલમાં ફ્રીસ્કાલર તરીકે એમને લેવામાં આવ્યા, અને સોળ સત્તર વર્ષની વયે એટલે સુમારે ૧૮૫૩માં એ અભ્યાસ પુરો કરી સંસારશાળાના વિદ્યાર્થી થયા. તે સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે સાધારણ માણસોને વધારે અભ્યાસનાં સાધન ન હતાં, અને મુંબાઇ અભ્યાસ સારુ આવવું તે બધાથી બનતું

---

*થોડીક તારીખો, મરનારની બાલ્યાવસ્થા, અને તેના સ્વભાવ અને અંતકાળનું વર્ણન, વગેરે કંઇક બાબતો એમના સ્નેહી તથા સગા રા. નરભેરામ મનસુખરામ તરફથી મળી છે.

**આ પ્રમાણે લેખ છે પણ તે ભુલ ભરેલો લાગે છે.

ન્હોતું. જેટલો અભ્યાસ કર્યો એટલો ઝડપથી, ન્હાની વયે, અને ઉત્સાહથી કર્યો. બાલ્યાવસ્થાના ઓરી વગેરે મંદવાડોમાં બાળક પુત્ર પોતાને કેડે બેસાડી નિશાળે લેઇ જવાની માને ફરજ પાડતો. રમતનો રસ કે અનુભવ ન હતો; બીજા છોકરા રમે ત્યારે પોતે જુદા પડી આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અને તારા ભણી જોઇ રહે અને તેના વિચારમાં પડી જાય ને રસ્તે જનાર લોક એમ જાણે કે આ છોકરો કાંઇ મહા દુઃખમાં આવી પડ્યો હશે. પ્રસંગે સ્વભાવ તીવ્ર પણ થતો અને એક જણને ત્યાં અભ્યાસ કરવા જતા તેનું પુસ્તક બગાડ્યા બાબત ઠપકો મળતાં તેની પાસેથી ફરી પુસ્તક ન લેવું એવો એકાંત નિશ્ચય કર્યો. પોતાનો દોષ હોય, લાભકારક ઠપકો આપનાર મળે, તેમાંથી અપમાન લેવું, ઠપકો આપનારનો ઉપકારને સાટે અપકાર માનવો, અને પરિણામમાં ખોટું લગાડીને કાંઇ એવોજ નિશ્ચય કરવો કે જેથી ઠપકો આપનારનો હેતુ નિષ્ફળ જાય અને લેનારને હાનિ આવશ્યક થાય,—આ તામસી પ્રકૃતિ છોકરાંની, તેમજ જુવાનિયાઓની હોયછે અને તેમાં પોતાને સમજુ માનનારા મૂર્ખોની વિશેષે કરીને હોયછે. પોતે ઠપકો આપે તે સફળજ થાય એવો હેતુ રાખનારાઓ ઠપકો લેનારની પ્રકૃતિ ન સમજી નિષ્ફળ ઠપકો આપી તે લેનારને હાનિ કરે એ પણ એક અણસમજ અને ખામી છે, કારણ **गुरोरेव हि तज्जाड्यं यच्छ्रोता न विबुध्यते ॥**

નર્મદજીવનમાં ગ્રંથકર્તાએ લખ્યું છે તે પ્રમાણે તે પ્રસંગે ગુજરાતી નિશાળોમાં કેટલોક અભ્યાસ આજની ઇંગ્રેજી સ્કુલો કરતાં વધારે થતો. ગુજરાતી અભ્યાસ પુરો થયો તે વખતે એટલે અગિયારની વયે હેટન્કૃત ભૂમિતિ અને ઘન સમીકરણમાં ન્હાના નવલરામ પ્રવીણ હતા. આજ પાઠશાળાઓમાંથી પણ ગણિત દુનિયાદારીમાં નિરુપયોગી ગણી કહાડી નંખાવવા પ્રયત્ન થાયછે. પાઠશાળાઓમાં ઘણા વિષયો હોવાથી કિયો વિષય કહાડી નાંખવો એ પ્રશ્નને અંગે આ પ્રયત્ન યોગ્ય હોય; પરંતુ દુનિયા-

ગણિતનો સ્વાદ આપવામાં આવે તો ઉપયોગી થાય એના દૃષ્ટાંતમાં નવલ-રામ, દુર્ગારામ, અને એમના સમયના બીજા અનેક ગૃહસ્થો-ની શક્તિ અનેકધા જોવામાં આવીછે અને તેમાં કેટલાક તો એવા છે કે બેકન બર્ક કે શેક્સપીયર તેમણે સ્વપ્નામાં પણ વાંચ્યાં નથી.

નવલરામનું પ્રથમ લગ્ન તેમની અગિયાર વર્ષની વયે શિવગૌરી ના-મની કન્યા સાથે થયું. લગ્ન પછી દશેક માસે તે કન્યાનું મરણ થયું. એમની ચૌદ વર્ષની વયે સુરત જીલ્લાના કડોદ ગામના વ્યાસ હરિલાલ બ્હે-ચરલાલની નવ વર્ષની પુત્રી મણિગૌરી સાથે થયું. મણિગૌરી હાલ હ-યાત છે અને તેમને પેટ થયેલી પ્રજામાંથી નવલરામની પુત્રી બ્હેન કમળા-નું વય આજ વીશેક વર્ષનું છે અને પુત્ર ધીમતરામનું વય ચોવીશેકનું છે. ધીમતરામ વિલ્સન કાલેજમાં અભ્યાસ કરે છે.

જનોઇ દેતા સુધી નવલરામને આખે માથે મ્હોટો ચોટલો હતો. વિદ્યા-વસ્થામાં તેમની કાંતિ ગોરી હતી, ઘાટ નાજુક અને બેઠો અને સ્વભાવ શાંત અને હસમુખો હતો. એમના શિક્ષકોમાં રા. કેશવરામ અમૃતરામ અ-ને મી. જેમ્સ ગ્રાહામ હતા. ઉભયનો અભિપ્રાય ઉંચો હતો, અને ઉભય આ છોકરાનું ભવિષ્ય સારું ક્‌હેતા. શરીર છેક નીરોગી ન હતું, ચૌદપંદર વર્ષની વયથી સ્વામી નારાયણના મંદિરમાં નિત્ય સાયંકાળે જતા, તે આ-ચાર્યને મહાપુરુષ ગણતા, અને ક્‌હેતા કે જેનાથી આટલા જંગલી લોક સુધર્યા છે તે સહજાનંદ કોઇ મહાપુરુષજ હતા. મંદિરના સાધુઓને મુ-ખેથી વાતો સાંભળતા. સર્વ વસ્તુઓથી તેમજ જીવોથી ભરેલા આ અ-નાદિ અને સત્ય જગતમાં ઈશ્વર વ્યાપ્ત છે અને તેની સાથે અખંડ ધામમાં અનંત મુક્તો સહિત સાકાર રૂપે ઈશ્વર અખંડ વિરાજમાન છે એવું એ સાધુઓનું મત ખરું માનતા, અને તે મતને વિશિષ્ટાદ્વૈત ક્‌હેતા. નવલરામ વીશ બાવીશ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી એમનું આ મત કાયમ રહ્યું. એ વયે એમની પ્રીતિ શંકરમત ભણી વળી.

ઈ. સ. ૧૮૫૪–૬૪ | સન ૧૮૫૪ ના સપ્ટેંબરમાં એટલે અઢારની વયે સુરત ઇંગ્રેજી હાઇસ્કુલમાં નવલરામને નવમા આસિસ્ટંટ માસ્તરની નોકરી દશ રૂપિયાને પગારે મળી. આ પગાર તે સમયે સારો ગણાતો. આ જગાથી ક્રમે ક્રમે ચ્હડ્યા. સને ૧૮૬૧ માં ચોથા આસિસ્ટંટ થયા. તે વર્ષને આખરે સાઠ રૂપિયાને પગારે ડીસા એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલના હેડમાસ્તરની કામ અ-

લાઉ જમા મળી; ત્યાં થોડાક માસ રહી પાછા સુરત હાઈસ્કુલમાં આવ્યા, અને ત્યાં છેક ૧૮૬૪ સુધી રહ્યા; વચ્ચે થોડાક માસ ગોપીપુરા બ્રેંચ સ્કુલના હેડમાસ્તરનું કામ કરી આવ્યા હતા.

નર્મજીવનમાં નવલરામ ૧૭ થી ૨૨ વર્ષ વચ્ચેની વયને "આત્મ મંથનકાળ" નામ આપેછે, અને લખેછે કે તે સમયમાં સ્ત્રીવાસના તેમ "નામાંકિત થવાની" અને એવી બીજી મહેચ્છાઓ આત્માને ડ્હોળી નાંખેછે, અને "જુવાનીના કારમા ચગડોળ"પર ચ્હડાવેછે. જો એમણે આ નિયમ બાંધવામાં પોતાના જાત અનુભવને પણ કામે લગાડ્યો હોય તો આપણે કહેવું જોઇએ કે નવલરામ આ અવસ્થા ઘણી મોડી વયે પ્હોચ્યા અથવા વ્હેલા પ્હોચ્યા હોય તો ઘણા વર્ષ સુધી એ તિરોભૂત રહી. જેમ ધરતીના ગર્ભમાં ઘણા કાળ સંતાઇ રહેલો અગ્નિ ધુંધવાઇ રહેલો હોય અને ઓચિંતો પર્વતને ફોડી નાંખી જ્વાળામુખમાંથી એકાંતે ભભુકવા માંડેછે અને અંતે પ્રસિદ્ધ રીતે ગર્જવા માંડેછે તેમ નવલરામને થયું દેખાય છે. શાંત ગંભીર અને નિશ્ચેષ્ટ દેખાતા આ જુવાને છેક સત્તાવીશમે વર્ષે એટલે ૧૮૬૩માં ચિત્તની જ્વાળાઓ એકાંતમાં ક્હાડવા માંડી અને ૧૮૬૭ થી તેને પ્રસિદ્ધ વામવા માંડી. ૧૮૬૨ના અરસામાં મહારાજ લાઇબલ કેસ ચાલતો હતો અને નવા વિદ્યાર્થિઓને નવી જાતના રણજંગમાં ઉતરવા દૂર સુધી સંભળાય એવી હાકો મારતો હતો. એ હાક નવલરામના શાંત કાળજામાં પણ વાગી; સુધારાવાળા શેઠિયાઓએ મુંબાઇના "રાસ્તગોફતાર અને સત્ય પ્રકાશ"માં ૧૮૬૨ના સપ્ટેંબરમાં જાહેરખબર છપાવી લા-

ક્ષક (critic) રૂપે આગળ આવવાનો અભિલાષ ઉત્સાહથી કવિને જણા-વ્યો. વળી કવિને પુછેછે કે "Masters of such schools" નું ભા-ષાંતર શું કરવું? કંઇ રૂઢ સંસ્કૃત શબ્દછે? "આપણી વગર ખેડાયલી ભાષામાં મને કઇ શબ્દ જડતો નથી." નવી વિદ્યા અને નવો ગ્રંથકાર એક સ્થાને અધિષ્ઠિત હોય ત્યાં આવો રમણીય ઉમંગ હોયછે; પણ એ ઉમંગની રમણીયતા ભોગવનારો પરીક્ષક વિનાં તે ઉમંગ ધરતી બ્હાર ફુટી નીકળતો નથી. પાછલી અવસ્થામાં નવા ગ્રંથકારોનો યોગ્ય ઉમંગ ખીલવવાનું નવલરામ ભુલતા નહી એ પરોપકાર વૃત્તિમાં આ પોતાના ઉમંગનો ભંગ કેમ ન હોય? કવિ નર્મદાશંકરનો ઉત્તર આ ઉમંગ તોડે એવો ન હતો તેમ વધારે તેવો યે ન હતો. તે લખેછે કે "મને નવાઈ લાગેછે કે તમને આટલું બધું લખવાને ફુરસદ ક્યાંથી મળી? આવા નીરસ વિષય ઉપર તમને લખવાનું સુઝયું ક્યાંથી?" અર્પણની બાબતમાં કવિ લખેછે કે "જોદરે ભેસને ઘેર ઝડકા જેવું તમે કરોછો. પરિણામ જણાવ્યાવિના અર્પણ કેવું? માસ્તર આફ આ પોએટીક સ્કુલ ને માટે નામ આપવાની જરૂર નથી. નામ આપ્યા વગર પણ નિર્વાહ થઇ શકશે," વગેરે. "શુભેચ્છક" નર્મદાશંકરની કાગળ નીચે સહી છે.

પોતાની કવિતા પાસ થઈ કે નપાસ થઇ તે વીશે ઘણા દિવસ સ્વાભાવિક આતુરતા રહી. સાઢાસાત મહીના સુધી પરિણામ ન જણાયું એટલે અધીરા ઉમેદવારે દફતર આશકારા પ્રેસના શ્રી. બેરામજી ફરદુનજી ઉપર પત્ર* લખ્યો. પરીક્ષકોએ ઘણે દિવસે નવલરામને અર્ધુ ઇનામ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઇનામ નવલરામે કબુલ કર્યું નહી, અને આ ઠરાવથી નારાજ થઈ તેમણે ઇનામ આપનાર ઉપર એક લાંબો પત્ર ગુસ્સે થયેલા જુવાનિઆઓ લખેછે તેવો—લખ્યો, નિબંધ પાછો મંગાવી લીધો, અને પ્રથમ "આઇડીયર" હતા તેને ઠેકાણે "સાહેબ" શબ્દે સંબોધી "શ્રી. નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ ઉપર તેમજ પ્રથમ The Ahmedabad Fellow of the old school હતા તેને ઠેકાણે "શ્રી. દલપતરામ

* નવલરામે લખેલા પત્રોની નકલો કરી રાખીછે. અસલ પત્રો જેને લખ્યા હશે તેને પહોંચ્યા હશે કે નહીં એ તપાસવું કઠણછે. તેથી કાળને ખાતર નકલો જડી તેના અસલ પત્રો પહોંચાડ્યા હશે એમ ધારી સ્વીકારી આ જીવનકથામાં એ પત્રોની યોજના કરીછે. નવલરામ ઉપર આવેલા પત્રો હાથ લાગ્યા નથી.

ડાયાભાઇ ગુજરાત પ્રાંતના "કવીશ્વર" ઉપર—એમ બે લાંબા પત્ર ૧૮૬૪માં લખ્યા, પ્રશ્નમાળા પુછી તેમને આ કવિતાની પરીક્ષા કરવા વીનંતી કરી. આ પત્રોને ઉત્તર શો મળ્યો તે જણાતું નથી. કવિતા જાતે છપાવવાનો વિચાર પણ નવલરામે કર્યો જણાયછે, પણ પાછળથી એ વિચાર માંડી વાળ્યો અને તેમ કરવાનું કારણ લેખ ઉપર જણાતું નથી. જો આપણે એવું ધારિયે કે પાછલી અવસ્થામાં પૂર્વ અવસ્થાનો વિદ્યાર્થી-પ્રયત્ન પોતાની પરિપક્વ શક્તિથી ઉતરતો લાગ્યો હોવાથી અને વિચારફેર થવાથી આ કવિતા આખર સુધી પેટીમાં રાખી મુકી, તો તે અનુમાન એમની પાછળની ગંભીર અવસ્થાના આત્મપરીક્ષક સ્વભાવને છાજતુંછે. એ કવિતાના અંત ભાગમાં એમની તે સમયની ધર્મદશા સ્પષ્ટ જણાયછે. "વેદાંત ખરેછે બંધુરે," "તે વેદનો ધર્મ વધારીરે," "સંસ્કૃતશાળા બહુ કહાડો," "બ્રહ્મજ્ઞાન વિલાસમાં રાચોરે" ઇત્યાદિ પદો એમના મનનું વેદાંતમાં સંક્રમણ જણવેછે. અને તે ઘણું કરીને અખાજેવાની અસરથી થયું હશે. અખો, વલ્લભ અને એવા બીજા કવિયોની કવિતા આ પ્રસંગે તેમણે વાંચવા માંડેલીછે. ઉભા રહેલા પાણીદાર ઘોડાને સતેજ કરવામાં માત્ર ચાબુક ઉગામ્યાનું જેવું માહાત્મ્યછે તેવુંજ નવલજીવનને આ પ્રસંગતું માહાત્મ્ય થયું કહિયે તો ચાલે. નર્મદાશંકરપર ઇંગ્રેજીમાં પ્રથમ લખેલા પત્રમાં તેમણે નવી "સ્કુલ"ને ઉદ્દેશી લખ્યું હતું કે "I am very ambitious to have the merit of being the critic who first perceived its existence and beauties." "એની હયાતી અને સુંદરતાને પ્હેલ વ્હેલી પરખનાર પરીક્ષક હોવાનું માન લેવાનો મને ઘણો અભિલાપછે." આ મહેચ્છાને મુંબાઇના પરીક્ષકોએ તિરસ્કાર કરી સવિશેષ ઉશ્કેરી અને ઉછાળી.

મહેચ્છાઓ હોયછે તો ઘણાકને, પણ સાધન વિનાની ઇચ્છાઓ તેલ વગરના સળગેલા ઘાસ પેઠે તરત હોલાઇ જાયછે. અભ્યાસ, અવલોકન, અને અનુભવ એ ગ્રંથકાર થનારનું તેલછે. અને તે વિના એકલી વધવા ઇચ્છતી બુદ્ધિ દીવાસળીની પેઠે સળગી તરત હોલાયછે. ગુજરાતમાં કવિયો, વર્તમાનપત્રલેખકો, અને બીજા ગ્રંથકારો તીડનાં ટોળાં પેઠે ઉભરાયછે અને થોડીક વારમાં સ્વતઃશાંત થઇ જાયછે તેનું કારણ આ જ છે કે ન્હાનાં બાળક સાધન વિના સાધ્ય શોધે તેમ વિદ્યા વગેરે શ્રમસાધ્ય સાધનો વિના ગ્રંથકાર થવા રોકટ ફડાકા મારી પાછા પડેછે. નવલજીવનનું

રહસ્ય આપણે એ જોઇશું કે ડગલે ડગલે સાધન અને સાધ્ય બે વધ્યાંછે. જે વખત લાઇબલની કવિતા સંબંધી ક્રોધ ઉછળતો હતો અને પત્રો લખાતાં હતાં તેજ વખતે વીરમતી નાટકનું હાડપિંજર ગોઠવાતું હતું, તર્કસંગ્રહનો અભ્યાસ કરવા બાળપ્રયત્ન થતો હતો, અને બેકનનું "નોવમ્ ઑર્ગેનન", આર્નોલ્ડનો હિતોપદેશ અને તેવામાં નવી રચાયલી ભાંડારકરની માર્ગોપદેશિકા વગેરે પુસ્તકો ખરીદવામાં આવ્યાં અને પાછળથી ગુરૂવિના યથાશક્તિ વાંચ્યાં પણ જણાયછે.

આવામાં નવલરામ સુરત ગોપીપરા બ્રાંચસ્કુલ નામની નવી ક્હાડેલી સરકારી શાળાના કામ ચલાઉ હેડ્‌માસ્તર હતા. શાળાનાં ધોરણોમાં તે પ્રસંગે કેટલોક ફેરફાર થયો હતો અને તેથી ગમત ભરેલી ગુંચવણો પડી જણાય છે. જુનાં ધોરણોમાં છોકરાઓ મ્હોટી ઉમર સુધી પરિપક્વ ગુજરાતી અને ગણિત શીખતા અને પછી ઇંગ્રેજી આરંભ કરતા. ૧૮૬૩માં એવું ધોરણ બંધાયું કે થોડુંક ગુજરાતી ભણે એટલે ઇંગ્રેજીનો આરંભ કરાવવો, અને તે ઇંગ્રેજીની સાથે વધારે ગુજરાતી ભણાવવું. આના પરિણામ બાબત નવલરામ પોતાના ઉપરીને રીપોર્ટમાં કડવી ફરિયાદ કરેછે કે ઇંગ્રેજી ભણવાને અમારા જેવીજ નિશાળો હોવાથી જુની રીત પ્રમાણે ગુજરાતી પુરું ભણેલા મ્હેતાજીઓ અમારી સ્કુલમાં આવે છે, ગુજરાતી ત્રીજી ચોથી ચોપડી ભણેલા તેમનાજ વિદ્યાર્થિયોના વર્ગમાં તેમને બેસવું પડે છે, અને આથી બંનેને હરકત પડેછે. આ હરકતો અને તેના ઉપાયોની ચર્ચા ઘણી ચતુરાઇથી કરી છે, અને એમના ઉપરિયોએ એમને વીશે ઉંચો અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો તે સકારણ હતો.

મહેચ્છાઓ જુવાનીમાં ઉછાળા મારેછે તે જુદા જુદા મનુષ્યોમાં જુદી જુદી રીતે પરિણામ પામે છે. કેટલાકમાં ઉછાળા એકલાજ હોયછે તે થોડા સમયમાં થાકી શાંત થઇ જાય છે. આ ઉછાળા હોયછે ત્યારે અત્યંત વેગવાળા અને ઉદ્ધત હોય છે. કેટલીક ન્હાની નદિયોમાં પૂર આવે છે અને કલાકમાં નદી સુકાઇ જાયછે એ આમની દશા છે. કેટલીક નદિયોમાં આખું ચોમાસું ધીરે ધીરે પાણી વધ્યાં કરેછે, કેટલાક વખત તો વધે છે કે નહી એ પણ ન સમજાય એટલું ધીરું પૂર હોય છે, ઓછું થતું થતું પણ આ નદિયોનું—પાણી બીજા ચોમાસા સુધી ટકે છે, અને વર્ષાવર્ષ એ નદીનો પટ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના વધી કેટલેક વર્ષે લોકોને ચમકાવે છે. કેટલાકની મહે-

ચ્છાઓ આવી રીતે વધે છે. નવલરામની મહેચ્છાઓની પ્રવૃત્તિ આ જાતની હતી. એક વર્ષે તેમાં પૂર, બીજે વર્ષે શાંતિ, ત્રીજે વર્ષે પાછું વેગવાળું પૂર, વળી શાંતિ, અને અંતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ. ૧૮૬૩માં નવો ઉત્સાહ છે, ૧૮૬૪ માં ચિત્ત શાંત છે, અને ૧૮૬૫ માં વળી મન ઉછળેછે. એજ રીતિમાં નવલરામના મરણ સુધીના જીવનનું દિગ્દર્શન છે.

ઈ સ. ૧૮૬૫-૬૬ | ભરુચ આગળ કાળામાથાના માનવીની અને ચંડિકા જેવી મહાનદીની ઘણાં વર્ષોથી લ્હડાઈ ચાલી છે. માણસો પુલ બાંધે, નર્મદા તોડે, અને માણસો ફરી બાંધે. આ પુલમાં ઘણાં ઘણાં મગજો રોકાયાં છે અને જુવાન નવલરામનું મગજ પણ થોડો કાળ રોકાયું છે. ૧૮૬૫માં એક વખત એ પુલનાં ભુગળાંની એ મહાનદીના પાણીનું દબાણ સ્હેવાની શક્તિ વીશે પ્રશ્ન ચાલતો હતો અને તેમાં રોકાયલા મી. રિચ્મંડ નામના ગૃહસ્થે નવલરામને એ પ્રશ્ન પુછવાથી નવલરામની ગણિત બુદ્ધિ અંકાઈ, સાહેબ પ્રસન્ન થયા, નવલરામના ઉપરીને ભલામણ કરવા ઇચ્છા દર્શાવી, પણ નવલરામને ભલામણ કરાવવી હલકી લાગી અને માત્ર સર્ટિફીકેટ લીધું. આ પરીક્ષાએ નવલરામની જાત—પરીક્ષા દૃઢ કરી, અને તેમનો ઉત્સાહ વધાર્યો.

જાન્યુઆરીમાં હાઇસ્કુલમાં એમનો પગાર એંશી રુપિયાનો થયો, તેવામાંજ સુરતમાં ટ્રેનિંગસ્કુલ સ્થપાવાની વાત ચાલતી હતી, અને નવલરામે એ જગા વાસ્તે ઉમેદવારી જણાવી. આ બાબતની અરજીમાં ઉપલા સર્ટિફીકટની બાબત લખવા ઉપરાંત તેઓ લખેછે કે મ્હેં જે નવીન નાટક લખ્યું છે તેની નકલો કે કાપીરાઇટ રાખવા ડીરેક્ટરને લખ્યું છે તેનો જવાબ રીત પ્રમાણે કેટલાક માસ વીત્યા વગર આવવાનો નથી, આ મ્હારો પ્રથમ ગ્રંથ છે, એક જુવાન ગ્રંથકાર તરીકે હું એ વીશે સ્વાભાવિક રીતે ઘણો અધીરો થઇ ગયોછું, અને આપ ચારસો પાંચસો નકલો રાખો તો મને બહુ ઉત્તેજન મળે. વળી લખેછે કે હાલમાં હું મોલ્યરના મૉક ડૉક્ટરનું ગુજરાતી કરવામાં રોકાયલોછું અને તેમાં હાસ્યરસ હોવાથી લોકપ્રિય થશે એવું ધારુછું. આ કાગળ ૧૮૬૫ના એપ્રિલમાં લખેલો છે, કોના ઉપર લખેલો છે તે જણાતું નથી, અને એમાં કિયા નાટક વીશે લખ્યું છે તે જણાતું નથી. પણ તે વીરમતી નાટક હોવું જોઇએ. જો તેમ હોયતો એ નાટક પ્રથમ લખાયું, ભટનું ભોપાળું પછી લખાયું અને પ્રથમ છપાયું અને ચાર વર્ષ પડી રહી વીરમતી પાછળ છપાયું, અને લાઇબલ કેસની કવિતા સદાકાળને વાસ્તે પડી રહી

અને કર્તાના મનમાંથી પણ ખસી ગઇ ! સ્ત્રિયોને અજ્ઞાતયૌવન અને મુગ્ધ અવસ્થામાં અનેક રમણીય ગુંચવારાઓમાં પડવું પડે છે તેવી દશા ગ્રંથકારે થવા ઇચ્છનારની પણ થોડી ઘણી થાયછે તેનું આ ગમત ભરેલું દૃષ્ટાંત છે તે જાણી ગ્રંથકાર થવા ઇચ્છનારા જુવાનોને બોધ અને ધીરજ મળે એમ છે. આશાભંગ થયેલા મુગ્ધ ગ્રન્થકારની બીજી આશા પણ નિષ્ફળ થઈ. સુરત ટ્રેનિંગ કાલેજના હેડમાસ્તરની જગા નવલરામને ન મળતાં આપણા પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય પ્રથમ નવલકથાકાર રા. નંદશંકર તુળજાશંકરને મળી. નવલરામે પોતાનું મન પાછું વાંચવા લખવામાં પરોવ્યું. એક પાસથી "એડિસન" વંચાવા લાગ્યું, અને બીજી પાસથી કલમ પણ ચાલવા લાગી. ઘણું ખરું નવા લખનારાઓ કવિ થવા પ્રયત્ન કરેછે અને શૃંગારરસથી આરંભ કરેછે. ત્હાડતડકાના અજાણ્યા જુવાનિયાઓને આત્મમંથનકાળ શૃંગારબળમાં નાંખે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. પણ નવલરામનો આ કાળ પ્રમાણમાં મોડી વયે આરંભાયો, અને તેમણે લખવા માંડેલો શૃંગાર અનુભવની ધીમી ધીમી ધોલો ખાતો તેમના હ્રદયમાંથી કાગળ ઉપર આવવા લાગ્યો. એમના હૃદયમાં કોમળતા સ્વાભાવિક હતી અને આ વર્ષના કેટલાક બનાવોએ તે કોમળતા વધારી. આત્મારામ ભુખણની દુકાન આ વર્ષમાં ભાગી તેનાથી પણ મનને ખેદ થયો અને પ્રાણનાથ જોશીનાં સ્ત્રી રેવામામી ગુજરી ગયાં તેનાથી પણ મન વિચાર અને ખેદમાં પડ્યું, અને કવિતાના ઉદ્ગાર એકાંતમાં નીકળવા માંડ્યા. આખા ૧૮૬૫માં તેમ ૧૮૬૬માં રેવામામીની કવિતાથી નીકળવા માંડેલી કવિતાનદી પ્રીતિ અને શૃંગારના પ્રદેશમાં વ્હેવા લાગી, "હિંદુસ્થાનની હાલની સ્થિતિ" "અને ગ્રંથકારનો ધંધો" એ વીશે ઉગતો દેશવત્સળ અને ગ્રંથકારપણાનો ઉમેદવાર પોતાના વિચારને ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી નિબંધ રૂપે લખવા લાગ્યો, અને સિંહના ઉપર ઉપકાર કરનાર ગુલામ "એંડ્રોકલીસ" ઉપર પણ કવિતા લખાઇ. આ કવિતાઓમાં વેદાંત પણ ભુલાયું નહી. આ સર્વ કવિતા છિન્ન ભિન્ન છે, અને અપૂર્ણ છે, એટલે સંગ્રહમાં દાખલ નથી કરી. પરંતુ એમાંના કેટલાક કડકા કર્તાની જાતસંબંધી છે, અને કેટલાકમાં તેનું આત્મમંથન સ્પષ્ટ છે. આ આત્મમંથનને યોગે યોગ્ય લાગતી કવિતા અત્રેજ આપીશું. છ સાત માસમાં જુદે જુદે વખતે લખેલા એ જુદા જુદા કડકા છે.

૧૮૬૬ના પાછલા ભાગમાં નવલરામનું મન ઘણી રીતે મંથન પામ્યું. મે માસમાં કવિતા લખાઇ કે

પ્રભુ, પ્રેમ અપૂર્વ મને પીડતો, કરૂં હું કેમ?
પાપ ગણી તું રખે ચ્હીડતો; કરૂં હું કેમ? ૧
સ્વધર્મ પ્રમાણે મન આચરે, કરૂં હું કેમ?
પ્રીતિ પાત્ર દેખીને પ્રીતિ પાંગરે, કરૂં હું કેમ? ૨
લીલો રંગ સહજ લીલો લાગશે, કરૂં હું કેમ?
ચ્હાતી ચિત્રિણી ચતુરા ચિત્ત ચોરશે, કરૂં હું કેમ? ૩

પુરુષપ્રયત્ન સબળ કે દૈવ સબળ?

વારી વારી થાકયો હું મન માહરૂં, કરૂં હું કેમ?
પ્યારી પ્યારી છબી ન ક્ષણું વીસરૂં; કરૂં હું કેમ?

આટલે સુધી દૈવ સબળ થયું, પણ

હજી શુદ્ધ સમાલી રાખ્યો દેહને, કરૂં હું કેમ?
પછી પાપ ગણો તો કુટું કર્મને, કરૂં હું કેમ?

માયાની જાળમાં ફસાવાના પ્રસંગ ન જ આવ્યા હોય એવા ભાગ્યશાળીઓ હોયછે, પણ એ જાળમાં દૈવવશાત્ પડતાં તેમાંથી છુટવા ઇચ્છનાર યોદ્ધાઓ વિરલ હોયછે. તેવા યોદ્ધાઓના પુરુષપ્રયત્નપર ઈશ્વરની કૃપાજ હોયછે. Heaven helps those who help themselves. આ કવિતા થયા પછી થોડાક વખતને છેટે કોઇ પાડોશણ ગુજરી ગઇ. તેને અને તેના ધણીને સારી પ્રીતિ હતી. આ બનાવથી પ્રીતિની ક્ષણભંગુરતા નવલરામના મન ઉપર ચ્હોટી ગઇ, અને તે અવસ્થામાં કવિતા લખી કહાડી અને તેની પ્રસ્તાવનામાં નવલરામ લખેછે કે "It is addressed to my wife with whom I lived but indifferently since somtime past"—અર્થાત્ એ કવિતા સ્વગૃહિણીને લખી છે અને એમાં હૃદય-વેધક સ્નેહ અને ઉપદેશ ઉછળે છે:

કરી કલેશને, પ્યારી, પરેજ, રહિયે આનંદે;
વિયોગ તો અંતે છેજ; વિયોગ છે અંતે. ૧
કોડ આશા ભરી આ નાર જુવાનીમાં ચાલી;
નથી જાવું ગમ્યું, લાચાર! કાળગતિ કાળી. ૨
* * * * * *
નદી નાવનો છેજ સંજોગ, મુસાફર સઉ છઇએ;
છઇએ આપણે સર્વે લોક, સગું કોને કહિયે?
* * * * * *

જેવો ચપળાનો ચળકાટ, તેવુંજ આવરદા;
શાને કીજે ક્લેશ ઉચ્ચાટ ? તે તો છેજ સદા;
ભરૂસો ન ભવિષ્યનો, ભાઇ, ભૂત તો ભૂતજરે;
વર્તમાન ખરો સુખદાયી ભાવે તું ભજરે;
જે લ્હાવો લેવાય તે, લાલ, લેઈ લેની લટકે—
ધસી આવે છે કડવો કાળ, પળ પણ નહી અટકે.

છેલ્લી કડી ઉપર ટીકા લખેછે કે:— "How strange I am! I have turned an epicurean so late! Most persons are *epicurean in their juvenile days, and stoics or at* least prudent in manhood. I was a perfect stoic at twenty. લોક ન્હાની ઉમરે વિલાસી હોયછે અને મ્હોટા થતાં ગંભીર થાય છે;—મ્હારે એથી ઉલટું થયું—વીસ વર્ષની વયે મ્હારૂં ચિત્ત પૂર્ણ વિરક્ત હતું—આજ વિલાસી થયું છે;" આ દિવસોમાં પ્રીતિની કેટલીક કવિતાના કડકા છે—અને જેમ કાળ જાયછે અને વર્ષઆખર આવેછે તેમ તેમ ધડિયાળના લોલક પેઠે લોલ થયેલું ચિત્ત ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થવા પામે છે, અને થઇ ગયેલા ચિત્તના ઉછાળારૂપ ઈશ્વરચમત્કાર ઉપર વિચાર તેને ઠેકાણે ઉભરાય છે.

પ્રીતિ દેવીને દેહરે અરે પૂજારી પાપી મનોજ,
તે તો દેશે ક્યમ પૂજવા જેની જોડે જુધ રોજ ? ૧
હરિ ! આ તે શું ત્હારા રાજ્યમાં અંધારાથી અંધેર ?
પ્રીતિ દેવીને મંદિરે પૂજારી પાપી ઘેડ; ૨
તેથીજ હમેશાં નીચ એ ફાવી જાયછે જગમાંય,
પ્રીતિ પૂજવાને કારણે ઉંચ જન એને વશ થાય. ૩

છેલ્લી કડી નીચે ટીકા છે કે "ઘણા ઉંચા મનના માણસો વિષયમાં પડે છે તે કામને લીધે નહી; પણ પ્રીતિને લીધે." ૧૮૬૫–૬૬માં આવાં "ઊંચાં મનવાળાં" પશુ દૃષ્ટિમર્યાદામાં ભમતાં હશે, પણ નવલનું મન એ રીતે નહી પણ જુદી રીતે ઉંચું હતું.

ઉંચો ટેકી નવલ ભલો નીચો કદાપિ ન થાય,
ઈશ્વર નીતિ ને ધર્મની નથિ ઉંફ પણ નહી ગભરાય. ૧

ટીકા:—"પણ હું અત્યાર સુધી ઉંચા મનનો, ટેકી, અને ભલો ક-

"હવાતો આવ્યોછું અને એ ગુણને માટે આટલું અભિમાન રાખુછું, એવો
"જે હું તે શું કદી નીચ કામ કરીશ? નહી, કદી નહી કરનાર; અગર જો
"ઈશ્વર એ કામમાં મદદ કરશે એમ હું માનતો નથી, અથવા જગતનો
"એવોજ ધર્મ છે કે મુવા પછી (બૌધ પ્રમાણે) પોતાને કર્મ પ્રમાણે સારી
"નઠારી ગતિ થશે એમ હું માનતો નથી, અથવા આ જગતમાંજ કંઇ ન-
"ઠારાં કામથી નુકશાન નિશ્ચય થાયછે એમ હું માનતો નથી, તોપણ હું એ
"નીચ કામ કરવાનો નહી. નવલ તો જાતિસ્વભાવથીજ શુદ્ધ રહેછે;

જા શંકર શત્રુ રે! કોપ તું! દુખ દે તુજથી જે દેવાય;
તાપે આપે રસ મીઠડો, આંબો આંબલી નવ થાય!

આ ઉગ્ર સ્વપ્નમાંથી મુક્ત થતાં થતાં ઘણો શ્રમ પડેછે, અને મા-
યાના જોર આગળ ઉપદેશકો ખોટા હોય એવી કલ્પના થાયછે. "નવલ"
એ બે વચ્ચે ખેંચાય છે;

રંગી નવલ, જ્ઞાની નવલ, નવલ પ્રીતમ તલ્લીન,
દરદી નવલ બેબાકુળો, નવલ ઉદાસીનશીન.
નામ રૂપાંતર બહુ હવાં, હવા બહુ ભવ આ ભવ માંહ્ય;
હાર્યો હવે હું તો આળસ્યો, ચાહું અસલમાં નવલ સમાય!

ઘડીકમાં એક પાસ તણાઇ જાયછે.

"વેદાંતી વર્ણ્યો તમે તે છે કયાં રે આનંદ?
કયાં છે ગોળો તે તેજનો? જૂઠા જૂઠા રે ફંદ!
ફંદે ફસાવ્યો મને વાણિયે, વાણો વાણી વિલાસ"

એ તાણની પરાકાષ્ઠા આવે છે.

"વિષવલ્લી વેદાંત છે, સમજી રહેજો દૂર;
રહે દુર પંડિત શૂન્યના, ત્હારી ફુંકે ઝેર જરૂર."

એનું કારણ જણાય છે.

"નવલ પ્રીતમને દુઃખ છે, દુસ્મન પ્રેમ ને જ્ઞાન;
દુસ્મન દૈવ્ય અધીક કે હુંથી થાય ને એકની હાણ"

તાણ ઓછું થાયછે અને પુછવાને અવકાશ મળે છે કે:

"સચ્ચિદઆનંદ! આ શો રે અન્યા?
સાધુ જે સતજ શોધે
તેની પુઠળ તમે માયાને મ્હેલો,
જે રાજ મારગ રોધે."

તાણુ જતું રૂહેવા આવ્યું પણ થાક ઘણો લાગ્યો અને "દેવા-" ને કૂહેછે.

"હામ હવે નથિ ચાલતિ મ્હારી, કઠણ કસોટી ત્હારી!
આળું થઇ ગયુ આ ઉર મ્હારૂં છોલાઈ છોલાઈ દહાડી."

આત્મમંથનના આ યુદ્ધનો અંત આખરે આવેછે, લોલક સ્વસ્થ થઇ જાયછે, અને ચિત્ત જોવા પામેછે કે,

"માયાના મંડપ માંહે અસુર સુર, સાધુ કે કાં સંસારી,
નાચિ રહ્યા છે નાયિકા સાથે વેશ વિચિત્રજ ધારી.
જોવારે સરખો ખેલ મચ્યોછે, મિજલસ બાધી નાચે,
મિજલસ નાચે ને મંડપ નાચે, નાચે નિજાનંદ આજે.
જોનાર કો નથી, કહેનારે કો નથી, નાચ્યે વિરાટરૂપ બાધું,
જ્ઞાન ધ્યાન કે ધર્મ તપસ્યા, નૃત્યજ છે એ સાધુ.
આ બ્રહ્મદર્શન જે હું કરૂંછું, તે પણ છે ભાઈ માયા,
માયા રે માયા, માયા રે માયા, માયામાં સર્વ સમાયા.
અવકાશવત એ સધળે વ્યાપક, છોડી છોડાય ન કદે;
દાસ નવલ નહિ દેખે રે દુજું, માયા વણ કંઈ દ્રષ્ટે."

નરસિંહ મ્હેતાનો "બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે" એ વેદાંત જેવો આ વેદાંત, કેટલાક માસના આટલા અનુભવકષ્ટથી આમ ઉત્પન્ન થઇ, આખર સુધી અખંડજ્યોત રહેલો જણાય છે. જાત–અનુભવ જેવું બોલતાં અને કવતાં શીખવે છે એવું કવિ થવાના અભિલાષથી નથી શીખાતું તેનું આ વખતની આ પ્રાસાદિક કવિતાઓ દ્રષ્ટાંત છે. આ કડકાઓ જેવી સુંદર કવિતા નવલરામ બીજી વખતે લખી શક્યા નથી તેનું કારણ આ જ. સંસારના અનુભવ સર્વ ઉપર થોડા ઘણા પડે છે, પણ બુદ્ધિશાળી અને શુદ્ધ સદ્ગુણી અંતઃકરણ ઉપર પડેલા અનુભવના ઘા ઉત્તમ દશા ઉપજાવે છે એનું પણ આ એક દ્રષ્ટાંત છે.

જે ગ્રંથકારોનાં અંતઃકરણ અને ચરિત્ર બેધડક ઉઘાડાં મુકી શકાય, જેમને કંઇ પણ કાદવ લાગ્યો હશે તો તે ધોઇ નાંખવા અને વધારે સ્વચ્છ રૂહેવા માટે તેમણે કરેલા મહા પ્રયાસની કીર્તિ ગાતાં અંતે વિજયજ વર્ણવવાનો છે, એવાઓની જીવનકથા સાધુકીર્તન જેવી છે અને તે લખવા વાંચવા પામનારને આનંદનું કારણ છે. આવાંજ કારણોથી નવલરામનું

આત્મ-મંથન અતિશય પ્રીતિકર છે. બુદ્ધિ અને સદ્‌ગુણ ઉભયનો યોગ સોના અને સુગન્ધના યોગ જેવો કોને નહી લાગે ?

ઈ. સ. ૧૮૬૭. | ૧૮૬૬ પુરું થયું તે પ્હેલાં આ સર્વ ક્ષોભ શમી ગયો. પણ માણસનું મન અનેક આમળાના દોરડા જેવુંછે. આત્મમંથનકાળનું લક્ષણ એવુંછે કે મન ગમે તે ગમે તે પણ પ્રવૃત્તિ શોધીજ ક્‌હાડે. આ કાળ થઇ ર્‌હે છે ત્યારે મંથન પામેલાં ચિત્ત સ્વસ્થ થાયછે એટલે પોતાના રૂપપર જાયછે. પામર ચિત્ત આ મંથનથી ડ્‌હોળાઇ જઇ બગડી જાયછે; શુદ્ધ પણ નિઃસત્વ ચિત્ત થાકી જઇ અત્યંત નિવૃત્ત, એટલે આળસુ બની જઇ આયુષ્ય જેમ તેમ ક્‌હાડી નાંખેછે; શુદ્ધ અને ઉત્કર્ષનાં અભિલાષી ચિત્ત કોઇ શાંત અને ઉચ્ચ પુરુષાર્થના ચીલામાં પડેછે અને થઈ ગયેલા મહામંથનમાંથી નીકળેલી છાશ ક્‌હાડી નાંખી પોતાને યોગ્ય કંઇક માખણ લેવા માંડેછે. ૧૮૬૭-૧૮૬૮ એ બે વર્ષોમાં નવલરામનો આત્મમંથનકાળ ધીમે ધીમે આ છેલી જાતના સ્વસ્થકાળમાં સંક્રાંત થતો હતો, મહેચ્છાઓ વાસનારૂપે ઉપરા ઉપરી સ્ફુરતી હતી, પુરુષાર્થ અંધકારમાંથી ઉલેચી ક્‌હડાતો હતો, અને સને ૧૮૬૯ ને અંતે માખણ વલોવાઇ નીકળતાં મંથનચંચળતા શાંત થઇ જાય અને થોડાક માખણ જેવી એકાદ બે વસ્તુઓમાં પ્રવૃત્ત અને લીન થાય તેવું થયું.

"હીંદુસ્થાનની ભૂત અને વર્તમાન દશાની તુલના" નામનો ઇંગ્રેજી નિબંધ એમણે ૧૮૬૨ સને ૧૮૬૬ વચ્ચે કોક પ્રસંગે લખેલો છે. તેમાં "મહારાજ લાઇબલ કેસની" અસરથી પટ બેઠેલો હતો એટલુંજ નહી પણ ધર્મ, રાજ્ય, વ્યાપાર, ગૃહસંસાર, વગેરે સર્વ ન્હાના મ્હોટા વિષયો ઉપર તેમના વિચારછે અને આખા હીંદુસ્થાનની ત્રૈકાલિક દશાને "કર બદર" જેવી કરી દેવાનો પ્રયત્ન છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થિયો હાલમાં લખવા માંડેછે તેની સાથેજ બીચારા આખા હીંદુસ્થાનને પોતાના મગજમાં ચોળી નાંખેછે અને એ વિસ્તારવાળા મહાવિષયો સમજવા કંઇ પ્રયાસ કે અભ્યાસની જરૂર જોતા નથી. આવા મ્હોટા વિષયને મથાળે ચ્હડેલું મગજ ન્હાના વિષયોપર ચ્હડવાનો તિરસ્કાર કરેછે અને પોતાનો આ મ્હોટો વિષય સમજવાના યત્નમાં એક કુદકે આખો દાદર ચ્હડવાનો રસ્તો પકડતાં જાતે થાકી પાછા પડે છે. જેમ માણુસનું શરીર થોડી થોડી કસરત કરવાનું શીખી તેમાં વધતાં મ્હોટાં કામ ઘણાં વર્ષને અંતે કરી શકેછે તે-

બીજ જાતનો નિયમ બુદ્ધિને. પણ લાગુછે તે વાત આવા વિદ્યાર્થિયોના લક્ષમાં રહેતી નથી. હીંદુસ્થાનનો ભૂતકાળ કેવો હતો એ વાત ઇતિહાસનું પાનું સરખું ન જાણનાર માણસ કહેવા હીંમત ચલવે છે. આખા હીંદુસ્થાનની વર્તમાન દશા મને માલુમ છે એવું કહેનાર માણસો મુંબાઇના કોટ-બ્હારકોટ વચ્ચે ભાષણ કરનારાઓમાંથી મળી આવશે ! અને એ દેશનું ભવિષ્ય પરખવું એ તો સહુથી સમજાય એવી વાત ગણાય છે. હું સર્વ જાણુંછું એવું માનનાર કંઇ વધારે જાણવા પ્રયત્ન કરતો નથી અને જેટલું આવી રીતે જાણતો હોયછે તેટલું તો ખોટું હોયછે. સદ્ભાગ્યે નવલરામનો આત્મમંથનકાળ પુરુષાર્થની સડકપર પડ્યો તે પ્રસંગે આખા હીંદુસ્થાનની ત્રૈકાલિક ચિંતા છોડી તેમની વૃત્તિ શક્તિને અનુસરવા લાગી અને દૃષ્ટિ-મર્યાદાના પ્રમાણમાં સ્વદેશના વિચાર કરવા લાગી. ૧૮૬૬ની સાલે તેમના ચિત્તને ડ્હોળી નાંખ્યું તેમાંથી એમને મુક્ત કરનારા વિષયોમાં પ્રથમ વિષય "ગ્રંથકારનો ધંધો" એ નામનો એમને જડયો. ભોજ વગેરેના પ્રસંગ સંભારી, હાલમાં તો શેઠિયાઓને ભોજ કરવા પડે છે વગેરે વાતો ક્હેતા આ ટુંકો નિબંધ બોલે છે કે "સુથાર સરખાના ધંધામાં પણ "કેટલાંક વરસ કોઇના હાથ નીચે કામ કરતાં શીખવું પડેછે અને પછી પણ "જ્યારે તેમાં દરરોજ મ્હાવરો કરેછે ત્યારેજ તે પોતાનું કામ મનમાનતી "રીતે સારૂ કરવાને શક્તિમાન થાયછે તો પુસ્તક લખવાનું અઘરામાં અઘરૂ "જે કામ તેની પછાડીજ તનમન લગાડ્યા વગર કેમ થાય ? પણ હાલ "આપણા ઘણાખરા કેળવાયલા જુવાનોને તો પેટને સારૂ વેપારીની અથવા "સરકારની આખો દહાડો નોકરી કરવી પડેછે, અને બાકીના વખતમાં "કેટલોક ભાગ ઘરખટલાની ખટપટમાં જાયછે. હવે એ લોકો પોતાના જુજ "ફુરસદના વખતમાં કેટલું લખી શકે ? અને લખ્યું તો પણ શરીરની અને "મનની શક્તિયો દહાડાની મેહેનતથી થાકી ગયા પછી સારૂ શીરીતે લખી "શકે? જ્યાં લગી ગ્રંથકારનો ધંધો બીજા ધંધાઓથી ઇલાયદો પડ્યો નથી "× × × ત્યાં લગી વિદ્યાનો વધારો થાય એમ અમને લાગતું નથી." આ વિચાર જાત–અનુભવે સુઝાડેલો લાગે છે અને તેથીજ તેની કીમત છે, તેથીજ એ ખરો છે એમ કહિયે તો ચાલે. આ પ્રમાણે ગ્રંથકારનો ધંધો જુદો પડવો જોઇએ છતાં કેમ નથી પડતો તેનાં કારણમાં લખેછે કે "પુ-"સ્તકોનો શોખ હજી પેદા થયો નથી" "હાલ લોકો ચોપડી વાંચવા ચાહેછે

"ખરા પણ પૈસો કહાડતાં પોતાની જુની ટેવ વચમાં આવી હાથને અટ-
"કાવે છે," "અંગ્રેજી બુટ, સ્ટાકીંગ, અને લાલ પાણીનો ખપ વધ્યો,
"પણ હજી સુબોધ કરતાં અને રસિક વિચારોનો કોઈ ભાવ પુછતું નથી
"એ ઘણું શરમ ભરેલું છે." વળી આજ પ્રસંગે સંસારસુધારાના વિષયોપર
નવી રીતના વિચાર ગુજરાતમિત્ર વગેરેમાં નવલરામ મોકલાવતા હતા.
તેવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "કરણઘેલા" ઉપર એક વાર્તિક પણ એજ પત્રમાં
આ અરસામાં લખેલું છે.

હજી સુધી નવલરામ ગ્રંથકાર થયા ન્હોતા–! તેમનું લખાણ તેમની "નોટબુકો"માં ટપકાઈ ત્યાંનું ત્યાંજ રહ્યું, અને ઘણું તો વર્તમાનપત્રોમાં વગરનામે ક્વચિત છપાયું. પરંતુ હવે એક પાસથી આ ગર્ભાશયમાં રહેલાં લખાણ જગત્સમક્ષ જન્મવા લાગ્યાં, ત્યારે બીજી પાસથી નવાં નવાં લખાણ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન અનેકધા સ્ફુરવા લાગ્યો. ઘણું ખરું વ્યવહારિક સંસારમાં ઉદય થાય છે તેનાથી ઉદય પામનારનું મન ઉત્સાહમાં આવી જાયછે અને એ નવા ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થયેલી ચંચળતા માણસને નવા વૈભવભોગને અથવા કીર્તિશોધનને માર્ગે દોરે છે અથવા એથી પણ ચ્હડતી પંક્તિના અભિલાષમાં પ્રેરે છે. ૧૮૬૭માં નવલરામનો નોકરીમાં ઉદય થયો અને ગ્રંથકાર થવાની હોંશ તેમના હૃદયમાં નવો જીવ મુકવા લાગી.

૧૮૬૭ના માર્ચમાં નવલરામે ડીરેક્ટર આફ પબ્લિક ઈંસ્ટ્રક્શન સર અલક્ઝાંડર ગ્રાંટને અરજી કરી તેમાં લખ્યું કે સુરત ટ્રેનિંગસ્કુલના હેડમાસ્તરની જગા મને મળવાનો સંભવ હતો પરંતુ રા. નંદશંકર તુળજાશંકરે એ જગા સ્વીકારવાથી હું હતો ત્યાંને ત્યાં રહ્યો. અને હું મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થયો નથી એટલે હાઇસ્કુલમાં મને વધારે નોકરી મળવાનો સંભવ નથી. આ કારણો બતાવી ખેડા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકરની જગા નવલરામે માગી, પણ એ જગા તેમને ન મળી. જે ટ્રેનિંગસ્કુલમાં માગ્યું ત્યારે ન જવાયું તેજ સ્કુલમાંથી ત્યાંના હેડમાસ્તર રા. નંદશંકર લાઇસંસ ટેક્સ ખાતામાં ગયા અને તેમની જગા નવલરામને ૧૮૬૭ના મે માસમાં મળી. એ જગાનો પગાર સો રુપયાનો હતો. આ જગા એમને મળવાથી આપણે ખુશી થવાનું એક કારણ એ છે કે આ વર્ષના આરંભમાં એમણે કાયદાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો, એ આરંભ્યો હત તો "ગ્રંથકારનો ધંધો" જુદો પાડવાની એમની યોજના પાર પડત નહી, અને આ નોકરીમાં સ્વ-

તંત્રતા, અવકાશ, અને પ્રતિષ્ઠા વધારે મળવાથી તથા એમના મનમાં સં-તોષ વળવાથી પોતાની યોજના કેટલેક અંશે પાર પાડવાનું એમને સાધન મળ્યું.

આ વર્ષમાં એમણે કાંઇ ફારસી વાંચવા માંડયું, વળી "વ્યાકરણલે-શ"ના પાઠ લખવા માંડ્યા, વળી કાયદાની નોટ લખવા માંડી, વળી "નગર ખંડસાર"માંથી ઉતારા કરવા માંડ્યા, વળી સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ ક્‌હાડવા માંડ્યા. એમ કરતાં કરતાં એપ્રિલ માસમાં વિચાર કર્યો કે કંઇ પુસ્તક લ-ખવું અને પુસ્તક લખવાની જુદી જુદી યોજનાઓ કરવા માંડી. થોડોક વખત "સંભાષણ ચિત્ર" લખવા ધાર્યું. વળી લખી રાખેલા વીરમતી ના-ટકના શૃંગારથી સંતોષ વળ્યો નહી અને તેથી વધારે શૃંગાર લખવાની ઇચ્છા કરી "વ્રજવિલાસ નાટક"* લખવા ધારયું અને તેનાથી "Pastoral Poet" (ગોપ—કાવ્યનો કવિ) બનવાની હોંસ કરી. વળી "શામકવચ" ના-મની વાર્તા લખવાનો વિચાર કર્યો, કેટલાક દિવસ તો એને નાટકનું રૂપ આપવું કે વાર્તાનું આપવું તે વીશે દ્વૈધીભાવ થયો, એને કરુણરસાંત કર-વાનું ધાર્યું, અને પાત્ર ગોઠવવા માંડ્યાં. વળી બે "ગંભીર નિબંધ" લખવા ધાર્યું અને વિષયમાં "નીતિતત્વ, ભાષા," અને style ના વિષયો સુઝયા. વળી "બ્લેર્સ સર્મન્સ" વાંચવા માંડયાં અને તેમાંથી ટિપ્પણ ક્‌હાડવા માંડયું. પિંગળ, રસ, chorus, અને ગુજરાતી ક્‌હેવતોનું ઇંગ્રેજી:—એ વિ-ષયો પણ વરુણીમાંથી રહી ન ગયા. મે માસની ૩૧મી તારીખે "લાલિત્ય-લહરી" નામની વાર્તા લખવા ધારી, અને તેમાં લાલિત્યલહરી, જ્ઞાનાનંદ વગેરે પાત્ર કલ્પવા માંડયાં. વળી એને સારુ નાટક ઠીક પડશે કે વાર્તા તેની તુલના કરવા માંડી અને એ બે આકારના લાભાલાભ સરખાવ્યા. આ કામ આગળ વધતાં પ્હેલાં "પોપટિયો સુધારો" નામની કવિતાનું હાડપંજર ગોઠવવા માંડયું. આ હાડપિંજરની પાંસળિયો આ પ્રમાણેછે:—

"સઘળા સુધારાવાળાના ગુણ પ્રમાણે પોપટ કલ્પવા; કેટલાક મુંબાઇના
"ટાઉન હાલમાં ભાષણ સાંભળી આવીને સુધારો બોલતાં શીખ્યા. એ
"ભાષણનું વર્ણન કરતી વખત હાલના પ્રખ્યાત સુધારાવાળાપર ઠીક
"સપાટા લગાવવા." એમ કરતાં કરતાં પોતાની જાત ઉપર સપાટો લગાવવાનો પ્રસંગ મળેછે, અને પોતે લખેછે કે "ઇર્ષ્યા એ પ્રાણી માત્રનો

* આના મંગળાચરણની એક કડી;
"અખંડ વ્રજ આ વિશ્વ, જડચેતન પ્રમદા;
"રાસરમણ સંસાર, તલ્લિન તે (આત્મા) સદા."

"સ્વભાવ જણાયછે. આટલાં વર્ષે આજેજ મારા મનમાં એ રાક્ષસનાં
"અશુભ પગલાં થયાં. M.... એ મારો મિત્રછે તથાપિ એને ઘણો આશ્રય
"મળવાનો સંભવછે એવું સાંભળીને હું દીલગીર થયો, અને મ્હારા મનને
"મેં બારીકીથી તપાસી જોયુ ત્યારે મને લાગ્યું કે તેને જો આશ્રય ન મળે
"તો એ પાપી મન ખુશ થાય ખરૂં. એ મનના કહ્યા પ્રમાણે અલબત્ત
"સાધન મેં એકે કીધું નહી એ વાત તો ખરી તોપણ મનનો એવો સ્વ-
"ભાવ નથી એમ તો મારાથી કદી કહી નહી શકાય." આમ અંતઃકરણ
જેવા હાથીને થાંભલે બાંધી દેઇ તેને હજી બળહીન કરી દેવા "ઇર્ષા તે
શું?" એ પ્રશ્ન પોતાને પુછી તે ઉપર નિબંધ લખવા બેસી જાયછે. અંતે
લખેછે કે "મારામાં ઈર્ષ્યા થોડીછે, તેનું કારણ એટલું કે મારામાં ઉત્સા-
"હ ઘણો થોડોછે. ઉત્સાહી પુરૂષ હમેશાં ઇર્ષ્યાવંત હોવા જોઇએ. ઉત્સાહને
"ન્યાયની સાથે સંબંધ નથી ત્યારે ઈર્ષ્યાને શામાટે હોવો જોઇએ?" × × ×
"ઈર્ષ્યાનું મૂળ આશા" × × × "માણસ જેમ વધારે કેળવાયલો હોયછે
"તે પ્રમાણે ન્યાયાન્યાય જોઇને આશા બાંધેછે. માટે અજ્ઞાની લોકોની
"ઈર્ષ્યામાં ન્યાયાન્યાયનો વિચાર થોડો, અને વિદ્વાનમાં વધારે." ગ્રંથકા-
રોની બુદ્ધિની પરીક્ષક થવા નિર્મેલી બુદ્ધિનો અભ્યાસ આમ આત્મપરીક્ષા-
થી આરંભાતો હતો અને એની પૃથક્કરણશક્તિની કસરત પોતાની જાત
ઉપરજ થતી હતી. જ્યારે આવી રીતે કલમ, વિકાર, અને વિચાર અનેક
દિશામાં દોડવા તૈયારી કરતાં હતાં અને નવલરામનું ફળદ્રુપ મગજ અનેક
ફળો આપવા તળે ઉપર થતું હતું ત્યારે એ મગજની ભૂમિમાં ખાતર નાંખ-
વાનું પણ ભુલાતું નહતું, અને એ વાતના પુરાવામાં આપણને એ હકીકત
જડી આવેછે કે આ વર્ષના નવેંબરમાં "ટેટ્સ ફિલૉસૉફી આફ એડયુકેશન"
વંચાતી હતી અને તેના વાંચનથી નવલરામના મનમાં વિચાર અને
ચર્ચા ચાલતાં હતાં કે બાળક, જુવાન, વૃદ્ધ અને બીજી સર્વ દશાને અનુ-
કૂળ પડે અને લોકને કેળવે એવાં પુસ્તક ગુજરાતીમાં શી રીતે રચાય?

આટલી બધી માનસિક પ્રવૃત્તિવાળું વર્ષ દેખીતું ફળ ન આપે તો નવાઇ ગણાય. સ્વાભાવિક રીતે શરમાળ નવલરામને તેમના ચિત્તે આખરે શરમ છોડાવી આગળ ખેંચી આણ્યા અને સાક્ષરમંડળ સમક્ષ એમણે "ભટનું ભોપાળું" મુક્યું. વીરમતી નાટક પોતે જાતે કલ્પેલું અને ઘણા દિવસનું રચી મુકેલું તે એમનું એમ રહેવા દેઇ પાછળથી લખેલું પરકલ્પિત "ભટનું

ભોપાળુ" પ્રસિદ્ધ કરેલું તેનું કારણ એજ શરમાળપણું અથવા એવું કાંઇક હોવું જોઇએ. પ્રખ્યાત ફ્રેંચ કવિ મોલ્યરે ફ્રેંચ ભાષામાં નાટક રચેલું, તેનું ઇંગ્રેજીમાં "ડમ્બ લેડી" અથવા "મોક ડૉકટર" નામનું ભાષાંતરછે, તે નાટકની કલ્પનાને ગુજરાતી પ્હેરવેશમાં આણી એ રૂપાંતરને "ભટનું ભોપાળુ" નામ આપ્યું હતું. આમાં હાસ્યરસ પ્રધાનછે, અને **मनसा वाचा** તેમજ **कर्मणा** થતી મશ્કરિઓનો સંગ્રહ અસલમાંછે તેમજ આમાં પણ આવેલોછે. સંસારસુધારો એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજનછે. એની પાંચસો નકલો છપાવી હતી અને તે થોડાક વખતમાંજ ખપી જણાયછે. તે વખતે આ પુસ્તક લોકને ગમ્યું હતું એનો આ પુરાવોછે તેમજ અન્યત્રથી પણ સાંભળ્યુંછે. હાસ્યરસ નવલરામના ચિત્તનો પ્રધાન રસ નહતો અને પાછલા વખતમાં એમની રુચી બીજે માર્ગે દોરાયલી હતી તેથીજ આની બીજી આવૃત્તિ થવા પામી નહી હોય. છતાં એ પુસ્તક ઉપર છેલે સુધી એમને ભાવ હતો. આ નાટકની પ્રસ્તાવિક કવિતા નર્મદાશંકરે લખેલી હતી; પરંતુ એ કવિને આ ગ્રંથનો હાસ્યરસ અસંભવિત લાગતો હતો અને તે વીશે તેમની અને નવલરામની વચ્ચે ચર્ચા થતાં નવલરામના પોતાના વિચાર નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં (પાનું ૧૯) "હાસ્યરસ વિશે" એ નામના વિષયમાં મુકે છે. પોતાના ગ્રંથની અવગણના સાંભળી ઉશ્કેરાય નહી એવી શાંત પ્રકૃતિ કોઇકજ ગ્રંથકારમાં જોવામાં આવેછે. નવલરામનો સ્વભાવ કેટલે સુધી ઉશ્કેરાઇ જાય એવો હતો તેનું માપ આ ભાગને ચોવીશમે પાને "કવિ, તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી," ભટનું ભોપાળું "પ્રગટ પણ ન કરવું" એવો કવિનો વિચાર કાંઇ દગાફટકાનો "લાગ્યો" વગેરે વાકયો તથા પ્રસંગોથી સહજ સમજાશે. તેમજ એમની આ પ્રસંગની ઉગતી પૃથક્કરણશક્તિ પણ આ વિષયમાં તેમ એ વિષયના પ્હેલાં "કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા," "મન વિચાર" વગેરે વિષયો મુકયાછે તે ઉપરથી મપાઇ શકાશે. ગ્રંથાવલોકન શાસ્ત્રનાં કેટલાંક મૂળતત્વ આ વિષયોમાં શુદ્ધ સ્વરૂપે દેખા દેછે, તેમજ એ મૂળતત્વોને લાગુ કરવાની કઠિનતા પણ આ પ્રસંગે કરેલી ભુલોથીજ સમજાઇ આવશે. નર્મદાશંકરના શુદ્ધ "સુરજ" જેવા "શૃંગાર" આગળ દયારામનો "રમકડા" જેવો આ વખતે લાગેલો શૃંગાર, પ્રેમાનંદનો શૃંગાર ઉત્તમ "જાતિનોછે" પણ નર્મદાશંકરનો એવાજ ઉંચા પાણીનો અને "ઘણોછે" વગેરે વાકયોથી કરેલી એ બે કવિની તુલ્ય

ગણુના, અને આખરે "પ્રેમાનંદ સુધાં સઘળાં ગૂજરાતી કવિયો કરતાં "નર્મકાવ્ય ઘણી ઉંચી જાતનુંછે, અને અગર જો નિત્યના સહવાસથી આ- "પણે નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખુબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં "આવી શકતો નથી, પણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર ઘણુંજ વધારે "માન પામશે, અને કદાપિ તે વખતના વિદ્વાનોને અચરત સરખું પણ "લાગશે કે આવા જુના કવિયો સાથે આનો મુકાબલો શા માટે કીધો હશે?" આ ઉપસંહાર વગેરે ભાગો આ પ્રસંગનાં સમયસ્વપ્નોની અસર અને સમયમૂર્તિ નર્મદાશંકરની સત્તા નવલરામના મન ઉપર કેટલી હતી તે જ- ણુવેછે તેમજ તે કાળના લોક ઉપર એજ અસર અને સત્તા કેવી હશે તેનું આજ આટલે વર્ષે આપણી પાસે દૃષ્ટાંતભૂત ચિત્ર ખડું કરેછે. આ કાળ વીત્યા પછી આ વિચાર નવલરામેજ બદલ્યા છે તે આપણે પ્રસંગ આ- વ્યે જોઇશું. હાલમાં તો એટલુંજ કહેવું બસછે કે "તર્જુમા"થી પરભાષામાં જાય ત્યારે પણ જે કાવ્ય, ઉંચી પંક્તિ ધારી શકે તે કાવ્યમાં અમરતાનું બીજછે એ મૂળતત્વનું કંઇક ભાન નવલરામને આ વખતે હતું તો તે- જ મૂળતત્વથી પ્રેમાનંદ વગેરેની તેમ નર્મકવિતાની કસોટી કહાડી હત તો જે વિચાર નવલરામે પાછળથી બાંધ્યો તે કદાચિત ૧૮૬૭ માં પણ બાંધી શકત.

ઇ. સ. ૧૮૬૮ | નવલરામ સુરત ટ્રેનિંગસ્કુલમાં એકસો વીશ રુપિયા ને પગારે કાયમ થયા. એમની કલમ આ વર્ષમાં પણ એમની ખાનગી નોટ બુકમાં ટપકતી હતી અને મન મહેચ્છાઓ ભણી આતુર આંખે જોતું હતું. એક પાસથી પિંગળ, તાલ, ગરબીઓ વગેરેનું મનન થતું હતું અને ગરબીઓમાં કિયા નિયમ પળાય છે તેનું સંશોધન થતું હતું, અને તે સંશોધનમાં કંઇ ઓર જાતની પ્રક્રિયા હતી તેનો નીચેની કલ્પના ઉપરથી કંઇક ખ્યાલ આવશે.

"જો તાલની ચાલ ઉપરથી બીજાં નામ આપિયે તો ચિત્રિણી, "હસ્તિની, વૃદ્ધા, અશ્વિની, એવાં આપી શકાય. ચિત્રિણી સ્રીનું અને એ "ચાલનું મારા મનમાં...સરખું પડે છે. જાણે તેર ચૌદ વર્ષની અજ્ઞાત— "યૌવના બાળા છમછમ કરતી ચો તરફ જોતી જોતી ચાલતી હોય એ પ્ર- "માણે ત્રિમાત્રિક તાલના છંદની ચાલ જણાય છે" × × × "સપ્તમાત્રિક "તો ખરેખરો ઘોડાનો ઉછાળો gallop જછે. એ ઉત્સાહ બતાવે છે" ઇત્યાદિ, માર્ચ ૧૮૬૮.

વળી જુલાઇમાં વિચાર કરેછે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ ક્યારે અને ક્યાં બોલાતી હશે અને થોડા દિવસ તેનોજ શોધ કરે છે. પછી સંવત ૧૧૬૮, ૧૪૫૦, ૧૮૬૫ વગેરે સાલોમાં લખાયલાં ગુજરાતી પુસ્તકો શોધે છે, વાંચેછે, અને તેની ભાષાની નોધ કરેછે. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રનું પણ મનન કરેછે; સંવત ૧૬૭૨માં ભાલણ કવિની કેટલીક કૃતિઓની નકલ થયલી તેમાંથી પણ ઉતારા કરેછે. પ્રેમપલ્લવી, ત્રૈલોક્યતિલકા, વગેરે પાત્રો કલ્પી એક વાર્તા આરંભે છે, અને પછી વળી તેને નાટકનું રૂપ આપે છે. આવાં સાહિત્ય સ્વપ્નોમાં આ વર્ષ ચાલ્યું જાયછે અને નવા વર્ષમાં સંક્રાંત થાયછે.

૧૮૬૯ના આરંભમાં વીરમતી નાટક છપાવી બ્હાર પાડે છે. આ નાટક ઘણા દિવસથી લખી રાખેલું હતું. એની છસે નકલો છપાવી અને ગાયકવાડી રાજ્યની શાળાઓમાં ઇનામમાં અપાતી હતી; છતાં આ નકલો છેક ગ્રંથકર્તાના મરણકાળે ખપી રહ્હેવા આવી. આ નાટક નવલરામને પોતાને કેટલું પ્રિય હતું તે નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં (પાનું ૨૯) વીરમતી નાટક ઉપર કર્તાના પોતાના વિચાર છપાવ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે—એ વિચારમાં કેવળ આત્મોત્કર્ષ નથી. એમાં ગ્રંથકાર પોતાની પરીક્ષા કરેછે. ખરી વાતછે કે "વરને વરની મા વિના બીજું કોણ વખાણે?" તથાપિ આટલી મનોવૃત્તિના ટકા બાદ કરિયે તો આ વિચારોનું તાત્પર્ય છેક ભુલ ભરેલું નથી, કારણ વીરમતી નાટકની ઘણીક કવિતા વસ્તુતઃ સરલ અને પ્રાસાદિક છે એટલુંજ નહી, પણ દુનિયાદારીના આંતર અનુભવની એમાં સારી છાયાછે, અને તેવા અનુભવવાળા હૃદયને દ્રવાવે એવી એમાં શક્તિ છે. તોપણ એ કવિતા ઉગતી શક્તિથી લખાયલી છે. આ નાટક ઉપર કેટલાંક પરીક્ષાવિવેચન લખાયાં છે અને એક વિવેચન તો છેક બે વર્ષ ઉપર અમદાવાદના "ગુજરાતગેઝેટ"માં ઘણા લંબાણથી કરવામાં આવ્યું હતું. આ સર્વે વિવેચનોમાં તેમ અન્યત્ર પણ વીરમતી નાટકને ચ્હડતી પંક્તિમાં મુકવામાં આવ્યું નથી અને તેની છસો નકલો ખપતાં વાર લાગી તે કંઇક પ્રમાણ છે. નવલરામ કવિતા સારી લખતા, વીરમતીમાં કવિતા સારી છે, છતાં આ નાટક સદોષ છે એવું વિવેચકોનું ક્હેવું છેક ખોટું નથી. રસિક નાટકમાં "જ્ઞાન" અને "જ્ઞાનીઓ" અપ્રસંગે છે, આ નાટકની રચનામાં કુશળ કર્મકારની કળા જોવામાં આવતી નથી, વગેરે દોષો છે ખરા; પણ "નાટક" ઠીક કે "વાર્તા" ઠીક એનો વિચાર કરતાં નાટક ગમી ગયું તેને ઠેકાણે વાર્તા

ગમી ગઇ હતતો "વીરમતી વાર્તા" ઉંચી જાતની થાત એવું માનવાને નાટકમાંજ સારો પુરાવો છે. "ગુજરાતગેઝેટ"વાળા વિવેચકને આ ગ્રંથમાંથી ઘણા દોષો જણ્યાછે અને તે કેટલીક રીતે ખરા છે; છતાં પુસ્તકપરીક્ષા ગુણપરીક્ષા વિના અધુરી છે એ દોષ આ વિવેચનમાં છે એટલુંજ નહી પણ "ઇંટે ઇંટની, માટીની, ચુનાની, અને લાકડાંની પરીક્ષા કરતાં કરતાં મ્હેલ આખો જોતાં કેવો દેખાય છે" તે જોવું ભુલી જનારનો દોષ પણ એ વિવેચનમાં છે. વળી એ નાટક છેક ૧૮૬૯માં છપાયું હતું તે પણ યાદ રાખવાનું રહી ગયું છે.

રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર તથા રા. દલપતરામ પ્રાણજીવનદાસ ખખ્ખરે કરેલાં શાકુંતલનાં ભાષાંતર ઉપર વાર્તિક, પ્રેમાનંદની હારમાળા વાંચતાં ઉઠેલા વિચાર, કેફની આત્મા ઉપર અસર, સહજાનંદની શિક્ષાપત્રીની ભાષા, પિંગળ, વેદની ઉત્પત્તિ, વગેરે વિષયો ઉપર છુટક ત્રુટક ન્હાનાં મ્હોટાં લખાણ આ વર્ષની "નોટબુક"માં ઉતારાય છે. હારમાળામાં નવો રસ માલમ પડેછે તેનું પૃથક્કરણ કરવા યત્ન કરેછે. કેફનો વિષય લખતાં લખેછે કે "યોગિયો અને કવિયો કેફની પ્રશંસા કરેછે તે સ્વભાવિકજ છે કેમકે તેને રસાનુભવજ કરવો છે," અને "Philosophers જેઓ એક Idea ની individual તુલનાજ કરેછે અથવા જેઓ logical nicety વડેજ પોતાનું કાર્ય કરેછે તેને પણ એ (કેફ) પસંદ પડવી જોઇએ." વેદની ઉત્પત્તિ વીશે ડીસેમ્બરમાં કલ્પના કરેછે કેઃ—

"જગતના આરંભે માણસ ઉત્પન્ન થયા પછી તેઓ પોતાના ઉદ્યોગમાં "લાગ્યા અને કાળાંતરે નાના પ્રકારની વિદ્યાનો ઉદય થયો. કેટલોક ઉદય "થયા પછી Reflective faculty જાગૃત થઇ એટલે આત્મજ્ઞાન થવા "લાગ્યું. તે વખતે માણસોએ જગતને જોયું તો આટલી વાર સુધી પો-"તાની નજરથી ઉદ્યોગની આવરણવડે ઢંકાઇ રહેલો જ્ઞાનનો સમુદ્ર દીઠો "અને તરત તેમને લાગ્યું કે સત્ય અને આપણા અંતરાત્માની વસ્તુ તો એ "જ છે, એ પ્રથમ જ્ઞાન દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્સાહમાં તેનું નામ વેદ "પાડ્યું, અને તે અનાદિ ચાલી આવેલું અને કર્તા—રહિત છે એમ તે-"મને લાગ્યું, અને ઉદ્યોગવડે ઢંકાઇ રહ્યું હતું તે ઉદ્યોગને અસુરરૂપ દીઠો. "જેને એ દર્શન [illegible], અને પોતાની વાગ્ધારે બીજાને દે-"ખાડ્યું તેનું નામ ઋષિ. × × વેદનું અનાદિપણું કહ્યું તે Eternity

સત્ય શું છે? પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે આપણે ઇશ્વરને શામાટે માનિયે છિયે? "Our belief in God does not rest on the principle of causation simply, but on the design that is so conspicuous in everything". × × "If there is design in creation, everything that occurs must ultimately be the result of that design and not a fortuitous combination of circumstances which was never contemplated or intended by him who determined these". અર્થાત સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર યોજના નિર્મેલી દેખિયે છિયે, એ યોજનામાંજ ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરિયે છિયે, તો પછી સર્વને યોજેલું કલ્પી તેને નિર્મેલું ન કહેવું એ તો **वदतो व्याघात** થાય.

જેવી રીતે સર્વ સૃષ્ટિમાં યોજના અને નિર્માણછે તેમજ માનવીની ક્રિયાઓમાં પણ છે અને ઇતિહાસ તેવી સાક્ષી પુરેછેઃ—

"When we examine the results of human actions on a large scale perfected by ages and reflected in the mirror of history, we find them all verging to a focus. In the moral world, the Providence of God is manifested in the peculiarly divine aspect of drawing good out of evil, the worst passions of human beings being forced against their nature to be conducive to general good."

ઇતિહાસમાં કેવાં દૃષ્ટાંતછે? "Who would have expected to find that the stream of human blood which continued to inundate the fields of Palestine on account of the fierce enthusiasm excited throughout the whole of Europe by the preachings of a religious fanatic was the sacrifice intended to be the instrument of delivering the Western continent from the gross ignorance of the dark ages? × × Can any one fail to perceive the

hand of God in the provision made for the renovation of India in the conquest which a company of private merchants have achieved?"

માટે સર્વત્ર યોજના અને નિર્માણછે, અને મનુષ્યસૃષ્ટિમાં એ નિયમનો અપવાદ નથી. "The belief of those who will see it (design) in one of its parts only is inconsistent with itself, for the moral and physical worlds are so acted upon and modified by each other that they must both form separate parts of the same government or they must both be acknowledged to be in a state of anarchy".

પ્રારબ્ધવાદથી હીંદુસ્થાનનું સત્યાનાશ વળ્યુંછે અને એ વાદથી ઉદ્યોગવાદને અત્યંત હાનિછે એ આરોપના ઉત્તરમાં ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે નવલરામ બતાવેછે. અને કહેછે કે સીકંદર બાદશાહ, નેપોલ્યન, અને એવા ઘણાક યોદ્ધાઓ પ્રારબ્ધવાદ માનતા હતા અને તે છતાં તેમનાં પરાક્રમ નિષ્ફળ થયાં ન્હોતાં.

અને લખેછે કે વેદાંતનો પ્રારબ્ધવાદ અર્વાચીન બુદ્ધિશાસ્ત્રના ગ
રાને દૂર કરેછે અને એ બુદ્ધિશાસ્ત્રના એક નિયમરૂપ[illegible] છે, અ
પણ પ્રમાણશાસ્ત્રનો કાર્યકારણવાદ અને પુણ્યપાપવાદ અને તે મદદ
વાદ અનુકૂળછે." In human consci- અભ્યાસ શરુ કરેછે. મળ
ponsibility is found ly[illegible]ની કરવી તે શોધે છે ને તેમ કર
causation. × ×, ૧ છાપાં વાંચવાં, ૨ સરકારી બાબતોની
knowledge the in[illegible] ગયો એકઠી કરવી, ૪ આ બધી નવાજુની બ
attempting to [illegible] પાડવી, ૫ "મોહન" બાપા બોલવી, ૬ આનંદી થવું
bewildered, r[illegible]ણુસની સારી નરશી દશા જાણવાને આપણે આતુર
despair. [illegible]ણવાં સાથે વાતો કરવી. ડાકતરો, અદાલતનાં માણસો, સ્ટેશ-
is as cert[illegible], બે ત્રણ વકીલો, શેઠિયાઓ, વગેરેમાંથી કોની કોની સાથે
what [illegible] કરવું તેની યાદી કરેછે. એક પારસી બાબત લખેછે કે-'કેવો
ideas [illegible] માણસ! એને વળી માસિકપત્ર કૂદાડવુંછે ને તંત્રી થવુંછે તે મ્હારી
an

प्रत्यक्ष थइ. अमदावाद स्टेशनपर तेमना अमदावादी जातभाइओ अने मित्रो रा. लालशंकर उमियाशंकर तथा रा. दोलतराय आव्या हता, अने आखरे लालशंकरने त्यां उतारो राख्यो. बीजे दिवसे शनिवारे महीपतरामने मळवा गया अने सुरतमां एमना स्वभाव वीशे लोकोए खरु खोटुं भरव्युं हतुं तेमांनुं कांइ पण न जणातां "हजु सुधी तो एमनो स्वभाव मायाळु लाग्यो." बीजा घणाकने मळवानुं थयुं. कर्टिस साहेबे मायाळुपणुं देखाडयुं तेमां कंइक स्वाभाविक अने कंइक उपरउपरनुं लाग्युं. रावसाहेब वासुदेव जगन्नाथ कीर्तिकरनी रीतभात घणीक आकर्षक लागी. आ नर्मदना मित्र नर्मदना प्रतिस्पर्धी दलपतराम कविने पण मळ्या, अने ए कवि केवा लाग्या ? "He seems to be a man devoid of lively imagination or deep reflection. He talks on literature but betrays no marks of a sound education. His physiognomy is of a collected, self-satisfied rogue, with a slight suppressed humour. His intelligence is rather below the common level but it is clear as far as it goes. The only poetic element ·· n his face is a roguish humour. The education he a fou... ived from the world has perhaps dwarfed is manifeste... ver of his mind and rendered him drawing good ou... and prosy humourist. Some human beings being for...

delicay of my pride and seek our own comforts from rather unwilling porsons ! I think this is the way to be a man of the world. Then fie upon a man of the world!" વળી વિચાર કરેછે કે આ નગરમાં ઘણાંક ઘરો તો એવા જુનાં અને પડી જાય એવાંછે અને ગલીયો એવી સાંકડીછે કે જો એકાદ આગ લાગે તો લંડનમાં એક વેળા આગનાં જેવાં સારાં ફળ થયાં હતાં તેવાં અમદાવાદમાં પણ થાય!" "અમદાવાદના લોક મ્હોમાં પાણી ભરી વચ્ચેથી બોલતા હોય એમ બોલેછે અને સુરતીઓ ઓઠના ખુણા આગળથી બોલેછે." અમદાવાદમાં સુરતના "ગિલ્લી, મડું, હજામત, ધણી," વગેરે શબ્દોને ઠેકાણે "મોઇ, વાત કહું, વતાં, ભાયડો," વગેરે શબ્દો બોલાયછે તેની નોંધ કરેછે. આખરે કંઇ રસ્તે પડવાનો વિચાર કરેછે અને અમદાવાદમાં રહેવાનું થાય એટલામાં શું શું કામ કરવું તેનો ઠરાવ કરેછે કે: "૧ કાયદાનો અભ્યાસ કરી આવતી પરીક્ષામાં ગમે તેમ કરી જવું અને ઘરમાં એકલોછું એટલામાં એ વખત જવા દેવો નહી—આ શાળાપત્ર બળી જાય તો ઠીક (કે કંઇ વખત મળે) ૨ જુના કવિયોના અને સ્વામિનારાયણના ગ્રંથો એકઠા કરવા, ૩ પોળના લોક મને Spectator ના જેવો સુમડો ગણેછે માટે એ બધામાં વધારે મળતાવડા થવું, ૪ મ્હોટાં માણસો અને તેમાં વિશેષે ન્યાયખાતાનાં માણસો સાથે મિત્રતા કરવી." આ બધું શી રીતે કરવું તેનો વિચાર થાય છે, મળતાવડાં થવા બાબતનો નિબંધ લખવો હોય તેમ લખેછે, અને પુસ્તકો એકઠાં કરવા દલપતરામની દોસ્તી કરવી પડશે અને તે મદદ આપશે કે નહી તેનો વિચાર કરેછે. કાયદાનો અભ્યાસ શરુ કરેછે. મળતાવડા થતાં વાતો કેવી કેવી બાબતની કરવી તે શોધે છે ને તેમ કરવાનાં સાધનો હાથમાં આવેછે કે ૧ છાપાં વાંચવાં, ૨ સરકારી બાબતોની માહીતી રાખવી, ૩ બજાર ગપો એકઠી કરવી, ૪ આ બધી નવાજુની બીજાઓને કહેવાની ટેવ પાડવી, ૫ "મોહન" ભાષાં બોલવી, ૬ આનંદી થવું અને ૭ સામા માણસની સારી નરસી દશા જાણવાને આપણે આતુર હોઇએ એમ બધાં સાથે વાતો કરવી. ડાકતરો, અદાલતનાં માણસો, સ્ટેશનના નોકરો, બે ત્રણ વકીલો, શેઠિયાઓ, વગેરેમાંથી કોની કોની સાથે ઓળખાણ કરવું તેની યાદી કરેછે. એક પારસી બાબત લખેછે કે–'કેવો બેવકુફ માણસ! એને વળી માસિકપત્ર કહાડવુંછે ને તંત્રી થવુંછે તે મ્હારા

સલાહ પુછેછે! પુસ્તકો છપાવવાની લોકને ઘેલ્લાઇ લાગીછે તે જે તે શક્તિ વગરનો જુવાનિયો લખવા ઉભો થાયછે!!' આ બધા વિચારો કરતાં કરતાં પણ મ્હોટા લોકનાં ઓળખાણ એકદમ થતાં નથી તેથી અસંતોષ થાયછે અને શોધ કરેછે કે આ કામ લાલશંકરના સાધનથી પાર પડે એમ નથી કારણ કે એમને પોતાનેજ ઘણા થોડા મિત્રોછે!—હવે તો ભગવાનદાસને શોધવા જોઇએ. આખરે આ કઠણ કામ પાર પડતું નથી તેમાં પોતાનાજ સ્વભાવનો દોષછે એવું માલમ પડેછે. "આ કામમાં મ્હોટું વિઘ્ન તો એ છે કે હું પોતેજ વાતો કરતાં કરતાં ઘડી ઘડી મ્હારા પોતાના વિચારમાં પડી જાઉછું. કર્ટિસ સાહેબ કંઇક તિરસ્કારથી પણ શુભેચ્છાથી કહ્યું તે ખરુંછે કે વાતો કરતાં કરતાં મને સ્વપ્નાં આવેછે! મ્હારી સાથે સામું માણસ બેઠું છે એ વાત તો હું ઘડી ઘડી ભુલી જાઉછું અને ઉત્તર આપવો પડેછે ત્યારે મને બહુ વસમું પડેછે—બસ, મ્હારે આ ટેવ ટાળવી જોઇએ કારણ કે જનમંડળ પ્રત્યે મ્હારે મ્હારા ધર્મ બજાવવાનાછે અને આ સારુ ખાસ કરી રોજનીશી રાખવી જોઇએ." રોજનીશી તે રોજનીશી! સઉ વાત આ પછી સુઇ ગઇ જણાયછે. આત્મમંથનકાળ પલટાઇ સંસારસાગરમાં આમ પ્રવાહ-પાત થવા લાગ્યો; છતાં ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી મન સંસારમાં તરતાં પણ પોતાનો વેગ બતાવવો ભુલ્યું નહી.

ગુજરાતશાળાપત્ર નવલરામના હાથમાં આવ્યા પ્હેલાં રા. મહીપતરામના હાથમાં હતું, અને કંઇક કારણોથી તે નવલરામના હાથમાં આવ્યું તેનો ધ્વનિ આ પ્રસંગની નોટબુકોમાંથી નીકળેછે. એ કેવી રીતે ચલવવું એનો વિચાર કરતાં નવલરામને લાગ્યું કે એ પત્રને ઉંચી પંક્તિમાં આણવું હોય અને એને કેળવણીનું વાદ્ય જોઇએ તેવું કરવું હોય તો તો બધું મ્હારે જાતેજ લખવું જોઇએ. પણ કાયદાના અભ્યાસમાં વિઘ્ન ન આવે તે આવશ્યક હતું; શાળાપત્રથી સાક્ષરમંડળમાં નામ થાય એ વાત ખરી, પણ કાયદાના અભ્યાસથી થવાનો લાભ આટલા સારુ પડતો મુકવો અયોગ્ય લાગ્યો. "જો શાળાપત્રમાં બધી રીતે મન રોકું તો મ્હારા મનનો સ્વભાવ એવોછે કે કાયદો સુઝશેજ નહી," "ત્યારે તો શાળાપત્ર જેવું કંગાળછે તેવું કંગાળ ર્‌હેવાને સરજેલુંછે," "ત્હોયે આ વાતનો કંઇક વિચાર તો કરીશ." અંતે મેઘદૂતનું ભાષાંતર એમાં જાતે લખવાનો ઠરાવ કર્યો; મુંનશીનું બાગો-બ્હારનું ભાષાંતર જારી રાખવું, લાલશંકર પાસે પદાર્થ—

શાસ્ત્રીય વિષયો લખાવવા, બાકી રાહે તે રતનલાલ પાસે લખાવવું, અને કર્ટિસસાહેબે પત્રને સોળપાનાનું કરી નાંખવાની રજા આપીછે તેનો પણ લાભ લેવો-એવો ઠરાવ કર્યો. "સોળપાનાનું ન્હાનું શાળાપત્ર થશે તે જોઇ મહીપતરામના "પક્ષ"વાળા અવળો અર્થ કરશે તો કરવા દ્યો"—"એનો કાંઇ ઉપાય નથી"—"કાયદાના અભ્યાસને સારૂ એ આવશ્યકછે." આખરે માલમ પડ્યું કે સુરત જવું પડ્યું વગેરે કારણોથી આ અભ્યાસમાં હરકતો પડવા માંડી—સોળપાનાં કરવાંજ એમ ઠરાવ્યું. એ પત્રનું વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૭૮૨નું ગણ્યું અને ઉપજ રૂ. ૮૦૦ની ગણી.

આ પ્રસંગે એક જાણવા લાયક હકીકત માલમ પડેછે કેઃ-"અલખ-
"બુલાખીનું વર્ણન આજ જાદવરાય મુનસફને મોંહેથી સાંભળ્યું. એ સાઠો-
"દરો નાગર હતો અને એના વંશજો હયાતછે. ઇશ્કબાજી, નાચરંગ, અને
"લાલપાણીમાં કવિ મગ્ન હતા એવું તેમનાં સગાં પણ કહેછે. સરકારી
"નોકરી કરતાં પૈસા ઉચાપત કીધા, મુકરદમો ચાલ્યો, અંતે શિક્ષા થઈ
"ત્યાંથી છુટ્યા પછી મનમાં બહુ દ્વેષ આવ્યો અને બહુચરાજીની જાત્રા ગયા
"ત્યાં ગુલાબભારતીનો સમાગમ થયો અને બ્રહ્મજ્ઞાન તથા જાદવરાયના
"કહેવા પ્રમાણે એને સિદ્ધિ મળી. પછી આવીને અમદાવાદમાં સદાચારથી
"રહ્યા. એને પચીશેક શિષ્ય થયા હતા. મરતી વખતે પોતાની બ્હેનને
"પોતાનો ચોકો કરવાને કહ્યું, પોતાની મેળે ત્યાં જઇને સુતા અને ઘડી-
"એકમાં દેહ ત્યાગ કીધો એનાં કેટલાંએક પદ લલ્લુભાઈ નામના મારાથી
"ત્રીજે ઘેર રહેનારની પાસેછે." કવિ અલખબુલાખી પ્રસિદ્ધછે.

ભટના ભોપાળામાંનાં નથુકાકા તથા બીજાં પાત્રોનાં ચિત્ર બંગાળા ઇલાકામાં ભાગલપુરમાંના બાંકાના માજીસ્ટ્રેટ બોસ મારફત તૈયાર કરાવી નવલરામે આ પ્રસંગે મંગાવ્યાં હતાં.

અમદાવાદમાં માણસો, ઇમારતો, ભાષા, વિદ્યાકળા વગેરે અનેક વસ્તુઓની મુદ્રા નવા આવનાર નવલરામના મન ઉપર જેમ જેમ પડી અને તાજી રહી ત્યાં સુધી તેમની કલમ તેનાં વર્ણન કવિ નર્મદાશંકર વગેરે મિત્રોને લખેછે, અને તેમાં ઐતિહાસિક સંસ્કારો સ્ફુરેછે. કવિ નર્મદાશંકરના કાગળમાં લખેછે કે આ નગરમાં "મ્હોટી ઇમારતો ઠેકાણે ઠેકાણે ઘણી જો-
"વામાં આવેછે; પણ તેની બાંધણીમાં રસજ્ઞાનને ઠેકાણે, તમારો શબ્દ
"વાપરૂં તો, જાડાશ બહુ જણાયછે." જુમામસીદની "ભવ્ય બાંધણીની મધ્ય-

"માં ઉભા રહી તેના અગણિત મ્હોટા સ્તંભો તથા વિશાળ મ્હોટા ઘુમટ "તરફ નજર કરીએ છઇએ ત્યારે કોઈ નવી દુનિયામાંજ ગયા હોઇએ "એમ આપણને લાગેછે. અને વળી એમ વિચાર કરીએ છઇએ કે એક "વખત આ જગામાં હજારો જુસ્સાવાળા અને ઇમાનને સારૂ પ્રાણ આ- "પવાને તત્પર એવા મુસલમાનો એક અવાજે એક સમુદાયમાં એક પર- "મેશ્વરની એક અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરતા હશે ત્યારે એ દેખાવ કેવળ "sublime થઈ જાયછે અને મુસલમાનના બળની આપણા મનમાં મૂર્તિ બંધાયછે." "હઠીસંગનું દેહેરૂં પણ ખરેખરૂં જોવા લાયકછે. એમાં આર- "સની નાની નાની શિલાઓ ગોઠવવામાં શિલ્પજ્ઞાનનું સાફ જ્ઞાન બતાવ્યું "છે અને નાના પ્રકારના રંગનું સામ્ય શુદ્ધ રસિકતાથી કીધુંછે. એ દેહેરાની "સાથે બંગલો અથવા મ્હેલ બાંધ્યોછે તે તો દેશી અને અગ્રેજી શૈલીનો ખરાબ ખીચડોછે." દેહેરા ઉપરનો અશુદ્ધ સંસ્કૃત લેખ જોઇ નવલરામને તિરસ્કાર અને "અફસોસ" ઉપજે કે ઇમારત ઉપર લાખો રુપિયા ખરચ- નાર ધણીને આટલો લેખ શુદ્ધ રચાવવા જેટલા પઇસા કોઇ વિદ્વાનને આપવાનું સુઝ્યું નહી. "માંડવીની પોળમાં તો ગંદકીનો પાર નથી".

સુરતના રા. મધુવચરામ બલવચરામ (જેઓ હાલ મુનસફછે) તેમની સાથે નવલરામને મિત્રતા તથા પત્રવ્યવહાર હતાં. આ વખતે નીકળતા સુરતના "વિદ્યાવિલાસ" ચોપાનિયામાં તેમનો હાથ હતો. તે સંબંધી તેમને લખતાં સર્વ ચોપાનિયાં બાબત નવલરામ "એક સામાન્ય સૂચના" લખેછે કે "જે વિચાર આપો તે વિશે પ્રથમ ખુબ વિચાર કરવો, અને ચાલતી "બાબતો જેમકે, ગ્રંથવિવેચન, સુધારાના પ્રસંગો ઇત્યાદિ વિષે તો બહુજ "સાવચેતી રાખવી અને કોઈના કહેવાથી અથવા પોતાના મનના ઉછાળાથી "સત્યતાનો ત્યાગ અજાણતાં પણ ન થઈ જાય તેને માટે નિરંતર દિલમાં "ખટકો રાખવો. વિદ્યાવિલાસની સતેજ ઉજ્વળતા ઉપર ડાંડિયા જેવી લેશ "માત્ર પણ કાળાશનો અંશ પડવા દેવો નહીં." "ગુજરાત મિત્રની હકીકત "સાંભળી હું બહુજ દીલગીર થયો છું. જો હું બીજા અભ્યાસમાં ન લાગ્યો "હત તો આટલે દૂરથી પણ એ લખવાનું માથે લેત, અને ગુજરાત મિત્રને "મરવા ન દેત. તમે જાણોછો કે મેં પેહેલાં ચલાવ્યુ હતું ત્યારે મને કાંઈ "પણ ફાયદો ન હતો, અથવા દીનશા સાથે ખાનગી દોસ્તી પણ એટલી "ન હતી. ફક્ત એ પત્રના નામને માટે. હવે તો લાચાર" ગુજરાત-

મિત્ર અને ચંદ્રોદય, મુંબાઇનો ડાંડિયો, અને અમદાવાદનાં વર્તમાનપત્રોમાં આ વખતે કેટલુંક પક્ષાપક્ષીનું લખાણ ચાલતું હતું, કેટલાક લોકને કંઇ કંઇ રાગદ્વેષથી ગાળો પણ દેવામાં આવતી હતી, અને નવલરામનું મિત્ર-મંડળ તેમ બીજા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ઉપર આ ગાળો વર્ષતી હતી, તે સર્વ વીશે લખતાં નવલરામ, મધુવચરામને લખેછે કે, "ચંદ્રોદયના ગુ-જરાતી આર્ટિકલ અંગ્રેજીથી વિરૂદ્ધ છે," "ઉપલા વર્ગોમાં ગુજરાતી લ-ખાણ વંચાતું નથી અને તેની અસર તો કંઇજ થતી નથી," "દીનશાની માંદગીથી એણે જે fiendish joy બતાવી છે તે બહુજ ધિક્કારવા લા-યક છે," "દીનશાની ખોટ પૂરી પડતી નથી એમ તમારે સાફ કબુલ કરવું, તેથી તમે દીલગીર છો, ગુજરાત મિત્રને નુકસાન થાય છે ઇત્યાદિ અને પછી તમે તમારી ફરજ યથાશક્તિ બજાવોછો એ વાત વિવેકથી લખવી. એ લખતાં આકળા થતા નહી, નહી તો તમે એના જેવાજ ઠરશો," "જે લખો તે સકારણ, ગંભીર, રસીલું લખજો. પક્ષપાતનો વિચાર મનમાં આ-વવા દેવો નહી એટલે સકારણ તો સેહેજ લખાશે," "ગુસ્સાને હદમાં રાખજો," ખરેખરૂ કહિયે તો ચંદ્રોદય ગણકારવા લાયક નથી," "મારૂં "નામ એમાં કોઈ કારણથી પણ લાવતા નહી—ચંદ્રોદયના સામો મારો "બચાવ કરવો એજ હું મોટું અપમાન સમજુંછું," "જે લખો તે બે ચાર "દિવસ શાંત થઈ પછી તપાસીને છપાવવા આપજો," ઇત્યાદિ. અમદાવા-દ, સુરત, મુંબાઇ, અને અન્યત્ર આજ પણ ગુજરાતી પત્રોછે તેના તંત્રિયો તેમ વાંચનારાઓને આ સર્વ વાક્યો હજી પણ ઉપયોગી થશે. વર્તમાન-પત્રોના ધર્મ પવિત્રછે, તેમની સ્વતંત્રા આ દેશમાં સારીછે, અને એ સ્વતંત્ર-તા એ પવિત્ર ધર્મને ઉદ્દેશીજ વપરાવી જોઇએ, અને તેમ ન થાય તો જે તરવાર રક્ષણ અર્થેછે તે ખુન કરવામાં વાપરવા જેવું થાયછે. આ સર્વ બોલવું ઘણું સુલભછે, પણ તે સમજવું કઠણછે, અને તે પ્રમાણે વર્તવું હજી વધારે કઠણછે. કેવળ વિદ્વત્તાથીજ આ ગુણ આવતા નથી, પણ વિદ્વત્તા સાથે અનુભવ અને સાત્વિક વૃત્તિ આ ગુણને આવશ્યકછે અને તે કેમ રાખવી તે જાણવા ઇચ્છનારને નવલરામનાં વાક્યો દિગ્દર્શન કરાવશે. શાળાપત્રના તંત્રીપણાનું રાવ સાહેબ મહીપતરામે રાજીનામું આપ્યું અને એ પત્ર નવલરામે લીધું તે સંબંધમાં તેમ બીજા મિત્રોના સંબંધમાં ગુજરાતી પત્રોમાં બુરાં કડવાં જે લખાણ થયલાં તે વાંચીને પણ ન ઉશ્કેરાતાં

નવલરામે લખેલાં ઉપરનાં વાક્યોમાં એમની સાત્વિક વૃત્તિનું પ્રતિબિમ્બ પડેલુંછે તે મનહરછે.

ઇ. સ. ૧૮૭૦-૭૧ | આ વર્ષમાં અથવા ૧૮૭૧ માં "ભટનું ભોપાળું" મુંબાઇની કોઇ પારસી નાટકમંડળીએ ભજવેલું જણાય છે. મંડળીવાળાઓ તરફથી નાટકની ભાષા પારસીઓ સમજે એવી સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી અને તે અમલમાં પણ આણી હતી. નાટકનાં પાત્રોના ચિત્ર કોઇ બંગાળી ચિત્રકાર પાસે કઢાવ્યાં જણાયછે. આ ચિત્રોનું ખરચ તથા તે ઉપરાંત પણ કંઇક રકમ નવલરામને મળી હતી. આ સર્વ વાત મુંબાઇના પ્રસિદ્ધ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી મારફત થઇ હતી. વીરમતી નાટક પણ કેટલીક શાળાઓમાં ઇનામમાં અપાતું હતું. આણી પાસથી કાયદાનો અભ્યાસ પણ વધતો હતો અને પાછળથી એક વખત નવલરામ મુનસફની પરીક્ષામાં પણ જઇ આવ્યા જણાયછે, પણ નપાસ થયાથી એ વાત મુકી દીધી અને તેથીજ શાળાપત્રનું ભાગ્ય ઉઘડ્યું જણાયછે.

એક વિદ્વાન મિત્રને આ સમયમાં નવલરામ લખેછે કે "—વાંચી હું "ખુશ થયોછું. તે તમારી લેખનશક્તિ ઉપરથી નહી, પણ તમારા મન ઉ"પર કુસંગથી નાસ્તિકતાનું આછું આવરણ આવી રહ્યુંછે તેને ભેદીને ઈશ્વ"રના નિરંજન રૂપની કાંઈ પણ ઝાંખી કરવા લાગ્યાછો. તેથી હજી તમે બધું "સમજીને અથવા માનીને લખ્યુછે એમ તો હું ધારતો નથી, તોપણ બા"ળક ભણવાની **રમત** કરે તે પણ સંતોષકારકજ છે. **પ્રસંગરૂપી સાંકળ** "એ વાક્યની સત્યતા નૈયાયિક રીતે જો સમજતા હો અને તેનું પૂરેપૂરૂં "તમારા મનમાં ચિત્ર પડતું હોય, તો બ્રહ્મજ્ઞાનને પહેલે પગથિયે ચઢ્યા "એમ જાણવું. મારો Fatalism (પ્રારબ્ધવાદ) નિબંધ કાંઈ નથી પણ એ "વાક્ય, ઉપર એક ભાષ્યછે."

સંસારસુધારાની વાતોમાં પણ આ કાળે નવલરામ ગુંથાયા હતા. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર ડાકતર બ્યુલર તરફથી તેમને પુછવામાં આવ્યું "કે વીસનગરની એક સ્ત્રી ટ્રેનિંગ કાલેજમાં ભણવા ઇચ્છેછે તેનો શો બંદોબસ્ત કરી શકશો?" આખરે શો બંદોબસ્ત થયો તે જણાતું નથી. વળી એક સુધારાના સાથી મિત્રને આશ્રયે કોઇ ઉચ્ચ વર્ણની વિધવા પુનર્વિવાહ કરવા ઇચ્છતી હતી તેને વાસ્તે કોઇ પરણનાર તેજ વર્ણનો નવલરામને જડી આવ્યો હતો. પણ આ પરણનારે એક એવી સરત કરવા માગી કે

"એ સ્ત્રીની એક ડાક્તર પાસે તપાસ કરાવવામાં આવશે અને જો એને "કાંઇ ગર્ભ નથી એમ સાબીત થશે તો લગ્ન કરવામાં કોઇ વાતનો "વાંધો લેવામાં નહી આવે." આ સરતની બાબતમાં વળી લખેછે કે "એ સરત તમને વિલક્ષણ લાગશે અને નિર્દોષ અબળાને ગમે તેટલી "અપમાનકારકછે, તોપણ દેશકાળ જોતાં ડહાપણ ભરેલી નથી એમ તો "ન કહેવાય, હાલ કાં પુનર્વિવાહ કે પ્રથમ વિવાહ શુદ્ધ પ્રેમથીજ થવાના "એ તો અશક્યજછે ત્યારે જો એક પુરૂષ સ્ત્રી ઉપર પૂરો ભરોસો ન "રાખતાં કેટલીએક તપાસ કરવા ઇછે તો તેટલાજ માટે તેને તુચ્છકારી કહાડવો ન જોઇએ." આનું પરિણામ જે થયું હોય તે ખરું-કારણ ખાનગી વાતોમાં લોકને કાંઇ સંબંધ નથી—પણ સુધારામાં ધપવાને પ્રસંગે પણ આવો કંઇક શાંત અંકુશ રૂહે તે સુધારાવાળાઓએ અનુકરણ કરવા જેવી વાતછે.

સુરતમાં આત્મમંથનકાળમાં જે જે ચિત્ર વિચિત્ર તર્કો ઉઠતા હતા તે સઉ અમદાવાદ આવ્યા પછી નવલરામ ભુલીજ જાયછે અને તે આપણેજ જોઇએ છિએ એમ નથી પણ નવલરામને પોતાને પણ સુઝેછે. ૧૮૭૩ના મે માસમાં તેઓ લખેછે કે "ઘણાજ લાંબા વખત પછી આ ચોપડી "હાથમાં લીધીછે. એ વખતમાં ઘણા તરંગ ઉઠયા હતા ખરા, પણ નોંધી "રાખવાનો વિચાર મનમાંથી દૂરજ જતો રહ્યો હતો, તોપણ સુરત કરતાં "અહિંયાં થોડા તરંગ ઉઠેછે એ વાત તો ખરી. તેનાં કારણ: ૧ કેફ "થોડી અને ક્વચિતજ કરવામાં આવેછે"—આ કેફ તે ભાંગની હતી "૨. મિત્ર મંડળમાં રહેવાનું વધારે થવાથી એકાંત વિચાર કરવાનો વખત "થોડો મળેછે. ૩. જે મિત્રો મળેછે તે તરંગને ઉત્તેજન આપે એવા નથી: "૪ વખતે અવકાશ મળ્યે તરંગ ઉઠેછે તેને નોંધી રાખવાનો અવકાશ "મળતો નથી." હવેના તરંગ પ્હેલાના તરંગથી જુદા માલમ પડેછે—હવેના તરંગ તો "ખરૂં કહિયે તો તરંગ નથી, પણ Sober બુદ્ધિની નોટછે" ટુંકામાં આત્મમંથનકાળ વીતી ગયો, કેવળ વિચારની ઋતુ ઉતરી અને આચાર-વિચારની ઋતુ બેઠી. હવે તો "ગૂર્જરગ્રંથભંડાર" એ નામનું ત્રૈમાસિક પુસ્તક કહાડવાની તજવીજ ચાલેછે, પ્રેમાનંદ અને સામળની કવિતા મેળવીછે, અને વર્તારો કહાડયોછે કે સંવત ૧૭૦૦ પછી લખનારાં કવિયોમાં, તુળશીદાસ, જગજીવન સંન્યાસી, જીવરામભટ, કાળિદાસ, પ્રીતમ

અદાસ, ધીમો, રેવાશંકર, નિષ્કુળાનંદ, મુક્તાનંદ, નરભેરામ, કેશવ, રઘુનાથદાસ, લજ્જારામ, દીપવિજય, અને વીરવિજયછે. તરંગો છેક શાંત થયા નથી—તરંગકાળ સાંભરતાં તરંગ પાછા જરીક ઉઠેછે, લાલિત્યલહરી લખવાનો વિચાર થાયછે, અને તેની વાર્તાની યોજનામાં યોજનાઓ કરેછે કે એ દેશિયોમાં લખવું; એમાં એક આખો સર્ગ સ્ત્રિયા રાજ્યના કામરૂ દેશનો આણવો અને તેમાં પ્રેમશાસ્ત્રના વિવાદ અને ચૂકાદા થાય તથા લાલિત્યલહરીની પૂજા થાય; વળી બીજા સર્ગોમાં ગોપોત્સવ અને ગાંધર્વ દેશનો વસંતોત્સવ આણવો, Love ને ઠેકાણે Calculating Mind થતું બતાવવું, "ઉપાધિ-વૈદ્ય અને "વ્યાધિવૈદ્ય" એ બે પાત્ર આણવાં, અને ચિત્રકળા, Fancy Ball, ભરતની કળા, વગેરે આણવું,-આખરે કલમ અટકેછે ને તરંગ કેવળ શાંત થાયછે.

ગરબીઓના વર્ગ પાડવાની નવલરામે સુરતમાં યોજના કરી હતી તેનાં કેટલાંક દ્દષ્ટાંત ૧૮૭૩માં ગોઠવે છે; પણ તેનાં ધોરણ બતાવ્યાં નથી; જેમકેઃ—

"રિસાયાં રસિક સંગાથે રાધા"—એ ચારહસ્તિનીબંધ ગણી છે. અને, "મહિયારી મળિ ચાલી મહિ વેચવા"—એ છહસ્તિનીબંધ ગણી છે. આ વિચિત્ર કલ્પના ઉપર વાર્તિકની જેમ જરુર નથી એ ખરુ છે તેમજ એ કલ્પનાના કર્તાનું મગજ જોવામાં નિરર્થક નથી એ પણ ખરું છે.

નવલરામના મંથનકાળને ઠેકાણે શાંતિ-કાળ થયો તેનાં કારણ એમણે આપ્યાંછે તે આપણે જોયાં. પણ એ સંક્રાંતિનો અર્થ એવો નથી કે ઉદ્યોગ અને ચંચળતા એમના મગજને ખાલી કરી ગયાં અને પાછળ શૂન્ય આળસ અને જડતાને મુકી ગયાં. એ મગજ તો સુરતમાં મંથનકાળમાં જેટલું કામ કરતું હતું તેટલુંજ અમદાવાદમાં કરતું હતું—એટલુંજ સવેગ અને સતેજ હતું. ફેર માત્ર એટલો થયો કે ઉછાળાને ઠેકાણે ઠરેલપણું દેખાવા લાગ્યું અને નોટબુકોમાં અનેક જન્મના તરંગોના અધુરા ગર્ભપાતને ઠેકાણે શાળાપત્રની કુખથી અનેક સંપૂર્ણ અવયવવાળાં જીવતાં બાળકો જન્મવા લાગ્યાં. તે શીવાય એમનું કેટલુંક લખાણ પુરેપુરું થયેલું છતાં એમણે છપાવ્યું નથી પણ કંઇક ઉપયોગી હોવાને લીધે નવલગ્રંથાવલિના જુદા જુદા ભાગોમાં મુક્યું છે.

મેઘદૂતનું ભાષાંતર, બાળલગ્નબત્રીશીની ગરબીઓ, પુરાણસાર, માલતીમાધવ વગેરે સંસ્કૃત નાટકોનો સાર, નરસિંહ મ્હેતાના મામેરાની સટીક આવૃત્તિ અને તેમાં પ્રેમાનંદ કવિ ઉપર તેમ માલતીમાધવ ઉપર લખેલું વિવેચન, કેટલાંક ન્હાનાં મ્હોટાં ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરનાં વિવેચન, વગેરે કેટલાક વિષયો નવલગ્રંથાવલિના પ્હેલા તથા બે ભાગમાં આવ્યા છે. તે નવલરામની નિસર્ગશક્તિ (originality), રસિકતા અને રસજ્ઞતા, વાંચવાનો તેમ લખવાનો ઉદ્યોગ, ગ્રંથપરીક્ષક શક્તિની બંધાતી જતી પરિપક્વતા, મનની પૃથક્કરણ શક્તિ વગેરે ગુણોના ઊંચા જતા વૃક્ષનું દર્શન કરાવે છે અને નવલરામને દેશકાળના સાક્ષરવર્ગને મોખરે આણી મુકેછે. મ્હેતાજીનો ધંધો, શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ, જોડણીના નિયમ, નિશાળનો વખત, ભાષાશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયો એ ગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગમાં આવેલા છે. જે શાસ્ત્ર અને કળા ઉપર નવલરામની ઉપજીવિકાનો આધાર હતો તેની તેઓ વેઠિયાવાડથી સેવા કરતા ન હતા પણ તેમાં ચિત્ત અને પ્રીત પરોવી, પોતાના શિષ્યો અને ધંધાભાઇઓને કુટુંબવત્ ગણી, માણસ પોતાના કુટુંબનાં સુખ દુઃખ જાણી તેની વર્તમાન અને ભવિષ્ય દશા સુધારવા મથે તેવી રીતે પ્રેમથી પ્રયત્ન કરી, નવલરામે આ ત્રીજા ભાગના વિષયો લખ્યા છે અને પોતાના ઇંગ્રેજી ન ભણેલા બન્ધુઓને ઇંગ્રેજી ધોરણોના મંદિરમાં ભોમિયા કરવાને ઉલ્લાસથી ખુશે ખાચરે તેઓ ફરી વળ્યાછે. ગુજરાત શાળાપત્રના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ઘણાંક વર્ષ થયાં આપણે એકનો એક દોહરો જોયાં કરિયે છિયે કે

"મે'તાજી, બહુ મોટુ તુજ નામ તેમ છે કામ,
કર ખંતે મન ક્ષેત્રની ખરી ખેતિ ધરી હામ"

તે કંઇ લખવું જોઇએ માટેજ લખ્યો છે એમ નથી પણ મ્હેતાજીઓ ઉપર એમના ખરા બન્ધુભાવનો ઉછાળો છે, એમના મ્હેતાજીઓ અને શિષ્યો તે જાણેછે અને તેના બદલામાં તેમના ઉપર એવાજ પ્રેમનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે, અને તેમનું અનુકરણ પણ કરેછે. ગુજરાતના કેળવણી ખાતામાં ઘણાક વિદ્વાનો નોકરી કરેછે, તેમાં કેટલાક પોતાની વિદ્વત્તા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક શિષ્યોની વિદ્વતા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક એ બે અથવા એક વાતમાં ઉદ્યોગી પણ છે, અને કેટલાક માત્ર "પ્રોમોશન" મેળવવા નાજ ખંતી છે. પણ ઉદ્યોગમાં રાવસાહેબ મહીપતરામને; વિદ્વત્તામાં મિ.

ગીમીને, અને ઉદ્યોગ તથા વિદ્વત્તામાં તેમજ નિશાળના દરેક વિદ્યાર્થી આગળ પોતે પ્રત્યક્ષ ર્‌હેતા હોય તેમ આખી નિશાળના વિદ્યાર્થીમાત્રને શીખવવાની અને વશ રાખવાની કળામાં રા. અંબાલાલ સાકરલાલને, જુદા રાખિયે તો બાકી રહેલા સર્વ શિક્ષકોના કરતાં ઉદ્યોગ તથા ખંત તેમ 'શિષ્યોની પ્રીતિમાં નવલરામ ચ્હડેછે એમ ઘણે ઠેકાણેથી સંભળાયું છે અને તે સાંભળનાર શિક્ષકોએ તે વાતની ના નથી પાડી. મેદાન તથા અરણ્યો, તામ્રપટ, કોકેસ્યન જાત, મેઘધનુષ્ય, જળસ્થંભ વગેરે ભાતભાતના અનેક વિષયો નવલગ્રંથાવલિના ચોથા ભાગમાં છે; તે તેમ એમનો વ્યુત્પત્તિપાઠ આ સંગ્રહમાં નથી પણ જુદો છપાય છે તે લખાવનાર દેવી પણ મ્હેતાજીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપરની એમની પ્રીતિજ છે એની, એમને જાણનારામાંથી કોણ ના ક્‌હેશે ?

ઉપરના સર્વ વિષયો ૧૮૭૦-૭૬માં અમદાવાદમાં લખેલા છે. કાલેજમાં શીખવવામાં વખત જાય, ઘેર કાયદાના અભ્યાસમાં વખત જાય, અને તે શીવાય કુટુંબજંજાળમાં કાળ જાય—અને વચનારે ભુલ્યે ચુક્યે એમ ન જાણી બેસવું કે નવલરામને આ જંજાલ નહોતી—એ સર્વ વખતમાંથી, કરકસર કરી, વખત ક્‌હાડી આ વિષયો અને બીજા પણ કેટલાક લેખ લખાયા છે.

અમદાવાદમાં રહી જે જે પ્રસિદ્ધ લખાણ કર્યું તેનાથી નવલરામની સાક્ષર કીર્તિ બંધાઇ ચુકી અને એમના મનના પ્રવાહની દિશા પણ નક્કી થઇ ચુકી. ગ્રંથકારનો ધંધો જુદો પાડવાની એમને સુરતમાંથી હોંસ હતી તે શાળાપત્રે પુરી પાડ્યા જેવું કર્યું. સુરતમાંના આત્મમંથનકાળનું વલોણું બંધ થતાં તે ઉપર માખણની તર અમદાવાદમાં બંધાઇ. સુરતમાંની અપક્વ દશામાં લખાયલાં બે નાટકોને ઠેકાણે હવે આપણા હાથમાં જુદી જાતની વસ્તુ આવે છે. માલતી—માધવ અને ઉત્તર રામચરિત્ર વગેરેના સારમાં માત્ર સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ પાઠ છે, તે કર્તાએ છપાવ્યા નથી, અને નવલગ્રંથાવલિમાં છપાવ્યા છે તે માત્ર સંસ્કૃત ન જાણનાર વર્ગના લાભને માટેજ. માલતી—માધવનું વિવેચન એ પણ એક અભ્યાસ—પાઠજ છે. મહા કવિના નામથી અંજાઇ ન જતાં પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર બાંધવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન આમાં છે, અને તેની સાથે સંસ્કૃત ભાષાનું તેમ આ સમર્થ કવિનું સૂક્ષ્મ તારતમ્ય ઓળખવા જેટલી સમર્થતા આ ઉગતા પરીક્ષકમાં આવી નથી, એ પણ આ નાટકનો સાર તેમ વિવેચન વાંચવાથી

સ્પષ્ટ થાય છે. પણ જે સમર્થતા. ભવભૂતિના કાવ્યને સમજતાં જોઇએ છિયે એટલી ગુજરાતી ગ્રંથો પરખતાં જોઇતી નથી, અને તેથીજ અમદાવાદમાં લખી છપાવેલાં વિવેચનો ઉપયોગી છે. એ વિવેચનોમાં નવલરામની વિવેકશક્તિ ઘડાય છે અને કસાય છે. લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદીના ભાષાંતરનું વિવેચન અપરિચિત વિષયમાં ડહાપણડાહ્યલાવેડા કર્યા શીવાય તેનું ઉપયોગીપણું બતાવીજ સંતોષ માનવામાં છે અને આથી વિવેચનકાર પોતાનો ધર્મ યોગ્ય રીતે બજાવે છે તે વાત સમજાવ્યા વિના કેટલાકથી સમજાય એવી નથી. ગ્રંથપરીક્ષકના હાથમાં નવો ગ્રંથ આવ્યો અને તે ઉપયોગી હોય છતાં તેની નોધ ઘટતા વિસ્તારથી ન લેવાય તો એ એક અધર્મ છે, તેમ એવા ગ્રંથનો વિષય અપરિચિત છતાં પરિચિત હોય એવું ડોળ ઘાલવાથી કુપરીક્ષા થાય છે. આથીજ કૌમુદીભાષાંતરનું વિવેચન કૃતકૃત્ય છે. મી. ફ્રામજીએ સંગ્રહેલી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તાઓના વિવેચનમાં એક બીજી જાતનો વિવેક છે. એ વાર્તાઓના અસલ ગુણ દોષ તપાસવાથી એ ગ્રંથની પરીક્ષા થતી નથી, કારણ એ ગ્રંથમાં તો પારકા તેજનાં પ્રતિબિમ્બ છે અને અસલ તેજ કરતાં પ્રતિબિમ્બ ઉપરજ વિવેચન ઘટે છે, માટે આ વિવેચન જોઇએ તેટલુંજ છે. હરિશ્ચંદ્ર નાટક અને નર્મકોષનાં વિવેચન અપૂર્ણ છે, તેમાં વિવેચક ભાગ લખાયોજ નથી, પણ કેટલીક ચર્ચવા યોગ્ય ચર્ચા છે, અને એવી ચર્ચાઓ પણ વિવેચનની તૈયારીનું એક અંગ છે. પુસ્તકપરીક્ષકનું ખરેખરું કામ તો એ છે કે એક તો નવીન અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારમાં યોગ્યતા હોય તો તે દર્શાવી આપી પ્રગટ કરી એ ગ્રંથકારનો હાથ ઝાલી સાક્ષરવર્ગ આગળ એને પ્રસિદ્ધ કરવો, અને બીજું પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથકારના ગુણનું પૃથક્કરણ કરી વાંચનારાઓ આગળ એ ગુણો પારદર્શક કરી મુકવા. આમાંનું પ્રથમ કામ "રામારત્નનિરૂપણના" વિવેચનવડે કર્યુંછે, અને બીજું કામ "પ્રેમાનંદ" અને એના "મામેરાની" પરીક્ષામાં કર્યુંછે. ટુંકામાં ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનો વિચાર કરી જે જુદા જુદા વિવેકથી તેની પરીક્ષા કરવી જોઇએ તે વિવેકના પટ અમદાવાદમાં નવલરામ ઉપર સ્પષ્ટ બેઠા દેખાયછે. ઠરેલપણા શીવાય આ પરિણામ નથી થતું.

આ વખતનાં જાત લખાણોમાં મુખ્ય મેઘદૂતનું ભાષાંતર અને બાળલગ્નબત્રીશી છે. ઉભય કવિતામાંછે. જેમ પ્હેલી બીજી ચોપડીઓમાં

બાળકોને ઉદ્દેશી ભાષા લખીછે તેમ બત્રીશીની ગરબીઓ પણ દેશકાળને ઉદ્દેશી, ટોળટીખળ કરી, મર્મ, નર્મ વાકયો બોલી—ઉપદેશક પ્રયોજનથી લખીછે. ઘણાકને તે ગમીછે; ઘણાકને તેથી કંટાળો પણ આવ્યોછે. આ મતભેદનું કારણ લખાણની યોગ્યતા કરતાં વિષય વધારેછે; જુના નવા "આચારવિચારના પક્ષમાં જાણ્યે અજાણ્યે પડેલાં મન પક્ષ પ્રમાણે તૃપ્તિ અતૃપ્તિ માનેછે. વાંચનારનો દોષ કયાં ક્હાડિયે? આ ગ્રંથનો દેશકાળાનુસાર ક્ષણિક ઉદ્દેશ ભુલી, એ કાવ્યનું પ્રયોજન નૈમિત્તિક નહી પણ નિત્ય હોય એમ ગણી, આવા લેખોમાં અને એક દિવસે લખાયલાં તે બીજે દિવસે ઉચ્છિષ્ટ થવા નિર્મેલાં વર્તમાનપત્રોમાં બહુ ભેદ નથી તે લક્ષમાં ન લાવી, નવલરામે પોતેજ એ પુસ્તકની પરીક્ષામાં ભુલ કરીછે તે એમણે રાજકોટમાં લખેલા "સુબોધચિંતામણિના વિવેચન" ની વાત કરતાં આપણે જોઇશું. બત્રીશી પોતાના ઉદ્દેશ પ્રમાણે યોગ્યછે, પણ સાક્ષર ગણનાનો ઉદ્દેશ કંઇ એમાં છેજ નહી. સાક્ષર ઉદ્દેશ તો મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં છે, ભાષાંતર કરવાની કળા વીશે નવલરામે કેટલેકે ઠેકાણે લખેલુંછે, તે ઘણે અંશે યોગ્યછે, અને મેઘદૂતનું ભાષાંતર પણ જમે ઉધાર કરતાં ચ્હડતી પંક્તિનું નીકળેછે. કાળિદાસની રસજ્ઞતા સમજ્યા શીવાય એનો રસ ગુજરાતીમાં આણવો કઠણછે; કવિનું ભાષાંતર કરનારમાં કવિત્વ જોઇએછિયે; સંસ્કૃત કપડાં ક્હાડી ગુજરાતી પ્હેરાવ્યાથી ભાષાંતર થતું નથી, પણ કાળિદાસ પોતે ગુજરાતી હોત અને એમણે પોતેજ મેઘદૂત ગુજરાતીમાં લખ્યું હોત તો કેવું લખતએનો વિચાર કરી તેવુંજ કોઇ સફળ લખે તો તેજ ભાષાંતરમાં અસલ ગ્રંથની યોગ્યતા આવે અને એનુંજ નામ ભાષાંતર. ભાષાંતર કરો, અથવા ભટના ભોપાળા જેવું રૂપાંતર (adaptation) કરો, અથવા વાલ્મીકિના રામાયણ જેવા મહાપ્રસાદના કંઇક કણ નવા કવિઓનાં રામાયણ જેવાં રામાયણમાં આણી પ્રાકૃત લોકને ચખાડોઃ—તે સર્વમાં મૂળ લેખોનો આત્મા તો આવવોજ જોઇએ, જુદી વાણીમાં, જુદા દેશમાં, જુદા કાળમાં, જુદા વ્યવહારમાં, અને જુદા રંગોમાં ને પ્રસંગોમાં પડેલું મૂળ બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ સ્વભાવે એજ હોવું જોઇએ. મુક્તિફોજવાળી મડમો ભગવાં લુગડાં પ્હેરવાથી હીંદવાણી નથી થતી, તેમનાં શરીર બદલાતાં નથી અને અંતર્નાં ગુણો પણ એવા ને એવાજ રહે છે. આથી ભાષાંતરકાર વગેરેનું કામ ઘણું સૂક્ષ્મ અને વિકટ છે. મ્હોટા મ્હોટાઓ

એમાં ગોથાં ખાયછે, તો ન્હાના ન્હાનાની તો વાતજ શી? એક ગુજરાતી ગ્રંથકારે બીજી ભાષામાંથી રામાયણ ઉતાર્યુંછે, ઘણો શ્રમ લીધોછે, ઘણી સંભાળ રાખીછે, લક્ષ્મણવિયોગથી રામચંદ્રને રોવડાવતાં કરુણ-રસની સીમા આણવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને રામચંદ્ર પાસે રોતાં રોતાં ગવડાવ્યું છે કે:

"સીતા સરખી સહસ્રાજ મળશે નિર્મળ રૂડી નાર,
વીર લાયક વીર દુર્લભ મળવો સદ્ગુણ સિંધુ સાર.
માના જાયા લક્ષ્મણ જાગોરે!"

એ વાંચી, ભાઇ અને સ્ત્રીને એક ત્રાજવે જોખવાં એ એક ચુક, સ્ત્રીની નિન્દાથી ભાઇની સ્તુતિ કરવી એ બીજી ચુક, બેના બજાર ભાવ તપાસવો અને ભાઇ બીજો ન મળે ને સાસુંની જાંઇ સ્ત્રી મળે માટે "માનો જાયો" ભાઇ વધારે ગણવો એ ચોથી અને વધારે ગ્રામ્ય ચુક, તે કરવાની પ્રકૃતિવાળા આ રામચંદ્ર વાલ્મીકિવાળા નથી પણ એ કાવ્ય લખનાર ગુજરાતી કવિની નાતના છે એવો ખ્યાલ થાય છે. પ્રેમાનંદ સરખો પણ ભુલ કરેછે અને વનવાસ જતી વખત અને બાળકને મોસાળ મોકલતી વખત દુઃખિયારી દમયંતી પાસે એનાં બાળકને કહેવડાવેછે કે "સહેજો મામા મામીની ગાળ!"—જાણે કે ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણોમાં મામા મામી ગાળો દે એટલે દમયંતીના ભાઇ–ભોજાઇ પણ એવાંજ હોય! મેઘદૂતના યક્ષને અથવા કવિને નવલરામે પણ પોતાના મતનો પ્રારબ્ધવાદી વેદાંતી બનાવી દીધો છે, અને મેઘદૂતના છેલ્લા ભાગમાં ઉમેરો કરી લખે છે કે.

"અકળ કળા અવિનાશિનીરે અકક્લથી ન કળાય!
"અણધાર્યું આપોવું થાયે, ધાર્યું એધવચ જાય!
"જય સચ્ચિદાનંદા!"

મેઘદૂતના નાયકને કે કવિને સચ્ચિદાનંદનો ભક્ત સાંભળી આપણે ખુશ થઇશું! આવી ભુલો ન કરવા બાબત નવલરામે પોતેજ કેટલેક પ્રસંગે કહેલુંછે, આ ભાગ સુધારી શક્યા નથી, અને કદાચિત જીવ્યા હોત તો સુધારત પણ ભાષાંતરકારને આવી મુશ્કેલિયોછે તે મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં પણ પ્રસંગે દેખાય છે અને મુશ્કેલિયો દૂર કરવાની મુશ્કેલી ભાષાંતરકારોજ સમજશે. છતાં નવા યોજેલા "મેઘછંદમાં" લખેલું, બને એટલું સરસ,

અસલનો ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ રસ જાળવવા સ્પષ્ટ અને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતું, અને ગુજરાતીને અનુકૂળ થતું, મેઘદૂતનું ભાષાંતર મૂળ ગ્રંથના પરિચિત વાંચનારને મૂળ ગ્રંથનું ભાન કરાવેછે, અને એથીજ કાદમ્બરીના ભાષાંતર અને રા. રણછોડભાઇએ કરેલાં ભાષાંતરો પેઠે આ ભાષાંતર પણ આપણા ભાષાંતરકારોને અનુકરણીયછે. આ ભાષાંતરનો ઘણોક ભાગ આનંદથી વાંચી જવાય એવો છે. જેમ જેમ આગળ વધેછે તેમ તેમ કલમ કસાતી સ્પષ્ટ માલમ પડેછે અને કાળિદાસની છાયા ભાષાંતરપર કંઇક ઘટ થવા માંડેછે. ભાષાંતરમાં શબ્દાર્થની શુદ્ધતા કરતાં આ છાયાની શુદ્ધતા વધારે ઉપયોગીછે.

અમદાવાદમાં આવ્યા પછી સુરતવાળા કેટલાક વિચાર બદલાયા જણાયછે. સુરતમાં પ્રેમાનંદ કરતાં નર્મદ રસમાં ચ્હડિયાતો લાગતો હતો; અમદાવાદમાં લખેલા પ્રેમાનંદપરના વિવેચનમાં નામ દેઇને તુલના નથી કરી, પણ એવું તો લખે છે કે "રસની બાબતમાં કોઇ પણ ગુજરાતી કવિ" પ્રેમાનંદના "પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી"—"હજી લગી એના જેવી પાત્રતા જાળવી શકે એવો કોઇ ગૂજરાતી કવિ થયો નથી." એક ખાનગી પત્રમાં તો પ્રેમાનંદને ગુજરાતનો હીરો ગણ્યોછે—નર્મદના વિરુદ્ધ કાંઇ લેખ નથી પણ જેને વાસ્તે સુરતમાં આટલું માન હતું તેનું કવિત્વ—તેનું કોઇ પણ કાવ્ય સરખું—અમદાવાદમાં સાંભરતું પણ નથી. દલપતરામ હજી એવા મ્હોટા કવિ લાગતા નથી, પણ એ Roguish face વાળો લાગેલો પુરુષ વધારે human લાગતો હોય તેમ તેમનું નામ કાળક્રમે કંઇ વધારે પ્રીતિ અને માન સાથે લેવામાં આવેછે. તોપણ એ કવિ ઉપર પ્રસંગોપાત્ત અને યોગ્ય પણ સખત મશ્કરીનો માર નવલરામ તરફથી પડવામાં વાંધો ર્‌હેતો નથી. "જુઓ જનાવર જાત" એ કવિતામાંના જનાવર શબ્દની વ્યુતપત્તિ બતાવતાં કવિયે "जन+अवर=જન નહી તે જનાવર" એવી વ્યુતપત્તિ બુદ્ધિપ્રકાશમાં આપી, તે ઉપરથી સવાલ જવાબ થયા અને "જનાવરને સંસ્કૃત કર્યું !" નામનો લાંબો લેખ શાળાપત્રમાં નવલરામે લખ્યો અને તેમાં દયાભાવથી લખેછે કે "અમે જોઇને ઘણા દીલગીર થયા છિયે કે એ કવિને ચાટકો લાગ્યો છે"—"અમે એ કવિને વૃદ્ધ જાણી એમનું સદા માન રાખિયે છિયે, અને એમની વિરુદ્ધ, આ પત્ર અમારા હાથમાં આવ્યું ત્યારથી ન લખવા ઠરાવ કર્યો છે"—"તથાપિ"—ઇત્યાદિ.

ઈ. સ. ૧૮૭૭–૧૮૮૮. | આ પ્રમાણે નવલરામનો અમદાવાદ-નિવાસ પુરો થાયછે અને સુરતથી દિવસે દિવસે વધારે દૂર જવાને અને દૂરના અનુભવીજ થવાને સરજેલા હોય તેમ તેઓને રાજકોટ જવાનું ઠરેછે.

૧૮૭૬ના ડીસેંબરમાં એ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કાલેજના પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. ત્યાં પ્રથમ તો એમનો દરમાયો એકસો ચાળીશ રુપિયાનો હતો અને તે ધીમે ધીમે વધતાં વધતાં બસે રુપિયા સુધી વધ્યો. રાજકોટ અંતકાળ સુધી રહ્યા, અને પેન્શન લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે સફળ થતા પ્હેલાં અંતકાળ આવી પ્હોચ્યો. રાજકોટમાં બધાં થઇ બારેક વર્ષ ગાળ્યાં. એ સમયમાં કંઇક જુદીજ જાતનો ઇતિહાસ છે. સુરત અને અમદાવાદના અનુભવોનું મિશ્રણ થતાં સ્વભાવ એક પાસથી જેમ વધારે ઠરેલો થાયછે, તેમ વધારે સ્વતંત્રતા ભરેલી કાલેજના ઉપરીની જગામાં પોતાની ઇચ્છા પુરી પાડવાનો ઉત્સાહ સ્વતંત્ર થતાં બીજી પાસથી એમના "કાર્યપ્રકાશ"નો ઉદય થાયછે. આત્મમંથનકાળમાં ઘણાક તરંગો ઉઠી શમી જતા હતા; રાજકોટમાંની ઉત્તરાવસ્થામાં પરિપકવ ઇચ્છાઓ પુરી પાડવાના પ્રયત્ન થાયછે અથવા પ્રયત્નોનો આરંભ કરવાના માર્ગ શોધાયછે. ગ્રંથો લખવાના માત્ર બુટ્ટાજ ઉઠતા નથી, પણ અનેક લખાણ છપાય છે, કેટલાંક લખાણ આરંભાઇ વધેછે પણ માત્ર સમાપ્ત કરવા જેટલું આયુષ્ય ર્‌હેતું નથી, અને કેટલાંક લખાણોનો આરંભ કરવાને પણ આયુષ્ય અવકાશ આપતું નથી. સુરતમાં ખાનગી મિત્રોનોજ પરિચય હતો; અમદાવાદમાં મિત્રમંડળ તેમ ઓળખાણ વધ્યું, પણ કાયદાના અભ્યાસે તેમ બીજાં કારણોએ આ વધારો વખત ગુમાવી શકે એમ થવા ન દીધું. કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના મધ્યબિન્દુ રાજકોટનો પવન જુદી રીતે વાયો, ઓળખાણ વધ્યાં, વાતો કરનારા વધ્યા, કાગળ લખનારા અને ઉત્તરની આશા રાખનારાઓ ઘણા થયા, અને નવલરામના ટાઇમ-ટેબલમાં ભીંડાભીંડ થઇ ગઇ. વિદ્યાનો આરંભકાળ સર્વત્ર ઉત્સાહ અને ધામધુમથી ઉભરાય છે; આનો અનુભવ મુંબાઇએ નર્મદાશંકરની તરુણ વયમાં દીઠો છે, અને ઠંડા પાણી જેવા શીતળ અને શાંત ઉત્તર—ગુજરાતમાં પણ એના ગજા પ્રમાણે આ ઉભરો આવી ગયો છે. એ ઉભરો ત્યાં શાંત થયો ત્યારે કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોમાં આવવા માંડ્યો. કાઠિયાવાડના રાજકીય બુદ્ધિ-પ્રવાહમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યા-પ્રવાહ ખરેખરો ભળશે ત્યારે એ એક ખાટા અને બીજા ખારા ક્ષારની મેળવણીથી કંઇક નવોજ "ફ્રુટ સોલ્ટ" જેવો

ઉભરો આવશે અને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવશે. રાજકોટમાં હાઇસ્કુલ, ટ્રેનિંગ કાલેજ, અને રાજકુમાર કાલેજ થયાં ત્યાર પછી એ ઉભરાનાં લક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં અને એક રાજપુત્રને પણ " રોબિન્સન ક્રૂઝો "નું અનુકરણ કરવાનું સુઝયું. નવલરામ રાજકોટ ગયા ત્યારે આ ઉભરો ઉત્પન્ન થવા માંડતો હતો. ટ્રેનિંગ કાલેજના મુખ્ય શિક્ષક, અમદાવાદથી સાથે આણેલા ગુજરાતશાળાપત્રના તંત્રી, ગ્રંથકાર, ગ્રંથપરીક્ષક, અને ઉત્સાહી નવલરામને આ ઉભરાના છાંટા ન લાગત તો નવાઇ ગણાત. આ દશકામાંનાં તેમનાં છાપેલાં લખાણની પુરી નોંધ લેતાં આ જીવનકથાની મર્યાદા વધી જાય; તેમનાં ન છપાવેલાં લખાણોનું માત્ર સૂચન કરવા જેટલોજ અવકાશ છે; તેમના પત્રવ્યવહારમાં માત્ર ચંચૂપાતજ થઇ શકશે; અને અત્રે થોડું બોલેલું વાંચનારે બધારે માનવું એવી વિજ્ઞાપના કરવામાં આવેછે.

નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા અને ચોથા ભાગનો ઘણોક ભાગ આ દશકામાં લખાયલો છે. ત્રીજા ભાગના વિષયો વાંચ્યેજ સમજાય એવા છે. વ્યાકરણ, શાળાપદ્ધતિ, શિક્ષણપદ્ધતિ, બહુ ગોખણ, પરસ્પરશિક્ષણ, શરીરકેળવણી, ઇત્યાદિ વિષયોની શાસ્ત્રીય ગ્રથના કરવાનો પ્રયત્ન આ ભાગમાં છે. તેનાં ધોરણ મ્હોટા બાળબોધ અક્ષરમાં છે. જેમ ઇંગ્રેજી પુસ્તકોનો આધાર આમાં લીધોછે તેમજ દેશી રીતભાત પણ ભુલી જવામાં નથી આવી. "કાન કરતાં પણ આંખની માર્ફતે બાળકના મનમાં ઉતારવા તર્ફ વધારે લક્ષ રાખવું જોઇએ," "જે સજા કરિયે તે સફળ થવી જોઇએ," " વાંચવું ભણાવવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ શકે એ ઉપર સદા લક્ષ રાખવું," "વર્ગનું સ્થળ બાળકોની ઇંદ્રિયોને બ્હાર આકર્ષે એવું ન જોઇએ," શિક્ષણ "સારુ સરળ અને રસિક કરવાને કેવાં ઉદાહરણોની જરુર છે તેની અગાઉથી યોજના કરી મુકવી;" "શિક્ષકે ભય કરતાં માયાવડે છોકરાંને વશ કરવા વધારે કાળજી રાખવી," "કેળવણીનો હેતુ જ્ઞાન આપવા કરતાં પણ મનની સઘળી શક્તિઓને વિસ્તાર પમાડવી એ વધારે છે," "બધાં છોકરાં બરાબર સમજેછે કે નહી તેની પળેપળ મનમાં ચીવટ રાખવી" આ અને આવાં અનેક સૂત્રો આ ભાગમાં સમાયલાં છે અને તેનાં ભાષ્ય વાંચીને શિક્ષકોને લાભ થશે તેમાં તો કાંઇ નવાઇ નથી પણ સાધારણ વાંચનાર પણ ખુશી થશે, અનુભવી માબાપને અનેક વિચારો સુઝશે, ઘણાંક માબાપને બોધ મળશે, અને અણસમજુ અને અણસમજથી અતિ લાડ

કરનારાં તેમ અજાણપે ક્રૂર થનારાં માબાપના હાથમાં પડેલાં સનાથ છતાં અનાથ જેવાં બાળકોનો દુઃખોદ્ધાર કરવામાં સહાયભૂત થશે. ગુજરાતમાં ટ્રેનિંગ કાલેજો છે તેવી મુંબાઇમાં નથી એ નવાઇ છે; જીલ્લામાં જેને દશ રુપિયા ન મળે તેવા માણસો મુંબાઇ આવી એથી બમણા ત્રમણા પગારમાં દાખલ થઇ ગયા છે અને શિક્ષણપદ્ધતિના નામથી પણ અજાણ્યા છે, અને તેમના હાથમાં આ વાડી વસ્તીનાં બાળકો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઘસડાય છે—તેવા મ્હેતાજી થયેલાઓની પાસે તો નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગના વિષયોમાં પરીક્ષા અપાવવી જોઇએ. આ વિષયોનો એકત્ર થયલો સમુદાય તેમને અવશ્ય ઉપયોગી થવો જોઇએ, અને તેમને ઉપયોગી કરવા સારુ ભાષા ને વિચારની સરલતા રખાય તેટલી રાખી છે. તેની સાથે નવું એટલું સારુ એ શાસ્ત્રના નવલરામ પાઠક નથી. તેઓ લખેછે કે "હાલમાં શીખવવાની રીત એવી થઇ પડીછે કે વર્ગમાં સમજાવવું અથવા "શીખવવું થોડું, અને ઘરમાં લેસનને માટે રાખવું ઘણું. સરકાર તરફથી "શીખવવાનાં તથા પરીક્ષા લેવાનાં ધોરણ બાંધવામાં આવ્યાં છે અને તેમાં "ચોકસ અભ્યાસો ઠરાવવામાં આવ્યા છે તે કોઇપણ રીતે પૂરા કરવા એ આજે "સઘળા શિક્ષકોનો નેમ હોયછે, અને તે જેમ તેમ કરીને છોકરાઓ પાસે "પૂરા કરાવે છે. દરેક બાબતનું લેસન કરાવી તે ઘેર કરવા આપેછે અને તે "કરી લાવ્યાછે કે નહિ તેની તપાસ કરવી અથવા તે જોઇ લેવું, એ વર્ગમાં-"ના કામનો મુખ્ય ભાગ થઇ પડેછે." આથી બાળકોને શું નુકસાન થાયછે તેનો કંઇક હૃદયવેધક ચીતાર આંખ આગળ ખડો કરેછે, અને એ દુઃખ કાપવાના માર્ગ બતાવવા એ આ ભાગના બધા લેખોનો હેતુ છે. બાળકોના આ ઉપાધિ-વ્યાધિઓની ચિકિત્સા અને ઔષધઉપચાર—એ નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગનો વિષય છે, અને જેને પોતાનાં બાળકોની ચિંતા છે તેણે આ ભાગ અવશ્ય વાંચવો ઘટે છે. જેટલું નવલરામે લખેલું છે તેટલા સાથે અક્ષરેઅક્ષર એકમત થવું ન થવું એ જુદી વાત છે—આવી રીતે એકમત થવાનું જગતના થોડાજ વ્યવહારોમાં બનેછે—પણ લાંબા અનુભવથી અનાથ ઉપર અનુકંપાથી ઉદ્યોગ અને બુદ્ધિથી પોતે લખેલા આ વિષયો નવલરામને પ્રિય હતા, એ વિષયો લખવામાં પોતાનું સામર્થ્ય વાપરતાં અથવા કાળક્ષેપ કરતાં રજ પણ સંકોચ રાખ્યો નથી, અને ઉપયોગમાં પણ આ ભાગ બીજા ભાગો કરતાં ઉતરતો નથી. કારણ બાળકોને

ખીલવવાનું કામ એ મનુષ્ય-વ્યવહારની સર્વ ઉન્નતિનો પાયો છે. ચોથો ભાગ ત્રીજાની સાથે કેવો સંબંધ રાખેછે તે પૂર્વે કહેલું છે. એ ભાગનું વર્ણન કરવા કરતાં વાંચનારને કહેવું કે એ વાંચી જુવો તેજ વધારે અનુકૂળ છે. અમદાવાદમાં આ ભાગ લખતાં જે ધારા ચાલી હતી તેજ રાજકોટમાં પણ અવિચ્છિન્ન ચાલી છે, અને સામાન્ય વર્ગનાં માણસોને જાણવા લાયક હકીકતો એમાં વધારે ઉભરાઇ છે.

ઉપર લખેલુંછે તે પ્રમાણે સુરત કરતાં અમદાવાદનું, અને અમદાવાદ કરતાં રાજકોટનું, લખાણ વધારે ઠરેલછે. સુરતમાં વાતો ને નાટકોના તરંગ ઉઠતા હતા ને નાટકો લખાયાં; અમદાવાદમાં કવિતાનો શોખ રહ્યો, શૃંગારપ્રધાન કાવ્યનું ભાષાંતર રચાયું, અને બાળલગ્નમાં સુધારો કરવાની ગરબીઓ લખાઇ તેમાં વલ્લભે કજોડાનો ગરબો લખ્યોછે તેના રસનું અનુકરણ થયું. કાઠિયાવાડનો વા વાયો તેની સાથે આ રસ અને આ કવિતાઓ ગુપ્ત ગંગાના જેવી અદૃશ્ય થઇ ગઇ-તેના પરની પ્રીતિ ન ગઇ પણ તેનો પ્રવાહ બંધ થઇ ગયો. ૧૮૭૭માં-રાજકોટ આવ્યા કે તરત બાળગરબાવળી લખીછે પણ તેનું પ્રયોજન તેમ તેની રચના કેવળ શાળોપયોગીછે—જો કે એમાં કર્તાના મનના ઉછાળા તો ઢાંક્યા રહ્યા નથી. પણ આ પછી કાવ્ય-ગર્જના શાંત થઇ ગઇ, અને વ્યવહારરસિક લોકના દેશમાં માત્ર ગદ્યવાણી નીકળવા લાગી, અને તે ઘણે અંશે ગ્રંથપરીક્ષામાં રોકાઇ. બાકીના ગદ્યમાં પ્રથમ તો ઇગ્લાંડનો ઇતિહાસ લખ્યો, એમાં ઘણો કાળ ગયો હશે, અને એ પુસ્તક પણ શાળોપયોગીજછે. બીજો ગદ્યલેખ સાક્ષર મંડળને અર્થેછે અને તે નવલરામના સર્વ લેખોમાં ઉત્તમ છે કહિયે તો ખોટું નથી. અકબરશાહ અને બીરબલ એ નામના કાવ્યતરંગ ૧૮૭૮માં આરંભેલા તે નવલગ્રંથાવલિના પ્રથમ ભાગમાંછે. એ ગ્રંથ ઘણી રીતે કવિ દલપતરામનાફાર્બસ વિલાસની યોજનાને મળતોછે. એમાં કવિ—રસિક રાજપુરુષ પાસે પ્રધાન કવિની છાયા નીચે બીજા કવિયો કવે છે અને તેમની કવિતાની સરસાસરસી થાયછે. એમાં ફેર એટલો છે કે ફાર્બસ વિલાસમાં પૃથગ્જનના રસને અનુકૂળ કવિતા છે, અને અકબર બીરબલમાં વિદ્વાનોના રસને અનુકૂળ કવિતા અને કાવ્યચર્ચા છે.

આ લખાણ શીવાય રાજકોટમાં બીજું ગદ્ય કે પદ્ય આવી રીતે લખેલું નથી; પણ આટલું જે એકજ લખેલું છે તે નવલરામને ગુજરાતી

ગદ્યલખેકોના પ્રથમ વર્ગમાં મુકાવવા સમર્થ છે. એટલુંજ નહી પણ એ-માંનું છુટક પદ્ય—જે આ ગદ્યનો આત્મા છે—તે ભાષાકવિયોની કવિતા સાથે સફળ સ્પર્ધા કરે એવું છે. કાવ્યપરીક્ષાના નિયમો પણ આ ગદ્યપદ્યાત્મક ગ્રંથમાં વિવેચાયા છે, અને નવલરામે જગન્નાથ પંડિતને મ્હોયે કરાવેલી કવિતા અને ચર્ચા જગન્નાથ પોતે પોતાની છે એવું સ્વીકારતાં શરમાય એવી નથી—માત્ર એટલું કે આમ ધારવાને વાસ્તે ભામિનીવિલાસનો કવિ પોતાની પ્રકૃતિ ભુલી ભાષાકવિયોના રસમાં પ્રવાહપતિત થયો એટલું વધારે કલ્પવું પડે. નવલરામના જગન્નાથની બુદ્ધિ સતેજ છે, તાર્કિક ચમત્કારેરૂપ चलत चमक समशेरशत જેવી છે, અને રસિક પણ છે: પણ જગન્નાથ કવિના ભામિનીવિલાસની—કોમળતા અને લલિતતા, એની ભાષાનો–એના રસનો—અને એના તર્કનો પ્રસાદ, એમાંના અંશ નવલરાગના જગન્નાથમાં હોય એવી આશા રાખવાનો પ્રસંગ ભાષાકવિના અનુકરણમાંથી તો ક્યાંથી હોય ? તોપણ ગૂર્જર સાહિત્યમાં નવલરામના અકબર બીરબલથી એક મૂલ્યવાન અને ચિરંજીવ ઉમેરો થયો છે એવી આશા રાખિયે તો તે ખોટી નથી. આ ગ્રંથ એમની પરિપકવ બુદ્ધિનું પરિણામ છે એટલી એમની જીવનકથા જાણતાં આપણે આનંદ પામીશું કે જે વીરમતી જેવા અપક્વ પણ આશાજનક ઉગતા કોમળ રોપાઓની ભૂમિમાં આખરે અકબર બીરબલ કાવ્ય જેવું સજડ થડવાળું અને સારા ફુલ ફળના ફાલવાળું વૃક્ષ ઉગ્યું. એ વૃક્ષ વગર નવલગ્રંથાવળિનો પ્રથમ ભાગ એવો કીર્તિનીય ન થાત, અને નવલરામની સાક્ષરગણના એક તેમની પુસ્તકપરીક્ષક બુદ્ધિ ઉપરજ ર્‌હેત.

અર્વાચીન ગુજરાતી ગ્રંથકારોના ગ્રંથોની પરીક્ષા સાથે નવલરામનું નામ વધારે જોડાયલું છે, અને એમની કીર્તિ એ જ નીસરણી ઉપર થઇને વધારે ચ્હડી છે. આ પરીક્ષાની કળા નવલરામે કેમ વધારી, કેવી રીતે યોજી, વગેરે વિષયોની કથા શીવાય એમની જીવનકથા અપૂર્ણ ર્‌હે.

ગ્રંથ લખવો એ વધારે કઠણ કામછે કે ગ્રંથની પરીક્ષા કરવી એ વધારે કઠણ કામ છે એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું હોય, અને ગ્રંથપરીક્ષા એટલે ગ્રંથના દોષ બતાવી આપવા એટલુંજ હોય, તો તો ગ્રંથ પરીક્ષાનું કામ પ્રમાણમાં ઘણું સ્હેલું છે એ ઉત્તરમાં ઘણી સરલતા છે. કારણ પંચતંત્રમાંની ડ્હાપણડાહીલી ચકલીને વાનરે કહ્યું હતું કે "રાંડ, ઘર બાંધતાં

તો મને નથી આવડતું પણ ભાગતાં તો બહું સારુ આવડે છે તે તને દેખાડું છું"—એ શાસ્ત્ર ગ્રંથપરીક્ષામાં પણ સુસાધ્ય છે. પણ આ દેશના તેમ પરદેશના સર્વ વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે ગ્રંથ—પરીક્ષા એટલે ગ્રંથમાં સારું શું છે તે જાણવું અને જણવવું. ગ્રંથમાં તો શું પણ સર્વત્ર પરીક્ષાનો એજ હેતુ છે કે ફલાણાએ શું કામ કર્યું તે જોવું; શું કામ કર્યું એટલે શું સારુ કામ કર્યું. કોઇએ શું કામ નથી કર્યું તેની પરીક્ષા હોતી નથી. કોઇએ કેટલું નઠારુ કામ કર્યું એટલુંજ માત્ર જોવા જવું એવી પરીક્ષા કોઇ સુપરીક્ષક માથે લેતો નથી. ફુલની સુવાસના જોનાર હોયછે—દુર્ગન્ધ શોધનાર અભાગિયા હોતા નથી. ગ્રંથપરીક્ષક એ ગ્રંથરૂપ પુષ્પોનો ભોગી ભ્રમર છે તે સ્થળે સ્થળેથી પરાગ અને મધુના પરમાણુ શોધી કહાડી તેનો સંચય કરેછે, અને એના રચેલા મધપુડાઓનું મધ તેને પોતાને તેમ અન્ય લોકને કામે લાગે છે. ગ્રંથના ગુણની પરીક્ષા કરવી, એ ગુણનો જાતે ઉપભોગ કરી આનંદ અનુભવવો, અને એ આનંદ પામવા ગ્રંથના વાંચનારાઓને સમર્થ કરવા, પોતે સુરસ અન્ન જમવું અને બીજાને જમાડવા,—આ આનંદની ઉજાણી આપવી; એજ ગ્રંથપરીક્ષકનો અભિલાષ હોયછે, એ અભિલાષ જેને ન હોય તે પરીક્ષક જ નથી.

આનો અર્થ એવો નથી કે પરીક્ષક દોષ જુવે પણ નહી અને દેખાડે પણ નહી. પણ એ તો ગુણને અંગે દોષ જુવે છે, એને સોનાની થાળીમાં લ્હોડાની મેખ ગમતી નથી, સુગંધ સાથે દુર્ગંધનો અંશ હોય તો જાતે જુવે છે અને જોનારને બતાવી આપેછે કે "ભાઇ, જુવો આ દુર્ગંધ છે, એને આવી રીતે જુદી પાડી નાંખી દ્યો, અને એકલી સુગન્ધ લ્યો." જ્યાં એકલો દોષ છે તેની પરીક્ષા નથી; જ્યાં ગુણનો અંશ અલ્પ અથવા છુટો પાડી શકાય એમ નથી તેની પરીક્ષા નિષ્ફળ છે.

આ સર્વ શાસ્ત્રનું ઉચ્ચારણ સ્હેલું છે પણ તે પ્રમાણે વર્તવું ઘણું કઠણ છે. સ્થૂલ રાગદ્વેષથી, મમતથી, અને એવા અનેક વિકારોથી પરીક્ષાઓ દૂષિત થાયછે એ વાત તો રહી; પણ પુષ્પોમાં સામાન્ય દૃષ્ટિને દેખાતું નથી તે મધ શોધવાની શક્તિ ભ્રમરમાં હોય છે તેમ ગ્રંથોના ગુપ્ત ગુણો શોધનાર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ પરીક્ષકમાં હોવી જોઇએ છિયે, અને જ્યાં સુધી —ગ્રંથકાર ઉપર નહી પણ—ગ્રંથની વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી—અનુકંપા થતી નથી—ત્યાં સુધી એ વસ્તુના ગુણ જોવાની દૃષ્ટિ ઉઘડતી જ નથી.

બાળકનું ચિત્ત સમજવા, બાળકની રમતો સમજવા, બાળકનું મગજ પાર-દર્શક કરવા, જોનાર બાળક-દશાંનો રસિક હોવો જોઇએ. એજ દિગ્દર્શન સર્વ વાતમાં કરતાં એમ જણાશે કે સર્વ જાતના ગ્રંથોના પરીક્ષકની બુદ્ધિ-માં સર્વ અનુભવનું ગ્રાહકત્વ હોવું જોઇએ અને સર્વ દશાના રસની રસિ-કતા અથવા રસિકતા નહી તો રસજ્ઞતા તો હોવીજ જોઇએ. એક કવિને એક અનુભવ થયો હોય અને તેના ઉપર મોહ હોય, તો બીજાને બીજા અનુભવથી બીજો મોહ થઇ ગયો હોય—આમ જુદા જુદા અનુ-ભવ પ્રમાણે જુદા જુદા મોહ થાય છે, જુદા જુદા રસ થાયછે, પણ તે સર્વના પરીક્ષકમાં તો તે સર્વ અનુભવનું ગ્રાહકત્વ અને સર્વ રસનું રસજ્ઞ-ત્વ હોવું જોઇએ. જેમ જુદા જુદા રંગ અને આકારોવાળા પદાર્થના પ્રતિબિમ્બોનું શુદ્ધ ગ્રહણ કરનાર નિર્મળ કાચ હોય છે તેમ જુદા જુદા અનુભવ અને રસનો ગ્રાહક પરીક્ષક હોયછે. આ સર્વગ્રાહિત્વ અને સર્વ-રસિકત્વ અથવા સર્વરસજ્ઞત્વ વિના પરીક્ષકની દૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મતા, શુદ્ધતા, અને શક્તિ આવતાંજ નથી, એ પરીક્ષકની પરીક્ષક—દૃષ્ટિ ઉઘડતીજ નથી.

જ્યારે ગ્રંથપરીક્ષકનાં આ લક્ષણ લક્ષ્ય કરિયે છિયે ત્યારે ગ્રંથકાર કરતાં ગ્રંથપરીક્ષકનું કામ વધારે સ્હેલું નથી એ વાત પણ લક્ષ્ય થાયછે, અને શેકસપિયર જેવાઓના પરીક્ષકોની સમર્થતા આપણે માપી શકિયે છિયે. નવલરામ ગ્રંથપરીક્ષક હતા કે નહી, તેમની પરીક્ષાશક્તિ કેવી હતી અને કેવી રીતે પોતાનું કામ કરતી હતી, ઇત્યાદિ વાતો જાણિયે નહી ત્યાં-સુધી એમની જીવનકથા અધુરી રહેવાની, એ કલ્પનાથી એ પરીક્ષકની પરીક્ષાની કથા અત્ર ઘટેછે.

અમદાવાદમાં ગાળેલા સમયમાં જે ગ્રંથપરીક્ષા કરી હતી તેના કર-તાં રાજકોટમાં રહીને કરીછે તેમાં ઘણો ફેર છે. અમદાવાદમાં શાળાપત્રની કીર્તિ નવલરામનાં લખાણથી જન્મ પામી. નવલરામ કાઠિયાવાડ ગયા ત્યારે શાળાપત્રનું તંત્ર પણ કાઠિયાવાડમાં ગયું અને એમનાજ હાથમાં રહ્યું, અને તંત્ર તેમ તંત્રીની કીર્તિ બ્હોળા વર્ગમાં પ્રસરી. શાળાપત્રના તંત્રી ઉપર ગ્રંથકારો વધારે વધારે ગ્રંથો પરીક્ષા સારુ મોકલતા ગયા, અને એ ગ્રં-થોની સંખ્યાએ અને પરીક્ષાએ એકબીજાનું પોપણ કર્યું.

શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટક, કાંતા નાટક, અને બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા ઉપરનાં વિવેચનો લંબાણથી થયેલાંછે. શ્રવણનું નાટક ભટ્ટ ભોગીલાલનું

રચેલુંછે, કાંતા રા. મણિલાલ નભુભાઇનું લખેલુંછે, અને બુદ્ધિ રૂઢિ વકીલ કેશવલાલનું લખેલુંછે. એટલે સર્વ લખનારા જુદા જુદા વર્ગના ગૃહસ્થોછે. આ સર્વ વિવેચનો લાંબાંછે, પણ એ સર્વેમાં એક સામાન્ય લક્ષણ એછે કે પ્રત્યેક વિવેચનના આરંભભાગમાં વિદ્વત્તાની ધમક ભભકાથી ઉઠેછે, પછી એકદમ એ ધમક ભાગી પડેછે, અને પરીક્ષક પેઢ ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા ગ્રંથના કથાભાગનો સાર આપવા બેસેછે. કથાનો સાર આપવાથી ગ્રંથનો ગુણ જણાતો નથી એમ નથી, પણ કથાપ્રપંચ દરેક વાંચનાર સમજી શકે એવી વસ્તુ હોયછે અને એનું અમૃત ચખાડવું એ પરીક્ષકનું કામ નથી, અને એ કામમાં ઘણું લંબાણ થાયછે ત્યારે પરીક્ષા કંઇક ઢીલી પડી જાયછે. તોપણ આ લંબાણની સાથે ગ્રંથના અવયવોની તપસીલના ગુણદોષ બતાવવાના પ્રસંગ શોધેલા માલમ પડેછે. આ સર્વ વિવેચનમાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવેછે કે પરીક્ષકને પરીક્ષિત વસ્તુ ગમી ગઇછે, પણ ખાસ શું ગમી ગયુંછે તે વાંચનારને બતાવવું ભુલી જાયછે. આરંભભાગમાં આણેલું શાસ્ત્ર પરીક્ષ્ય પુસ્તકને કેવી રીતે લાગુ પડેછે એ તો લખવાનું રહી જાયછે. લાંબું વિવેચન કરવાની લ્હેમાં આ દોષ આવી ગયો જણાયછે. ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર રા. ગણપતરામે "મીઠી મીઠી વાતો" નામનું ભાષાંતર કરેલુંછે તેની પરીક્ષા ૧૮૮૭ માં એટલે પરિપક્વ વયે પ્હોચ્યા પછી નવલરામે કરીછે. તેમાં ઉપરના દોષો નથી. આરંભભાગ જોઇએ તેવો અને જોઇએ તેટલો છે; જે વસ્તુની પરીક્ષા કરવાની તેનીજ પરીક્ષા છે; પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં કિયા ગુણછે અને તે ગુણને શા વાસ્તે ગુણ ક્હેવા જોઇએ તેનું–ન લાંબુ–ન ટુંકું–યથાયોગ્ય વિવેચનછે.

દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન, ભરુચ જિલ્લાની કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ, કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર, મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર, જ્યાર્જ વાશિંગ્ટન અને વિલિયમ ટેલનાં ચરિત્ર, મી. મલબારીવાળુ "બાળલગ્ન અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય," અને હિંદ અને બ્રિટાનિયા; એમાંના એક પણ વિવેચનમાં ગ્રંથપરીક્ષા નથી. હિંદ અને બ્રિટાનિયાનો તો માત્ર કથાસાર આપ્યોછે, અને વિવેચનને આરંભે અને અંતે ગ્રંથને અને તેના રસને અભિનંદન કરવા શબ્દો લખ્યાછે. આ વગર ઉપરની યાદીનાં બીજાં વિવેચનોમાં વિવેચનના લંબાણનેજ વિવેચિત ગ્રંથને માન આપવાનો માર્ગ ગણ્યો એવી નવલરામની યોજના હતી. આ ગ્રંથોના વિષયો મ્હોટા છે,

તેમાં કેટલાકમાં ચાલતી ચર્ચાછે અને તે ચર્ચાના ગુણદોષ બતાવવાનું કામ કરવું એ ગ્રંથકારના સપક્ષી અથવા પ્રતિપક્ષી થવા જેવુંછે. તેમ ન કરતાં એ ચર્ચાને અંગે કામમાં લાગે એવી કેટલી હકીકતજ કહીછે અને ગ્રંથકારને બે સારા શબ્દો કહ્યાછે અને તેનું નામ વિવેચન ગણાય એવું ઇચ્છયુંછે. એ યાદીમાંનાં બીજાં વિવેચનોમાં તો જુના અથવા નવા ઐતિહાસિક વિષયો છે; વાશીંગટનના ઇતિહાસમાં, કરસનદાસ અને તેના સમયના સંબંધમાં, દુર્ગારામ અને તેના સંબંધમાં, ગ્રંથકર્તાએ જણાવેલી હકીકત ઉપરાંત નવલરામ બીજી ઘણીક હકીકત આપવા યત્ન કરેછે. આવા વિષયોની પરીક્ષાના ઉંડા પાણીમાં ન પૈસતાં તે વિષયોની ચર્ચા વધારવાનાં સાધન આપવાં એ પણ પુસ્તકવિવેચનની એક અર્વાચીન રીત છે. પુસ્તકના વિષયની ચર્ચા એ એક તેની જાહેરખબર છે અને આવી જાહેરખબરોથી એ પુસ્તકોના કર્તાઓનો એક હેતુ પાર પડેછે, તેમના વિષયોની ગુણજ્ઞતા લોકમાં પ્રસરેછે, અને પરીક્ષકની પૃથક્કરણશક્તિને શ્રમ લેવો ઉગરેછે.

આ સ્હેલો માર્ગ મુકી આવા વિષયોની ખરેખરી પરીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન ૧૮૮૬માં એટલે કલમ પરિપક્વ થયા પછી કર્યો છે. મી. હરગોવિંદદાસે રચેલા "નાત સુધારો" નામના ચોપાનિયા ઉપર કરેલા વિવેચનમાં આ પ્રયત્ન છે, પરીક્ષા છે, પ્રસ્તુત ચોપાનિયામાં શા ગુણ છે તે જણાવેછે, દોષ પણ દેખાડે છે, મંદતા નથી, ઉગ્રતા નથી અને પરીક્ષકનું પોતાનું મન પણ સ્પષ્ટ અને શાંત રીતે સૂચક થાયછે.

કરસનદાસના ચરિત્રની નોધમાં (જુઓ પાનું ૯૫) જીવનકથા કેવી જોઇએ તે વીશે સૂચનાઓ છે અને કરસનદાસના ચરિત્રના, એ સૂચનાને ધોરણે, ગુણદોષ બતાવે છે. પણ આ એક પાના શીવાય વિવેચનનાં બાકીનાં સર્વે પાનાંમાં જીવનકથાકારને લખવું રહી ગયેલું તે લખી ખોટ પુરી પાડી છે. દુર્ગારામના ચરિત્રમાં પણ એજ પદ્ધતિ છે. મલબારીની બાળલગ્ન વગેરે ઉપરની પ્રખ્યાત ટીકામાં પણ એજ માર્ગ છે. પોતાના વિચાર સુધારા તરફ છે એમ જણાવી મુખ્ય ઉદ્દેશમાં પોતે જુદા છે એવું નવલરામ સ્પષ્ટ જણાવે છે—"અમને જાતનેજ સરકારી મદદ પ્રગટ કે પરોક્ષ કોઇપણ રીતે પસંદ નથી. અમે એને મળી ચુકેલા પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનું સંસારી સુધારાની આશાએ બળીદાન આપવું સમજિયે છઇએ" "ફિકર રહેછે કે રખેને બકરી કાઢતાં ઉંટ પેસાબા જેવું થાય'; આ પ્રમાણે પોતાનો સિદ્ધાંત આપે છે. પણ આ-

માં તેમ ઉપર કહેલા બીજા વિષયોમાં સ્પષ્ટ ચર્ચા નથી. માત્ર ચર્ચા ઉઠાવવાની "ભલામણ" છે. ખરેખરી ચર્ચા તો માત્ર બે વિવેચનમાં છે. "નાટકશાળા અને ગોપીચંદ નાટક" અને "વાંચનમાળા કેવી જોઇએ" એ બે વિવેચનોમાં વિવેચક સ્પષ્ટ અને વીગતવાર ચર્ચા કરેછે, પોતાના સિદ્ધાંતો આપેછે, અને એ સિદ્ધાંતોનો પાયો સમજાવે છે. આ સર્વ વિવેચનોમાં માત્ર વિવેચિત વિષય ઉપર પ્રીતિભાવ અને તેના લખનાર ઉપર પોતાની ગુણજ્ઞતા દેખાડે છે; પણ એકેમાં પુસ્તકપરીક્ષા નથી—અને તે જાણીજોઇને મુકી નથી કે મુકવી રહી ગઇ છે તે કહેવાતું નથી. બિસ્માર્કનો એક પ્રખ્યાત અભિલાષ એ હતો કે લખવું પુષ્કળ, બોલવું પુષ્કળ, વાંચનાર અથવા સાંભળનાર જાણે કે "અહો! કેવો ગંભીર અર્થ કહ્યો છે!" અને અર્થ વસ્તુત: કાંઇ પણ ન હોય. આપણો દેશકાળ વિચારી આ અભિલાષ રાખવો કેટલાક ગ્રંથપરીક્ષકોને યોગ્ય લાગશે. ગ્રંથ અથવા તેનો વિષય હાલમાં પરિપક્વ ન હોય તો પણ તે પક્વ થવાની આશા જેટલું તેમાં હોય તો તેને ઉત્તેજન આપવું ઘટેછે—તોડી પાડવું ઘટતું નથી. જેમ ખોટી સ્તુતિ કરવી ખોટી છે, તેમ સામો માણસ પોતા- ા થઇ ગણી મનભંગ થઇ પોતાનું કામ કરવું છોડી દે એવું સત્ય ાપણા બાળક ગ્રંથકારોને નુકસાન જ કરવાનું, ગ્રંથકાર બળવાન . હોય તોપણ તેના પુસ્તકનો તિરસ્કાર કર્યાથી અણસમજુ વાંચ- તે પુસ્તકના વિષય ઉપર તિરસ્કાર થાય તો તે પણ ઠીક ન લાગે, . અનેક વિચારો આપણા ઉગતા સાક્ષર વર્ગના પરીક્ષકોએ કરવાના કાઇ પરીક્ષક પુસ્તકમાત્રની પરીક્ષા કરવાને બંધાયલો નથી, પરીક્ષાથી કરતો કહેવાને પણ બંધાયલો નથી, અને પરીક્ષા ન કરતાં કોઇ પુસ્તકના વિવેચનને નિમિત્તે અથવા પ્રસંગે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર કાંઇ નવીન વાતો કહેવા બેસે અને તેથી ગ્રંથકારને ઉત્તેજન મળે એવું હોય તો એ પણ "એક પંથને દો કાજ" કરવાનો સુતર માર્ગ છે, અને એ માર્ગ બીજા દેશોમાં પણ પડેલો છે. કોઇ આ માર્ગને ઠગાઇ ગણનાર પણ નીકળશે, તો કોઇ એને એવો ઉત્તર પણ આપશે કે "કાણાને કાણો કહી" જેની તેની સાથે લઢવા હું બંધાયો નથી. આ બેમાંથી ખરું ખોટું કોણ તેના નિર્ણયનો અત્રે પ્રસંગ નથી, પણ એટલું તો ખરું કે નવલરામે લીધેલા માર્ગમાં ઉગતા ગ્રંથકારને ઉગતામાંજ કચરાઇ જવાનું ભય નથી.

માં તેમ ઉપર કહેલા બીજા વિષયોમાં સ્પષ્ટ ચર્ચા નથી. માત્ર ચર્ચા ઉઠાવવાની "ભલામણ" છે. ખરેખરી ચર્ચા તો માત્ર એ વિવેચનમાં છે. "નાટકશાળા અને ગોપીચંદ નાટક" અને "વાંચનમાળા કેવી જોઇએ" એ બે વિવેચનોમાં વિવેચક સ્પષ્ટ અને વીગતવાર ચર્ચા કરેછે, પોતાના સિદ્ધાંતો આપેછે, અને એ સિદ્ધાંતોનો પાયો સમજાવે છે. આ સર્વ વિવેચનોમાં માત્ર વિવેચિત વિષય ઉપર પ્રીતિભાવ અને તેના લખનાર ઉપર પોતાની ગુણજ્ઞતા દેખાડે છે; પણ એકેમાં પુસ્તકપરીક્ષા નથી— અને તે જાણીજોઇને મુકી નથી કે મુકવી રહી ગઇ છે તે કહેવાતું નથી. બિસ્માર્કનો એક પ્રખ્યાત અભિલાષ એ હતો કે લખવું પુષ્કળ, બોલવું પુષ્કળ, વાંચનાર અથવા સાંભળનાર જાણે કે "અહો! કેવો ગંભીર અર્થ કહ્યો છે!" અને અર્થ વસ્તુતઃ કાંઇ પણ ન હોય. આપણો દેશકાળ વિચારી આ અભિલાષ રાખવો કેટલાક ગ્રંથપરીક્ષકોને યોગ્ય લાગશે. ગ્રંથ અથવા તેનો વિષય હાલમાં પરિપક્વ ન હોય તો પણ તે પક્વ થવાની આશા જેટલું તેમાં હોય તો તેને ઉત્તેજન આપવું ઘટેછે—તોડી પાડવું ઘટતું નથી. જેમ ખોટી સ્તુતિ કરવી ખોટી છે, તેમ સામો માણસ પોતાની નિન્દા થઇ ગણી મનભંગ થઇ પોતાનું કામ કરવું છોડી દે એવું સત્ય બોલેલું આપણા બાળક ગ્રંથકારોને નુકસાન જ કરવાનું, ગ્રંથકાર બળવાન મનવાળો હોય તોપણ તેના પુસ્તકનો તિરસ્કાર કર્યાથી અણસમજુ વાંચનારને તે પુસ્તકના વિષય ઉપર તિરસ્કાર થાય તો તે પણ ઠીક ન લાગે, ઇત્યાદિ અનેક વિચારો આપણા ઉગતા સાક્ષર વર્ગના પરીક્ષકોએ કરવાના છે. કોઇ પરીક્ષક પુસ્તકમાત્રની પરીક્ષા કરવાને બંધાયલો નથી, પરીક્ષા નથી કરતો કહેવાને પણ બંધાયલો નથી, અને પરીક્ષા ન કરતાં કોઇ પુસ્તકના વિવેચનને નિમિત્તે અથવા પ્રસંગે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર કાંઇ નવીન વાતો કહેવા બેસે અને તેથી ગ્રંથકારને ઉત્તેજન મળે એવું હોય તો એ પણ "એક પંથને દો કાજ" કરવાનો સુતર માર્ગ છે, અને એ માર્ગ બીજા દેશોમાં પણ પડેલો છે. કોઇ આ માર્ગને ઠગાઇ ગણનાર પણ નીકળશે, તો કોઇ એને એવો ઉત્તર પણ આપશે કે "કાણાને કાણો કહી" જેની તેની સાથે લ્હડવા હું બંધાયો નથી. આ બેમાંથી ખરું ખોટું કોણ તેના નિર્ણયનો અત્રે પ્રસંગ નથી, પણ એટલું તો ખરું કે નવલરામે લીધેલા માર્ગમાં ઉગતા ગ્રંથકારને ઉગતામાંજ કચરાઇ જવાનું ભય નથી.

નવલરામ સર્વ ન્હાના મ્હોટા ગ્રંથકારોની પરીક્ષા કરતાં વિવેક રાખેછે, "મારવો તો હાથી અને લુટવો તો ભંડાર" એ ન્યાયે વર્તેછે, કોઇ ન્હાના કે મ્હોટાનામાં કંઇક ગુણછે એવું લાગ્યા વગર ગુણદોષની કથાથી માંસલ પરીક્ષા અથવા શુષ્ક વિવેચન સરખું પણ કરવાનું માથે લેતા નથી, જ્યાં ગુણ લાગેછે તેનું કીર્તન કર્યા વિના રહેતા નથી, રાગદ્વેષ રાખતા નથી, અને અંતઃકરણમાંથી ગુજરાતી ભાષાની સંવૃદ્ધિ અને સંપત્તિ ચાહે છે. તેમનાં કોઇ વિવેચનમાં વાપરેલો વિવેક આપણને ભુલ ભરેલો લાગશે, કોઇ પરીક્ષામાં આપણો અને તેમનો મત એક નહી થાય એમ પણ થશે; પણ સર્વત્ર ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોપર તેમની પ્રીતિ અને ઉલટ તેમને ઓસાર છે, દોષ નહી પણ ગુણ શોધવા એમનું ચિત્ત પ્રયત્ન કરેછે, અને ગુણને અંગે દોષ કહેવાં તેઓ ડરતા નથી. નવલરામની પુસ્તકપરીક્ષા બધી રીતે સંપૂર્ણ નથી, પણ એ આપણે આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ગ્રંથપરીક્ષક હતા, એમનામાં પરીક્ષકશક્તિ અને પરીક્ષકવૃત્તિ હતી, અને જેમ જેમ તે પરિપક્વ થઇ તેમ તેમ તે સારી રીતે ખીલી નિકળી હતી. [illegible] ગુજરાતી સાક્ષરમંડળની એમના ઉપર નિર્વિવાદ પ્રીતિછે તેનું કારણ આ "ગ્રંથપરીક્ષક" પરીક્ષાછે. આ સર્વ પરીક્ષાઓ [illegible] અંતરંગ છે—પછી તે વ્યક્ત છે કે અવ્યક્ત છે એ જુદી વાતછે. [illegible] અંતકાળ સુધી નવલરામે કર્યોછે.

જે જે ગ્રંથકારોની બાબતમાં નવલરામે પરીક્ષા કરીછે તે સઉની પરીક્ષાના ગુણદોષ તપાસિયે તો પાર ન આવે, એટલુંજ નહી પણ આમ કરવું એ જીવનકથાનો વિષય નથી. છતાં આપણા સાક્ષરમંડળના અગ્રણીઓની પરીક્ષા તેમ આપણા જુના કવિઓની પરીક્ષા જુદે જુદે પ્રસંગે નવલરામે કરેલી છે અને તેમ કરવામાં [illegible] એમના પોતાના વિચારોમાં કેટલાક [illegible] છે તેનો ટુંકો ઇતિહાસ આ જીવનકથાનું આવશ્યક અંગ છે; એટલુંજ નહી પણ એ ઇતિહાસથી એમની પરિક્ષક શક્તિનું પણ માપ વગર કરી શકે.

એક વખત એવો હતો કે નર્મદાશંકરની બોલબાલા આખા મુંબાઇ અને ગુજરાત ઉપર પથરાઇ હતી, અને તે જમાનાથી નવલરામ પણ બચ્યા ન હતા તે આગળ બતાવેલું છે. નવલરામ સુરત હતા ત્યારે નર્મદ એમની આંખ આગળ મિત્રરૂપ, કવિરૂપ, સંસારસુધારકરૂપ, જનમંડળના અ-

ગયેલાં કવચ ન પ્હેરવાં જોઇએ. રા. છોટાલાલના કોષ વીશે લખેછે કે "આ ગ્રંથ માત્ર પ્હોચ્ય કરતાં વધારેને લાયક છે × × × તે રચવામાં જે અસાધારણ શ્રમ લેવો પડ્યો હશે તે જોતાં કંઇક સવિસ્તર વિવેચન કરવું એ તો સઘળા ટીકાકારોનો એવા ગ્રંથ તરફ ધર્મજ છે." મી. કાંટાવાળા "ગુજરાતી ભાષાના એક જાણીતા લખનાર છે" અને એમના આ (ઉપર કહેલા) પુસ્તકે નવલરામને "નાઉમેદ કર્યા છે." ઉમેદ રખાવનાર સમર્થ માણસ નાઉમેદ કરે માટેજ એમના ઉપર પ્રહાર છે. ગ્રંથકારનું દોષદર્શન સારી પેઠે ક્યારે કરવું તેનું આ શુદ્ધ દિગ્દર્શન છે.

હવે બીજાં કેટલાંક ન્હાનાં વિવેચન ઉપર નજર કરિયે. યોગતત્વ અને અલંકારચંદ્રિકા ઉપરનાં ન્હાનાં વિવેચનોમાં માત્ર ઉત્તેજક અને અભિનંદક આશીર્વાદ છે. પરીક્ષા કર્યા વિના માત્ર ઉત્તેજનને વાસ્તે કરેલાં વિવેચનોનાં ઉદાહરણ ઉપર આપ્યાં છે. પણ કેટલેક ઠેકાણે તો અપ્રખ્યાત ગ્રંથકારોને સાક્ષર મંડળ સમક્ષ આણવા અને તેઓ પ્રસિદ્ધિ–યોગ્ય છે એવું સિદ્ધ કરવા ન્હાનાં પરીક્ષક વિવેચન કરેલાં છે. રાણકદેવી અને ચંડીપાઠના ગરબાનાં વિવેચનમાં આ લક્ષણ છે. કેટલાંક ન્હાનાં વિવેચનોમાં આપણા ન્હાના ન્હાના ગ્રંથકારોની ટુંકી ટુંકી પરીક્ષા કરી, તેમને કોઇ વખત ધીમી ધીમી શીખામણ આપે છે, કોઇ વખત જરા ધીમો તમાચો મારે છે, અને હમેશાં તેનો કાંઈ સારો ગુણ શોધી ક્‌હાડી તેને ખીલવવાનો માર્ગ બતાવવા ચુકતા નથી. "વિધવાના વકીલ"ને વકીલાત કરતાં નાત બ્હાર રહેવું પડચું તેને વાસ્તે બે બોલ કહી દીલાસો આપે છે. "દુષ્ટભાર્યા દુઃખદર્શક" નાટકના લખનારને ક્‌હેછે કે "ભાઇ લલ્લુને અમારી તો ભલામણ એ છે કે હાલ "કેટલાક વખત સુધી નાટક ફાટક લખવાનું ચેટક મુકી દેઈ છુટક કવિતા "બનાવવામાંજ મંડ્યાં રહેવું." સત્યવિજય નાટકમાં "કેટલોક રસ અને સુબોધ છે"—"પણ નાટક નામને એ લાયક નથી":—એના જુગલ કર્તાઓને સૂચના કરેછે કે "વાર્તારૂપેજ એ કલ્પના ઠાઉકાઇથી લખી હતતો એ બે કોડીલા જુવાન એક સરસ ચોપડી લખી શક્ત."

આ પ્રમાણે જેને જેવું ને જેટલું ક્‌હેવું ઘટે તેને તેવું ને તેટલું કહી, કોઇને ઓટપ આપી, કોઇને ઉત્તેજન આપી, ખમનારને ખમે તેટલો પ્રહાર આપી, ન ખમે એવાને ધીરી લપડાક આપી, કોઇને શીખામણ આપી, કોઇને સૂચના આપી, કોઇની બાબતમાં ઉપેક્ષા કરી—અબોલા રહી,

નિવાસની કથા પ્રસંગે આપણે, જોયું છે. મનમાં ભરાયલી વાત એકદમ ખસવી કઠણ છે અને અમદાવાદ આવતાં નવલરામ આ દૂરથી સાંભળેલા દલપતરામને મળવા ગયા અને તેની બુદ્ધિ તથા કવિત્વશક્તિ વીશે વૃત્તિ-અનુસારે જે ક્ષુદ્ર વિચારો થયા તે પણ આપણે જોયાછે. અમદાવાદ છોડયું ત્યારે પાણી વળવા માંડેલું તે પણ આપણે જોયું છે. છતાં છેક રાજકોટ આવતા સુધી દલપતરામ ઉપરનો તિરસ્કાર દૂર થયો ન હતો અને રા. છોટાલાલના શબ્દમૂલકોષના વિવેચનમાં લખેછે કે "દલપતરામનો "ધીરેધીરે સુધારાનો સાર" એ બોધ ધોળ ગાનારી બાઇડીઓનેજ અનુ-સરતો છે." ૧૮૮૩ માં "સંસ્કૃતમય ગુજરાતી" એ નામનો વિષય લખ્યો તે કાળે મનની તુલા ઠેકાણે આવી ગઇ અને તેમાં લખ્યું કે "દલપતરામના "રસ કે ગાંભિર્ય સંબંધી ટુંકા સાક્ષર મંડળમાં ગમે એવા વિવિધ અભિ-"પ્રાય હો, પણ એ વાતતો નિશ્ચય છે કે લોકના સાધારણ સમૂહમાં "સર્વોપરી જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાતપ્રાંત ખાતે "દલપતરામજ છે." નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના લખતી વખત તુલા હજી વધારે સ્થિર થઇ. નર્મદનું પદ છીનવી લીધા વગર દલપતરામની તેમના ન્યાય્યપદે પ્રતિષ્ઠા કરી.

"એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઇ ચુક્યું છે કે આ જમાનાના "કવિ તે બેજ:—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ" × × "બંનેની પરસ્પર "ગાગુનામાં મતભેદછે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષમાં-"જર ઠેરવવા મથતા હશે, તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને "તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાનજ "પ્રકાશતા માલમ પડેછે." આ પછી ઉભયની શૈલી તથા કવિતાને સર-ખાવતાં, દલપતની શૈલી સભારંજની અને નર્મદની મસ્ત એમ કહી, તેમની કવિતાને સરખાવે છે. દલપતકવિતા "નવે રસમાં પ્રસંગોપાત્ત "વિચરેછે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે"—"વિવેકની મર્યાદા એજ "આ કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદાછે." એ "વ્યવહારમાં કુશળ "અને ચતુરાઇની બારીછે". 'ઠાવકું' હાસ્ય, મર્માળાં કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, "અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય એ વડે દલપત શૈલીનાં શાંત ને "સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાંછે". "શ્રોતાના મનમાં ઉતરી તેને ક્રમ

ગ્રણીરૂપે, સુઘડ રસિકજનરૂપે, અને વિદ્વાનરૂપે તરતો હતો. પણ જેમ બાળક જાતે મ્હોટું થાયછે તેમ મ્હોટું લાગતું જગત ક્રમે ક્રમે ન્હાનું થતું જાયછે તેમ નવલરામની આંખમાં નર્મદને પણ થયું છે. સુરતમાં જે નર્મદનો મોહ હતો તે અમદાવાદમાં ધીમે ધીમે ખસ્યો જણાય છે; નર્મદ સ્મરણમાંથી પણ ખસે છે; પ્રથમ પ્રેમાનંદ મ્હોટો ખરો પણ નર્મદ તેથી મ્હોટો લાગ્યો હતો—અમદાવાદમાં એમ લાગ્યું કે પ્રેમાનંદનો જોડિયો કોઇ નથી. રાજકોટ આવ્યા પછી ૧૮૭૮માં "મનવિચાર" ઉઠેછે; "શું નર્મદાશંકર અર્ધા ભણ્યા માણસની પંક્તિનેજ યોગ્યછે?" ××× "શું તે જમાનો એવા અર્ધા ભણ્યાનોજ હતો? ત્યારે તો સિદ્ધ થાયછે કે નર્મદાશંકર જમાનાની લ્હેરમાં પાછળ પડ્યો. એ રીતે પણ એની શક્તિ મધ્યમ વર્ગની જ જણાયછે." "નર્મદાશંકરે લખ્યું તે વેળા કરતાં દેશ "conservatism માં કાંઇ પાછો ઓસરવા લાગ્યો છે" ×× "નર્મદાશંકર તો માત્ર "man of the mass" જ છે." આ વિચાર છેક અંત સુધી કાયમ રહ્યા. છેક ૧૮૮૭ માં નવલરામે કવિ નર્મદાશંકરની જીવનકથા લખી તેની પ્રસ્તાવનામાં આ જ તુલના ફરી લખી છે. એમાં માત્ર શબ્દ છેક આવા ઉઘાડાં નથી; નર્મદને "man of the mass"ને ઠેકાણે "સમયમૂર્તિ" કહ્યો અને એના કાવ્યમાં પણ સમયનું ચિત્ર પડ્યું ગણ્યું. નર્મદના જીવનમાં મિત્રવિયોગના શોકની અને કવિ ઉપરની પ્રેમભક્તિની રમણીય છાયા પડેલી છે. એમાં કવિના દોષને ઠેકાણે ગુણનીજ પરીક્ષા કરી છે, છતાં એ ગુણપરીક્ષામાં અતિશયોક્તિ ન કરતાં પોતાના ઠરેલ વિચારોજ લખ્યાછે. એ પરીક્ષામાં—એ તુલામાં—નર્મદની જે તુલના થઇછે તેને, નવલરામની પ્રીતિના ઉભરાથી ઉભરાતી ભાષાના ટકા બાદ કરતાં, કોઇ છેક યથાર્થ નહી ગણે તો ઘણીખરી યથાર્થ તો ગણશેજ.

હવે દલપતરામની તુલના લઇએ. નર્મદ અને દલપતની જુની સ્પર્ધા ચાલતી આવી છે, અને ગુજરાતના બે જીલ્લાઓમાં એક કાળે સાક્ષરમંડળમાં પણ પોતપોતાના કવિ વીશે મમત હતો. મમતમાં જે વિચાર બંધાય છે તે અતિશયોક્તજ હોયછે. દલપતના સપક્ષીઓને નર્મદ અલ્પ ભાસતો હતો અને નર્મદના ભક્તોને દલપત ગરબીભટ ભાસતો હતો. "દલપત પ્રાસે ન્યાય" એ ઉઘાડી દોષપરીક્ષા નર્મદે કરી હતી, અને નવલરામને પણ મૂળ એજ નહી તો એવોજ વિચાર આવ્યો હતો. તે સુરત-

નિવાસની કથા પ્રસંગે આપણે. જોયું છે. મનમાં ભરાયલી વાત એકદમ ખસવી કઠણ છે અને અમદાવાદ આવતાં નવલરામ આ દૂરથી સાંભળેલા દલપતરામને મળવા ગયા અને તેની બુદ્ધિ તથા કવિત્વશક્તિ વીશે વૃત્તિ-અનુસારે જે ક્ષુદ્ર વિચારો થયા તે પણ આપણે જોયાછે. અમદાવાદ છોડયું ત્યારે પાણી વળવા માંડેલું તે પણ આપણે જોયું છે. છતાં છેક રાજકોટ આવતા સુધી દલપતરામ ઉપરનો તિરસ્કાર દૂર થયો ન હતો અને રા. છોટાલાલના શબ્દમૂલકોષના વિવેચનમાં લખેછે કે "દલપતરામનો "ધીરેધીરે સુધારાનો સાર" એ બોધ ઘોળ ગાનારી બાઇડીઓનેજ અનુ-સરતો છે." ૧૮૮૩ માં "સંસ્કૃતમય ગુજરાતી" એ નામનો વિષય લખ્યો તે કાળે મનની તુલા ઠેકાણે આવી ગઇ અને તેમાં લખ્યું કે "દલપતરામના "રસ કે ગાંભિર્ય સંબંધી ટુંકા સાક્ષર મંડળમાં ગમે એવા વિવિધ અભિ-"પ્રાય હો, પણ એ વાતતો નિશ્ચય છે કે લોકના સાધારણ સમૂહમાં "સર્વોપરી જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાતપ્રાંત ખાતે "દલપતરામજ છે." નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના લખતી વખત તુલા હજી વધારે સ્થિર થઇ. નર્મદનું પદ છીનવી લીધા વગર દલપતરામની તેમના ન્યાય્યપદે પ્રતિષ્ઠા કરી.

"એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઇ ચુક્યું છે કે આ જમાનાના "કવિ તે બેજઃ—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ" × × "બંનેની પરસ્પર "ગણનામાં મતભેદછે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષમા-"ત્રજ ઠેરવવા મથતા હશે, તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને "તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાનજ "પ્રકાશતા માલમ પડેછે." આ પછી ઉભયની શૈલી તથા કવિતાને સર-ખાવતાં, દલપતની શૈલી સભારંજની અને નર્મદની મસ્ત એમ કહી, તેમની કવિતાને સરખાવે છે. દલપતકવિતા "નવે રસમાં પ્રસંગોપાત્ત "વિચરેછે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે"—"વિવેકની મર્યાદા એજ "આ કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદાછે." એ "વ્યવહારમાં કુશળ "અને ચતુરાઇની ભરીછે". "ઠાઉકું હાસ્ય, મર્માળાં કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, "અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય એ વડે દલપત શૈલીનાં શાંત ને "સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાંછે". "શ્રોતાના મનમાં ઉતરી તેને કેમ

"લાગેછે એ જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે". છેવટ સિદ્ધાંત કરેછે કે "આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી "રહે એવોછે." આમ રાગદ્વેષ ઉતરી જતાં, શિવ અને વિષ્ણુનું યુદ્ધ મટાડવા બ્રહ્મા ઉભય દેવના ભણી ફરી ફરી વળીને ઓખાહરણમાં ઉભય દેવને

"હું તો બેઉને લાગું પાય, નમો નમો"

કરેછે, તેમ નવલરામનું મન, નિષ્પક્ષપાત થતાં, ઉભયની ગુણપરીક્ષા કરેછે. ઉભયની શૈલીને એક બીજા સાથે "Incommensurable" ગણે છે. તેમજ તેમની કવિતાને પણ ગણી હત તો આ તુલના સંપૂર્ણ થાત. રાગદ્વેષની તુલના શુદ્ધ થતી નથી તેનું દૃષ્ટાંત જોવું હોયતો "સુબોધ ચિંતામણિનું વિવેચન" જોવું. આ વિવેચન છેક ૧૮૮૨ માં થયલું છે. વિવેચિત કાવ્યની શૈલી વિવેચકની "બાળલગ્ન બત્રીશીને અનુસરતી રાખવા ઉપર શેઠ વલ્લભદાસનું "લક્ષ અખંડ જણાયછે"--"એ શૈલી નવલશાઈ છે" અને તે વલ્લભદાસ આનંદથી સ્વીકારે છે. આત્મસ્તુતિ ઘણુંખરું સર્વને પ્રિય લાગેછે.—સ્તુતિ શબ્દોથી થાય તેમ વર્તણુકથી પણ થાય. કોઇનું અનુકરણ કરવું એ પણ તેની સ્તુતિ કર્યા જેવુંજ છે. આ બે માર્ગે સ્તુતિ પામતાં સ્તુતિ કરનાર ઉપર અનુરાગ થાય અને વ્હાલાનું સઉ વ્હાલું વસે એમ નવલરામને સુબોધચિંતામણી અતિ પ્રિય લાગ્યું છે, અને એનું વિવેચન કરતાં—વખાણ કરતાં—ઘણી સંભાળ રાખી છે—સાવચેતી રાખી છે—દોષ પણ કહ્યાછે—છતાં ઊમળકો ઢાંકયો નથી રહ્યો, વીશ પાનાનું વિવેચન લખ્યું, અને કેટલીક અતિસ્તુતિ દેખાય છે. પુસ્તકપરીક્ષામાં સાત્વિક વૃત્તિ રાખ્યાથી અને ન રાખ્યાથી શો લાભ અને શી હાનિ થાયછે તે નર્મદ, દલપતરામ, અને સુબોધચિંતામણી વીશે નવલરામના વિચારોના ઇતિહાસથી સમજાયછે, અને તે ઉપરથી બીજાઓએ દૃષ્ટાંત લેવાનું છે.

ગ્રંથપરીક્ષા સાક્ષર ચર્ચાની એક જાત છે. નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં રાજકોટ રહી કરેલા "મનના વિચાર" (પાનું ૧૦૯), સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન (પાનાં ૧૩૮-૧૫૪), સંસ્કૃતમય ગુજરાતી (પાનું ૨૪૬), શિવરાત્રિ (પાનું ૨૭૪), નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના (પાનું ૩૦૮), અને ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય (પાનું ૩૩૬) અને નવલગ્રંથાવલિના પ્રથમ ભાગમાંનું "અકબર બીરબલ:" એ સર્વ નવલરામે રાજકોટમાં પાકી અવસ્થાએ લખેલા વિચારો છે, એમાં આપણા પ્રાચીન અને અર્વા-

ચીન કવિયોની પરીક્ષાનાં સૂચન છે, ગુજરાતી ભાષા હાલ કેવી લખાય છે અને કેવી લખાવી જોઇએ તેના વિચાર છે, અને હાલના ચાલતા સુધારાના વિષયો અને સાક્ષર વિષયો ઉપર વિદ્વત્તા અને ચતુરાઇ ભરેલી રસિક ચર્ચા ઉત્સાહી ભાષામાં કરેલી છે, અને બીજા બધા વિષયો કરતાં આના ઉપરજ નવલરામનો કીર્તિસ્તંભ ચણાશે અને ટકશે. વર્તમાન અને ભાવી પ્રજાને એ લખાણ ગમશે અને બોધકારક થશે. જેમ ગુણપરીક્ષા એ ગ્રંથપરીક્ષાનો આત્મા છે તેમ વસ્તુ માત્રની પરીક્ષામાં પણ એજ આત્મા છે, અને નવલરામનાં આ લખાણમાં તે આત્મા પ્રત્યક્ષ કરવાનો અભિલાષ સ્ફુરે છે, સ્થળે સ્થળે સફળ જેવો થાયછે, અને એજ એની પરીક્ષા છે. જેમ જેમ પાકી અવસ્થા આવતી જાયછે તેમ તેમ સર્વગ્રાહિત્વ, સર્વરસજ્ઞતા, સર્વરસિકતા આદિ ઉદાર ગુણો આ લખાણોમાં ધીમે ધીમે વિકાસ પામે છે; અને એ વિકાસ સંપૂર્ણ થવા પામ્યો નથી, તોપણ વિકસનારી કળીનાં સુગ્ધ પાંદડાં મીંચાયલાં મટી ચારે પાસ ઉઘડવા માંડેછે તે જોનારની આગળ એક અવનવો દેખાવ ખડો કરેછે.

ઇ. સ. ૧૮૭૭–૧૮૮૦. આ તો રાજકોટમાં લખેલા ગ્રંથો સંબંધી જીવનકથા થઇ. પણ એ જીવનકથા પાછળની ખાનગી જીવનકથા બાકી રહી. રાજકોટ આવ્યા પછી અકબર–બીરબલનું પદ્ય રચવામાં મન ગુંથાયું હતું. આ જીવનકથા લખનારના મનમાં એક પ્રસંગે કેટલાંક કારણથી એવી ભ્રાંતિ હતી કે ભાષામાંથી પ્રસ્તુત શ્લોકનો સંગ્રહ કરી તેને ગદ્યસૂત્રમાં નવલરામે પરોવ્યા હશે. પણ એમની ખાનગી 'નોટ–બુકો'માં એ શ્લોકોનાં હાડપંજર છે, અને તેમાં રુધિર માંસ ક્રમે ક્રમે પુર્યાં છે તે ખાતરી કરેછે કે એ સર્વ ભાષાશ્લોક નવલરામની પોતાની રચના છે. નવલરામ આ વખતે ઘણી જાતનો ઉદ્યોગ કરતા હતા. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, લૅટિન, ગ્રીક, વગેરે ભાષાઓના શબ્દો સાથે સરખાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા અને ડાકતર બ્યુહ્લર તેમને આશ્રય આપતા હતા. આ કામ અધુરું રહ્યું છે. ન્યાય, અલંકાર, અને બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન પણ સાથે સાથે ચાલતો હતો. નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં શ્રોતાઓના મનમાં પ્રવેશ કરવાની દલપતરામની શક્તિને સ્વીકારે છે તે શક્તિની શિષ્ટતા વીશે ૧૮૭૮માં લખે છે કે "Who reads my works" એ દરેક લખનારે લખતી વખતે કદી ભુલવું જોઇએ નહી. પ્રાકૃત ભાષાનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીઓનો પ્રેમ વધારે કેમ

વર્ણવ્યો અને પુરુષનો પ્રેમ ભુલી કેમ જવાયો તેનો વિચાર કરતાં એમ સુઝે છે કે પુરુષ કવિઓ પોતાના વૈરાગ્યની ધૂનમાં આત્મપરીક્ષા કરવી ભુલી ગયા, પોતાનો પ્રેમ unconscious રહ્યો, અને સ્ત્રિયોનો conscious રહ્યો તેથી આમ થયું. Theosophy વીશે તર્ક કરેછે, તેમાં કાંઇ ચમત્કાર કોઇએ દીઠો એવું સાબીત થતું નથી, અને એમાં તથા યોગમાં logical difficulty દેખે છે. Masons' British Novelists વાંચેછે. ઇંગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને આપણી સ્ત્રીઓને કેટલીક વાતમાં સરખાવેછેઃ "The fact generally observed that a Hindu lady when a little advanced in age is a better wife and perhaps a better woman than a European one of a similar age, stands to reason and is attributable to the different forms of their marriages * * * The Hindu wife's religious impulses gain an ascendency over those relating to the world of helpness, till at last her whole soul fructifies into that sublime state—Sutty-ism which is an offspring of Religion rather than of Love in all its transcendental glories. The European Lady, on the other hand, who marries for love or comforts and not because marriage is a sacrament a—duty—and nothing more, finds herself disappointed and ties of love begin to dissolve"..

આ વખતે "વાણીવિચાર" નામનો નિબંધ અને "ભારતોદ્ધાર શ-"કારિ વિક્રમાદિત્ય વીરકાવ્ય" લખવાની કલ્પના અને યોજના કરેછે. આ કાવ્ય વીરીનાં લખવાનું હતું એમાં "એમ ધારવું કે બધો દેશ શક લોકોને "આધીન થઇ ગયો હતો, લોકો જુલમથી ત્રાહે ત્રાહે કરી રહ્યા હતા, ધર્મ "રાજકર્તાના ધર્મ, વિદ્યા, અને રાજનીતિ આગળ કોઇનું ચાલતું નહતું. "રાણીવાસ પણ સેહ લીધાં હતાં" "આ દુઃખમાંથી વિક્રમ પોતે દેશને છોડ-"વશે". કાવ્યનો "રંગ પ્રાચીન વર્ણનોથી રાખવો." અને "કાલની સ્થિતિને allegorize અને idealize કરવી." "એ કાવ્યના દેશ સ-

જેમાં સંવત-ગણનાનું વર્ષ આવશે તે બહુજ અસર કરશે એમ ધાર્યું. આ કલ્પના ૧૮૭૮ની છે. આ સાલમાં લૉર્ડ લીટન વાઇસરાય હતો અને એના એકેકા કામના સમાચાર વાંચી ગરીબડી પ્રજા પણ દરરોજ ઉશ્કેરાતી હતી તે કાળમાં આ કલ્પના ઉઠી છે. આ કલ્પના લાંબી પ્હોચતી નથી, પણ મન અભ્યાસમાં પડે છે. ન્યાય અલંકાર વગેરેનો અભ્યાસ તો ધમધોકાર થાયછેજ. વળી De Quincey વાંચવા માંડ્યો. બંગાળી ભાષાનું "ગોવિંદ સામંત" વાંચ્યું. એક "ગ્રંથોત્તેજક સભા" અને તેમાં સાધનોની કલ્પના કરવા માંડી. બીજી પણ કેટલીક કલ્પનાઓ સુરતની પેઠે ઉભરાવા માંડેછે. આ કલ્પનાઓ ક્યાંથી ઉભરાવા માંડી તેનું કારણ એક પ્રસંગ બતાવી આપેછે. "સન ૧૮૭૮માં હોળીને દિવસે વિજયારૂઢ કલ્પ-"નાએ કવિતાના આ દેદીપ્યમાન અંગનું દર્શન કરાવ્યું. સંપૂર્ણ દર્શન "નથી" સર્વ નીશોમાં ભાંગ નરમ કહેવાય છે. તેની પણ અસર કેવી ભયંકર છે તે મોડી વ્હેલી જણાયછે.

"Now fancy pains me. The intoxication has "gone above the pleasure-point. Is fancy ever "painful? Is it so in Sobriety? Must be as it is "in this other state? Why? Can't say but feel it "to be true. What philosophy is this? બસ! બસ! "Thou charming fancy! Pull on! I like it. I feel "it is ruin, but ruin at thy hands is sweet. રસ says "die", and બુદ્ધિ says "Fly." I know not what to "do. I will go neither but go to sleep. But I can-"not sleep and that is the cause of this uneasiness. "Go to sleep then, thou—: No. No. "બંધ કર્યું. "જાણીને બંધ કર્યું. ન ખમાયાથી વિચારવું બંધ કર્યું."—પ્રખ્યાત પંડિત કોલરીજને અફીણનુ વ્યસન હતું. કલ્પના સતેજ કરવા આપણા ગ્રંથકાર ભાંગ સેવતા હતા, તે ક્વચિતજ લેતા હતા.-કોઇની આપી લેતા હતા—પણ ભયંકર વસ્તુનો સ્વભાવ કેમ જાય? વ્યસનમાત્ર ખોટું છે. નવલરામે તે ખોટું જાણ્યું એ વિદ્વત્તા અને વિચારનું ફળ. કોઇ પણ નિમિત્તે, સારા પ્રયોજનથી પણ, સદર્થે પણ, દુષ્કર્મને સાધનભૂત પણ ન કરવું

એ સર્વધર્મનું મહાવાક્યછે. શીવાય ઘણો ઉજાગરો કરવો, અકાળે ઉંઘવું અને જાગવું એ પણ નવલરામનાં વ્યસન હતાં અને તે આખો જન્મારો રહ્યાં. તેઓ રાત્રે બાર—એક વાગ્યા સુધી જાગતા, વાંચતા, લખતા કે કલ્પના કરતા, પ્રાતઃકાળે નવેક વાગ્યે ઉઠતા, તે પછી ઘડીક થાય ત્યારે મીજાજ ઠેકાણે આવતો. આ ટેવ કેટલાક સુરતવાસી ગૃહસ્થોને છે. એવી ટેવ એ પણ એક શારીરક પાપછે, ઈશ્વર તેની શિક્ષા કર્યા વિના નથી રહેતો, એ શિક્ષા એકદમ આવતી નથી અને આવેછે ત્યારે માત્ર "નસીબ"નો દોષ ગણાયછે. નવલરામે સર્વ જાણ્યું, પણ ઘણું મોડું જાણ્યું.

શાળાપત્ર રાજકોટ ગયું તેની સાથે એનું કદ પણ વધારવામાં આવ્યું હતું. નવલરામને આ પ્રસંગે માલમ પડેછે કે સંવત ૧૫૧૨ માં લખાયલા કહાનડે પ્રબંધમાં ગુજરાત શબ્દની જોડણી "ગૂજરાતિ" હતી. રાજકોટ બદલી થઇ તેવામાં જામનગરવાળા પ્રખ્યાત રા. જગન્નાથને લખેછે કે; 'ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે એ ન્યાયે ડાકતૂરે બ્યુલરે મ્હારી કદર બુજીને મને તમારા કાઠિયાવાડમાં કહાડ્યોછે અને અંહિયાં હું "very dull life" ગાળુંછું; હું જાણુંછું કે રાજકોટને "dull" હું કહું તો મ્હારી સાથે તમે એકમત નહી થાવ, પણ અંહિયાં કંઈ જાહેર મંડળી કે સભા કે એમાંનું કાંઈજ નથી, અને જો થોડાક મિત્રોને મળવા હળવાનું ન હત તો એક દિવસ પણ ગાળવો કઠણ થાત." અમદાવાદમાં આવ્યા પછી ચિત્રવિચિત્ર નવા વિચાર થયા હતા તેમાંનું અત્રે કાંઇ થતું નથી, પણ આમ નરમ અને ઉદાસી થઇ જાયછે. બ્હારની પ્રવૃત્તિ મંદ થતાં અંતર્ની પ્રવૃત્તિ જાગેછે; ન જતો વખત કલમની ચંચળતાએ રોકવા માંડ્યો અને તેનું ધમક ભર્યું પરિણામ કેવું થયું તેનો સાક્ષાત્કાર પાછલાં પાનાંમાં આપણે કરી ગયા છિયે. પણ આ સમયની ઉદાસીનાં બીજાં પણ કારણ હતાં. ગૃહસંસારની જાળ નવલરામની આસપાસ વીંટાતી હતી અને એની ચિંતાઓ તેમને આ વખત ઘેરતી હતી. એમની પુત્રી બ્હેન કમળાનો છેક ન્હાની વયે વિવાહ કરવો બંધ રાખી બાળલગ્નનિષેધક મંડળીના નિયમ પ્રમાણે અથવા પોતાના વિચાર પ્રમાણે કન્યાનું વય વધવા દીધું હતું, પણ ધારેલું વય આવી પ્હોચતાં વર ન મળ્યો. વીસનગરા નાગરોમાં કન્યાઓની છત હતી અને છોકરાઓ કુંવારા ન

જડતા. એક છોકરાને કમળા દેવાનું ધાર્યું હતું; તે સગો નીકળ્યો ને તેનાં માબાપે ચોખ્ખી ના કહી. દીકરીને પરગામ ક્‌હાડવાનો વિચાર કર્યો—ત્યાં પણ કોઇ છોકરા નહી. અમદાવાદમાં એક છોકરો શોધી ક્‌હાડ્યો—શોધતામાં તે ક્યાંક પરણી ચુક્યો. બાકી છોકરા જડે તે "બળદિયા જેવા અભણ". કંઇક ભણેલો હોય તો કમળા કરતાં ઓછું ભણેલો મળે. આ બાબતના આ અનુભવથી ખિન્ન થઇ એક મિત્રને લખેછે કે "મારી ખાતરી થઇ કે હાલ આપણા દેશની રીતભાત જોઈ છોકરીનો વિવાહ તો "પાંચેક વર્ષની હોય ત્યાંથીજ કરી મુકવો"—અને "લગ્ન મોડું કરવું"—"એ "ડહાપણ ભરેલું છે—આઠ નવ વર્ષની કર્યા પછી યોગ્ય ઉમરનો છોકરો "મળવો અશક્યછે." "જે આંધળિયાંને હું આટલું બધું નીંદતો હતો "તેજ મારે કરવાનો વખત આવ્યોછે." "પાંચ મહીના થયાં એક દિવસ "એવો જતો નથી કે જેમાં કમળા સંબંધીની ચિંતા ઘડી પણ વિસારે "પડે. અહોનિશ મનમાં એક ખૂણે એ વિચાર ચાલ્યાં કરેછે, રસ્તો "સુઝતો નથી અને દિલ દુખાય છે." આણી પાસથી આ દુ:ખ હતું અને બીજી પાસથી અમદાવાદની બાળલગ્નનિષેધક સભાના મેંમ્બરો સાથે પત્રદ્વારા એ સભાના નિયમોની ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. વરકન્યા વચ્ચે પાંચ વર્ષનો ફેર ઉત્તમ, દશબારનો મધ્યમ, અને સભાના કેટલાક મેંમ્બરોએ વધારેમાં વધારે ફેર ત્રીશ વર્ષનો કહ્યો તેતો હસવા લાયક, એમ નવલરામનો અભિપ્રાય થયો. આ સભાના બંધારણ વીશે કેટલીક ચર્ચા ચાલેછે. આણી પાસથી ચિંતાનું અભ્યાસી બનેલું મન ચિંતા કરવી છોડી દેછે, અને દેશ પરદેશ, ગુજરાતમાં, ઉત્તર હીંદુસ્થાનમાં વગેરે સ્થળોએ પોતાની નાતના વરની શોધ ચલાવેછે, પણ કંઇ પત્તો લાગતો નથી. ઈશ્વર નેળનાં ગાડાં નેળમાં ર્‌હેવા દેતો નથી એમ આખરે બન્યું. નવલરામના બાળપણના મિત્ર રા. નરભેરામની પત્ની ગુજરી ગયાં, અને તેમને કન્યાદાન કર્યું.

ઇ. સ. ૧૮૮૧–૮૨. જેમ જેમ વખત ચાલ્યો ગયો તેમ તેમ ઉત્તરાવસ્થાની ઋતુ બેસવા માંડી. નવલરામનું બીસ્તાળીશ છેતાળીશ વર્ષનું વય થયું તેની સાથે શરીરનું બળ નરમ્યું. કંઇક આધિ–વ્યાધિ જણાવા લાગ્યા, પણ મનનો વેગ નબળો ન પડ્યો. એક પાસથી ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ વળવા લાગી, અને છાંદોગ્ય અને તૈત્તિરીય ઉપનિષદો તથા બ્રહ્મસૂત્ર તથા સાંખ્યસૂત્ર વગેરે પુસ્તકો

ભણી મન ખેંચાયું અને તેનાં ઇંગ્રેજી ભાષાંતર મંગાવ્યાં. બીજી પાસથી "પેન્શન"નો વિચાર કરવા માંડ્યો, તે એવી રીતનો કે મોડાં વ્હેલાં પેન્શન લેઇ મુંબાઇમાં રહેવું, રાજમંત્રી અથવા આર્યમંત્રી નામનું પત્ર પ્રકટ કરવું, આર્ય નાટક મંડળી ઉભી કરવી, નવી ઢપના હરદાસ ઉભા કરવા, Epics અને National Ballads લખવાં, પુસ્તક વેચનારાઓનો ધંધો દેશની રીતભાતને અનુકૂળ કરવો,' અને દેશસુધારાને અર્થે ફ્રીમેસનો જેવી સમર્પણીઓની એક સભા કરવી. આ સંકલ્પવિકલ્પ ચાલેછે એવામાં મુંબાઇમાં નર્મદાશંકરે બાજુ બદલી લખાણ કરવા માંડ્યાં અને જેવા વેગથી પ્રથમ સુધારાનાં વાજાં વગાડતા હતા તેથી વધારે વેગથી સુધારાની સામે ઝુંડો લેઇ, એક જુદીજ જાતના આર્ય માર્ગપર, જુના પંથોનો રણડંકો વગાડવા લાગ્યા. ગુજરાતીના અધિપતિએ કવિના સામું યુદ્ધ કરનાર કોઇ શોધ્યો, અને નવલરામે એમનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. ફેર માત્ર એટલો પડ્યો કે કવિને પ્રત્યુત્તર દેવાનું લખાણ નવલરામ જીવતાં પ્રસિદ્ધ ન થઇ શક્યું, અને તેમના મરણ પછી નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં "સુધારાના ઇતિહાસનું વિવેચન" એ નામે એ લખાણ મુકવાનું રહ્યું તે મુક્યું છે. આ લખાણ સંપૂર્ણ નથી, પણ એના સંબંધી કેટલુંક ટિપ્પણ કરી રાખેલું તે સૂચક છે અને એ લખાણની સાથે વાંચવા યોગ્ય છે.

"૧૮૪૫. શિક્ષકશાળા મુંબાઈમાં, બાળગંગાધર. ૧૮૪૯ ભરૂચમાં સ્કુલ. ૧૮૫૫—૬૦ હોપ સાહેબ. ૧૮૫૪ ડીસપાચ.

"૧૮૪૪. માનવધર્મ સભા. (૧૮૪૩ દુર્ગારામ સુધારામાં ચકચૂર હતો).

"૧૮૨૬. ગુજરાતી નિશાળો કાઢી. ૧૮૪૮ વર્નાક્યુલર સોસાઇટી. "૧૮૫૮ અમદાવાદની ધર્મસભા, હોપની ચોપડીઓ. ૧૮૫૫ સત્યપ્રકાશ. "૧૮૫૭ નર્મકવિતા. ૧૮૬૦ જદુનાથજી ને નર્મદાશંકર લઢ્યા. ૧૮૫૦—"૫૧ બુદ્ધિવર્ધક. (૧૮૫૧—૫૯ ગંગાદાસ.) ૧૮૬૦ મહીપતરામ વીલાયત "ગયા. ૧૮૬૮ જુવાનીઆ ટોળું અમદાવાદમાં આવ્યું. ૧૮૬૪—૬૫. દાંડિયો, "બે પક્ષ. કુસંપ. ૧૮૭૧ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ, કૃષ્ણદાસનું મરણ. ૧૮૭૫— "૭૬, મુંબાઈ આર્યસમાજ, દેશી કારીગરીનાં બાપગીત. ૧૮૮૧ ગુજરાતીમાં સુધારાખંડન," ઇત્યાદિ. "ચૂંટેલીને હવાડે સેરમાં એકઠા થઈ ફરનાર બાંડ બોલ-"વાનો યત્ન કરનાર નવા B. A. સુધીના માણસો નીકળ્યા છે"—આ એક રાજકોટના સમાચાર સંબંધે છે. "........સુધારાવાળાઓનો ખોટો દબદબો "સાચાં હતાં." "નિરૂનાથ મંડળીઓ પૂજા કરી આવ્યા જમાડ્યા."

"સુધારાનો મંદમંદ પણ સતત પ્રવાહ ચાલ્યો જાયછે. પણ તે દે-
"શકાળને પ્રતાપે, સુધારાવાળાના જોરથી નહિ."

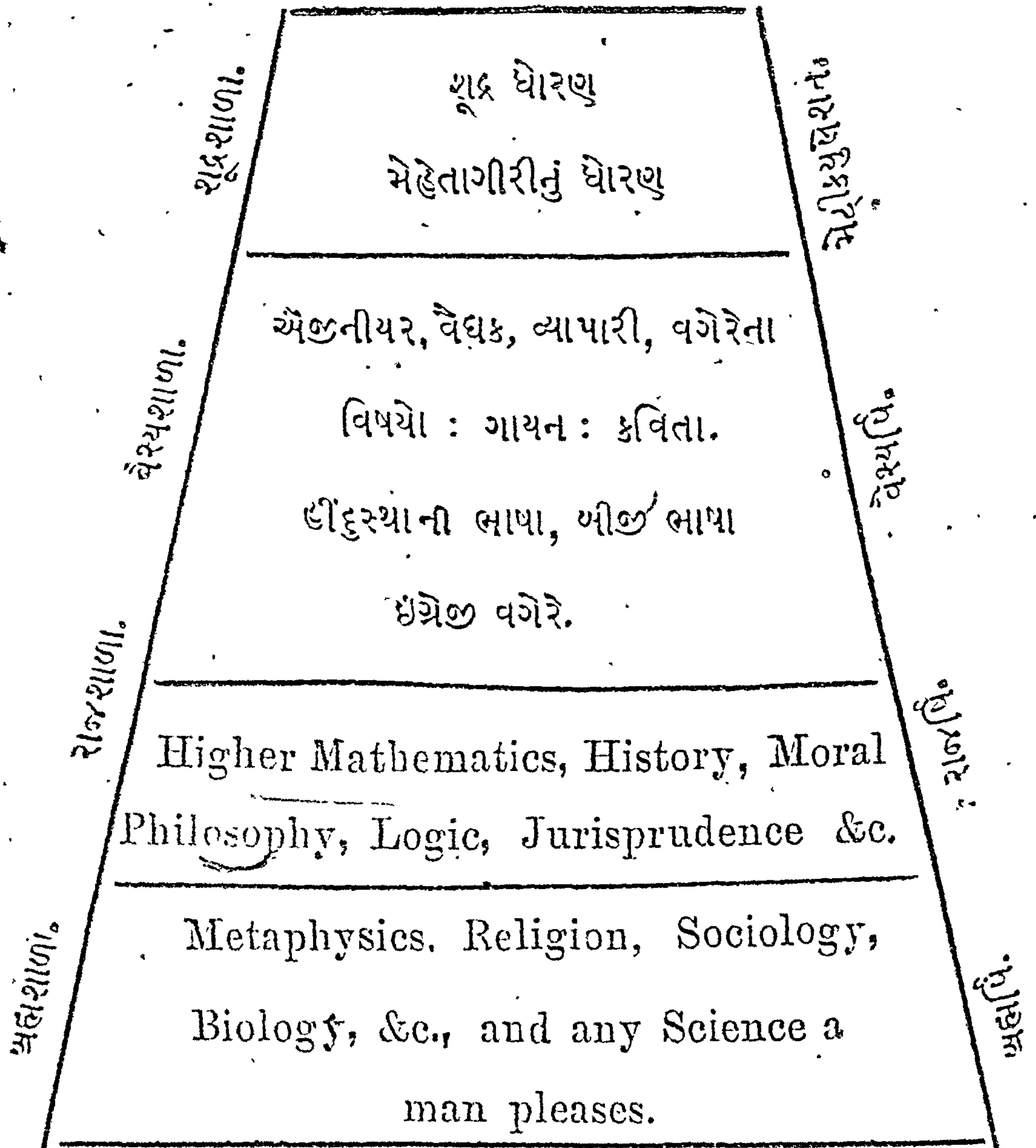
"દલપતરામ ને દુર્ગારામનો સુધારો ધીરે, દેશકાળને અનુસરતો, યો-ગ્ય શૈલીમાં, ખરી દેશ દાઝનો, ને અભિમાન ખાતર નહી. બીજામાં જુ-વાનીઆ દાખલ થયા અથવા કર્યા—તે દુનિયાથી અજ્ઞાન, દેશી વિદ્યાથી અજાણ્યા, અભિમાનની મૂર્તિઃ એના બે ફાંટા.

અમદાવાદી, ટાહેલાંખોર, નીતિ ખરી પણ ખરી ને ડોળ પણ ખરો. ગુજ-રાતી સારૂ ભણેલા, પણ કુવાના દે-ડકા, stationary, ખંધા.	સુરતી, ભરૂચી, સ્વચ્છંદી, નીતિનો બંધ કે લાજ નહી. સાધારણ ઈંગ્રેજી ભણેલા, રસલીન, પ્રેમાળ, હાંજીહાંજીઆ, પતરાજી, વ્યભિચાર, છાકટપણું, પો-શાકની વિચિત્રતા.

"બંનેએ ધર્મખંડન શરૂ કર્યું. મદ્યપાન એ Baptism થયું. સુધારાની "આગરૂ બોર્ડ, દારૂડિયો સુધારો કહેવાયો. જુના લોક કકડાવીને સામા "થયા અને જાણ્યું કે આ તો દુશ્મનોજ ઉભા થયાછે. આ બાબતે "એવી થઈ કે તેનો બદલો વળી શકવાનો નથી—દલપતરામ જેવાને "[illegible] તો [illegible] થાન નહી. ધર્મોદ્ધારણ ને સંસારસુધારો એ [illegible] "[illegible]. નાતવરા ઓછા કરાવવા તેમાં ધર્મપર હુમલો શું કર "[illegible]?" ઇત્યાદિ. આ જુવાનિયા ન હતા ને પેહેલાં બે સુધારા [illegible]

૧. "દલપતરામ, બાળબિયા સુધારો, "[illegible] (Negative) નહીં સુ-"[illegible], [illegible], [illegible]," ઇત્યાદિ.	૨. એનો પ્રતિસ્પર્ધી [illegible] "[illegible], [illegible], [illegible] "છકેલો, હિંમત, [illegible] "પ્રપંચ, [illegible], [illegible]

૧૮૮૨માં એક ચતુર્વર્ગશાળા કરેછે. આમાં [illegible] પ્રમાણે ધોરણ બાંધવાં, ઉત્તરોત્તર વર્ગ પ્રમાણે અભ્યાસ [illegible] કલ્પના કરી, Curriculum નું ઝાડ પાડેછે—

લખેછે કે "ચારે શાળાઓની જરૂરછે." "ચારે વર્ણના બાળકોને "એ પ્રત્યેક શાળામાંથી અનુક્રમેજ પસાર થઈ શકાશે, એટલે પ્રથમ શુ- "દ્રતા, પછી વૈશ્યતા, પછી ક્ષત્રિત્વ, અને છેવટ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાયછે. "એ ઉપરથી જાતિનું અભિમાન લોકોમાંછે તે આપોઆપ જતું રહેશે" ભર્તૃહરીનાટક, લીલાવતી રાસ, વગેરે લખવાના સંકલ્પ પણ આ કાળે કરે છે. સંકલ્પ સ્વપ્ન પેઠે અદૃશ્ય થાયછે, પણ ચતુર્વર્ણશાળાનાં ધોરણ ઉપરથી કેળવણીનાં ચાલતાં ધોરણોમાં કેવો ફેરફાર થઇ શકે એમછે તેનો વિચાર કરેછે. પોતાની ટ્રેનિંગ કાલેજ વગેરેને સુધારવા શાની અગત્યછે તે વિ- ચારેછે. આંક વગેરે બાળનો હાલની કેળવણીની પદ્ધતિથી ભુલાયછે તેના લાભાલાભ તથા ઉપાય વિચારે છે. વાંચન અને હીસાબના વર્ગ જુદા કર- વાના વિચારને વિચારેછે. તે સર્વ વિચાર કેવી રીતે અમલમાં આવ્યા તે

ર્‌હેવાનું તો સાધન નથી. પણ કેટલેક પ્રસંગે ઉંડા શોકની વરાળ નીકળતી જણાયછે અને એક સ્થળે લખેછે કે "હે પ્રભો, મારો આત્મા આમ કેમ "ખિન્ન થાયછે? મને એમ લાગેછે કે હું failure છું-નોકરીના કામમાં તે- "મજ સર્વ પ્રકારે. ગ્રંથકાર કે પંડિતપણામાં પણ સ્નેહ"—બાકીનું લખ્યું નથી, પણ શું લખત તે સ્પષ્ટ છે. આત્મમંથનકાળમાં એક ઊર્મિ શમતાં બીજી ઉઠતી અને ઉલ્લાસ ર્‌હેતો. આ કાળમાં ઉઠેલી ઊર્મિ શમતી ન્હોતી, પણ તે પ્રમાણે આરંભ થાય નહી તેથી શોક થતો.

હીંદુસ્થાનમાં સ્થાનિક રાજ્યસભાઓનાં ધોરણ લૉર્ડ રિપનના વખતથી બંધાયાંછે. ૧૮૮૨માં નવલરામ કલ્પના કરેછે કે ગ્રામ-સભાઓ, તાલુકા-સભાઓ, જીલ્લા-સભાઓ અને પ્રાંતસભાઓ એમ ઉત્તરોત્તર એક ઉપર બીજી, અને તે સઉના ઉપર એક "મહાસભા" થઇ શકે. એમાં ચતુર્વર્ણના લોકને મતે પરિષદો નીમાવા જોઇએ, અને તે પરિષદો "વાનપ્રસ્થ" આશ્રમવાળા હોવા જોઇએ. આ વખતે પેન્શન લેવાનો સંકલ્પ-વિકલ્પ ચાલતો હતો અને "વાનપ્રસ્થ" એટલે પેન્શનરજ હશે. પેન્શન લીધા પછી Publisher of Classics એટલે ગ્રંથપ્રકાશકનો ધંધો આરંભ્યો હોય તો તે કેવી રીતે ગાડી ચાલે, તેને વાસ્તે ખરચ, પુસ્તકનો આકાર, ધરાકો, વગેરેના હીસાબ ગણેછે. શેતરંજની રમતમાં પણ ધણા દિવસ મગજ ગુંચવાયછે, અને તેનું ગણિત થાયછે. આવામાં ખાતાના ઉપરીઓ શાળાપત્રનાં દફ્તર હીસાબ વગેરેની કાંઇ પડપુછ કરેછે તેમને સ્પષ્ટ જણવે છે, કે શાળાપત્રનો વહીવટ ખાનગી જેવો છે અને આવી બાબતમાં હું સ્વતંત્રછું.

ઈ. સ. ૧૮૮૩-૮૫ | પેન્શન લેવાનો વિચાર મનમાં ઘોળાયાં કરેછે. એ અવસ્થામાં મનને શો ઉદ્યોગ આપવો તેની જુદી જુદી યોજનાઓ કરેલી તે આપણે જોઇછે. આખરે જે યોજના ઉપર મનથી પ્રથમ મોહ હતો તે પાછી સાંભરી આવેછે અને ગૂર્જરપરીક્ષા, સમયનિરીક્ષા, ત્રિમાસિક-ચર્ચા વગેરે કોઇ નામથી "રીવ્યુ" નીકળી શકે એમ ધારેછે. એમાં લખવાને યોગ્ય દેશમાં કોણ કોણ મળે એમછે તેની એક ટીપ કરેછે. તે ટીપ અધુરીછે. અને પુરી કરવાનો અવકાશ નથી મળ્યો, પણ છેક ૧૮૭૩માં એક ટીપ કરી હતી તે બેને એકઠી કરતાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા નીકળેછે: ૧ અંબાલાલ સાંકરલાલ: અર્થશાસ્ત્ર, કાયદો, અને ઉંચી વિદ્યા: દેશના સંબંધમાં.

૨. લાલશંકરઃ સંસારસુધારો, કાયદો, અને કેળવણીની ચાલુ પદ્ધતિઓ. ૩ હરગોવનઃ દેશના વ્યાપાર, ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ, સૂચનાઓ, વગેરે તથા મુંબાઇ ઇલાકાની કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ. ૪ ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકરઃ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટ, અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રકરણ, વ્યાપાર. ૫ મલબારીઃ આ દેશનાં વર્તમાનપત્રો. ૬ કવિ નર્મદાશંકરઃ સુધારાના સવાલ, પ્રકટ થતાં પુસ્તકો, દેશની વિદ્યા, ધર્મ, વગેરે. ૭ દલપતરામઃ Humorous poetry. ૮ મનસુખરામ સૂર્યરામઃ દર્શનસાર? ૯ રણછોડભાઇ ઉદયરામઃ...........૧૦ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ તથા મણીશંકર જટાશંકરઃ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ. ૧૧ મહીપતરામઃ સુધારો, રાજકીય ઇતિહાસ, ૧૨ ગીરધરલાલ દયાળદાસ અને નગીનદાસ તુળસીદાસઃ યુનિવર્સિટીના વિષયો. ૧૩ નંદશંકર તુળજાશંકરઃ manners, customs and history.

"પેન્શન લીધા પછી જે કામ કરવા ધાર્યું છે તે હમણાં શા માટે "ન આદરવું? હાલને વખતે વાંચવાનો શોખ વધેલો છે ને પાછો તે વેળા "પ્રત્યાઘાત પણ થઈ જાય." "એ કરવાને માટે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની જરૂરછે." આમ કરવા ચાલતાં ચોપાનિયાંમાં પ્રસંગોપાત્ત લખવું એમ ઠરાવ કરે છે.

નવલરામનો છેલો દસકો ગુજરાતી હીંદુઓ અને પારસીઓના સંબંધના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવોછે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી, મી. દાદાભાઇ નવરોઝજી વગેરે પારસી ગૃહસ્થો અને ગુજરાતિયો ભેગા મળી કામ કરતા હતા. આ ઉદાર મનના ગૃહસ્થોમાંથી શેઠ સોરાબજી જાહેર કામકાજમાંથી નિવૃત્ત (Retired) થયાછે, અને શેઠ દાદાભાઇ વીલાયતમાં રહી મ્હોટાં કામોમાં પ્રવર્તે છે. એક વખત એવો હતો કે સત્યપ્રકાશ અને રાસ્તગોફતાર એક થઇ ગયાં, અને રાસ્ત ગોફતાર વાંચનાર ગુજરાતીઓ કે પારસીઓ પારસી અને હીંદુનો ભેદ સમજતા ન હતા. આ ભેદ થોડાં વર્ષ ઉપર પ્હેલવ્હેલો પડ્યો અને ત્યારથી વધતો જાયછે. હજી પણ પારસી કોમ અને ગુજરાતી કોમ વચ્ચે કોઇ જાતની પણ ફાટ પડી નથી, અને બે કોમનાં માણસો સાધારણ રીતે ભાઇભાંડુ પેઠે વર્તેછે, પણ ૧૮૭૮-૮૫માં રાસ્તગોફતારના અધિપતિ મી. કેખશરો કાબરાજીના સંબંધમાં કેટલીક ગેર સમજુતીઓ થઇ, લૉર્ડ લિ-

ટનના વખતમાં આખા ભરતખંડમાં અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો અને સરકારનાં કેટલાંક પગલાં એવાં હતાં કે જેથી સરકારને લાભ થાય નહી અને પ્રજાનાં મન ઉશ્કેરાય. સરકારે આ અસંતોષને વિરોધ ગણ્યો અને વિરોધ ડાબી નાંખવાને સખત દેખાતા ઉપાય કર્યા. મહારાણીને "કૈસર"ને નામે બાદશાહી નામ ધારણ કરાવ્યું અને દીલ્હીમાં દરબાર ભર્યો. આટલું બસ ન લાગ્યાથી પાછળથી દરેક દેશી ભાષામાં રાજગીત રચાવ્યું, અને મી. કાબરાજી ગાયનકળામાં પ્રવીણ ગણાવાને લીધે ગુજરાતી રાજગીત રચવાનું તેમને સોંપવામાં આવ્યું. આ રાજગીતના ગુણદોષની બાબતમાં ભારે ચર્ચા ચાલી રહી, કેટલાકે તે પસંદ કર્યું, અને કેટલાકે તેના સામું કઠણ શબ્દોમાં મત આપ્યું. આ સામું મત આપનારાઓમાં નવલરામ, તથા બીજા કેટલાક હતા. કોઈ પણ તકરાર હદ ઉપરાંત વધેછે ત્યારે મમત ચહડેછે, ખરી વાતની તકરારમાંથી એક બીજાની જાત ઉપર તકરાર ઉતરી પડેછે, અને રાગદ્વેષ થાય છે. આ રાજગીતની તકરારમાં "પારસી-ગુજરાતી" શૈલીની તકરાર નીકળી. વિરોધ આખરે જાતિ-વિરોધ હોય એવા રૂપમાં તકરાર ચાલી. છેવટ આ તકરારમાંથી રાસ્ત અને "ગુજરાતી" પત્ર વચ્ચે પણ તકરાર જાગી. રાસ્ત ગુજરાતીને શત્રુ ગણવા લાગ્યું એટલુંજ નહી, પણ કેટલાક ગૃહસ્થો પણ વરુણીમાં આવી ગયા અને લોકમાં એ સઉ ગુજરાતી-પારસીનો વિરોધ ગણાયો-જો કે રાસ્ત અને ગુજરાતીની કટારો શીવાય બીજે કોઇ ઠેકાણે આ વિરોધનું નામ ન હતું. જુજ તકરારમાંથી મ્હોટો વિરોધ થયો. નવલરામ એક મિત્રને લખેછે કે એક પારસી ગૃહસ્થે અથવા મનસુખરામની શાળાના કોઇ લેખકે આ ગીત રચેલું ગણાત તો હું વાંધો લેત નહી-કારણ તે જાતેજ ભુલાઇ જાત-પણ એને જ્યારે રાજભક્ત ગુજરાતી પ્રજાનું ગીત ક્‌હેવામાં આવેછે ત્યારે મ્હારે સ્પષ્ટ સામું બોલવું જોઇએ. અર્થાત્ ગુજરાતના એક મ્હોટા પક્ષે કાબરાજીનો ગુજરાતી પ્રજા તરફથી આવી ભાષાવાળું ગીત જોડવાનો હક નાકબુલ કર્યો, અને મિ. કાબરાજીએ તેને પોતાના ઉપર અને પારસીઓ ઉપરનો હુમલો ગણ્યો. બે પક્ષની ભુલ થઇ. એક પક્ષે ફુલ કચરવા મુસળ લીધું; બીજાએ રજનું ગજ કર્યું. પણ ફળ એ થયું કે વગર કારણે કડવો વિરોધ થયો. આવા મત-ઉકાળાના વખતમાં શાંતિ રાખનાર ધીર પુરુષ વિરલા હોય છે. આ પછી કેટલેક દિવસે ગુજરાતીના અધિપતિએ "હીન્દ અને

બ્રિટાનિયા'' નામનું પુસ્તક રચ્યું. મુસલમાન થયેલા મરનાર ઇંગ્રેજ મીરઝાં મોરાદ અલીનું "Inda on the mountain-top'' નામનું સમર્થ લખાણ ભાવનગરમાં પૂર્વે નીકળતા "મનોરંજક રત્ન'' નામના ચોપાનિયામાં પ્રસિદ્ધ થતું હતું, અને એ ચોપાનિયાને ઘણુંકરી આજ લેખના દરદથી કાઠિયાવાડની હવા સદી નહી અને પરતંત્ર હવામાં સ્વતંત્ર ચોપાનિયું માંદુ થઇ મરણ પામ્યું. આ લેખને આધારે મી. ઇચ્છારામે હીન્દ અને બ્રિટાનિયા લખ્યું, અને રાસ્તે તેની રચના રાજદ્રોહી ગણી કઠોર હુમલો કર્યો, પુસ્તક ઉપર કલકત્તા સરકાર સુધી ખબર લેવાઇ, અને સરકારે પુસ્તક ઉપર આરોપ સ્વીકાર્યો નહી. મી. કાબરાજીનો સ્વભાવ સાધારણ રીતે વિષમવૃત્તિ વાળો નથી, પણ રાજગીત પછી એ પોતાની શાંતિ જાળવી શકયા નથી. મિ. ઇચ્છારામના પુસ્તકનું આ ફળ થવા છતાં એ પુસ્તકનું વિવેચન શાળાપત્રમાં થયેલું તે બાબત રાસ્તે હુમલો કર્યો. આપણે જોયું છે કે આ વિવેચનમાં પુસ્તકની પરીક્ષા તો છેજ નહી, અને એના ઉપર સાધારણ રીતે હુમલો કરવાનું સુઝે એમ નથી. પણ રાસ્તને હુમલો સુઝયો, તેનીજ સૂચનાથી નવલરામના ઉપરીઓએ નવલરામ પાસે ખુલાસો માગ્યો, અને ખુલાસાથી ઉપરીઓ તૃપ્ત થયા. નવલરામે કેટલાક ખાનગી પારસી તથા હીંદુ મિત્રોને પત્ર લખ્યા અને તેમાં રાસ્તની આ વીશે ઘણી કડવી ફરિયાદ કરેછે, રાસ્ત ગોફતાર પાસેથી ઇનસાફ મળવો અશકય છે એમ અંતઃકરણથી ગણેછે, અને એ પત્રની રાજભક્તિ અને ખુશામત વચ્ચે કેટલું થોડું અંતર છે તે માપવા યત્ન કરે છે. કાળની ગતિ ધીમે ધીમે સઉ ઉભરા શાંત કરેછે તેમ આમાં પણ થયું છે એ આનંદની વાત છે. પણ એક જુજ વાતમાંથી રજનું ગજ કેમ થાય છે, મમત અને ગેરસમજુતીથી માણસના સ્વભાવ કેમ બગડેછે અને શાંતિ કેમ ખસેછે તેનો આ પાઠ ભુલવા લાયક નથી. કાબરાજી અને ઇચ્છારામ ઉભય સ્વાભાવિક રીતે સારા અને મીલનસાર સ્વભાવના ગૃહસ્થો છે, અને નવલરામ પણ તેવાજ હતા. પણ મમત અને ક્ષોભનું કાગજ જુદું છે.

આ અરસામાં વાંચવાનું તેમ લખવાનું કામ પણ ધમધોકાર ચાલતું હતું. હિતોપદેશ અને દશરૂપકનું ભાષાંતર આરંભ્યું. કાવ્યાદર્શ અને સાહિત્યદર્પણનો અભ્યાસ ચાલતો હતો. બેકન અને બર્ક વંચાતાં હતાં.

ગુજરાતી શબ્દો અને ગુજરાતી વ્યાકરણ ઉપર પુષ્કળ નોધ થતી હતી, Wit ને Humour વીશે તેમ બીજા વિષયો ઉપર છિન્નભિન્ન નિબંધો પેઠે ટીકા ટિપ્પણમાં ટપકતી હતી, હીંદુસ્થાની કવિતા છુટક છુટક લખવાનો યત્ન થતો હતો, હીંદુસ્થાની કાવ્ય પણ કંઈક આરંભ્યું, Rhetoric વાંચવા માંડયું, ભાષાનું નાગરત્વ કોને ક્‌હેવું તેના અનેક વિચાર કરેછે, કલિયુગાદિકાલજ્ઞાનની કલ્પના કરેછે, ભારતેશ્વરીનું નાટક આરંભે છે, બાળકિયોના શિક્ષણ અર્થે ગરબિયો રચેછે, અને ઘણાક મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. મિ, મલબારીને પત્ર લખેછે, તેમાં એમની મનોવૃત્તિને અને એમના પ્રયત્નને અભિનંદે છે, બોલવાનું છોડી કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે એમ લખેછે, પણ સરકાર વચ્ચે પડે તેની સ્પષ્ટ ના ક્‌હેછે, અને મલબારીને આર્જવ કરેછે કે ભુલ્યે ચુકે સરકારની મદદ નં માગશો, અને ભવિષ્ય વર્તેછે કે એ મદદનું નામ દીધાથીજ કેળવાયલા લોકમાં પણ પક્ષ પડશે અને મમત તથા વિરોધ બાઝશે. વળી ક્‌હેછે કે "અમારા અભણ દેશી બન્ધુઓના કરતાં અમારા સુધરેલા વિચાર વ-
"ધારે શાણાછે, પણ એ શાણા વિચાર એમની પાસે બળાત્કારે પળા-
"વવા અમને કોઈ જાતના હક નથી. જો આપણે બળાત્કાર ન કરતાં
"ન્યાયને માર્ગે ચાલીશું તો ઈશ્વર સહાય થશેજ. સરકારી મદદ માગશો
"તો લોકનો મ્હેટો સમુદાય સામો થશે અને કેટલાકને તો એવી મદદ
"કાળવ્યુત્ક્રમ (anachronism) જેવીજ લાગશે કારણ આ સ્વતંત્ર
"સ્વરાજ્યના સમયમાં ખાનગી કુટુંબમાંજ એ સ્વતંત્રતામાં સરકારને હાથ
"ઘાલવાનું કહિયે તો પોતાનાજ પગ ઉપર કહોવાડે મારવાનું થશે—હું
"જાતે સુધારાવાળો છું તે જણાવવા મ્હારી બાળલગ્ન બત્રીશી તમારા
"ઉપર મોકલુંછું" સમાજો, વર્તમાનપત્રો અને જાતે આચરણ કરવું વગેરે માર્ગે લોકને સુધારવા એ માર્ગ સવળો ગણેછે.

સુબોધચિંતામણિના કર્તા શેઠ વલ્લભદાસને ૧૮૮૪માં એક પત્રમાં લખેછે. "કાદંબરી સાથે કાવ્યકૌસ્તુભનું નામ લેવું એ ઘોડા સાથે ગધેડું
"બાંધવા બરાબર છે. × એને ચાહિયે તેટલું ચુંથી શકાય એમછે. એ બધું
"ખરૂં, તોપણ ગૂર્જરગ્રંથોનો ભંડોળ જોતાં એ કાવ્યકૌસ્તુભ પણ આદરથી
"આવકાર આપવા જોગ વધારો છે." "મ્હેં તો એવો નિયમજ પકડ્યો
"છે કે પુસ્તકો વસ્તુત: દૂષિત પણ દેશકાળ જોતાં ઉત્તેજન લાયક હોય

"તો તેની એક સારી નોધજ થોડાઘણા વિસ્તારથી લેવી, અને તેમાં
"તેના દોષ તો માત્ર ચતુરને ચેતાવવા ખાતર જૂજ ઈશારેજ દર્શાવવા.
"હજી આપણો વાંચનારો વર્ગ એવોછે કે જો આવા પુસ્તકના દોષને વિ-
"સ્તારૂં, તો તેના ગુણ ગમે એટલા પ્રદર્શાવ્યા હોય તોપણ તેની કદરજ
"કરે નહી. માટે આવાં પુસ્તકની એક આવૃત્તિ ખપી રહે ત્યાં સુધી તો
"વિરૂદ્ધ વિવેચનથી પરહેજ રહેવું એજ ન્યાય ને દેશહિતનો રસ્તોછે."

ઇ.સ. ૧૮૮૬–૮૭ | મહીપતરામ પેન્શન લેવાનાછે એવી વાત સાંભળી નવલરામ એક પાસથી તેમની જગાએ જવાનો લોભ રાખેછે અને બીજી પાસથી પેન્શનનો વિચાર પણ કરેછે. તેમને દૈવની ઇચ્છાની ખબર નહતી. વળી આ અરસામાં એક બીજો બનાવ બન્યો હતો. પાંત્રીશ ચાળીશ વર્ષથી મુંબાઇમાં ગાજી રહેલો મેઘ આવામાં શાંત થઇ ગયો–જેણે પોતાના અથાક શ્રમથી, પ્રેમભક્તિનાં ગાનથી ભરેલી કવિતા–સતારથી, છટાવાળાં ગદ્યોથી, તીવ્ર ભાષણોથી, ઉત્સાહથી, સ્વતંત્રતાથી, અને આત્માર્પણથી, "ગરવી ગુજરાત"માં અનેક રંગો ભજવ્યા હતા એ તારો અસ્ત થયો–નર્મદાશંકર અનેક વિપત્તિઓ સહી વિપત્તિનીજ ચિતામાં આ સમયમાં પ્રજ્વલિત થયો, તેના કુટુંબને આધાર આપવા મિત્રોએ પઇસાટકાની મદદ કરી, નવલરામ પણ એ મદદમાં શોક–આનંદથી ઉભા, અને એ પુરુષની જીવનકથા કરી શ્રાદ્ધાંજલિ આપવાનું પણ તેનેજ માથે આવ્યું. કવિના મુંબાઇવાસી મિત્રોમાંથી કોઇએ આ જીવનકથા લખવાનું નવલરામને સૂચવ્યું. નવલરામને આ કામ કવિયેજ લગભગ પચીશ વર્ષ ઉપર ભાળવી મુકેલું હતું. ૧૮૬૬–૬૭ સુધીનું વૃત્ત તો કવિયે જાતે લખી છપાવી રાખ્યું હતું. બીજી હકીકત પણ મેળવી, અને પોતાની ઉગતી અવસ્થાના ધ્રુવ–નક્ષત્ર જેવા કવિનું જીવન નવલરામના જીવનનું પણ છેલ્લું લખાણ થયું. પાકી અવસ્થામાં, પ્રેમભાવથી, લખેલા આ જીવનની કીમત તે વાંચી જોઇ સમજવી એજ તેની સંપૂર્ણ કીર્તિ બતાવવાનો માર્ગ છે.

આ સમયે પેન્શન લેઇ શું કરવું તેના પણ વિચાર સુઝેછે. લોકસુધારાનો વિભાગ લેવો સુઝેછે. પણ તેમાં વખત ઉપર સઉ વાત નાંખવી એ રૂચતું નથી. ત્યારે સુધારો કેવી રીતે કરવો, લોકનું મન કેમ કેળવવું, એ વગેરે વિચાર કરેછે અને ઉત્તર સુઝતો નથી, પણ બર્કનું વાક્ય ઠીક લાગેછેઃ

"A man full of warm speculative benevolence may wish his society otherwise constituted than what he finds; but a good patriot and a true politician always considers how he shall make the most of the existing materials of his country. A disposition to preserve and an ability to improve taken together would be my standard of a statesman". પાછળ આરંભેલાં કેટલાંક કામ પણ આગળ વધેછે. નવું ઘર બાંધવાની કેટલીક યોજનાઓ કરી, રદ કરેછે, સુધારેછે, અને રાખી મુકેછે.

ઇ. સ. ૧૮૮૮ | આમ કરતાં કરતાં ૧૮૮૮ની સાલ આવેછે. કવિની જીવનકથા લખનારનું જીવન પુરું થવા આવેછે. ઉત્તરાવસ્થા બેઠી હતી તે પણ ચાલી જાયછે; અને ધીમે ધીમે યમરાજનાં ઉગ્ર પગલાંના ધબકારા સંભળાયછે. ઉદ્યોગી મન ઉદ્યોગ મુકતું નથી, પ્રવૃત્તિમાં વળી વળી પડવાના કુદકારા મારેછે, પણ નિવૃત્તિ ઘેળાવાળની પેઠે પણ તેડી માથે ચ્હડી બેસેછે. પેન્શનની અરજ કર્યા છતાં અરજ મંજુર થતા સુધી જીવનની દોરી ટકી નથી. જીવનનો દરવાજો જાતેજ બંધ થવા ઇચ્છતો હોય એમ કલ્પનાના ગગનથી ઘડી ઘડી ઉચાટ વાસ થવા લાગ્યો: "It appears I am living against my nature". "I lead a dreamy life "× × શું યોગ ખરેખર ખરો હશે? × × × I am a-"shamed to be awakened from my waking dreams "on which I lead my 'real' life. × × Is my mind "getting old or of old unprogressive views? Seems "to be a fact. No remedy? Is it simply a result of "physical laws? પ્રવૃત્તિ કહેછે કે મારો ત્યાગ કર્યો એજ કારણછે. "નિવૃત્તિ કહેછે કે જેને તું oldપણું સમજેછે અથવા Dreamy life "સમજેછે તેજ Real life છે. My nature is વેદાંતી—ચિન્તયજ "અન્તરનું દેખેછે. તે તે કેમ વેદાંતી ન હોય? × × × શું યોગ સાચોછે? "આ એક જાતનો યોગજછે?—× × × કે, ગીત કે બહાદર્શનનું સાધન "એશકેજ." કલ્પના વધેછે. આત્મપરીક્ષા સ્ફુરેછે "I am sunk in "habits. The soul is smothered in the veil of world-

"liness. Music ગમેછે × × Then pantheism is wrong."
આ આઘાતનો પ્રત્યાઘાત થાયછે. આત્મા "દ્રવ્યજાળથી મુક્ત રહેવા-બલ્કે "બધાથીજ મુક્ત રહેવા ઇચ્છેછે × × Am I too worldly? What "a strong contrast to the ચિન્મય સ્વરૂપ? શું ચિન્મય સ્વરૂપ "સાચુંછે અને worldlyપણાનું સ્વરૂપ પણ સાચુંછે? શું એ પણ એક "પડ—આત્માનું આવરણછે? શું ત્રિવિધ કોષ આ થયો? પંચકોષ પણ કાં "ન ખરા હોય? I am getting a real theosophist now. "My feelings are naturally of that order". "Am I "સ્વાર્થી? એ પણ એક પડ હશે અને તે પાર હું જોઉછું. શું એ "self-knowledge આપેછે? ત્યારે મોક્ષવલ્લરી ખરીજ" × × × "My sensual nature has sunk in the intellectual element of soul". પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, સંસાર અને અસંસાર, વચ્ચે આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ મન હીંચકા ખાધાં કરેછે, ધોળાય છે, અને શરીરના બંધ શિથિળ કરેછે.

શરીરે કહ્યું કર્યું નહી, પેન્શનની અરજ કરી પણ રીત પ્રમાણે વિધિ સહિત મંજુર થતાં વાર લાગે એમ હતી. રજા લેઇ એક બે માસ રાજકોટમાંજ ઘેર કાળ ગાળ્યો. વધારે રજા લેઇ માર્ચ એપ્રિલમાં સુરત આવ્યા. ત્યાંથી ડુમસ ગયા, અને ચોમાસામાં પાછા ડુમસથી સુરત આવ્યા.

નવલરામનું શરીર ન્હાની વયથીજ કંઇક રોગીલું તો હતું. જન્મમાં બે ચાર વાર કંઇ નહી ને કંઇ મહારોગ થયેલા અને તેમાંથી બચેલા. પણ રાજકોટ નોકરી થયા પછી શરીર વધારે કથળ્યું. તેમાં એમની કેટલીક ટેવો એવી હતી કે પ્રકૃતિને બગાડે. રાત્રે જાગવું, સવારે ઉઘવું, નવ વાગે દાતણ કરી લોટો ભરી પાણી પી જવું, ઇત્યાદિ એમને એવી ટેવો હતી કે જે સાધારણ રીતે શરીરને હાનિકારક ગણાય છે—પછી વૈદ્યો અને ડાક્તરો જુદો અભિપ્રાય આપે તો જુદી વાત. રાજકોટ છોડી સુરત ગયા ત્યારે શરીર અસ્વસ્થ હતું ખરું, પણ કોઇને ભય લાગ્યું ન હતું. પણ સુરત ગયા પછી પેટ ફુલ્યું અને જળબંધરનો રોગ ફેલાગો. છેલે દિવસે પુષ્કળ લોહી મુખથી પડયું. ડાક્તર વૈદ્યોએ અનુમાનગત કરી આખરે હાથ હેઠળ મુકયા. જ્યારે નવલરામના મનમાં લાગ્યું કે હવે આજકાલમાં અંતકાળ નક્કી છે, ત્યારે પોતાના પિતાને પાસે

બોલાવ્યા, અને મ્હારા મરણ પછી મ્હારા પુત્ર તથા સ્ત્રી સાથે અણબનાવ થતાં આ વૃદ્ધ પિતાને પરતંત્રપણું ભોગવવું નપડે એ હેતુથી પાંચ હજાર રૂપિયાની સરકારી નોટો રાખી મુકી હતી તે દુઃખી ડોસાના હાથમાં મુકતાં ગદ્‌ગદ કંઠે કહ્યું, "પિતાજી, જે વખતે આપણા લોકમાં હાલના જેવી, "કેળવણીની બુજ હતી નહી તેવે સમયે તમારી ટુંકી રોજીમાંથી કરકસર "કરી મને પુરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા ખરચ કર્યો તો હું બે અક્ષર ભણ્યો "અને કંઇ વિદ્વાનમાં ખપ્યો તેનો બદલો મ્હારાથી વાળી શકાય એમ નથી, "એમ છતાં ફુલ નહી તો ફુલની પાંખડી આ હું તમને આપુંછું તે સ્વી- "કારી મને આશીર્વાદ દ્યો કે મ્હારા આત્માનું કલ્યાણ થાય" આમ ક્‌હેતાની સાથે નવલરામ હૃદયાફાટ રોઇ પડ્યા, અને એમના પિતાનું પણ હૃદય ભરાઇ આવ્યું, અને એથી સંબંધિયોએ એમને આઘા લીધા. પછી પુત્રીને બોલાવી કહ્યું કે બ્હેન તું ડાહી છે—ત્હેં કદી વાંક કર્યો નથી—પણ ત્હારી માયે મ્હારા મંદવાડમાં મ્હારી મ્હાવજત કરી છે તે તું સરત રાખજે અને ત્હારા ધણીને કંઇ પણ દુઃખ થાય એવું બોલીશ કે કરીશ નહી. પુત્રને પણ બોલાવી કહ્યું કે ભાઇ, ત્હારે નોકરી ન કરવી પડે એટલો સંચય તો હું કરી જાઉછું માટે તેનો સારો ઉપયોગ કરજે, કમાવાની ઉતાવળ કરીશ નહી પણ પુરું ભણી વિદ્વાન થજે અને સારી સોબતમાં ર્‌હેજે. આ પ્રમાણે મરવાની તૈયારી કરી, પણ તે દિવસે કંઇ થયું નહી, રાત ગઇ, બીજો દિવસ ઉગ્યો, શરીર કંઇ સ્વસ્થ દેખાયું અને સઉને કંઇક આશા પડી. બીજો દિનસ પણ ઠીક ગયો. પણ ત્રીજે દિવસે પાછી સુસ્તી લાગવા માંડી, બપોરે પાછું લોહી પડયુ, સઉ ગભરાયાં, ને ડાક્તર પ્રાંતઃકાળે આવ્યો હતો છતાં બીજી વાર બોલાવ્યો. ડાક્ટરે કહ્યું "બીજી વાર કેમ બોલાવ્યો?" નવલરામ ક્‌હે "તમારી છેલ્લી મુલાકાત લેવાને વાસ્તે." ડાક્તર, ધીરજ આપી ઔષધ આપી, પાછો ગયો; રાત્રિ પડી, સુવાનો વખત થયો એટલે "મ્હારે શરીરે ઠીકછે" કહી બ્હારનાં સગાંઓને વીદાય કરી દીધાં. પછી એમના મિત્ર અને જમાઇ નરભેરામને એકાંતમાં બોલાવી તેમને કહ્યું કે હવે મ્હારો અંતકાળ નક્કી આવ્યો છે, છેલ્લે સુધી મ્હારું ભાન કાયમ ર્‌હેશે, અને દેવાજ્ઞા થતા સુધી મ્હારે શાંત ર્‌હેવાની ઇચ્છાછે—જો કોઇ પણ રોવા કુટવાનો ગરબડાટ મ્હારી પાસે કરશે અથવા જરી પણ બોલશે તો મ્હારા ઇશ્વર સ્મરણમાં ભંગ પડશે અને

મ્હારી આખરની વખતે મ્હારે મ્હારા ઈશ્વર પ્રત્યે જે ધર્મ બજાવી લેવાનો તેમાં હું ચુકી જઇશ—માટે મ્હારા રક્ષણને અર્થે તમારે અહી ઉભાં રહેવું—એટલું મ્હારું છેલ્લું કામ મિત્રભાવે કરવું એ માગી લેઉછું—મ્હારો આત્મા આ દેહ છોડી એને માર્ગે પડ્યો એવી તમારી ખાત્રી થાય ત્યારે મરજી પડે તે પ્રમાણે કરજો. આ વાત નરભેરામે સ્વીકારી અને તે પ્રમાણે કરવા ઘરમાં આજ્ઞા આપી દીધી. તે સાંભળતાં નવલરામનાં પત્ની મણિગૌરીએ તરત રોવા માંડયુ, શરીરપરથી અલંકાર દૂર ક્હાડી નાંખ્યા, અને પતિની શય્યા પાસે જઇ બેઠાં. બે દિવસ ઉપર વાત કરી હતી તેમ પાછી સઉની પાસે ફરી છેલ બ્હેલી વાતો કરી લીધી, પોતાનો કાંઇ અપરાધ થયો હોય તો તે માટે ક્ષમા માગી, અને સઉને પલંગ આગળ ઉભેલાં જોઇ બોલ્યા કે "કોઇને કાંઇ કહેવું છે"—સર્વની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને કોઇ બોલ્યું નહી એટલે પોતે બોલ્યા "હવે હું પરવારી ચુકયો-"ચાલો હવે ઈશ્વર-સ્મરણ કરિયે;-નરભેરામ, Now be on your guard—સચ્ચિદાનંદ ! દીનબંધુ ! દીનાનાથ ! આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં રહી જઇ, અંતર્મા પ્રાર્થના કરવા માંડી, અને અંતે બોલી ઉઠયા કે, "આનંદ! "આનંદ! આથી તે વળી બીજો કિયો આનંદ ? હે પ્રભુ ! તું જાણેછે કે "કે મ્હેં મ્હારા જન્મપર્યંત કંઇ પણ એવું કામ નથી કર્યું કે હું ત્હારી "કૃપાને પાત્ર ન થાઉ—માટે, ઓ પ્રભુ, આ મ્હારો હાથ પકડ!" વળી એક બે વાર મનમાં સ્તવન કર્યું. અને પાછા આના આ શબ્દો મ્હોડેથી ઉચ્ચાર્યા. એ સ્તવનમાં ને સ્તવનમાં જમણો હાથ ઊંચો થયો અને પાછો પડ્યો તેની સાથે ત્રણ આચકા આવ્યા, અને દેહના બંધ છોડી છુટનાર અદૃશ્ય થઇ ગયો. વિદેહ પતિની આજ્ઞાને અનુસરનારી મણિગૌરીએ રોવા-કુટવાનું બંધ રાખી એ દશ દિવસ ગીતા વંચાવી. સંબંધી, મિત્રો ઓળખનાર સર્વ, સ્નેહના પ્રમાણમાં દુઃખી થયાં. મરનારના વિદ્યાર્થિયોએ ગુપ્ત અને પ્રસિદ્ધ શોક કર્યો. કવિયોના ગુણ મધુકરની પાછળ કવિયો કવિતામાં રોયા, અને વૃદ્ધ દલપતરામે કવિતા-અંગુલિ શોક-વીણા ઉપર ફેરવી. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અને પત્રોએ ખેદ સાથે આ નવો બનાવ નોંધ્યો. નવલરામ આ સંસારમાં કથાશેષ-કીર્તિશેષ-ગ્રંથશેષ-થઇ ગયા; એમનું શરીર હતું ન હતું થઇ ગયું. સંવત ૧૯૪૪ના આષાઢ વદની અમાવાસ્યા એટલે સને ૧૮૮૮ના આગસ્ટની સાતમી તારીખે મંગળવારે મધ્યરાત્રે

આ બનાવ બન્યો. નવલરામ ધર્મકાર્યને અર્થે પોતાના સાધારણ દ્રવ્યનો કંઇ ભાગ મુકી ગયા છે, તેની વીગત આ જીવનકથાને અંતે આપેલા પત્રથી જણાશે.

પ્રિય વાંચનાર! નર્મદની જીવનકથા લખનારની આ જીવનકથા લખાઇ અને થઇ પણ રહી. નવલરામ કોઇ રાજા ન હતા, એમણે કંઇ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ નથી કર્યું, શાસ્ત્રના શોધ નથી કર્યાં, ગ્રંથકાર રૂપે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી, લક્ષાધિપતિ ન હતા, ઇંગ્રેજ સરકારના રાજ્યના કોઇ મ્હોટા જજ ન હતા, દેશી રાજ્યના દીવાન ન હતા, સી. એસ. આઇ. ન હતા, અને સભાઓ ધ્રુજાવનાર ન હતા. જો આવા આવાઓની જીવનકથા વગર બીજાની કથાને તું કુથલી ગણતો હશે, તો આ વાંચી નિરાશ થશે. તું પુછીશ કે ત્યારે આ જીવનકથા કોનીછે, નવલરામે શું કર્યું, આ કથામાં શો ચમત્કારછે, અને આ કથા શા વાસ્તે લખી? વાંચનાર, જો તુ મ્હોટાં માણસનાં જીવન સાંભળતાંજ તૃપ્ત થતો હોય તો સરત રાખજે કે મ્હોટાને માથે પણ મ્હોટાછે અને ન્હાના હોય તે પોતાનાથી વધારે ન્હાના આગળ તો મ્હોટા છે; આટલો મોટો સૂર્ય પણ જ્યારે આકાશમાં એક બિન્દુ જેવો છે, ત્યારે બિન્દુ જેવા આપણા ઘરના દીવા રાત્રે શા ખોટા?

"મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટામાં, તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં;
"વ્યોમદીપ રવિ નભબિન્દુ, તો ઘરદીવડાં નહી ખોટાં."

આપણું ગુજરાત જો, આપણા ગુજરાતિયો જો, આપણા ગ્રંથકારો જો, અને તને એમ નથી લાગતું કે આપણે આપણા પ્રમાણમાં નવલરામ પણ ઠીક હતા? નવલરામ જીવ્યા એટલા સમયમાં નવલરામનું કર્યું બીજા કોણે કોણે કર્યું છે? એના જીવન ઉપરથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેનાર નીકળશે તો કેટલો લાભ થશે? એના જીવનના પાનાં ત્હારી પાસે છે તે ઉપરથી વિચારજે કે એમાંથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેવાનું કેટલું જડેછે.

જુના હોલકરો વીશે કહેવાતું કે તેમનું રાજ્ય તેમના ઘોડાના પલાણ ઉપર હતું. તેમજ નવલરામનું જીવન તેમના મગજમાં અને હૃદયમાં હતું. વાંચવું, વિચારવું, અને લખવું: એ ત્રણ ક્રિયાઓ, સમુદ્રમાં નિરંતર પાણી ઉછળેછે એમ, તેમના જીવનમાં ઉછળતી હતી. વેદાંતના સંપ્રદાય પ્રમાણે વેદાંત તેઓ જાણ્યા ન હતા, પણ તેમના ગજા પ્રમાણે—બુદ્ધિ

પ્રમાણે—જે વેદાંત સમજતા હતા (તેને આપણે વેદાંત કહિયે કે ન કહિયે તો પણ) તે એમને શુદ્ધ રાખવાને સમર્થ હતું, એમનું મરણ એના જેવું મરણ પામવાનો બીજાઓને અભિલાષ કરાવે એવું સુંદર હતું. ઈશ્વર અને બ્રહ્મ ઉભયનું સ્વરૂપ સ્વીકારતા; ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતા; છતાં આત્મા, ઈશ્વર અને બ્રહ્મનું ઐક્ય માનતા. આવું છતાં પ્રવૃત્તિના ઉપાસક હતા, અને એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થે—આ દેશના કલ્યાણને અર્થે—રાખતા. કેટલાક ચતુર્થાશ્રમની નિવૃત્તિને મ્હોટી ગણેછે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ આશ્રમનો આધાર છે; જુના વર્ણાશ્રમના પ્રધ્વંસના આ યુગમાં ચાર આશ્રમ નથી પણ પ્રવૃત્તિ એ જ એક આશ્રમછે. બીજા સર્વ આશ્રમોનાં નામરૂપ એમાંથી ઘડી ક્હાડવાં જોઇએ. ગુજરાતના વિદ્વાનો પેટ ભરવાનો ધંધો કરી સંતોષ માને, શાસ્ત્રને માને નહી અને ઈંગ્રેજી પુસ્તક ખરીદે નહી—તો વાંચે ક્યાંથી?—વાંચે નહી તો લખે કયાંથી?—એ સઉ કરતાં નવલરામના અહોનિશ નિરંતર મરણપર્યંત કરેલો ઉદ્યમ રમ્ય અને સફળ નથી? હાલ તો પ્રવૃત્તિ—ઉદ્યોગ—એજ ધર્મછે એમ આખું યુરોપ માનેછે, તે નહી માનનાર દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સત્વ ઉચ્છેદન પામશે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સર્વ આશ્રમ નિરાધાર થશે. માટેજ પ્રવૃત્તિ આ યુગનો આશ્રમછે; માનશે તેનો પણ એ, અને નહી માને તેનો પણ એ જ, આશ્રમ છે; સુઇ રહિયે ત્હોયે શરીરમાં લોહી ફરેછે અને અલંત બેસી રહિયે ત્હોયે સતતગતિમતી પૃથ્વી અહોનિશ હજારો ગાઉ દોડયાં કરેછે તેની સાથે આપણે મરજી હોય કે ન હોય ત્હોયે ઘસડાઇએ છિયે; તે જ પ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિના યુગમાં—પરરાજ્યમાં—પ્રવૃત્તિ જ આશ્રમછે, અને શાણા માણસોએ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવાહપાત રાખી તેમાં વેઠિયાવાડ ન કરતાં માત્ર મનને નિવૃત્ત રાખવું.—એ પ્રવૃત્તિ, એ ઉદ્યોગ, આ સમાનો ધર્મછે, અને તે ધર્મથી પણ મોક્ષ ક્હેનારે કહ્યો છે જ.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ भगवद्गीता ॥

માત્ર બુદ્ધિયોગ હોય તો તે બસછે,

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥

હાલના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં તો યુદ્ધ કરવાની ના ક્હેવી તેજ અહંકારછે,

તેનાથી જ વિનાશ છે, એ યુદ્ધ તે જ કર્મ છે, અને એ યુદ્ધથી જ સર્વ દુર્ગમાંથી ઉદ્ધાર છે:

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥

આ યુગની તો પ્રકૃતિ જ યુદ્ધ કરાવનારી છે—એને ના કહેશે તે નાશ પામશે. આ યુગ, આ એની પ્રકૃતિ, આ એના વિભ્રમ–સર્વનો કર્તા ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરની ઇચ્છા છે કે એમ જ થવું જોઇએ:

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

એ ઈશ્વરની આવી ઇચ્છા—આવી કૃતિને શરણ થયાથી પણ परा शांति અને शाश्वत स्थान બતાવ્યું છે;

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

આ કળિયુગમાં તો કળિયુગનો વા વાતાં નારાયણે નરને દર્શાવેલો ધર્મ આ છે.

ઇંગ્રેજ કાર્લાઇલનાં વાક્ય—આનું ભાષાંતર હોય તેમ–આ જ બોધ આપે છે:

"*Laborare est Orare*. In a thousand senses, from "one end to the other, true Work *is* Worship. He "that works, whatsoever be his work, he bodies forth "the forms of Things Unseen: a small Poet every "Worker is. × × × The Unseen Powers had need "to watch over such a man; he works in and for "the Unseen. Alas, if he look to the Seen Powers "only, he may as well quit the business. His No- "thing will never rightly issue as a Thing, but as a

"Deceptivity, a Sham-thing, —which it had better "not do! × × × As in battle and the shock of war "—for is not this a battle ?—thou too shalt fear no "pain or death, shalt love no ease or life".

Unseen Powers ને અર્થે—ઈશ્વરને શરણ થવા ઈશ્વરની અગમ્ય ઇચ્છા સાધવા તેણે નિર્મેલી પ્રવૃત્તિને સદર્થે નિષ્કામ સાધવી એ ધર્મ જ છે.

નવલરામે આ યુગનો આશ્રમ પાળ્યોછે; તે જ્ઞાની હો કે ન હો, પણ એના નિષ્કલંક જીવનમાં પ્રથમથી છેલ્લે સુધી અહોનિશ ઉદ્યોગ-તપ તપાયુંછે, એ તપનું ફળ પરમાર્થ શીવાય ઇચ્છ્યું નથી, "**सर्व भाव**"થી એ કર્મ-તપ "ઈશ્વરશરણે" રહ્યુંછે, અને દીવાની જ્યોત સર્વદા ઉભી ને ઉભી રહી હોલાતી વખત પણ ઉભીજ રહેછે તેમ નવલરામને અવસાનસમયે પણ ઈશ્વરવાસના સ્ફુરીછે. ઈશ્વર અને બ્રહ્મમાં ક્યાં ભેદ ગણ્યોછે? સર્વથા પવિત્ર અને સુંદર રાગ ક્હાડતું વાજું બંધ થઇ ગયું તેના ભણકારા પણ પવિત્ર અને સુંદર જ છે, અને વાંચનારને એ ભણકારા એવા લાગે તો તે લાભ પણ ઓછો નથી.

મુંબાઇ,
વસંતમાસ ૧૯૪૭. } **ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠી.**

નવલરામે ધર્માદાના ટ્રસ્ટીઓ કરવા લખેલો પત્ર.

પરમ મિત્ર ભાઈ લાલશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડી તથા ભાઈ નરભેરામ મનસુખરામ વ્યાસ. પ્રત્યે લી. પંડ્યા નવલરામ લક્ષ્મીરામના પ્રેમ પૂર્વક યથા યોગ્ય વાંચવા. વિશેષ વિનંતિ કે કેટલાક વખતથી મ્હારો કોઈ ખરેખરી "ચેરીટી" કરવાનો વિચાર હતો પણ તેને માટે મ્હારી નજરમાં કોઈ ગ્યોગ્ય સ્થળ ન લાગવાથી અત્યાર સુધી તે બની શક્યું નથી. પરંતુ હાલ મ્હારી તબીયત બીમાર હોવાથી એ કામતો કરવું જોઇએ. એમ મેં મ્હારા મનથી નિશ્ચય કર્યોછે. મ્હારા વિચારમાં ઊંચી દેશી કારીગરી વધે એ કામમાં ઉત્તેજન આપવું, એ હાલને સમે મ્હોટામાં મ્હોટો ધર્મછે. અને તેથી હાલ મુંબાઈમાં ટેકનીકલઇન્સ્ટિટયુટ ઉઘડનારછે તેમાં દર માસે રૂ. ૧૦) દ-

શની એક સ્કૉલરશિપ કહાડવી તે એવી શરતે કે જ્યાં સુધી વિસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણનો છોકરો ઉમેદવાર મળે ત્યાં સુધી તે તેને આપવી અને તે જો ન મળે તો પછી તે ઇન્સ્ટિટયુટના ઉપરીઓને જે સારામાં સારો ઉમેદવાર લાગે તેને આપે. આ મ્હારો વિચાર પાર પાડવામાં હાલ હરકત એ છે કે ત્યાં ઊંચી કારીગરીનો અભ્યાસ ચાલવાનો કે નહિ તે કંઈ હજી બ્હાર પડ્યું નથી અને તે બ્હાર પડે ત્યાં સુધી કદાપી મ્હારો દેહ ટકે પણ નહિ, માટે મેં સધરન મરાઠા સ્પિનિંગ એન્ડ વિવિંગ કંમ્પની લીમીટેડની બે ડીપોઝીટ ટ્રાન્સફરેબલ રીસીટો તેમાંની એક રૂ.૨૫૦૦)ની તથા બીજી રૂ.૧૦૦૦)ની મળી રૂ.૩૫૦૦)ની અંકે ત્રણ હજાર પાંચશેની તમો બંન્ચો ભાઇને સામટે નામે ટ્રાન્સફર કરીછે, તેમાંથી રૂ.૩૦૦૦) મજકુર સ્કૉલરશિપને માટે સરકારી ચાર ટકાની વ્યાજની પ્રોમીસરી નોટો લઇ, એ ઇન્સ્ટિટયુટના યોગ્ય અધિકારીને ઉપર કહ્યું તે મુજબ એ ત્રણ ઊંચી કારીગરીની અનુભવી કેળવણી મળશે એમ ખાત્રી થાય ત્યારે ઉપર લખેલી શરતો સાથે સ્વાધીન કરવી. કદાપી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મુંબાઇમાં ટેકનીકલ ઇન્સ્ટિટયુટ ન ઉઘડે અથવા તે ઉઘડ્યા બાદ તેમાં ઊંચી કારીગરીનો અભ્યાસ ચાલતો નથી અથવા ચાલવાનો નથી એમ જો તમો બંન્ચો ભાઇઓને માલમ પડે તો એ રકમ મુંબાઇની આર્ટ્સ કોલેજ (એલફીન્સ્ટન) માં ઉપર લખેલી સઘળી સરતોથી તે કોલેજના મુખ્ય અધિકારીને સ્વાધીન કરવી.

ઉપર લખેલી રૂ.૩૫૦૦)ની ટ્રાન્સફરેબલ નોટો ઉપર ચહેલું વર્ષ એકનું વ્યાજ વસુલ થયે મ્હારા ઘરની બીજી મિલકતની વ્યવસ્થા કરનારને આપવું. એ ચહેલા વ્યાજની રકમ ઇલાયદીછે અને તે ધર્માદાખાતે વાપરવાની નથી.

બાકી જે રૂ.૫૦૦) રહ્યા તેની વ્યવસ્થા હું નીચે પ્રમાણે કરવાને ઇચ્છુછું. એમાંથી રૂ.૧૦૦) સુરતની વિસનગરા નાગરની ન્યાતના સાજના ખાતે તથા રૂ.૮૦) દવે મકનરામ ઉત્તમરામને, તથા રૂ.૭૦) અમદાવાદવાળા મારી દીકરીના દીકરા મરહુમ લાલજીભાઇના દહાડામાં મદદ દાખલ તેમની વિધવાને, તથા રૂ.૩૦) સુરતની પ્રજાહીત સભાને, તથા રૂ.૩૦) સુરતના નિરાશ્રીત ફંડ ખાતે આપવા તથા બાકી જે રૂ.૨૦૦) રહ્યા તે ભટ હરિલાલ વલ્લભરામ ઘણા વર્ષથી મારી નોકરી નીમકહલાલીથી કરેછે તથા મ્હારા હાલના મંદવાડમાં ખરા પુત્ર ભાવથીજ સેવા બજાવેછે તેના અલ્પ બદલા દાખલ

આપવા. સદરહુ રકમો જે જે સખસોને આપવા લખેલીછે તેમાંથી કોઈ પણ સખસ અથવા સખસો લેવાને ના કહે અને તે ના કહેલી રકમો રૂ. ૨૦૦) સુધી અથવા તેથી વધારેની થાય તો તે રૂપિયાનો ઉપયોગ જે જગોએ ખરી જરૂર હોય તે જગોમાં એક કૂઆળી બંધાવવા માટે કરવો. અને કદાપી લેવાને ના પાડેલી રકમ એ કામને માટે બસ ન હોય તો તે રકમનો ઉપયોગ મારી સ્ત્રી તથા ભાઈ નરભેરામ એ બંનોએ મળીને જેમ તેમને યોગ્ય લાગે તે રીતે ધર્માદા કામ ખાતે કરવો.

જો ઇશ્વર કૃપાથી મને આરામ થાય તો ઉપર લખેલી રૂ.૩૫૦૦)ની ડીપોઝીટ ટ્રાન્સફરેબલ રસીટો મ્હારા નામ ઉપર તમો બંનો ભાઇએ પાછી ટ્રાન્સફર કરી આપવી.

તમો બંન્યો મહારા પરમ એકાંતિક મિત્રોછો અને બલ્કે આ મ્હારી છેલ્લીજ વિનંતિ છે. માટે ખરા પ્રેમથી અને સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખી આ કામ કરશો એવો મને પૂરો ભરોસો છે. દા. મહેતા હરિલાલ વલ્લભરામ.

લી. તમારો શુભચિંતક મિત્ર
(સહી.) નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

ભાગ ૩ જો.

મહેતાજીનો ધંધો.

"ઓ મહેતાજી, તારૂં નામ જેમ મોટું છે તેમજ તારૂં કામ પણ મોટુંછે; માટે તું હિંમત ધરીને મનરૂપી ખેતરની ખરી ખેતી કાળજીથી કર." આ અર્થનો દોહોરો આ વર્ષથી કહેવત રૂપે આ †ચોપાનીઆં ઉપર મૂક્યો છે. એમાં "ધરિ હામ" એમ જે કહ્યું તે કેટલાએક કવિઓ પ્રાસ પૂરી કરવાને કરેછે તેમ નહિ, પણ એક અગત્યની મતલબ જણાવવાને કહ્યું છે. આજકાલ મહેતાજીનું કામ ઘણા લોકો બહુ હલકું ગણેછે, અને તેથી આસપાસ એ પ્રકારનું ઉત્તેજન ન હોવાને લીધે એ કામ સારી રીતે કરનારને ઘણાજ મજબૂત મનની જરૂરછે. જે મહેતાજીઓનું મન મજબૂત હોતું નથી, અથવા પોતાને જે સારૂં લાગ્યું તે બીજાની દરકાર રાખ્યાવિના ઉમંગથી કર્યા જવાની હિંમત હોતી નથી, તેઓ પોતે પણ તે વમળમાં ખેંચાયછે, અને પોતાનો ધંધો હલકો ગણેછે. એનું પરિણામ માત્ર એજ થાયછે કે તેઓ જાતે દુઃખી, અને પોતાનું કામ બરાબર કરવાને અશક્તિમાન થઈ જાયછે, કેમકે ઉમંગ વિના કોઈ કામ સારૂં થતું નથી.

લોકોનો આ વિચાર ઘણોજ ભૂલ ભરેલોછે એમાં તો કાંઈ સંદેહ નથી. દરેક ધંધો જે જે કારણોથી ઉંચો ગણાય છે તે સઘળા કારણો અત્રે જોવામાં આવેછે. પ્રથમતો જેમ મનની મહેનત વધારે તેમ તે ધંધો વધારે ઊંચો ગણાય છે. હવે મહેતાજીના કામમાં તો ફક્ત મનનીજ મહેનતછે, તો તે ધંધો નીચો કેમ ગણાવો જોઇએ? બીજું જે વસ્તુ ઉપર માણસ પોતાનો ઉદ્યોગ ચલાવેછે તે વસ્તુના ઊંચા નીચાપણા પ્રમાણે તે ધંધો ઊંચો નીચો મનાયછે;—જેમકે તેલનો વેચનાર તે નીચો અને અત્તરનો વેચનાર તે ઊંચો. એમ છે, તો માણસના મન જેવી ઉમદા વસ્તુ દુનિમાં બીજી કઈ છે? તથા જે માણસ એ અમુલ્ય વસ્તુને કેળવી આ લોકને તથા પરલોકને લાયક કરેછે તે માણસનું કામ કોઈ રીતે પણ કેમ હલકું હોઇ શકે? ત્રીજું, લોકોપયોગીપણું લઇએ, તો તો મહેતાજીપણા જેટલું કોઇનું પણ નથી. શાસ્ત્રના બાંધનારા અને ધર્મના ચલાવનારા જેટલા

† ગુજરાતશાળાપત્ર જાન્યુઆરી ૧૮૭૨

ઉપયોગના છે, તેટલાજ ઉપયોગના વિદ્યા ભણાવનારાછે, અથવા ખરૂં જોઇએ તો તેથી પણ વધારે ઉપયોગના છે, કેમકે જો મેહેતાજીએ મનક્ષેત્રને બરાબર ખેડીમૂકયું નહિ હોય, તો શાસ્ત્રનાં અને ધર્મનાં બીજ કયારે પણ જોઇએ તેટલાં ખીલી નીકળવાનાં નહિ.

મહેતાજી, તું યાદ રાખકે સમજુ માણસો કદી પણ તારો ધંધો હલકો ગણતા નથી. જે જે પ્રજાઓ દુનિયામાં ઊંચી અવસ્થાને પામીછે તે સઘળી તારી કદર બરાબર જાણે છે. યૂરોપના દરેક ગામડામાં પાદરી અને મહેતાજી એ બે મોટા પ્રતિષ્ઠાનાં પાત્ર ગણાય છે, અને શિક્ષાગુરૂઓ દેશમાં મોટું માન ભોગવેછે. આપણા દેશમાં પણ, મહેતાજી, જેણે તને આવું મોટું [1]ઉપનામ આપ્યું તે શું તારા કામનું મહત્વ નહોતા જાણતા? ગુરૂ શબ્દ એથી પણ વધારે માનસાથે બોલાયછે. જૂનાં ગ્રંથોમાં જોઇએ છઇએ, તો માલમ પડેછે કે અસલના વખતમાં ગુરૂની પદવી સૌથી વધારે ઊંચી ગણાતી હતી. હાલ મહેતાજીનો ધંધો હલકો પડી ગયોછે તેનાં ઘણાં કારણો છે, અને એમાં ફકત લોકનોજ વાંક નથી. મહેતાજી, અસલ જેવા ગુરૂ હતા તેવો તું શકિતમાં અને ભાવમાં થા, અને અમને આશા છે કે તને પણ તેવુંજ માન મળશે. જ્યાં લગી તું પેટનોજ વેઠીઓ થઇને વર્તા કરેછે, અને તારા ઉદ્યોગનું પવિત્રપણું તું સમજતો નથી, ત્યાં સુધી તારે ઊંચા માનની આશા રાખવી એ મિથ્યાજ છે. જો તું તારા ઉદ્યોગનું પવિત્રપણું સમજતો હોય, તો લોકના માનની આટલીબધી પરવાહ રાખે નહિ, પણ તારી નજર એથી ઊંચી રહે. તું એમ સમજે કે ઉદરનિમિત્તે બીજા બધા ઉદ્યોગ કરેછે તેમ હું આ કરૂંછું, પણ મારૂં વિશેષ ભાગ્ય એછે કે મને આવો અપૂર્વ પરમાર્થ કરવાનો સારો લાગ મળ્યોછે; તું એમ સમજે કે મન જેવી અમુલ્ય વસ્તુ મારે હાથ કેળવવાને આવી પડીછે માટે એ કામમાં હું જેટલો શ્રમ લઊં તેટલો ઓછો; તું એમ સમજે કે હાલ જે મારી આગળ બાળકોનું ટોળું બેઠુંછે તે થોડા વર્ષમાં મોટું થઈ સંસારમાં પડશે, ત્યારે તેનાં કર્મ તથા સુખ દુઃખનો હું કેટલે દરજ્જે ઇશ્વરની આગળ જવાબદાર થઇશ. મહેતાજી, તું નિશ્ચય જાણકે તારો ધંધો જેવો ઊંચો તેવોજ પવિત્રછે, આગળના જમાનાનો ખરેખરો ઘડનાર તુંજછે. આગળનો જમાનો મુર્ખકે વિદ્વાન, સંપત્તિવાન કે નિર્ધન, ધર્મી કે અધર્મી, શુર કે

---

૧ મહિમા, મોટા.

કાયર થવાનો એ બધું, મહેતાજી, તું યાદ રાખજે કે તારા ઉપરજ આ- ધાર રાખેછે. જો તારામાં પરમાર્થ કે દેશ ભક્તિનો એક અંશ પણ હશે, તો તને તારા કામમાં ઉમંગથી લગાડવાને આ વિચાર બસછે. આવા વિ- ચારવાળો શિક્ષક આસપાસના અનાદરથી કદીપણ મનમાં મુઝાતો નથી. તે નિરંતર પરમાર્થ બુદ્ધિએ પોતાના કામમાં ઉમંગથી મચ્યો રહેછે, તે મનઃ ક્ષેત્રની ખેતી કરવી એમાંજ પરમ આનંદ અને કૃતાર્થપણું સમજે છે, અને જે પરમેશ્વરની પ્રીત્યે તે પોતાના પવિત્ર કામમાં સદા નિમગ્ન રહેછે તે પરમેશ્વરની કૃપાથી તે જગતમાં ઘણોજ લાભ કરનાર અને પ્રસંશા પાત્ર થાય છે. એવા શિક્ષકો અલબત્ત થોડાજ હોયછે. પણ દુનિયામાં સઘ- ળીજ સારી વસ્તુ થોડીછે, માટે અમે ઉપર કહેલો દોહરો પાછો અત્રે સંભારીએ છીએ.

મે'તાજી બહુ મોટું તુજ, નામ તેમ છે કામ;
કર ખંતે મનક્ષેત્રની, ખરી ખેતિ ધરિ હામ.

---

*વાંચનમાળાની જોડણી.

ગૂજરાતી જોડણીને નિયમિત કરવાને ઘણા પ્રયત્ન થયા છતાં આજ પર્યંત અનિશ્ચિત ને અનિશ્ચિત ચાલી આવેછે એ વાત સૌને જાણીતીછે. જૂદા જૂદા ગ્રંથકારો જૂદી જૂદી રીતે લખે છે તેની તો વાત આઘે મૂકી કેળવણી ખાતામાંજ જોડણી શીખવવાનો કાંઈ ઢંગધડો જણાતો નથી. હાલ એક પાંચ લીટીના વાક્યમાં સરખી જોડણી રાખનારા બે માણસ પણ આખા કારખાનામાં ભાગ્યેજ મળી આવશે; સૌ સૌના વિચાર એમાં જૂદા ચાલેછે, અને કોઈ માણસને નાનાથી તે મોટા સુધી પોતાના મનમાં સંપૂર્ણ નિશ્ચય નથી કે જે રીતે હું લખુંછું તે ખરૂંજ છે. અલબત્ત જોડ- ણીના નવા નિયમો આ કારખાનાના માણસો સરકારી કામમાં પાળવાને બંધાએલા છે, અને અમે જાણીએછીએ કે તે પ્રમાણે શીખવવાને તેઓ બનતી કોશીશ કરેછે, પણ એ નિયમ અમલમાં આણવા જતાંજ કોટિધા મતભેદ ઉત્પન્ન થયાં છે. ખરૂં કહીએતો એ નિયમોએ તો પેહેલાં જે ગુંચવણ હતી તેમાં દશ ગણો વધારો કીધો છે, અને કેટલીએક વિચિત્ર હસવા જેવી જોડણીઓ આજ કાલ છપાતાં કેટલાંએક પુસ્તકોમાં જોવામાં

* ગૂજરાતશાળાપત્ર માર્ચ ૧૮૭૨.

આવેછે તે એ નિયમો બરાબર ન સમજવાનાં અથવા તે બરાબર અમલમાં આણતા ન આવડવાનાં ફળ છે.

આ સાંભળી ગૂજરાતી વાંચનમાળાથી અજાણ્યો માણસ સહજ પ્રશ્ન કરશે કે કેળવણી ખાતાના પુસ્તકોમાં જોડણી છે તે જોઇને શીખવતાં નથી આવડતું એવા તે મેહેતાજીઓ કેવા મૂર્ખ હશે? અને સરકારે એટલું કરીને બસ ન રહેતાં નિયમો બાંધી આપ્યા તોપણ તેઓથી જોડણી બરાબર શીખવી શકાતી નથી એ કેવી નવાઇની વાત છે? પણ જેણે વાંચનની ચોપડીમાં જોડણી કેવી રીતની છે તે જોયું હશે તેતો એથી ઉલટોજ વિચાર આપશે. એ ચોપડીમાંની જોડણીજ તેઓને વધારે ગોથાં ખવડાવે છે. ચોપડીમાં જે રીતે જોડણી કરી છે તેનું પ્રથક્કરણ કરીયે તો પાણિનિ સરખો વૈયાકરણરાજ પણ એ નિયમો ખોળી કહાડી શકે એમ નથી. એક શબ્દની એમાં અનેક રીતે જોડણી કરેલી માલમ પડેછે, અને તે ફેર હસ્તદોષ અથવા છાપાની ભૂલથી થએલો હોય એમ પણ થોડે ઠેકાણેજ જણાય છે. હવે જ્યારે ચોપડીઓનો તો આધાર રહ્યો નહિ ત્યારે બચારા મહેતાજીઓ શું કરે? બેશક તેઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એ નિયમો અમલમાં આણવા જવાના, પણ ઘણાથી એ નિયમો પોતાનાજ બળે અમલમાં આવી શકે એવા નથી. એક શબ્દને એમાંનો અમુક નિયમ લગાડ્યા પહેલાં તો તે કઈ ભાષાનો છે, અપભ્રંશ છે કે શુદ્ધછે, અપભ્રંશછે તો થોડો કે ઘણો, વગેરે ઘણી બાબતો જાણવી જોઇએછે, અને અમે કહીએ છઇએ એટલું વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન તો આજકાલ ગૂજરાતમાં બધે ઠેકાણે દુર્લભ છે. સાધારણરીતે મહેતાજીઓ તો કોઈ ઠેકાણે એટલું જ્ઞાન સંપાદન કરી શક્યા નથી અને કરવાના પણ નથી. ત્યારે આવી બાબત જ્યાં મહેતાજીનેજ સોંપવામાં આવી, ત્યાં પછી તેના માઠાં પરિણામ થાય એમાં શી નવાઇ! દરેક માણસને જેમ સૂઝે છે તેમ શબ્દને શુદ્ધ કે અપભ્રંશ ઠોકી બેસાડે છે, અને પછી તે પ્રમાણે વિપરીત જોડણીઓના વરસાદ નિશાળોમાં વરસી રહે છે. તેઓનો એમાં કાંઇ ઉપાય નથી; એમ થયાજ કરવાનું, અને તેમાં તેઓનો કાંઇ વાંક નથી. ખરેખરૂં તો એ નિયમો બંધાયા તે વખતે એ નિયમ બાંધનારી કમિટીએ એક ગૂજરાતી ભાષાના સઘળા શબ્દનો કોષ તૈયાર કરવો જોઇતો હતો, અને તેમાં ઘણી કાળજીથી એ નિયમો પ્રમાણે સઘળા શબ્દોની જોડણી આપવી જોઇતી હતી.

અમે ભૂલતા નહિ હોઇએતો અરસાપર અથવા બલકે તેની અગાઉ એક એવા કોષની જાહેર માગણી પણ થઈ હતી. એમ થયું હોત તો પાછળથી જે ગોટાળો આટલો બધો વધી પડ્યો તે મૂળમાંથીજ ઉખડી જાત. એ કોષનું કામ ગમે તે કારણથી પણ જો ન થઈ શકે એવું હતું, તો જે ચોપડીઓ ત્યાર પછી છપાઈ તેમાં તો અચૂક એજ નિયમ પ્રમાણે બધે જોડણી કરવી જોઇતી હતીજ. પણ એમ ન થયું, અને ઉતાવળથી ટપોટપ બધી નવી આવૃત્તિઓ બહાર પાડી. વધારે અફસોસની એ વાત છે કે એ આવૃત્તિઓ સ્ટીરિઓટાઇપ થઈ છે; અને તેથી આપણે થોડા વરસ સુધી તેમાં સુધારાની કાંઈ આશા રાખી શકતા નથી. જો સાધારણ ચોપડીને પણ [1]સ્ટીરિઓટાઇપ કરાવતી વખત તેનાં "પ્રુફ" અસાધારણ કાળજીથી વારંવાર તપાસવાં પડે છે, તો જે ચોપડીઓ નિશાળમાં ચાલવાની હતી, જેની જોડણી હજારો બાળકોને તથા મહેતાજીઓને આધાર ભૂત થઈ પડવાની હતી, અને જે ચોપડીઓમાં પહેલ વહેલાજ જોડણીઓના નવા નિયમ લાગુ પાડવામાં આવ્યા હતા, તે ચોપડીઓને કેટલી સંભાળથી તપાસવી જોઇતી હતી તેનો વિચાર કરવાનું એ કમિટીનેજ સોંપીએ છીએ. પણ થનાર થઈ રહ્યું અને તે વિષે આ [2]ચોપાનીઉં વધારે બોલી શકતું નથી.

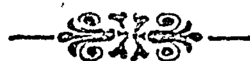
આ પ્રમાણે લખવાનો પ્રસંગ અમને બારેજાના મહેતાજી પુરૂષોત્તમ સુગટરામની સીધી અને બહાદુરી ભરેલી ચાલથી મળ્યો છે. જ્યારથી આ નિયમો નીકળ્યા, અને નવી આવૃત્તિઓ બહાર પડી, ત્યારથી અમે આશ્ચર્ય પામતા હતા, કે જોડણી શીખવવી અને તપાસવી એ અશક્ય જેવું થઈ ગયું છે, તોપણ એ વાત કોઈ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને કાને નાખતું કેમ નથી. કોઇ પણ નિશાળમાં એ હરકત જણાયાવગર રહી નહિ હોય, અને કોઇપણ પરીક્ષકને નાના પ્રકારના વાંધાનો નિવેડો સ્વચ્છંદે કરવો નહિ પડ્યો હોય એમ નથી. તે છતાં કોઇએ પણ આજ પર્યંત એ બાબત સરકારી લખાણ કીધું જણાતું નથી, પણ હવે એ દુઃખ દૂર થવાના ચિન્હ જણાય છે એ સાંભળી બધા બેશક ખુશ થશે. ઉપર કહેલા મહેતાજીએ પોતાના ડેપ્યુટી સાહેબની મારફતે સાતમી ચોપડીમાં વિરૂદ્ધ જોડણીઓ

---

૧ અમારા વિચાર પ્રમાણે તો સ્ટીરિઓટાઇપ કરાવવાનોજ એ વખત નહતો. ૨ ગૂ. શા. માર્ચ ૧૮૭૨

ક્યાં ક્યાં છે તેનું એક પત્રક રજુ કીધું છે, અને પોતાની અરજીમાં એ બાબતની સઘળી હરકતો જાહેર કીધી છે. એ ઉપરથી મેહેરબાન બૂલર સાહેબે આ પત્રના એડિટર ઉપર તે સઘળી ભૂલો, સુધારીને એમાં છાપવાની ફરમાશ કીધી છે.

પણ એ હુકમ સુજબ વર્તતાં અમને ઘણી હરકત માલમ પડી છે. બારીકીથી અવલોકન કરતાં અમને માલમ પડેછે કે જોડણીના નિયમોમાંજ ઘણી ગુંચવણ છે, અને જ્યાં લગી એનો અર્થ એક મતે બધાથી કબુલ થયો નથી ત્યાં સુધી અમારાથી સુધારાપત્રક આપવું એ અશક્ય છે. તેથી અમે પ્રથમ એ નિયમોનો અર્થ શી રીતે સમજીએ છઇએ તે કારણો સહિત આ *અંકથી જાહેરમાં મૂકવાનો વિચાર કીધો છે. એ સઘળી ટીકાની મતલબ એ નિયમો બાંધનારના મનમાં શો અર્થ રહ્યો હશે તે શોધી કહાડવાની છે; અને એ બાબત અમારી જાતના નવા નિયમ આપવાની નથી, અથવા અમારા ખાસ વિચાર પ્રગટ કરવાની નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે કમિટીના ખરા અર્થનું અમે ગ્રહણ કીધું છે, તે છતાં અમે જાણીએ છીએ કે એ બધાથી ભૂલ થાય એવું બારીક કામ છે, અને તેથી કોઇની તરફથી પણ એ વિષે કાંઈ તકરાર આવશે તો તેને અમે ખૂશીથી તાબડતોક આવતા અંકમાં જગા આપીશું. અને જો અમારી ખાત્રી થશે તો અમારો વિચાર ફેરવતાં અમે જરા આચકો ખાનાર નથી.

જોડણીના નિયમનું અર્થ ગ્રહણ.

૧ શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ જોડે થોડોજ ફેર હોય તો તેને મૂળ પ્રમાણે લખવો; જેમ દાશી ને બદલે દાસી, પરમાણે ને બદલે પ્રમાણે, મારગ ને બદલે માર્ગ, વના ને બદલે વિના.

આ નિયમ દેખીતો બહુ સરલ છે, પણ એને અમલમાં આણતાં હજારો હરકતો ઉઠે છે, કેમકે થોડો ફેરફાર કોને કહેવો અને ઘણો કોને કહેવો એ દરેક માણસના વિચાર ઉપર આધાર રાખેછે. એક માણસ જેને થોડો ફેરફાર ગણે તેને બીજો માણસ મોટો ફેરફાર પણ કહે. જોઇએ, એનાં ઉદાહરણો આપ્યાંછે તે ઉપરથી આ ગુંચવણનો ખુલાસો મળે છે? ઉદાહરણો ઉપરથી એક આવો નિયમ નીકળે ખરો, અને તે પ્રમાણેજ ખરે ઘણા

* ગૂ. શા. માર્ચ ૧૮૭૨

એનો અર્થ સમજે છે. તેઓ એવો અર્થ કરે છે કે એક અક્ષરને ઠેકાણે બીજો અક્ષર થઈ ગયો હોય, જોડાઅક્ષર છૂટા પડી ગયા હોય, અથવા સ્વરનો લોપ થયો હોય, ત્યાં એમ જાણવું કે થોડો ફેર પડ્યો છે, અને તેથી મૂળ પ્રમાણે લખવું. આ અર્થ સ્પષ્ટ છે અને અમલમાં આણતાં કાંઇ પણ હરકત પડે એવું નથી; પણ સવાલ એ છે કે એ અર્થ ખરો છે? એ અર્થ ગ્રહણ પ્રમાણે સાતે ચોપડીઓમાં લખ્યું છે? સાતે ચોપડીઓનું ધ્યાનથી અવલોકન કરતાં અમારી તો ખાત્રી થાય છે કે કમિટીના મનમાં એવો અર્થ બિલકુલ હતો નહિ. જો એક અક્ષરજ બદલાઈ ગયો હોય તો તે ઠેકાણે મૂળનો અક્ષર લખવો એમ આપણે લઇએ, તો કાળ, જળ, પ્રબળ, ખાર, ખીર વગેરેને ઠેકાણે કાલ, જલ, પ્રબલ, ક્ષાર, ક્ષીર, વગેરે લખવું જોઇએ. ખરેખર એ નિયમે તો ગૂજરાતીમાંથી "ળ" અક્ષરજ ઘણું કરીને નીકળી જાય. તેમજ જોડાઅક્ષર મૂળ પ્રમાણેજ લખવાનો ધારો રાખીએ તો હાલની બોલાતી ભાષામાં અને લખાતી ભાષામાં બહુજ ફેરફાર થઈ જાય. ફારસી શબ્દમાંતો બેહદજ ફેરફાર થઈ જાય, હુકમને ઠેકાણે હુક્મ, અમલને ઠેકાણે અમ્લ એવા અસાધારણ અને વિપરીત ફેરફાર કોણ પસંદ કરશે? ફક્ત સ્વરના ફેરફારને જૂજ ગણતાં પણ એવીજ હરકતો છે. એમ હોય, તો સાહિબ, માલિક, હાકિમ, ધૂળિ, જાતિજ, લખવું પડે. એવા તો અનેક દાખલા મળી આવશે. એ પ્રમાણે કોઈ પણ લખતું નથી, અને કોઈ લખવાની ભલામણ પણ કદી નહિ કરે. કોઇપણ એમ નહિ કહે કે ભાખવું તેને ઠેકાણે 'ભાષવું,' પડવું તેને ઠેકાણે "પતવું," જવને ઠેકાણે યવ, જાનને ઠેકાણે યાન, 'જૂ' ને ઠેકાણે 'યૂ,' જણને ઠેકાણે જન, જમણને ઠેકાણે જમન, ચાલણીને ઠેકાણે ચાલની વગેરે વગેરે બોલવું જોઇએ. તે છતાં આ નિયમને જો આમ સમજીએ છઇએ તો એ પ્રમાણેજ કરવું પડેછે.

ત્યારે આપણે આ નિયમને શી રીતે સમજવો? ઉપર જે અર્થ કર્યો તેના કરતાં થોડો ફેરફાર તે શી રીતે થઇ શકે? થોડામાં થોડો ફેર એટલે એક અક્ષરનો ફેર, એથી તે ઓછો ફેરફાર કયો થવાનો હતો? અને એવા ફેરનેજ થોડો ફેર માની ઘણા શબ્દની જોડણી ચોપડીઓમાં કરીછે એ વાતની પણ ના કહેવાય એવું નથી. ત્યારે આપણે "થોડો ફેર" એનો જે ઉપર અર્થ કીધો તે ખરો છે, પણ આ નિયમજ જાતે અપૂર્ણ દીસે છે. એમાં એ નિયમ ક્યારે વાપરવો એ લખવાનું ભૂલી ગયા હોય એમ જ-

ણાય છે. એ આપણે શોધી કહાડવું જોઇએ. એના ઉદાહરણો બારીકીથી તપાસીશું તો કાંઈ રસ્તો હાથ લાગશે. પહેલું ઉદાહરણજ સકારને શકારની તકરારનું છે. આપણે જાણીએ છઇએ કે ગૂજરાતના કેટલા ભાગનું વળણ સકાર તરફ, કેટલાનુ શકાર તરફ, ને કેટલાનુ ષકાર તરફ છે. એમાં વિદ્વાન અ-વિદ્વાન કે ઊંચ નીચનો ભેદ પણ થોડોજ કામ લાગેછે. સઘળા પોત પોતાના ભાગનું ઉચ્ચારણજ પસંદ કરે છે, ત્યારે આ વિરોધ મટાડવાને માટે અને આખા ગૂજરાતનું ભાષા સંબંધી ઐક્ય કરવાના શુભ હેતુને માટેજ આ નિયમ કાં ન કહાડ્યો હોય? એ માટેજ બેશક કહાડ્યોછે, પણ અહિંયાં આપણે ઉપર અર્થ કર્યો તેનું કાંઈ સંકોચન કરવું જોઇએ. મેઘને ઠેકાણે મેહ, માઘને ઠેકાણે માહ, કાકને ઠેકાણે કાગ, બકને ઠેકાણે બગ વગેરે શબ્દ બોલાયછે તેમાંથી એકે ખોટો થાય એમ નથી. માટે સકારનો ફેરફાર એજ માત્ર થોડો ફેર ગણવો. તેજ પ્રમાણે માર્ગ, વિના વગેરે કેટલાએક શબ્દના ઉચ્ચાર દેશમાં બધે બે રીતે થાયછે. ઉપલા વર્ગનાં લોકોમાં પણ પરમાણે, મારગ, વના, વગેરે બોલનારા માલમ પડી આવે છે, અને તેમ શુદ્ધ રીતે બોલનારા પણ છે. હવે કોનું કહ્યું ખરૂં માનવું? અહીંયાં પણ પેલા સ-કારની તકરારની પેઠે શબ્દનું શુદ્ધ સાચું સ્વરૂપ શું છે તેના ઉપર આ વાતનો ખુલાસો રાખ્યો છે. આ રીતે વિચાર કરતાં આ નિયમનો અર્થ બરાબર બંધ બેસે છે, અને પહેલાં જે હજાર રીતના વાંધા ઉઠતા હતા તે બધા દૂર થાય છે. એ ખુલ્લું જણાય છે કે આ નિયમ બધે ઠેકાણે વાપરવાનો નથી. જ્યાં તકરાર હોય, એટલે જ્યાં એક ભાગના અથવા એક વર્ગના લોકો એક શબ્દનો ઉચ્ચાર એક રીતે અને બીજા બીજી રીતે કરતા હોય ત્યાંજ આ નિયમ વાપરવાનો છે. જ્યાં બધા લોકો એક રીતેજ ઉચ્ચાર કરે છે, ત્યાં મૂળ શબ્દ લખવા જવું, ત્યાં એના જેવું બીજું દહાડાનું કર્યું? ત્યાં તો બોલાતો હોય તેમજ લખવું. આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં આ નિયમ વાજબી અને ડહાપણ ભરેલો જણાય છે. બાકી જ્યાં બધાં એક રીતે બોલે છે ત્યાં એમ નહિ પણ આમ બોલો એમ કહેવાનો કોનો અધિ-કાર છે? વૈયાકરણીનું કામ ભાષામાં ફેરફાર કરવાનું નથી, પણ તેમાં જે નિયમો રહેલા તે શોધીજ કહાડવાનું છે. જૂદે જૂદે ઠેકાણે વિરૂદ્ધ નિયમ માલમ પડે ત્યારેજ એમાં પસંદ કરવા જોગ કયોછે એ કહેવાનો વખત છે. બુક કમિટીએ આમ આપખુદી અખત્યાર ધારણ કર્યો હોય એમ આપણે

ધારવું ન જોઇએ, અને તેમણે તે ધારણુ નથીજ કીધો એ ઉપલા વિવેચનથી સ્પષ્ટછે. જો એ નિયમને નીચે પ્રમાણે સુધારીને મૂક્યો હોય, તો આટલી બધી આશંકા અને વાદનું નિવારણ ઝટ થઈ જાય.

जो एक भागमां अथवा एक वर्गमां कोई शब्द मूळ प्रमाणेज बोलातो होय, अने बीजा भागमां अथवा बीजा वर्गमां थोडाज फेरफार साथे बोलातो होय, तोते शब्द तेना मूळ स्वरुप प्रमाणेज लखवो. एक स्थानना सकारने ठेकाणे बीजा स्थाननो सकार थइ गयो होय, जोडाक्षर छूटा पडी गया होय, अथवा एकज स्वरनो लोप थई गयो होय, तो थोडोज फेरफार पड्यो एम जाणवुं.

અમે જે આ ઉપર નિયમ કહાઓ તેમાં એક બાધ કોઈ વખત લાગે ખરો. કદાપિ કોઈ શબ્દ એવો નીકળે કે તે ગામડામાં, અભણમાં, અથવા નીચ વર્ણમાં શુદ્ધ રૂપે બોલાતો હોય, અને ઉપલા વર્ગમાં થોડાજ ફેરફારે અપભ્રંશ બોલાતો હોય. તો તે ઠેકાણે શું કરવું? બધી ભાષાઓના નિયમ પ્રમાણેતો ઉપલા વર્ગનીજ ભાષા માન્ય હોવી જોઇએ, પણ આ નિયમ પ્રમાણે એથી ઉલટુંજ કરવું પડે. આવો પ્રસંગ આવવો ઘણું કરીને અશક્યજ, પણ કદાપી આવ્યો, ત્યારે આ નિયમથી ઉધું થાય ખરૂં. ફારસી શબ્દ તો કેટલા એવા નીકળશે કે જે પારસીઓ અને ગૂજરાતી બોલનારા મુસલમાનો શુદ્ધ રૂપે બોલતા હશે, અને બધા હિંદુઓએ તેને અપભ્રંશ કરી નાંખ્યો હશે. અમારા વિચાર પ્રમાણે તો એવે પ્રસંગે આ નિયમ લાગુ ન પાડવો જોઇએ; અને તેથી ઉપલા નિયમમાં વર્ગની જોડે માન્ય વિશેષણ વધારીએ, તો એ નિયમ સંપૂર્ણ થાય.

યાદ રાખવું કે આ પહેલો નિયમ થોડો ફેરફાર થએલા શબ્દોનેજ લાગે છે. ઘણો ફેરફાર થયો હોય, ત્યાં તો મૂળમાં "સ" છે કે "શ" છે, હ્રસ્વ છે કે દીર્ઘ છે વગેરે કાંઇજ જોવાનું નથી. ત્યાં તો અપભ્રંશ શબ્દના જે નિયમો નીચે આવે છે તેજ લાગુ પાડવા, અને મૂળના રૂપનો કાંઇ પણ વિચાર ન કરવો.

૨. "અસલ અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં ઘણો ફેર હોય, તો ચા-

લતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા; જેમ માર્ગશિર્ષને બદલે માગશર, ક્ષેત્રને બદલે ખેતર, ગૃહને બદલે ઘર.''

પહેલા નિયમમાં આપણે થોડા ફેરનો અર્થ મુકરર કર્યો છે એટલે ઘણો ફેર કોને કહેવો એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. ઉપર જે ફેર બતાવ્યો તેના કરતાં જે વધારે, તેને ઘણો ફેરફાર ગણવો એ ખુલ્લુંજ છે.

પણ એ ઘણો ફેરફાર અભણની ભાષામાં થએલો હોય તો તે કાંઈ આ નિયમ નીચે આવતો નથી. ઘણા લોક શબ્દને ઠેકાણે સબદ, ઘરને ઠેકાણે ઘરે વગેરે બોલ્યાજ જાયછે, પણ એ ઉચ્ચાર આપણે કદીએ માન્ય કરી શકવાના હતા? આ વાત સઘળા નિયમોને લાગુ પડે છે એમ જાણવું, અને જ્યાં બોલાતો હોય એમ લખ્યું હોય, ત્યાં માન્ય વર્ગમાંજ બોલાતો હોય એમ સમજવું. આ વિચાર વારંવાર સઘળા નિયમો ઉપર આપવાની અમને જરૂર દીસતી નથી, માટે હવે પછીના સઘળા વિવેચનમાં આ વાત લક્ષમાં રાખીને અમે બોલીએ છઇએ એમ જાણવું.

હવે આ નિયમનો અર્થ તો ચોખ્ખો થયો, પણ હજી એક મોટી તકરાર બાકી છે. શું આવે પ્રસંગે આપણે અપભ્રંશ રૂપજ કબુલ કરવું, અને શુદ્ધ બોલનારને ગૂજરાતીમાં અશુદ્ધ બોલોછો એમ કહેવું? માર્ગશિર્ષ ન બોલવું એમ કહ્યું તે તો ઠીક છે, કેમકે ગૂજરાતી વિદ્વાનોમાં પણ એવું તો કોઇજ બોલતું હશે; પણ શું એ નિયમને અનુસરી આપણે ભાદ્રપદ આશ્વિન, વગેરે શુદ્ધોચ્ચારણ કરનારાને ખોટા કહેવા? શું સોનાને સુવર્ણ કેહવા ન દેવું? કુવાને કૂપ, વાવને વાપિ, અચરજને આશ્ચર્ય, રાતને રાત્રી, સુરજને સૂર્ય, નાચને નૃત્ય, વગેરે જે શબ્દના બબે રૂપમાં ભાષામાં ચાલે છે તેનું શું કરવું? એમાંથી અપભ્રંશ રૂપજ કબુલ રાખવું એવો કમિટિનો વિચાર હોય એમ અમને લાગતું નથી, કેમકે આશ્ચર્ય, સૂર્ય વગેરે કેટલા શબ્દ વાંચનમાળામાંજ દાખલ કીધા છે. એ નિયમનો જે ઉપલક અર્થ આ નિકળે છે તે જો કબુલ કરીએ તો આપણા જૂના અને નવા સઘળા ગ્રંથકારોના પાનાપર ઠેકાણે ઠેકાણે હડતાળ ફેરવવી પડે, અને કેમ બોલવું તે શીખવા સારૂં વિદ્વાનોને વાણીઆની દુકાને મોકલવા પડે. આવો ગાંડો નિયમ બુક કમિટી બાંધેજ નહિ, અને બાંધે તો માન્ય થાય પણ નહિ.

કમિટીના શબ્દમાંથી જે અર્થ નિકળે છે તે તેના મનનો નથી એમ આપણે ઉપર સમજાવ્યું, અને તેની વધારે સાબીતી એક બીજી

જાતના વિચાર ઉપરથી મળે છે. એ જોડણીના નિયમ કહેવાય છે ખરા, પણ જે કમિટી ભેગી થઈ હતી તેની મતલબ જોડણીના નિયમ બાંધવા કરતાં કાંઇક વધારે હતી, અને તેથી એ નિયમોમાં જોડણીની બાબત કરતાં કાંઈક બીજું પણ આવી ગયું છે. જેમકે પાંચમો નિયમ ફક્ત જોડણી લખનારને શા કામનો છે? એકજ અર્થના ભાગમાં જૂદા જૂદા શબ્દ બોલાય છે કે નહિ તેનું જોડણી લખનારને કાંઇ પણ કામ છે? એ બિચારાને જે શબ્દ લખાવે તે લખવાનો છે, તેમાં એને આટલી બધી માથાફોડ શા માટે જોઇએ? પણ બારીકીથી જોઇશું તો એ નિયમ જોડણી કરનારને સારૂ બાંધ્યોજ નથી, અને જો તે જાણી જોઇને એ માથાફોડમાં પડવા ચહાય છે તો એની મરજી. એ નિયમ તો ગ્રંથકારને કામનો છે ખરો. તેમજ આ બીજા નિયમ વિષે કેટલું એક સમજવાનુંછે. એ નિયમ કમિટીએ પોતાના ગ્રંથકારપણાના કામમાં પોતાનેજ મદદ કરવાને સારૂ બાંધ્યો છે. એટલે ટુકામાં કહીએ તો વાંચનમાળા લખતી વખતે એ કમિટીએ વિચાર કીધો કે વાંચનમાળામાં આપણે આ નિયમને અનુસરી શબ્દ પસંદ કરવા. આ રીતે આ નિયમ સમજતાં બધે ઠેકાણે અજવાળું થઈ જાય છે. આપણે જાણીએ છઇએ કે જે હોપના નામથી ઓળખાતી વાંચનમાળાએ પાછળથી ચાલતી આવેલી ભાષાશૈલીમાં એક મોટો ફેરફાર કરવાનો આરંભ કીધો હતો, અને તેની અસર આજ પર્યંત ઘણાના લખાણમાં માલમ પડે છે. પાછલી વાંચનમાળા પ્રૌઢ શૈલી અને સંસ્કૃતમય વાણીમાં નિમગ્ન હતી. આ વાંચનમાળા તેને બીલકુલ હસી કહાડવા લાગી અને બજારમાં બોલાતી, ચોરામાં સમજાતી, અને ઘરમાં ગવાતી જે ગૂજરાતી ભાષા તેજ ખરી ગૂજરાતી છે એવો સિદ્ધાંત નિર્ભયપણે પ્રગટ કરવા લાગી. એ સિદ્ધાંત કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે તપાસવાનું અત્રે આપણું કામ નથી, પણ એતો નિશ્ચય છે કે વાંચનમાળાની ચોપડીઓમાં તો સરળતા જોઇએજ, અને તેને માટે આ નિયમ જે તેઓએ બાંધ્યો હતો તે ખરેખર વાજબીજ હતો. કદાપિ એ વાત ખરીછે કે છઠ્ઠી ને સાતમી ચોપડીમાં ભાષા વધારે ચઢતી લેવી જોઇતી હતી, તોપણ સામાન્ય રીતે જોતાં એ નિયમ કોઈ રીતે વાંધો ઉઠાવવા જેવો નથી. જે ઠેકાણે વાંચનમાળામાં એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કીધું છે, એટલે સૂરજને ઠેકાણે સૂર્ય, અચરજને ઠેકાણે આશ્ચર્ય વગેરે જે શુદ્ધ રૂપ લખ્યાં છે, તે ઠેકાણે તે કોઇને

પણ ના પસંદ પડે એમ અમને લાગતું નથી. એથી ઉલટું ઘણા એકનો વિચાર તો એમછે કે એથી પણ ભાષાનો ચઢાવો ઉપલી ચોપડીઓમાં રાખવો જોઇતો હતો. માટે એ તો હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું કે એ નિયમ કમિટીએ પોતાનેજ સારૂ બાંધ્યો હતો, અને એમાંથી વિરૂદ્ધ કોઈ ઠેકાણે કીધેલું જણાયછે ત્યાં સમજીનેજ તેમ કીધું છે.

આ નિયમ ખરેખરૂં જોતાં તો જોડણી લખનારને તો કામનોજ નથી, કેમકે એને તો જે લખાવે તે લખવાનું કામછે. તે છતાં કોઈ પ્રસંગે ગુંચવણ પડે એમ ધારી આ વિવેચન અમે કીધુંછે, અને તે કમિટીએ પોતાને સારૂ જ એ નિયમ બાંધ્યોછે એ વાત આઘી મૂકી એક સર્વોપયોગી નિયમ તે ઉપરથી કહાડીએ તો આ પ્રમાણે નીકળે છે.

जो कोइ शुद्ध रुपे अने कोइ घणा अपभ्रंशरुपे एक शद्धने बोलता होय,तो ते शद्धने बेमांथी मरजीमां आवे ते रीते लखवो.

૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારશી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા; જેમકે સૂક્ષ્મદર્શક, દૂરબીન.

અહિંયાં પહેલો સવાલ એ ઉઠે છે કે મૂળ ભાષામાં લખાતો હોય તે પ્રમાણે, કે મૂળ ભાષામાં બોલાતો હોય, તે પ્રમાણે કોઈ શબ્દ લખવો ? આ નિયમની શબ્દ રચના ઉપરથી એકે અર્થ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી, પણ કદાપિ ખેંચી તાણીને કહાડવા જઇએ તો "લખાતો હોય" એવો અર્થ નીકળે ખરો. પણ એ બેમાંથી કયો અર્થ વાંચનમાળામાં અમલમાં આવ્યો છે એ આપણે નિશ્ચય કરી શકીએ ત્યારેજ આ નિયમનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય.

સંસ્કૃત શબ્દમાં આ વાંધો લેશમાત્ર નડતો નથી, કેમકે એ ભાષામાં તો ચોખ્ખી વાતછે કે બોલવું તેવું લખવું, ને લખવું તેવું બોલવું. ફારશી લખવામાં ઘણે ઠેકાણે બોલવા કરતાં જુદું લખાય છે ખરૂં, પણ તે માત્ર લખનારનું આળસ, ભૂલ, અથવા ફક્કડાઈ ગણાયછે. જેમ ઓડીઆ અક્ષર વાણીઆઓ ઉત્તર ગૂજરાતમાં લખેછે તેમજ એ જાણવું. એ પ્રમાણેજ લખવું તે શુદ્ધ એમ કોઈ કહેતું નથી. તેમજ ફારશીમાં લિપિના નિયમ ચોખા છે અને તે બરાબર ઉચ્ચારને અનુસરતા છે. તેથી ફારશી શબ્દને પણ આ નિયમ લાગુ પાડતાં કાંઈ હરકત નથી. હરકત માત્ર બધી ઇંગ્રેજી શબ્દોમાં આવી પડેછે. એ શબ્દોમાં કયો નિયમ પાળ્યો છે તે આપણે વાંચનમાળા જોઇને શોધી કહાડવું જોઇયે છે. એશિઆ શબ્દમાં જે "આ"

લખાયછે તે ઇંગ્રેજીમાં 'a'છે તે ઉપરથી પણ જો જોડણીજ કબુલ રાખવી, અને ઉચ્ચાર તરફ ન જોવું એમ ઠરેતો, એડિનબરે, મોંન્ક્લાક, વગેરે શબ્દનાં જે ૨૫ ચોપડીઓમાં જોવામાં આવેછે તે કયાંથી આવ્યાં? અમારા જોવામાં તો એમ આવેછે, કે વાંચનમાળાની જોડણી અનિશ્ચિત તો છેજ પણ તેના ઉપર આધાર રાખી શકીએ, તો તેનું વળણ ઉચ્ચાર તરફ જણાયછે. માટે અમે એનો પેટા નિયમ આ પ્રમાણે કહાડીએ છઇએ,

अ. जे भाषामां उच्चार अने जोडणी एक सरखां नहोय त्यां उच्चार प्रमाणे लखवुं.

આ ત્રીજા નિયમને ઘણા અપવાદ લાગતા હોય એમ જણાતું નથી. થોડાજ દાખલામાં એ નિયમ પડતો મૂકયો હોય એમ લાગે છે. સંસ્કૃતમાં કેટલાએક શબ્દને અંતે વ્યંજનો આવેછે જેમકે વિદ્વાન્, બુદ્ધિમાન્ જગત્ વગેરે. ગૂજરાતીમાં એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ પણ વ્યંજનાંતજ થાયછે, અને તેઓ ખરેખરા આ નિયમ નીચે આવેછે; પણ ચોપડીઓમાં કોઈ ઠેકાણે મૂળ પ્રમાણે જોડણી કીધી નથી. બીજા ગ્રંથકારો પણ ઘણુંકરીને વ્યંજનાંત શબ્દ લખવાનો કેવળ અભાવજ બતાવેછે. કદાચિત્ અને અર્થાત્ શિવાય થોડાજ શબ્દમાં કોઇને છેલ્લો અક્ષર ખોડો કરતાં અમે દીઠોછે. પ્રાકૃત ભાષાનો એક ઉત્સર્ગ પણ એવો છે કે હલંત શબ્દ સ્વર સહિત લખાય માટે આ બધી વાતનો વિચાર કરતાં અમારો નિશ્ચય થાય છે કે કમિટીએ ત્રીજા નિયમનો આ એક અપવાદ કબુલ રાખ્યોછે. એ અપવાદ કબુલ રાખવાનું એક બીજું પણ કારણ મળી આવે છે. ગૂજરાતીમાં દેવ, રામ, વગેરે ઘણા શબ્દનો ઉચ્ચાર છેલ્લો અક્ષર ખોડો હોય એ પ્રમાણેજ થાયછે, અને તેથી એમ વિચારવામાં આવ્યું હશે કે જેમ આવા ઘણા હલંત ઉચ્ચારમાં સ્વર લખવા છતાં ઉચ્ચારતો હલંતજ થાયછે, તેમ ખરા હલંત શબ્દમાં સ્વર ભેળીને લખીશું તોપણ તેનો ઉચ્ચાર તો કરવો જોઇએ તેમજ થશે, અને એમછે ત્યારે લિપિમાં જાણી જોઇને નકામી ગુંચવણ શું કામ નાખવી? હવે પછીના લોકો આ ધારણા કબુલ કરશે કે નહિ એ શક ભરેલું છે, કેમકે વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાન દેશમાં દિન પર દિન વધતું જાય છે, અને વખતનું વળણ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો લખવા તરફ સ્પષ્ટ જણાયછે. તે છતાં હાલ દેશમાં ચાલેછે તે તરફ જોતાં અને વાંચનમાળામાં જે પદ્ધતિ પકડી છે તેનું પ્રયકરણ કરતાં આપણા કામને માટે તો આ પેટા નિયમ કહાડી શકાયછે.

ब. व्यंजनांत शब्दो तो शुद्ध रुपे बोलाता होय, तो ए तेमां 'अ' मेळवीनेज लखवा

બારીકીથી કામ કરવા જઇએ તો તો આટલા ખુલાસા સાથે પણ આ નિયમને અમલમાં આણતા ઘણી ગુંચવણ માલમ પડે; કેટલા ઉચ્ચારણો આપણને એવા માલમ પડશે કે તેનાં ચિન્હજ આપણી લિપિમાં નથી. મોરપક્ષી ને આંબાનો મોર, કોઠીનું ઝાડ ને દાણા ભરવાની કોઠી વગેરે કેટલાએક ગૂજરાતી ઉચ્ચારણોનો આપણી લિપિમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તો આરબી કે ઇંગ્રેજી ભાષાના ઉચ્ચારણો આપણે આ નિયમ પ્રમાણે શી રીતે બરાબર લખી શકવાના હતા? આવે પ્રસંગે આપણે આપણા આ નિયમને ઢીલો મૂકવાની જરૂર છે, અથવા એમ પણ વાદ કરી શકાય કે તે શબ્દ આપણી ભાષામાં આવ્યા પછી જૂદા ઉચ્ચારણનો થઈ ગયોછે, અને તેથી આપણે તેના મૂળ રૂપ પ્રમાણે લખવાને બિલકુલ બંધાએલાજ નથી. એ પણ ખરી વાતછે કે એક ભાષાની લિપિનું કામ કાંઈ બીજી ભાષાના ઉચ્ચારણો લખવાનું નથી, અને એ કાર્ય જો તે ન કરી શકે તો કાંઈ તેનો તેમાં જરાએ દોષ ગણાય નહિ. દુનિઆની બધી ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનાં ચિન્હ કદી પણ આપણે આપણી લિપિમાં આણી શકીએ નહિ, અને તે આણવા જવું એ આપણું કામ પણ નથી. "એ" ને "ઓ" ના જે બે ઉચ્ચાર આપણી ભાષામાં ચાલેછે તેને માટે નવા ચિન્હ કલ્પવા કે પહેલાં ચાલતા હતા ને હમણાજ આપણે વિસારી મૂક્યાં છે તેને પાછાં તાજાં કરવા એ જૂદી વાતછે. ગૂજરાતી લિપિમાં "ઇ" "ઉ" ને "ઋ" ના હ્રસ્વ ને દીર્ઘ રૂપમાં તો ભેદ રાખવાની જરૂરજ છે, અને કેટલાએક ગ્રંથકારો એ ભેદ તો પોતાના લખવામાં રાખે પણ છે. એ ભેદ લિપિમાં બતાવવો એ કાંઈ અઘરૂં કામ નથી.

આપણી લિપિમાં પરભાષાના ઉચ્ચારણો સમાય તે રીતેજ આ નિયમ લાગુ પાડવો એ આપણે ઉપર સિદ્ધ કીધું. હવે માત્ર આટલુંજ કહેવાનું રહ્યું છે કે ક્યા નવા ઉચ્ચારને માટે આપણી લિપિનો ક્યો અક્ષર વાંચનમાળામાં કબુલ રાખ્યો છે. એ બાબતના ઉચ્ચારમાં કાંઇક મતભેદ ચાલે છે. કેટલા મૂર્ધન્ય ને કેટલા દંત્ય અક્ષર લખે છે. આપણી ચોપડીઓમાં મૂર્ધન્ય કબુલ રાખ્યો છે. અને અમારા કાનને પણ એજ વધારે સંદ પડે છે. મરાઠી ટ્રાન્સ્લેટર, અને તેનું દેખાદેખી થોડા એક ગૂ-

જરાતી લખનારાઓ દંતસ્થાની અક્ષર વાપરે છે, પણ આપણે તો વાંચનમાળાનો રિવાજ કબુલ કરવો જોઇએ; બીજા કેટલાએક ઉચ્ચારણને માટેજ છેક આવો નિર્વિવાદ તો નહિ પણ કાંઈ એક નિયમ હાથ લાગેછે ખરો. એ બધાનો સાર નીચેના પેટા નિયમમાં અમે સમાવીએ છઇએ. એ ઈંગરેજી ઉચ્ચારણને માટેજ ફક્ત છે. સંસ્કૃતમાં કાંઈ પંચાત નથી, અને ફારશી ઉચ્ચારણો આપણાં જેવાં છે અથવા તેને આપણે તેવાં કરી નાખ્યાં છે.

क. T નો ટ, D નો ડ, Z નો ઝ, ટુંકા A નો આ, Clyde જેવા શબ્દમાં કલાઈડ, અને Point માં પોઇંટ એ પ્રમાણે લખવું.

આ ઉપનિયમના છેલ્લા ભાગમાં એટલે "આઈ" ના ઉચ્ચારમાં કાંઇક તકરાર છે. કોઈ ઐ, ને કોઈ આઈ લખેછે. એમાં "આઈ" જ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે એમ અમે કહી શકતા નથી, પણ કમિટીનો વિચાર એ પ્રમાણેનો અમારી નજરે આવે છે.

એક બીજી તકરાર પણ આ નિયમને લગતી કહેવાની રહી જાય છે. કેટલાએક ઈંગરેજી શબ્દોની વચમાં હલંત અક્ષર આવે છે, અને તેને ઘણે ઠેકાણે અકાર સહીત લખેલો જોઇએ છઇએ. એ બાબત વાંચનમાળામાંથી કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી, કેમકે કોઈ ઠેકાણે આમ ને કોઈ ઠેકાણે એમ લખેલું છે. પણ અમે ધારીએ છઇએ કે અહીંયા તો કાંઈ છૂટ લેવાની જરૂર દીસતી નથી. સ્કાટ્લંડ નહિ પણ સ્કૉટ્લંડજ લખવું. અક્ષર જોડવો અઘરો પડેછે માટે અને બીજા પણ કાંઈક કારણને લીધે એવે ઠેકાણે તે અક્ષર ખોડવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય તો વધારે સારૂં.

૪ ગૂજરાતી શબ્દો ગૂજરાતના ઘણા ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.

વ્યુત્પત્તિ પ્રકરણમાં કોઈ શબ્દને પણ ગૂજરાતી છે એમ કહી શકાતું નથી; કેમકે ગૂજરાતી એ કાંઈ મૂળ ભાષા નથી. તેમજ ગૂજરાતીમાં જેટલા શબ્દ વપરાય છે તેને ગૂજરાતી કહ્યા છે એમ પણ આ નિયમનો અર્થ થઈ શકતો નથી. ત્રીજા નિયમથી સંસ્કૃત કે બીજી ભાષાના શુદ્ધ શબ્દ તો બાદ થએલાજ છે. પેહેલા નિયમમાં થોડા ફેરફારવાળા શબ્દને પણ મૂળ પ્રમાણે લખવાનું કહ્યુંછે તેથી આ ઠેકાણે ઘણો ફેરફાર થએલા શબ્દ જેને વિષે બીજો નિયમ છે તેજ સમજવા.

ब. व्यंजनांत शब्दो तो शुद्ध रुपे बोलाता होय, तो ए तेमां 'अ' मेळवीनेज लखवा.

બારીકીથી કામ કરવા જઇએ તો તો આટલા ખુલાસા સાથે પણ આ નિયમને અમલમાં આણતા ઘણી ગુંચવણ માલમ પડે; કેટલા ઉચ્ચારણો આપણને એવા માલમ પડશે કે તેનાં ચિન્હજ આપણી લિપિમાં નથી. મોરપક્ષી ને આંબાનો મોર, કોઠીનું ઝાડ ને દાણા ભરવાની કોઠી વગેરે કેટલાએક ગૂજરાતી ઉચ્ચારણોનો આપણી લિપિમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તો આરબી કે ઇંગ્રેજી ભાષાના ઉચ્ચારણો આપણે આ નિયમ પ્રમાણે શી રીતે બરાબર લખી શકવાના હતા? આવે પ્રસંગે આપણે આપણા આ નિયમને ઢીલો મૂકવાની જરૂર છે, અથવા એમ પણ વાદ કરી શકાય કે તે શબ્દ આપણી ભાષામાં આવ્યા પછી જૂદા ઉચ્ચારણનો થઈ ગયોછે, અને તેથી આપણે તેના મૂળ રૂપ પ્રમાણે લખવાને બિલકુલ બંધાએલાજ નથી. એ પણ ખરી વાતછે કે એક ભાષાની લિપિનું કામ કાંઈ બીજી ભાષાના ઉચ્ચારણો લખવાનું નથી, અને એ કાર્ય જો તે ન કરી શકે તો કાંઈ તેનો તેમાં જરાએ દોષ ગણાય નહિ. દુનિઆની બધી ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનાં ચિન્હ કદી પણ આપણે આપણી લિપિમાં આણી શકીએ નહિ, અને તે આણવા જવું એ આપણું કામ પણ નથી. "એ" ને "ઓ" ના જે બે ઉચ્ચાર આપણી ભાષામાં ચાલેછે તેને માટે નવા ચિન્હ કલ્પવા કે પહેલાં ચાલતા હતા ને હમણાજ આપણે વિસારી મૂક્યાં છે તેને પાછાં તાજાં કરવા એ જૂદી વાતછે. ગૂજરાતી લિપિમાં "ઇ" "રૂ" ને "જી" ના હ્રસ્વ ને દીર્ઘ રૂપમાં તો ભેદ રાખવાની જરૂરજ છે, અને કેટલાએક ગ્રંથકારો એ ભેદ તો પોતાના લખવામાં રાખે પણ છે. એ ભેદ લિપિમાં બતાવવો એ કાંઈ અઘરૂં કામ નથી.

આપણી લિપિમાં પરભાષાના ઉચ્ચારણો સમાય તે રીતેજ આ નિયમ લાગુ પાડવો એ આપણે ઉપર સિદ્ધ કીધું. હવે માત્ર આટલુંજ કહેવાનું રહ્યું છે કે કયા નવા ઉચ્ચારને માટે આપણી લિપિનો કયો અક્ષર વાંચનમાળામાં કબુલ રાખ્યો છે. એ બાબતના ઉચ્ચારમાં કાંઇક મત ભેદ ચાલે છે. કેટલા મૂર્ધન્ય ને કેટલા દંત્ય અક્ષર લખે છે. આપણી ચોપડીઓમાં મૂર્ધન્ય કબુલ રાખ્યો છે. અને અમારા કાનને પણ એજ વધારે [illegible]દ પડે છે. મરાઠી ટ્રાન્સલેટર, અને તેનું દેખાદેખી થોડા એક ગૂ-

જરાતી લખનારાઓ દંતસ્થાની અક્ષર વાપરે છે, પણ આપણે તો વાંચન-માળાનો રિવાજ કબુલ કરવો જોઇએ; બીજા કેટલાએક ઉચ્ચારણને માટેજ છેક આવો નિર્વિવાદ તો નહિ પણ કાંઈ એક નિયમ હાથ લાગેછે ખરો. એ બધાનો સાર નીચેના પેટા નિયમમાં અમે સમાવીએ છઇએ. એ ઈંગરેજી ઉચ્ચારણને માટેજ ફક્ત છે. સંસ્કૃતમાં કાંઈ પંચાત નથી, અને ફારશી ઉચ્ચારણો આપણાં જેવાં છે અથવા તેને આપણે તેવાં કરી નાખ્યાં છે.

क. T નો ટ, D નો ડ, Z નો ઝ, ટુંકા A નો આ, Clyde જેવા શબ્દમાં કલાઈડ, અને Point માં પોઇંટ એ પ્રમાણે લખવું.

આ ઉપનિયમના છેલ્લા ભાગમાં એટલે "આઈ" ના ઉચ્ચારમાં કાંઇક તકરાર છે. કોઈ એ, ને કોઇ આઈ લખેછે. એમાં "આઈ" જ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે એમ અમે કહી શકતા નથી, પણ કમિટીનો વિચાર એ પ્રમાણેનો અમારી નજરે આવે છે.

એક બીજી તકરાર પણ આ નિયમને લગતી કહેવાની રહી જાય છે. કેટલાએક ઈંગરેજી શબ્દોની વચમાં હલંત અક્ષર આવે છે, અને તેને ઘણે ઠેકાણે અકાર સહીત લખેલો જોઇએ છઇએ. એ બાબત વાંચનમાળામાંથી કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી, કેમકે કોઈ ઠેકાણે આમ ને કોઈ ઠેકાણે એમ લખેલું છે. પણ અમે ધારીએ છઇએ કે અહીંયા તો કાંઈ છૂટ લેવાની જરૂર દીસતી નથી. સ્કાટ્‌લંડ નહિ પણ સ્કૉટ્‌લંડજ લખવું. અક્ષર જોડવો અઘરો પડેછે માટે અને બીજા પણ કાંઈક કારણને લીધે એવે ઠેકાણે તે અક્ષર ખોડવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય તો વધારે સારૂં.

૪ ગૂજરાતી શબ્દો ગૂજરાતના ઘણા ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.

વ્યુત્પત્તિ પ્રકરણમાં કોઈ શબ્દને પણ ગૂજરાતી છે એમ કહી શકાતું નથી; કેમકે ગૂજરાતી એ કાંઈ મૂળ ભાષા નથી. તેમજ ગૂજરાતીમાં જેટલા શબ્દ વપરાય છે તેને ગૂજરાતી કહ્યા છે એમ પણ આ નિયમનો અર્થ થઈ શકતો નથી. ત્રીજા નિયમથી સંસ્કૃત કે બીજી ભાષાના શુદ્ધ શબ્દ તો બાદ થએલાજ છે. પેહેલા નિયમમાં થોડા ફેરફારવાળા શબ્દને પણ મૂળ પ્રમાણે લખવાનું કહ્યુંછે તેથી આ ઠેકાણે ઘણો ફેરફાર થ શબ્દ જેને વિષે બીજો નિયમ છે તેજ સમજવા.

ब. व्यंजनांत शब्दो तो शुद्ध रुपे बोलाता होय, तो ए तेमां 'अ' मेळवीनेज लखवा.

બારીકીથી કામ કરવા જઇએ તો તો આટલા ખુલાસા સાથે પણ આ નિયમને અમલમાં આણતા ઘણી ગુંચવણ માલમ પડે; કેટલા ઉચ્ચારણો આપણને એવા માલમ પડશે કે તેનાં ચિન્હજ આપણી લિપિમાં નથી. મોરપક્ષી ને આંબાનો મોર, કોઠીનું ઝાડ ને દાણા ભરવાની કોઠી વગેરે કેટલાએક ગૂજરાતી ઉચ્ચારણોનો આપણી લિપિમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તો આરબી કે ઇંગ્રેજી ભાષાના ઉચ્ચારણો આપણે આ નિયમ પ્રમાણે શી રીતે બરાબર લખી શકવાના હતા? આવે પ્રસંગે આપણે આપણા આ નિયમને ઢીલો મૂકવાની જરૂર છે, અથવા એમ પણ વાદ કરી શકાય કે તે શબ્દ આપણી ભાષામાં આવ્યા પછી જૂદા ઉચ્ચારણનો થઈ ગયોછે, અને તેથી આપણે તેના મૂળ રૂપ પ્રમાણે લખવાને બિલકુલ બંધાએલાજ નથી. એ પણ ખરી વાતછે કે એક ભાષાની લિપિનું કામ કાંઈ બીજી ભાષાના ઉચ્ચારણો લખવાનું નથી, અને એ કાર્ય જો તે ન કરી શકે તો કાંઈ તેનો તેમાં જરાએ દોષ ગણાય નહિ. દુનિઆની બધી ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનાં ચિન્હ કદી પણ આપણે આપણી લિપિમાં આણી શકીએ નહિ, અને તે આણવા જવું એ આપણું કામ પણ નથી. "એ" ને "ઓ" ના જે બે ઉચ્ચાર આપણી ભાષામાં ચાલેછે તેને માટે નવા ચિન્હ કલ્પવા કે પહેલાં ચાલતા હતા ને હમણાજ આપણે વિસારી મૂક્યાં છે તેને પાછાં તાજાં કરવા એ જૂદી વાતછે. ગૂજરાતી લિપિમાં "ઇ" "ર" ને "ઉ" ના હ્રસ્વ ને દીર્ઘ રૂપમાં તો ભેદ રાખવાની જરૂરજ છે, અને કેટલાએક ગ્રંથકારો એ ભેદ તો પોતાના લખવામાં રાખે પણ છે. એ ભેદ લિપિમાં બતાવવો એ કાંઈ અઘરૂં કામ નથી.

આપણી લિપિમાં પરભાષાના ઉચ્ચારણો સમાય તે રીતેજ આ નિયમ લાગુ પાડવો એ આપણે ઉપર સિદ્ધ કીધું. હવે માત્ર આટલુંજ કહેવાનું રહ્યું છે કે કયા નવા ઉચ્ચારને માટે આપણી લિપિનો કયો અક્ષર વાંચનમાળામાં કબુલ રાખ્યો છે. એ બાબતના ઉચ્ચારમાં કાંઇક મત ભેદ ચાલે છે. કેટલા મૂર્ધન્ય ને કેટલા દંત્ય અક્ષર લખે છે. આપણી ચોપડીઓમાં મૂર્ધન્ય કબુલ રાખ્યો છે. અને અમારા કાનને પણ એજ વધારે પસંદ પડે છે. મરાઠી ટ્રાન્સલેટર, અને તેનું દેખાદેખી થોડા એક ગૂ-

આ નિયમ જેમ વાજબી છે તેમ હવે અર્થમાં ખુલ્લો છે, પણ અમલમાં આણવો સૌથી અઘરો છે. ઘણા ભાગમાં કયું ઉચ્ચારણ સાધારણ છે તે જાણ્યા અગાઉ તે શબ્દ ગૂજરાતના બધા ભાગમાં શી રીતે બોલાય છે તે જાણવું જોઇએ. એટલું જ્ઞાન થોડામાંજ હોઈ શકે, પણ એ બાબત કાંઈ પણ વિશેષ નિયમ આપવો એ અશક્ય છે, કેમકે જૂદા જૂદા ભાગમાં શબ્દ બોલવાની કાંઇ અમુક રીતિઓ નથી. સુરતજીલ્લામાં બધે સ બોલે છે, ચરોતરમાં કનો ચ, હ્રસ્વ ઇકનો લોપ, દીર્ઘ ઇકનો ગુણ વગેરે જે કાંઈ નિયમસર ઉચ્ચારભેદ છે તે નીચલા વર્ગના લોકોમાંજ ચાલે છે, અને તેથી ફલાણા ભાગમાં આ નિયમ પ્રમાણે ઉચ્ચાર થાય છે એમ કહી શકાતું નથી. એ તો દરેક ભાગના વતનીઓ એકઠા મળી દરેક શબ્દના રૂપ વિષે નિશ્ચય કરે ત્યારેજ થાય. કમિટી એ ધોરણ મુજબ જ ભેગી થઈ હતી, અને તેથી જે શબ્દ તેમણે મુકરર કર્યા તે પ્રમાણે જો શુદ્ધ છપાયા હોત તો આપણે કોઈ વાતની અડચણ રહેત નહિ, પણ તેમ થયું નથી ત્યારે તો ઘણે ઠેકાણે શી રીતે કીધું છે તે ઉપર નજર રાખવી જોઇએ.

નિયમ તો કોઈ બરાબર નીકળી શકતો નથી, તે છતાં સુરત, ઉત્તર ગૂજરાત, અને કાઠીયાવાડ એ ત્રણ ગૂજરાતના મોટા ભાગ છે, અને એ ત્રણ ભાગની ભાષા કેટલીએક રીતે એક બીજાથી નોખી પડે છે એ વાત યાદ રાખવી. અમે સાંભળ્યું છે કે કમિટીએ પણ એ ભાષાના એવા મોટા ત્રણ વિભાગજ પાડ્યા હતા, તેથી એ ત્રણે ભાગમાં હરકોઈ શબ્દ શી રીતે બોલાય છે તેની તપાસ કરીએ તો તે કાંઈ ઘણું અઘરું પડે એવું નથી.

૫. એકજ અર્થના છેક જૂદા જૂદા શબ્દો ગૂજરાતના જૂદા જૂદા ભાગમાં બોલતા હોય તો તે બધા રાખવા.

આ નિયમ જોડણી લખનારને કાંઈ કામનો નથી. એ તો ગ્રંથકારને ઉપયોગનો છે. તેમજ એ નિયમમાં સમજવું કાંઈ મુશ્કેલ નથી. "છેક જૂદા જૂદા શબ્દ" એમ જે કહ્યું તે ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું છે કે એક શબ્દના અનેક અપભ્રંશ રૂપ થતાં હોય તો તે બધાં રૂપ જૂદા શબ્દ જાણીને ભાષામાં ન લેવા. ત્યાં તો ઉપલા નિયમો લાગુ પાડવા. એ નિયમ

તો જ્યાં જૂદા જૂદા મૂળના એક અર્થ વાળા શબ્દ બોલાતા હોય તેને માટેછે.

૯. સંસ્કૃત તથા હિંદી ધાતુપરથી ક્રિયાપદ બને તેની જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવી.

આ નિયમની વાક્ય રચના કાંઈ બોરજ તરેહની જણાયછે. બીજા નિયમોમાં તો કાંઈ વધઘટ કરતાં કાંઇ પણ અર્થ ખુલ્લો જણાયછે, પરંતુ આ નિયમને જેમ જેમ જોઇએ છીએ તેમ તેમ વધારે અર્થ રહિત માલમ પડે છે, અથવા એના શબ્દ ઉપરથી ક્યારે પણ અર્થ ન કહાડી શકાય એવો અર્થ એ કમિટિના મનમા હશે એવી કલ્પના કરવી પડે છે.

પ્રથમ તો એમાં "તેની જોડણી" એમ જે લખ્યું તે કોની જોડણી એ બરાબર સમજાતું નથી. ઉપર ટપકે જોતાં કોઈ સ્વભાવિકરીતે એ સંબંધી સર્વનામનો અન્વય 'ક્રિયાપદ' જોડે કરે, પણ જરા જો વિચાર કરે તો તે અન્વય ખોટો છે એમ તુરત લાગે. સંસ્કૃત અથવા હિંદી પ્રમાણે ક્રિયાપદનું રૂપાખ્યાન કરવું એવો અર્થ હોયજ નહિ. "કહેવું" એને ઠેકાણે **कथितव्यं** કે **कहनो** કહેવું એવો તે કોનો અભિપ્રાય હોય ? પણ વાકયનો એજ અન્વય સ્વભાવિક છે, અને બીજી રીતે એનો અન્વય કરીએ છઇએ એટલે, 'ધાતુ' ની સાથે એનો સંબંધ બેસાડવા જઇએ છીએ તોપણ ઉપર કહ્યો તેવોજ અનર્થ થઈ જાય છે.

ધારો કે એ નિયમનો એવો અર્થછે કે સંસ્કૃત અથવા હિંદી ધાતુઓ તો તે મૂળ ભાષામાં હોય, તે પ્રમાણેજ લખવા અને તેનું રૂપાખ્યાન ગૂજરાતી વ્યાકરણના નિયમે પણ પેલા શુદ્ધ રૂપને ગૂજરાતી ધાતુ માનીને કરવું. આ અર્થ એક ઘડી પણ નીભી શકતો નથી. એમાં પ્રથમ તો સંસ્કૃત અને હિંદી એ બંને મૂળની વાત કરી છે, પણ ઘણા ખરા હિંદી ધાતુઓતો ગૂજરાતીની પેઠે સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલા છે. ત્યારે હવે મૂળ રૂપ તે સંસ્કૃતમાંનું લેવું કે હિંદીમાંનું લેવું? આ નિયમ તો હિંદી ભાષા જાણે કોઇ સ્વતંત્ર ભાષા હોય એવા ભાવથી લખ્યો છે. એ મુશ્કેલી આઘી મૂકીએ, અને સંસ્કૃત કે હિંદી એ બેમાંથી જે ફાવે તે રૂપ લેવું એમ કબુલ કરીએ તો પણ એ નિયમ ગૂજરાતી ભાષાને મારી નાખ્યા શિવાય અમલમાં આણી શકાતો નથી. કહેવું એનો મૂળ ધાતુ સંસ્કૃતમાં તો "**कथ्**" છે, ત્યારે શું કથ્ ધાતુ આપણે એને ઠેકાણે હમેશાં વાપરવો? કોઇ કહેશે કે આ ઠેકાણે તો હિંદી રૂપ **कह** કબુલ રાખવું તો તે કબુલ રાખ્યું, પણ મૂળ ધાતુનું

સંસ્કૃત કે હિંદી એ બંનેમાં मिल રૂપ છે તેનું શું કરવું? શું હોરાની પેઠે "મિલતું નથી" એમ બોલવું? એવા क्रु, चल्, छिद, तुल, तु, मुच् વગેરે અનેક ધાતુઓ છે, કે જેના સંસ્કૃત કે હિંદી રૂપ આપણી ભાષામાં કદી પણ આપણે દાખલ કરી શકવાના નહિ. આવો ગાંડો અર્થ એ કમિટીના નિયમમાં નથીજ રહેલો એમાં શો સંદેહ? ત્યારે એનો અર્થ શો હશે?

અમે તો એ નિયમનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજીએ છીએ. એ વાત ખરી છે કે એ શબ્દોમાંથી એ અર્થ શી રીતે નીકળ્યો તે અમે સમજાવી શકતા નથી, અને એજ અર્થ ધારેલો હોય તો એ નિયમ ઉપર ઘણીજ અપૂર્ણ ભાષાનો દોષ આવી પડે; તો પણ જો એમાં કાંઇ અર્થ રહેલો છે તો અમે જે નીચે લખીએ છઇએ તેજ છે.

कहे, रहे वगेरे हकारवाळा धातुओ आवे त्यारे पाछला अक्षर साथे हने न जोडी देवो.

આ નિયમ શા માટે બાંધવો પડ્યો હશે તે અમે સમજી શકતા નથી. કહ્યું, કહીએ વગેરે કેટલા રૂપાખ્યાનમાં "હ છૂટો પડે છે અને મૂળ વ્યુત્પત્તિમાં હ છૂટો છે તેથી એ કદાપિ કહાડ્યો હશે, પણ એ ફેરફાર દર્શાવવો એ વ્યાકરણકારનું કામ છે, અને એ ફેરફાર દર્શાવવો પડે માટે જોડણીમાંથી તે ભેદજ કહાડી નાંખવાનો હુકમ કરવો એ તો કોઇ પ્રકારે અમને વાજબી લાગતું નથી. સંસ્કૃત ભાષાના રૂપાખ્યાનમાં આટલું બધું અનિયમિતપણું છે તે છતાં તેના વ્યાકરણકારો થાક્યા નહિ તો આપણે આટલી હરકતથી કેમ ડરી જવું જોઇએ?

આ રીતની જોડણીની એક એવી અસર થઇ છે કે કહેવું, કહે છે વગેરે જે જોડણી હાલ પસરી છે તે ઉપરથી ઉચ્ચાર પણ કેટલાએક વાંચનારાઓ ખોટા કરે છે અને કેટલાએક મહેતાજીઓ એવા ઉચ્ચાર શીખવવા એમ પોતાની ફરજ સમજે છે. બીજું બોલવું તેમજ લખવું તેજ આપણી લિપિનું લક્ષણ છે તેમાં આ નિયમથી એક મોટો વિરોધ આવીને પડે છે. તે છતાં અમારું કામ અહીંયાં તો અર્થ ગ્રહણ કરવાનું છે તેથી અમારા વિચાર પ્રમાણે એનો શો અર્થ થાય છે તે અમે ઉપર આપ્યો.

૭. ઇકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે હ્ર દીર્ઘ ગમે તે સ્વર લખાય. પણ [illegible] ઈ કારાન્ત ય ઉમેરે તો એ ચાલે:—જેમ, નદી ન-

જ લખવું. વાણીઆઓ પોતાના દરરોજના વહેવારમાં એમજ કરેછે. પણ આવો વિચાર ધરાવનારાની સંખ્યા વિદ્વાન વર્ગમાં બહુજ થોડી છે, એ વિચાર ઘણા કારણથી પસંદ કરવા લાયક નથી, અને એ વિચાર પ્રમાણે ગૂજરાત હવે વર્તશે એવું વલણ દેખાતું નથી, તેથી અમે એ વિચારને ફક્ત અહીંયા સૂચવીનેજ પડતો મૂકીએ છઇએ. ત્રીજો મત એવો છે કે શબ્દની ઉપર, પ્રાકૃતભાષા ઉપર, અને પ્રાકૃત ઉત્સર્ગો તરફ નજર રાખી શબ્દની જોડણી કરવી. એ મત કેટલીએક રીતે ઠીક છે અને જ્યારે બોલાતી ભાષામાં ન્હસ્વ દીર્ઘનો ભેદ બરાબર પકડાતો નથી ત્યારે પસંદ કરવા જોગ પણ છે. પરંતુ એ મતના સામી મોટી હરકત એ છે કે દરેક શબ્દનાં મૂળ જાણવાં એ અશક્ય વાત છે. ભાષામાં હાલ ઘણા એવા શબ્દ મળી આવશે કે જેની વ્યુત્પત્તિ આખા પ્રાંતમાં કોઇ પણ કહી શકશે નહિ, તો પછી તેમાં ન્હસ્વ દીર્ઘનો ભેદ નિર્માણ કરનારો આપણે કયાંથી લઇ આવીશું? બીજું એ હિસાબે તો વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાન જેમ દેશમાં વધતું જાય તેમ શબ્દની જોડણી ફરતી જાય.

આ ત્રણે મતમાંથી થોડો થોડો સાર લઇને બુક કમિટીએ મધ્યમ રસ્તો પકડ્યો હોય એમ અમને લાગે છે. ઉપર અમે એ નિયમોની ભાષા વિષે કાંઇ શકત શબ્દો બોલ્યા હતા, પણ અત્રે અમારે કહેવું જોઇએ કે તેઓએ જે ઠરાવ કર્યો છે તે ઘણા વિચારનું ગંભીર ફળ છે, એ નિયમોથી જોડણી નિશ્ચિત થાય છે, ઉપલી રીતોમાં હરકતો છે તે દુર થાય છે, અને કોઇ મતથી પણ ઘણાં ઉલટાં રૂપ સધાય છે એમ નથી.

ઉપર ન્હસ્વ દીર્ઘના સઘળા નિયમો વિષે સાધારણ વાત કહી. હવે જે અમુક નિયમ મથાળા ઉપર મૂકયોછે તે વિષે કાંઇક બોલવાનુંછે. એમાં 'નાન્યતર જાતિનો પ્રત્યય' એમ લખીને મર્યાદા બાંધીછે, તેથી એવું બનેછે કે હું, તું, લખું વગેરે ઘણા શબ્દો આ નિયમોમાંના કોઇ નિયમ હેઠે પણ આવી શકતા નથી. કદાપિ અંત્યસ્થાની ઉકારનો જે નિયમ નીચે આવે છે તેના પેટામાં એ શબ્દોની વ્યવસ્થા કોઇ કરવાનું કહે, તો તેનો જવાબ છે કે ઉકારના પેટામાંજ જો ઉંકાર ગણવું હતું તો નાન્યતરજાતિના પ્રત્ય પણ જૂદો પાડવાની કાંઇ જરૂર નહોતી. અમારો વિચારતો એમ પણછે ઉંનો જૂદો નિયમ ન કરતાં તેને ઉકારમાજ ગણ્યું હોત તો ચાલત, પ જ્યારે બુક કમિટિએ એ ભેદ જૂદો પાડયોછે ત્યારે તે કહાડી નાંખીને કાંઇપ ક્લિષ્ટતા આ નિયમોમાં આણવાને અમે ચાહતા નથી. તેથીજ અમે આ નિયમ લખ્યોછે.

પ્રથક્કરણ કરીને તેના યથાયોગ્ય નિયમ બાંધી તે ઉપર અમે અમારૂં વિવેચન આપીએ તો શીખનારને વધારે સમજણ પડે. એ નિયમ અમે પાડીએ છીઇએ, અને તે ઉપર નંબર અમે અમારી તરફનો આપીએ છઇએ, તોપણ એ નિયમ અમારી તરફના છે એમ ન જાણવું. એ વિષે જે અમારે કહેવાનું હશે અથવા તેમાં જે ફેરફાર કરવાનું અમારી નજરમાં વાજબી લાગશે તે તો અમે ઉપર પ્રમાણે તે દરેક નિયમના પેટામાંજ લખીશું. નીચે અમે જે ચાર નિયમો આપીએ છઇએ તે એમાં ત્રણ નિયમો છે તેની જગોપર કમિટીનાજ હોય એમ સમજવું.

૭. નાન્યતર જાતિના પ્રત્યયમાં ઉકાર ‑હ્રસ્વ છે.

આ અને એની નીચેના બે નિયમ ‑હ્રસ્વ દીર્ઘના ભેદ વિષે છે. એ બધા નિયમો સંસ્કૃત કે પર ભાષાના શુદ્ધ અથવા જરા ફેરફાર પામેલા શબ્દને લાગુ પડતા નથી, પણ ઘણા અપભ્રંશ અથવા દેશ્ય શબ્દનેજ લાગુ પડેછે. એ વાત ઉપર સમજાવીજ છે, પણ ઘણા લોકો સૂખ દૂખ વગેરે વિપરીત જોડણીઓ આ ભેદ ન સમજ્યાને લીધે કરે છે, તેથી જેટલી વાર એ વાત તેમની આગળ મૂકીએ તેટલી વાર કામનીજ છે. સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ તો તે ભાષામાં હોય તે પ્રમાણેજ ‑હ્રસ્વ દીર્ઘ લખવા, અને આ નિયમો ઉપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપવું નહિ.

ગૂજરાતી અથવા અતિ અપભ્રંશ શબ્દમાં હ્રસ્વ દીર્ઘ લખવા વિષે ત્રણ મત હાલ આપણા દેશમાં ચાલે છે. કેટલાએક બોલાય છે તે પ્રમાણેજ લખવું એમ કહેછે, અને ખરૂ જોતાં આપણી લિપિની રૂઢિને એ વિચારજ અગત્યનો છે. પણ ઉચ્ચારણ ઉપરથી ‑હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ ઓળખવો એ અશક્ય નહિ તો બેશક બહુજ અઘરૂં કામ છે. બોલવાની ઉતાવળમાં ઘણાં ઉચ્ચારણ ટુંકાં થઈ જાય છે અને જો એ ઉપર ધોરણ રાખવા જઇએ તો કેમ, ઘેર, આવે છે વગેરે ઘણા શબ્દોમાં ખુલ્લા ગુરૂ અક્ષર છે તે પણ લઘુ જેવા લાગે. તેમજ ‑હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ જાણવાના મનસુબાથી આપણે એકાદો શબ્દ ચાંપી ચાંપીને બોલવા લાગીએ તો તેમાં તે દીર્ઘ ઉચ્ચારણ છે એમ દીઠામાં આવે. ટુંકામાં, બોલાતી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ‑હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ નહિ જેવો થઇ ગયો છે. આ કારણને લીધે કેટલાએક તો એ ભેદ ગૂજરાતીમાંથી કહાડી નાખવો એવો વિચાર આપે છે અથવા તેઓનો વિચાર પરિણામે એવોજ છે. તેઓ કહેછે કે બધે દીર્ઘ ઇને ‑હ્રસ્વ

ઉ લખવું. વાણીઆઓ પોતાના દરરોજના વહેવારમાં એમજ કરેછે. પણ આવો વિચાર ધરાવનારાની સંખ્યા વિદ્વાન વર્ગમાં બહુજ થોડી છે, એ વિચાર ઘણા કારણથી પસંદ કરવા લાયક નથી, અને એ વિચાર પ્રમાણે ગૂજરાત હવે વર્તશે એવું વલણ દેખાતું નથી, તેથી અમે એ વિચારને ફક્ત અહીંયા સૂચવીનેજ પડતો મૂકીએ છઇએ. ત્રીજો મત એવો છે કે શબ્દની ઉપર, પ્રાકૃતભાષા ઉપર, અને પ્રાકૃત ઉત્સર્ગો તરફ નજર રાખી શબ્દની જોડણી કરવી. એ મત કેટલીએક રીતે ઠીક છે અને જ્યારે બોલાતી ભાષામાં હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ બરાબર પકડાતો નથી ત્યારે પસંદ કરવા જોગ પણ છે. પરંતુ એ મતના સામી મોટી હરકત એ છે કે દરેક શબ્દનાં મૂળ જાણવાં એ અશક્ય વાત છે. ભાષામાં હાલ ઘણા એવા શબ્દ મળી આવશે કે જેની વ્યુત્પત્તિ આખા પ્રાંતમાં કોઇ પણ કહી શકશે નહિ, તો પછી તેમાં હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ નિર્માણ કરનારો આપણે ક્યાંથી લઇ આવીશું? બીજું એ હિસાબે તો વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાન જેમ દેશમાં વધતું જાય તેમ શબ્દની જોડણી ફરતી જાય.

આ ત્રણે મતમાંથી થોડો થોડો સાર લઇને બુક કમિટીએ મધ્યમ રસ્તો પકડ્યો હોય એમ અમને લાગે છે. ઉપર અમે એ નિયમોની ભાષા વિષે કાંઇ શકત શબ્દો બોલ્યા હતા, પણ અત્રે અમારે કહેવું જોઇએ કે તેઓએ જે ઠરાવ કર્યો છે તે ઘણા વિચારનું ગંભીર ફળ છે. એ નિયમોથી જોડણી નિશ્ચિત થાય છે, ઉપલી રીતોમાં હરકતો છે તે દૂર થાય છે, અને કોઇ મતથી પણ ઘણાં ઉલટાં રૂપ સધાય છે એમ નથી.

ઉપર હ્રસ્વ દીર્ઘના સઘળા નિયમો વિષે સાધારણ વાત કહી. હવે જે અમુક નિયમ મથાળા ઉપર મૂક્યોછે તે વિષે કાંઇક બોલવાનુંછે. એમાં 'નાન્યતર જાતિનો પ્રત્યય' એમ લખીને મર્યાદા બાંધીછે, તેથી એવું બનેછે કે હું, તું, લખું વગેરે ઘણા શબ્દો આ નિયમોમાંના કોઇ નિયમ હેઠે પણ આવી શકતા નથી. કદાપિ અંત્યસ્થાની ઉકારનો જે નિયમ નીચે આવે છે તેના પેટામાં એ શબ્દોની વ્યવસ્થા કોઇ કરવાનું કહે, તો તેનો જવાબ એ છે કે ઉકારના પેટામાંજ જો ઉંકાર ગણવું હતું તો નાન્યતરજાતિના પ્રત્યયને પણ જૂદો પાડવાની કાંઇ જરૂર નહોતી. અમારો વિચારતો એમ પણછે કે ઊંનો જૂદો નિયમ ન કરતાં તેને ઉકારમાજ ગણ્યું હોત તો ચાલત, પણ જ્યારે બુક કમિટિએ એ ભેદ જૂદો પાડ્યોછે ત્યારે તે કહાડી નાંખીને કાંઇપણ ક્લિષ્ટતા આ નિયમોમાં આણવાને અમે ચાહતા નથી. તેથીજ અમે આ નિયમ લખ્યોછે.

હવે જ્યારે ઉકારના પેટામાં ઉં ન ગણવું એમ ઠર્યું, ત્યારે તો હું, તું, લખું, વગેરે ઉપર દર્શાવેલા ઘણા શબ્દોનું શું કરવું એ સવાલ આપણે મા-થે ઉભોજ હજી રહેછે. વાંચનમાળામાં બધે એવા શબ્દોમાં ઉ-હ્રસ્વજ રાખ્યું છે, ઘણા ગ્રંથકારો પણ હાલના એમ લખેછે, સાધારણ બોલવામાં દીર્ઘ હોય એમ કાંઇ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, અને વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતાં પણ જે ઉપરથી નાન્યતર જાતિનો પ્રત્યય થયોછે તેવાજ અથવા આખરે અપભ્રંશ થઇને તે રૂપે થઈ ગએલા પ્રત્યય ઉપરથીજ હું, તું વગેરે શબ્દોમાં ઉં આ-વ્યુંછે. ત્યારે એક ઠેકાણે ઊં -હ્રસ્વ રાખ્યું તો બીજે ઠેકાણે પણ -હ્રસ્વ રાખ-વુંજ જોઇએ. માટે અમે ઉપલા નિયમમાંથી પેલું મર્યાદા કરનારૂં ઉપવાક્ય કહાડી નાંખી તેને નીચે પ્રમાણે મૂકીએ છઇએ.

उं प्रत्ययमां उकार बधे ठेकाणे -ह्रस्वज छे.

૮. શબ્દના છેડાનો ઇકાર દીર્ઘ અને ઉકાર -હ્રસ્વ લખવા, પણ એકાક્ષરી શબ્દમાંનો ઉકાર દીર્ઘ લખાય છે.

આ નિયમ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જે લોકો ઇ દીર્ઘ અને ઉ-હ્રસ્વ હમેશાં લખવાનું કહે છે તેના મતને અનુસરીને બાંધ્યો જણાય છે. તેમજ ઘણા ઇકારાંત શબ્દમાં વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતાં ઇ દીર્ઘજ છે. પણ યાદ રાખવું કે એ મત અંત્યાક્ષરને માટેજ કબુલ રાખ્યો છે, અને તેમાં પણ એકાક્ષરી શબ્દોને એ નિયમમાંથી બાતલ કરી ત્યાં દીર્ઘ ઉ લખવાનું કહ્યું છે. આ અપવાદ રાખ્યો તે ઠીક કીધું છે. એમાંના કેટલાએક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઉ દીર્ઘજ છે, અને વળી તેઓ પ્રથમ અક્ષર હોવાને લીધે તેના ઉપર જે ભાર આવેછે તેથી બોલવામાં પણ દીર્ઘ જેવાજ સંભળાય છે.

શબ્દની અંતે નહિ પણ આરંભે અથવા વચમાં જ્યારે એ સ્વરો આવે ત્યારે શી રીતે લખવું તે બાબતનો નિયમ નીચે આવેછે.

૯ શબ્દને છેડે નહિ આવ્યા હોય એવા ઈકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે, કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ, અને ગુરૂ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા; પણ બે અક્ષરના શબ્દમાં પછીનો અ-ક્ષર ગુરૂ હોય તો પણ એ ઘણું કરીને દીર્ઘજ લખાય છે.

આ નિયમનો ઉપલો ભાગ વ્યુત્પત્તિની ધોરણે બાંધ્યો નથી, પણ ઉચ્ચારણની સરળતાને લીધે જેમ સ્વભાવિક રીતે બોલાય છે તેને અ-નુસરીને બાંધ્યો છે, અને ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવું એ ઉત્તમ માર્ગજ છે.

પાસે પાસે આવેલા બે અક્ષરનું લાંબું કે ટુંકું એક તરેહનું ઉચ્ચારણ બો-
લવામાં તેમજ સાંભળવામાં સારૂં લાગતું નથી, અને તેથી બોલનાર પો-
તાની મેળે એક ઉચ્ચારણ લઘુ હોય છે, તો બીજાને ગુરૂ કરે છે અને એક
ગુરૂ હોય છે તો બીજાને લઘુ કરે છે. એ રીતે બોલવું બધાને સ્વાભાવિકજ
છે, અને તેથી અમે આ નિયમને સ્વાભાવિક નિયમજ કહીએ છઇએ.

આ નિયમના બીજા ભાગમાં એનો અપવાદ બતાવ્યો છે. છેલ્લા નિ-

ડવો. એમ કીધાથી કોઈ પ્રસંગે વ્યુત્પત્તિ વિરૂદ્ધ જોડણી થશે ખરી, પણ બધી હરકતો એ વિના દૂર થઈ શકે એવો બીજો રસ્તો નથી. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દને અથવા થોડા અપભ્રંશ શબ્દને તો આ નિયમ લાગતોજ નથી એટલે ઘણી વિરૂદ્ધતા તો નહિ આવે.

૧૦ મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ; પણ ઇકારાંત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો તે ઇને મરજીમાં આવે તો હ્રસ્વ કરીને જોડના સ્વરમાં ય ઉમેરાઈ શકે, અને તેમજ "સ" માં ઈ કે ય મળતો હોય ત્યાં તેને ઠેકાણે "શ" થાય છે;—જેમકે ગાડીવાન, ગાડી ઘોડા; નદીઓ અથવા નદ્યિયો, માશી, પીરસ્યું.

આ નિયમ પણ બહુ લાંબો છે તથાપિ બધી વાત એક સંબંધની છે. પેહેલા ભાગમાં એક સાધારણ નિયમ છે અને બીજા ભાગમાં તેના બે અપવાદ બતાવ્યા છે.

આ નિયમની મતલબ શબ્દના રૂપને દૃઢીભૂત રાખવાની છે. જો એવો નિયમ નહિ બાંધ્યો હોય, તો ઉપલા નિયમને અનુસારે દરેક શબ્દની જોડણી વાદળાની છાયાની પેઠે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જાય. જેમ 'ચૂનો' એ શબ્દમાં ઉ એકવાર દીર્ઘ લખ્યું અને પછી તેના ઉપર વાળો પ્રત્યય આવ્યો એટલે પાછું તેને "ચુનાવાળા" એમ લખવું પડે, કેમકે હવે તો એ કાંઈ બે અક્ષરનો શબ્દ રહ્યો નથી. તેમજ 'ચોપડી' શબ્દમાં ઈ છેલ્લી છે એમ જાણી ને દીર્ઘ લખી, પણ "માં" પ્રત્યય આવ્યો કે તેને હ્રસ્વ કરીને "ચોપડીમાં" એ પ્રમાણે લખવું પડે. ઉપલા નિયમના વિવેચનમાં કહ્યું તે પ્રમાણે બને જોડના અક્ષરને હ્રસ્વ કે દીર્ઘ બોલવા સ્વાભાવિક નથી, અને તેથી કદાપિ ઉચ્ચારમાં "ચુનાવાળો" એમજ બોલાય, તોપણ શબ્દને સદા એક રૂપી રાખવાને સારૂ આવું બંધન રાખવાની જરૂર પડેછે.

તે છતાં સાધારણ ઉચ્ચારણને માન આપી બે અપવાદ કબુલ રાખવા પડ્યા છે. આ નિયમ પ્રમાણે નદી શબ્દમાં મૂળ ઈ દીર્ઘ છે તેથી તેના ઉપર ઓ પ્રત્યય આવ્યા છતાં પણ તેજ કાયમ રાખી નદીઓજ લખાય, અને નદ્યિયો લખે તો ખોટું ગણાય. ઉચ્ચારમાં 'ઈ' બેશક હ્રસ્વ થઈ જાયછે, અને તેની ખાત્રી કરવી હોય તો કવિતા કે જેમાં લખનારાઓ કાને પરખાતા ઉચ્ચારણો ઉપરજ ધ્યાન આપીને લખેછે, તેમાં આપણે જોઈશું તો ઘણે

ઠેકાણે નદિયે, કરિયે, બોલાવિયે, વગેરે જોડણીજ માલમ પડશે. તે છતાં કેટલાએકનો એવો વિચાર છે કે ભાષણની ત્વરાથી ટુંકા થઈ ગએલા રૂપને વ્યાકરણ નિયમે સ્વીકારવા ન જોઇએ, અને એક પક્ષે એ કહેવું ખરૂં છે. પણ જો શબ્દને એક રૂપી રાખનાર આ સરળ નિયમને અપવાદ લગાડવા કબુલ કીધા, તો નદિયો જેવા શબ્દનો આ અપવાદમાં આવવાનો પહેલ વહેલો હક છે. આ અપવાદ અત્રે કબુલ રાખ્યો છે, તોપણ વાંચનમાળામાં તો કદીએ અમલમાં આણ્યો નથી. ખરૂં કહીએ તો એ અપવાદ કાંઈ કબુલ રાખ્યો નથી, પણ કેટલાએક વિદ્વાનો લખેછે તેને ખોટા ન કહેવા એટલોજ આ નિયમનો ઉદ્દેશ જણાય છે. અમારા વિચારમાં તો એ અપવાદ જરૂરનો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં પણ નદી, સ્ત્રી વગેરે શબ્દોના રૂપાખ્યાનમાં કેટલેક ઠેકાણે ઈ -હ્રસ્વ થઈ જાયછે, જૂના ગૂજરાતી લખાણમાં અમે હમેશાં એ પ્રમાણેજ જોડણી કરેલી જોઇએ છઇએ, ઉચ્ચારમાં પણ એવો ફેરફાર સ્પષ્ટ માલમ પડેછે. જો એ અપવાદ કબુલ ન રાખીએ તો જેમ સુધરેલી ભાષાઓમાંછે તેમ ગૂજરાતી કવિતાની જોડણી કદીએ વ્યાકરણ શુદ્ધ થવાની નહિ, વગેરે કારણોથી અમારો મત એ અપવાદની તરફમાંજ પડેછે, અને તે એટલે સુધી કે એ રીતે લખવું તેજ વાજબી ગણાય એવો નિયમ થવો જોઇએ. એમ હોય તો "મરજીમાં આવે" વગેરે જે શકના શબ્દ એમાં મૂક્યા છે તે કહાડી નાંખવા જોઇએ.

તેમજ બીજો અપવાદ એટલો અગત્યનો છે કે નહિ એ શક પડતું છે. તોપણ કમિટીએ તો એને વધારે જોર આપ્યું છે અને એની વિરૂદ્ધ ચાલવાની છૂટ આપી નથી. એ અપવાદ આગળ પાડવાની મતલબ એટલીજ જણાય છે કે સુરત ભરૂચ સિવાય ગૂજરાતના બધા ભાગમાં એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ થાયછે. જો એટલુંજ કારણ હોય તો પહેલો અપવાદ જેના પ્રમાણે કે આખા દેશના લોકો બોલેછે તે જો શક પડતો રાખ્યો, તો આને નિશ્ચય રૂપમાં મૂકવાની કાંઈજ જરૂર નહતી. જો એ અપવાદ પાળવો અવશ્યજ ઠેરવ્યો તો ઉપલો અપવાદ અવશ્ય પાળવો જોઇતો હતોજ. એ ઉપરથી અમે આ અપવાદની વિરૂદ્ધ જતા હોઇએ એમ નથી. અમારી મતલબ ઉપલા અપવાદને જે ગેર ઇનસાફ મળ્યોછે તેનો પક્ષ કરવાની છે, અને જો મૂળ શબ્દના સ્થિર રૂપને છેડવા નહિ એવોજ સિદ્ધાંત હોય તો બીજા અપવાદને દૂર કરવો. બાકી આ બીજા અપવાદનું વળણ પણ સ્વભાવિક નિય-

ડવો. એમ કીધાથી કોઈ પ્રસંગે વ્યુત્પત્તિ વિરૂદ્ધ જોડણી થશે ખરી, પણ બધી હરકતો એ વિના દૂર થઈ શકે એવો બીજો રસ્તો નથી. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દને અથવા થોડા અપભ્રંશ શબ્દને તો આ નિયમ લાગતોજ નથી એટલે ઘણી વિરૂદ્ધતા તો નહિ આવે.

૧૦ મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ; પણ ઇકારાંત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો તે ઇને મરજીમાં આવે તો હ્રસ્વ કરીને જોડના સ્વરમાં ય ઉમેરાઈ શકે, અને તેમજ "સ" માં ઈ કે ય મળતો હોય ત્યાં તેને ઠેકાણે "શ" થાય છે;—જેમકે ગાડીવાન, ગાડી ઘોડા; નદીઓ અથવા નદિયો, માશી, પીરસ્યું.

આ નિયમ પણ બહુ લાંબો છે તથાપિ બધી વાત એક સંબંધની છે. પેહેલા ભાગમાં એક સાધારણ નિયમ છે અને બીજા ભાગમાં તેના બે અપવાદ બતાવ્યા છે.

આ નિયમની મતલબ શબ્દના રૂપને દૃઢીભૂત રાખવાની છે. જો એવો નિયમ નહિ બાંધ્યો હોય, તો ઉપલા નિયમને અનુસારે દરેક શબ્દની જોડણી વાદળાની છાયાની પેઠે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જાય. જેમ 'ચૂનો' એ શબ્દમાં ઉ એકવાર દીર્ઘ લખ્યું અને પછી તેના ઉપર વાળો પ્રત્યય આવ્યો એટલે પાછું તેને "ચુનાવાળો" એમ લખવું પડે, કેમકે હવે તો એ કાંઈ બે અક્ષરનો શબ્દ રહ્યો નથી. તેમજ 'ચોપડી' શબ્દમાં ઈ છેલ્લી છે એમ જાણી ને દીર્ઘ લખી, પણ "માં" પ્રત્યય આવ્યો કે તેને હ્રસ્વ કરીને "ચોપડીમાં" એ પ્રમાણે લખવું પડે. ઉપલા નિયમના વિવેચનમાં કહ્યું તે પ્રમાણે બને જોડના અક્ષરને હ્રસ્વ કે દીર્ઘ બોલવા સ્વાભાવિક નથી, અને તેથી કદાપિ ઉચ્ચારમાં "ચુનાવાળો" એમજ બોલાય, તોપણ શબ્દને સદા એક રૂપી રાખવાને સારૂ આવું બંધન રાખવાની જરૂર પડેછે.

તે છતાં સાધારણ ઉચ્ચારણને માન આપી બે અપવાદ કબુલ રાખવા પડ્યા છે. આ નિયમ પ્રમાણે નદી શબ્દમાં મૂળ ઈ દીર્ઘ છે તેથી તેના ઉપર ઓ પ્રત્યય આવ્યા છતાં પણ તેજ કાયમ રાખી નદીઓજ લખાય, અને નદિયો લખે તો ખોટું ગણાય. ઉચ્ચારમાં 'ઈ' બેશક હ્રસ્વ થઈ જાયછે, અને તેની ખાત્રી કરવી હોય તો કવિતા કે જેમાં લખનારાઓ કાને પરખાતા ઉચ્ચારણો ઉપરજ ધ્યાન આપીને લખેછે, તેમાં આપણે જોઈશું તો ઘણે

ઠેકાણે નદિયે, કરિયે, બોલાવિયે, . વગેરે જોડણીજ માલમ પડશે. તે છતાં કેટલાએકનો એવો વિચાર છે કે ભાપણની ત્વરાથી ટુંકા થઈ ગએલા રૂપને વ્યાકરણ નિયમે સ્વીકારવા ન જોઇએ, અને એક પક્ષે એ કહેવું ખરૂં છે. પણ જો શબ્દને એક રૂપી રાખનાર આ સરળ નિયમને અપવાદ લગાડવા કબુલ કીધા, તો નદિયો જેવા શબ્દનો આ અપવાદમાં આવવાનો પહેલ વહેલો હક છે. આ અપવાદ અત્રે કબુલ રાખ્યો છે, તોપણ વાંચનમાળામાં તો કદીએ અમલમાં આણ્યો નથી. ખરૂં કહીએ તો એ અપવાદ કાંઈ કબુલ રાખ્યો નથી, પણ કેટલાએક વિદ્વાનો લખેછે તેને ખોટા ન કહેવા એટલોજ આ નિયમનો ઉદ્દેશ જણાય છે. અમારા વિચારમાં તો એ અપવાદ જરૂરનો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં પણ નદી, સ્ત્રી વગેરે શબ્દોના રૂપાખ્યાનમાં કેટલેક ઠેકાણે ઈ હ્રસ્વ થઈ જાયછે, જૂના ગૂજરાતી લખાણમાં અમે હમેશાં એ પ્રમાણેજ જોડણી કરેલી જોઇએ છઇએ, ઉચ્ચારમાં પણ એવો ફેરફાર સ્પષ્ટ માલમ પડેછે. જો એ અપવાદ કબુલ ન રાખીએ તો જેમ સુધરેલી ભાષાઓમાંછે તેમ ગૂજરાતી કવિતાની જોડણી કદીએ વ્યાકરણ શુદ્ધ થવાની નહિ, વગેરે કારણોથી અમારો મત એ અપવાદની તરફમાંજ પડેછે, અને તે એટલે સુધી કે એ રીતે લખવું તેજ વાજબી ગણાય એવો નિયમ થવો જોઇએ. એમ હોય તો "મરજીમાં આવે" વગેરે જે શકના શબ્દ એમાં મૂક્યા છે તે કહાડી નાંખવા જોઇએ.

તેમજ બીજો અપવાદ એટલો અગત્યનો છે કે નહિ એ શક પડતું છે. તોપણ કમિટીએ તો એને વધારે જોર આપ્યું છે અને એની વિરૂદ્ધ ચાલવાની છૂટ આપી નથી. એ અપવાદ આગળ પાડવાની મતલબ એટલીજ જણાય છે કે સુરત ભરૂચ સિવાય ગૂજરાતના બધા ભાગમાં એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ થાયછે. જો એટલુંજ કારણ હોય તો પહેલો અપવાદ જેના પ્રમાણે કે આખા દેશના લોકો બોલેછે તે જો શક પડતો રાખ્યો, તો આને નિશ્ચય રૂપમાં મૂકવાની કાંઈજ જરૂર નહતી. જો એ અપવાદ પાળવો અવશ્યજ ઠેરવ્યો તો ઉપલો અપવાદ અવશ્ય પાળવો જોઇતો હતોજ. એ ઉપરથી અમે આ અપવાદની વિરૂદ્ધ જતા હોઇએ એમ નથી. અમારી મતલબ ઉપલા અપવાદને જે ગેર ઇનસાફ મળ્યોછે તેનો પક્ષ કરવાની છે, અને જો મૂળ શબ્દના સ્થિર રૂપને છેડવા નહિ એવોજ સિદ્ધાંત હોય તો બીજા અપવાદને દૂર કરવો. બાકી આ બીજા અપવાદનું વળણ પણ સ્વભાવિક નિય-

મને માન આપવા તરફ છે. ઈ ને ય એ અક્ષરો તાળુસ્થાની હોવાને લીધે એ જે સકારની સાથે ભેળાય છે તેનો ઉચ્ચાર તાળુમાંથી કરવો સરળ પડેછે અને તેથી બેશક વાણીની મધુરતામાં વધારો થાયછે. સુરત ભરૂચ શકારનો છેક અનાદર કરેછે તે છતાં પણ ત્યાંએ આવા યોગમાં કોઈક પ્રસંગે ઝપટના બોલનારથી આ અપવાદ પ્રમાણે બોલી જવાય છે કે; જેમકે બેશી જાઓ, નાશી ગયો.

બૂક કમિટીએ જે જોડણીના નિયમ બાંધ્યા છે તેનું તો અર્થ ગ્રહણ અમે ગયા અંકમાં *પૂરૂં કરી ચૂકયા છઇએ. અમને આશા છે કે એની સહાયતાથી હવે એ નિયમો બરાબર સમજાશે, અને શબ્દોની જોડણી બાબત જે હાલ અંધાધુંની ચાલે છે તેમાં ઘણો ઘટારો થશે; પણ અમને ઘણું અવલોકન કરતાં માલમ પડે છે કે આ નિયમમાં નથી આવી જતા એવા કેટલાએક શબ્દો છે અને તેની જોડણી વિષે જૂદા જૂદા મત ચાલે છે. વાંચનમાળામાં પણ કોઇ ઠેકાણે આ રીતે લખેલું છે અને કોઇ ઠેકાણે બીજી રીતે લખેલું છે. એ ગુંચવણની વેળાએ કયે રસ્તે ચાલવું તે બાબત કશોએ નિયમ મળે નહિ. અમે જાણીએ છઇએ કે એ વિષે કાંઇપણ નિયમ ઠરવા જોઇએ. એ નિયમ ઠરાવવા એ અમારૂં કામ નથી, તોપણ બુક કમિટીને એ બાબત સૂચના દાખલ અમને જે જે નિયમોની ખોટ માલમ પડે છે તેની અમે નીચે ચર્ચા ચલાવીએ છઇએ.

૧. ઘણા શબ્દોમાં જોડાએલો હ સંભળાય છે, અને તે હને શી રીતે લખવો એ બાબત વાંચનમાળામાં જૂદી જૂદી ચાર રીતો જોવામાં આવે છે. કેટલેએક ઠેકાણે એ સમૂળગો કહાડી નાખવામાંજ આવેછે, જેમકે

*અમે જે એ બાબત ચર્ચા ઉઠાવવા માગતા હતા તેમાં તો અમે બિલકુલ નાઉમેદ થયા છઈએ. અમારા અર્થગ્રહણની સામા કોઇએ પૂર્વપક્ષ ઉઠાવ્યો નહિ, અને તેમજ કેળવણીખાતાના કોઇ સંબંધીએ અમારા વિચારને પુષ્ટી આપવાની પણ તસ્દી લીધી નથી. તે છતાં અમને સંતોષ છે કે ટેલર સાહેબ અને કવિ દલપતરામ જેવા બહારના વિદ્વાનોએ અમારા અર્થગ્રહણ વિષે પોતાનો સારો વિચાર અમને પોતાની મેળે જણાવ્યો છે. દાકતર બૂલર સાહેબનું તો અમને આ કામમાં મૂળથીજ ઉત્તેજન છે. તોપણ જે વર્ગના માણસોના ખાસ લાભને સારૂ આ મેહેનત ચાલેછે તેઓએ કાંઈ વધારે ચંચળતા બતાવવી જોઇતી હતી. ગૂ. શા. જુલાઈ ૧૮૭૨ માં

ક. ઘણા અપભ્રંશ શબ્દોમાં હનું કાંઈક ઉચ્ચારણ થતું હોય, તોપણ તેનો લોપ થયોછે એમ સમજી તેને જોડાક્ષરમાં લેવો નહિ.

આ નિયમ ઉપર ટપકે જોતાં તો કેવળ સ્વચ્છંદીજ જણાય છે. પણ વિચાર કરતાં માલમ પડેછે કે છેક એમ નથી. મી. હોપ, જેના નામથી આ વાંચનમાળા ઓળખાય છે, અને જેના સક્ત ઉપરીપણા નીચે લખાએલી છે, તે સાહેબના સમજવામાં કાંઇ એવું આવી ગયું હતું કે ઘણા શબ્દોમાં હકારનું ઊચ્ચારણ થાયછે તે ફક્ત સુરતી લોકોજ કરેછે, અને બીજા ભાગમાં એમ બોલાતું નથી, અને એ ટેવ મુસલમાનોના સહવાસથી સુરતીઓને પડી. એ બાબતનો શેરોએ પોતે પોતાના વ્યાકરણમાં મારી દીધો છે. તે વખતે ગૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસનો શોધ થયો નહોતો, એટલે આવી ભૂલ ચાલી જાય એમાં કાંઈ ઘણું નવાઇ જેવું નથી. બાકી એ વિચાર કેવળ ખોટો છે. મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાનમાં પગલુંએ નહોતું મૂક્યું અને તેનો ધર્મ પણ સ્થાપન નહોતો થયો તે પહેલાં જે પ્રાકૃત ભાષા આ દેશમાં બોલાતી હતી તેમાં નિઃસંશય અહ્મે, તહ્મે વગેરે લખાતું હતું; અને વળી એ હકાર પ્રાકૃત બોલનારાની ગાંઠનો નહોતો, પણ સંસ્કૃતમાંના સ વગેરે કેટલાએક અક્ષરોનો બરાબર ઉત્સર્ગાનુસાર અપભ્રંશ હતો. એ હકાર ગૂજરાતી ભાષાએ કોઇ વખત પણ ત્યાગ કીધો નહોતો એ અમે આવતા અંકમાં બસેંચારસેં વરસના જુના પુસ્તકો ઉપરથી સિદ્ધ કરી આપવાની આશા રાખીએ છઇએ, પણ હાલ તો સવાલ એ છે કે એ શું સુરત સિવાયના બધા ભાગોમાં હનો ઉચ્ચાર નથી થતો? અમે તો જેટલી તપાસ કીધીછે તે ઉપરથી અમારી ખાત્રી થાયછે કે ખેડા અને અમદાવાદમાં પણ એ હકાર એટલાજ જોરથી બોલાય છે, અને "મ્હારો"ને ઠેકાણે "મારો" લખીએ છઇએ ત્યારે "કોને મારૂં" એવો મજાકનો સવાલ પૂછનારા અનેક મળી આવે છે. ફક્ત કાઠિયાવાડમાં હકાર બિલકુલ બોલાતો નથી એ વાત ખરી. કવિ દલપતરામ જે કે મૂળ કાઠિયાવાડના રહેવાસી છે અને જેમને સુરતી ભાષાનો પક્ષ નથી એતો ખુલ્લુજ છે, તે પણ પોતાના બોહોળા અનુભવ ઉપરથી સાચેસાચું કબુલ કરેછે કે સાબરમતીની દક્ષિણે બધે હકાર બોલાય છે, અને તેથી એ મુજબ લખવાની રીત પણ માન્ય કરવી જોઇએ.

હવે જો એ વાત નિઃસંશય છે કે કાઠિયાવાડ સિવાય બધે ગૂજરાતમાં હકાર બોલાય છે તો એ હકારને ન લખવો એ કોઈ રીતે વાજબી ન કહે-

ચાય. વળી કાઠિયાવાડમાં હકારનો કેટલે દરજ્જે લોપ થાય છે તે જાણવું પણ જરૂરનું છે. ત્યાં તો બધાં શબ્દમાંજ એવા હકારનો લોપ થાય છે. કહેવું ની જગોએ 'કેવું', 'પેહેલું'ની જગોએ 'પેલું' વગેરે બોલાય છે. એ રીતે લખવું તો હકારનો કટ્ટામાં કટ્ટો શત્રુ પણ હાલ કબુલ કરશે નહિ.

અર્થાત:—એવા શબ્દમાં હકારને લખવો જોઇએ, અને કદાપિ કાઠિયાવાડ મોટો છે એ એમ જાણીને તથા તેનો ઉચ્ચાર આ વાંચનમાળાના ફેલાવાની સાથે બહુ ફેલાઇ ગયો છે એમ જાણીને એ હકારનો લોપ પણ કબુલ રાખવો જરૂર જણાય તો તેમ કરનારને એ રીતની છુટ આપવી. પણ ખરૂં લખનારને ખોટા કહેવા તો નજ જોઇએ. એ છૂટ આપવાની સાથે પણ તે શબ્દની સંખ્યા મુકરર કરવી જોઇએ, કેમકે બધેજ કાઠિયાવાડી હને ઉડાવી દે છે તેમ કરવું તો હાલ કોઇ પણ વાજબી નહિ કહે.

ख. એવા હકારની જોડે ડકાર આવ્યો હોય તો હ કહાડી નાંખીને ડનો ઢ કરવો:—જેમકે કાઢવું, વઢવું, વગેરે.

આ ઢબ પણ કઠિયાવાડીજ છે. કાઠિયાવાડમાં એ પ્રમાણેજ બોલાય છે, પણ ગૂજરાતના બીજા બધા ભાગમાં કોઈ એમ બોલતું નથી. "મોઢું" નથી બોલાતું, પણ 'મોહોડું'. અમને લાગે છે કે હકાર તો જોડવો જેમ એમ આગમથીજ ઠેરવી મૂકેલું. હકાર કહાડી નાંખતાં તો અર્થનો હાની તે. થઈ જવા લાગ્યો, અને બીજી રીતીઓએ પણ મન માનતી જોડણી વગર શકી નહિ, વગેરે કારણોથી આ કાઠિયાવાડી જોડણી કબુલ કરવા કારણથી હશે. મુખડું એ શબ્દ ઉપરથી મુહડું, અને તે ઉપરથી મોહડું થઈ રસ્તો તે પ્રમાણે બોલાય છે, તે છતાં ઢઢાને ખોળવા જવું એ ઢઢાનક સાધન કઢંગું છે. આવેલી

માટે આ નિયમ ઉપર પણ અમારો વિચાર તો પાછળ કહ્યું તે બીજાનું

ग. घ. હકારની પેહેલાના અક્ષરનો સ્વર કહાડી લઇને ૧ધાથી ત્યાં રેહેવા દઇને હકાર ઉપર તે સ્વર લખવો:—જેમકે, શહેર, કારલો વગેરે. ની.

આ બંને રીતીની જોડણી વાપરવામાં કાંઇક વાચનમાળામાં ફેર તે, ખરો, તોપણ તે ભેદ બરાબર પ્રથકરણમાં આવી શકતો નથી. તેથી અમે વિકલ્પરૂપ નિયમ એકજ ઘડી કહાડ્યો છે.

આ બંને રીતીઓ ખરૂં જોઇએ તો ઉચ્ચારની વિરૂદ્ધ છે. શહેર નથી

બોલાતું, પણ શેહ્‌ર બોલાય છે. તેમજ વાહ્‌લો નહિ વાહ્‌લો. શહેર શબ્દ ફારસી શહર ઉપરથી અને વાહાલો સંસ્કૃત વલ્લભ ઉપરથી નીકળ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષાઓની એક ખુબી છે કે શબ્દોને બગાડી તો નાંખે છે, પણ તેના માપમાં કવચિતજ ફેર પડવા દે છે; જેમકે દંતના અનુસ્વારનો થડકારો કહાડી નાંખ્યો તો તેના બદલામાં પાછલા સ્વરને દીર્ઘ કરીને દાંત શબ્દની માત્રા ત્રણની ત્રણજ રાખી. આજ શ્રુતિશુદ્ધપણાને અનુસરી ગૂજરાતી ભાષા શહર અને વલ્લભ શબ્દની માત્રાઓ છે તેટલીજ કાયમ રાખીને શેહ્‌ર અને વાહ્‌લો એવાં ઉચ્ચારણ ચલાવે છે.

શહેર ને વાહાલો લખવા કરતાં તો કાઠિયાવાડી રીતે શેર અને વાલો લખાય તે ગૂજરાતી ભાષાના સ્વભાવને વધારે અનુકુળ છે. કોઇ પણ કવિએ શહેરની ચાર માત્રા અને વાહાલાની છ કે ગમે તો પાંચ પણ ગણી હોય એમ અમને કોઇ બતાવી આપે તો અમે અમારો વાદ છોડી દેવાને કબુલ છઇએ. આ નિયમો જાણીને તેને અનુસરતી જોડણી લખવાને સારૂજ
કવિતા લખી હોય તેની વાત અલબત્ત જૂદી છે, પણ અમે તો સ્વા-
વળી ...ક વલણની વાત કરીએ છઇએ. અમે પાછળ એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે
વગેરે ...તી કવિતાની જોડણી વ્યાકરણશુદ્ધ કરવાને અર્થે જરૂરનું છે કે એ
ગૂજરાતી...ા વ્યાકરણ નિયમોજ સ્વભાવિક હોવા જોઇએ, અને એ તરફ જોતાં
અંકમાં ત્રિમ જોડણીઓ ઉભી કરવી એ કવિતા વર્ગપર અન્યાય અને તેને
આશા રાંવવાની ફરજ પાડવા બરાબર છે. એવા નિયમો બાંધીને કોઈ દિવસ
વાચના ...રાતી કવિતાની જોડણી શુદ્ધ રાખવાની આશા રાખવી નહિ.
...છે તે? અમે આ બંને રીતિઓને બિલકુલ પસંદ કરી શકતા નથી.

...કાર. **જે અક્ષરની પછી હકાર સંભળાતો હોય તે અક્ષરની સાથેજ**
...એ ...ી **દવો.**

...ળી આ રીત બોડીના વખતમાં કેટલાએક શબ્દોમાં ચાલવા માંડી હતી,
...રી. નર્મદાશંકરે તો એને સર્વત્ર વાસ આપ્યો છે. આ રીતથી એ કવિ
સુરતીના શબ્દનું માપ બરાબર પોતાની જોડણીમાં કાયમ રાખી શકેછે,
તુમને એજ એ રીતની મોટી ભલામણ છે. બાકી ખરા ઉચ્ચાર પ્રમાણેની
...તો એ પણ જોડણી નથી. ઉપલી બધી રીતિઓ કરતાં એ રીત ઉચ્ચારને
વધારે અનુસરતી છે એ ખરૂં, પણ બારીકાઇથી જોઇએછઈએ, તો માલમ
પડે છે કે એમાં પણ કાંઇ કસર છે. જે અક્ષરની સાથે નર્મદાશંકર હકાર

જોડે છે તેમાં હ તેની જોડે જોડાએલો નથી, પણ ઉચ્ચારમાં તો તે અક્ષર પછી હલંત રૂપે સાંભળવામાં આવે છે; જેમકે મ્હારો એમાં મ વ્યંજનની પછી હ હોય એમ નથી પણ "મા" સ્વરયુક્ત અક્ષર પછી હ સંભળાય છે. તેમજ ત્હમે એમાં હ તકારની જોડે જોડાએલો નથી. તેની પાછળ હ આવે છે અથવા એક રીતે કહીએ તો એ હ મની સાથે તો જોડાએલો છે ખરો.

આ રીતિમાં બીજું એક દૂષણ એ છે કે કોઈ વખત એને અનુસરતાં અતિ વિપરીત અને સાધારણ અક્કલથી પણ ઉલટી જોડણીઓ કરવી પડેછે. નર્મદાશંકરના લખાણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઞ્હમે ઞ્હેને ઞ્હાં વગેરે અજબ જોડણી જોવામાં આવે છે જે જોઇને પંડિતો ખડ ખડ હસે છે. વ્યંજનની સાથે તો વ્યંજન આવે ત્યારે જોડાક્ષર થાય, પણ સ્વરની સાથે વ્યંજન આવીને જોડાક્ષર થાય એ તો બધા વ્યાકરણ ઉપર પાણી ફેરવ્યા સરખું છે. અમે એમ નથી ધારતા કે કવિ નર્મદાશંકરના અજાણમાં આ ભૂલ જતી હોય, પણ પોતે જે નિયમ કહાડ્યો તેને ગમે તે પ્રકારે પણ વળગી રહેવું. અને સર્વદા શાસ્ત્રીય બંધનમાંજ ન દબાઈ રહેવું એવા વિચારથી આ પ્રમાણે વિપરીત જોડણી ચલાવતા હશે. ગમે તે હો, પણ આ દૂષણ ભરેલી રીતતો નજ કબુલ રાખી શકાય, અને અમને લાગે છે કે એમ પરિણામથી ભડકીનેજ વાંચનમાળામાંથી હકાર જોડવાનોજ વિચાર તે- કહાડ્યો હશે. વગર

ચ. હકારને તેની પછીના અક્ષર સાથે જોડી દેવો અ ારણથી **ઉમેરીને લખવો.** ઈ રસ્તો

સાધન

આ રીતનો પહેલો ભાગ બધા કરતાં વધારે પસંદ કરવા જો આવેલી છે. એ રીત બોર્ડના વખતમાં ચાલતી, અને 'ગૂર્જરી ગદ્યના પિતા'પીતાંબરદાસ ગિરધરભાઈની પ્રસાદી જણાય છે. એ જોડણી ઉચ્ચારણ ધારીથી કરીને આબેહુબ મળતી છે. કદાપિ કોઇ એવો વાદ ઉઠાવી શકે ખરેકાર- બ્રહ્મ શબ્દમાં જેવો હનો સંપૂર્ણ ઉચ્ચાર છે તેવો તહ્મેમાં નથી. એ વની. ખરી કે નાનો, મોટો, મારો વગેરે ઘણા શબ્દમાં છેલ્લો અક્ષર જોડાએ, બોલાય છે ખરો પણ સંસ્કૃત જોડાક્ષરના જેવો થડકારો આપતો નથી. એ કારણથીજ કદાપિ હકારને સમૂળગોજ ટાળવાનો વિચાર નીકળ્યો હશે. પણ ખરી વાતતો એ છે કે સઘળા પ્રાકૃત જોડાક્ષરમાં થડકારો થતોજ નથી. "રહ્યો" એમાં આપણે હને ય જોડીએ છીએ. માટે શું "બાહ્ય" શબ્દમાં

જેવો થડકારો થાયછે તેવો એમાં સંભળાય છે? ચર્ય શબ્દમાં અને કર્યોદ એમાં રેફના ઉચ્ચાર બેશક જૂદાજ છે. ટુંકામાં જોડાક્ષર બે તરેહના થાય છે:—એક સંસ્કૃતમાંથી આવેલા, અને બીજા પ્રાકૃતમાં ઉત્પન્ન થએલા. તેમાં સંસ્કૃત જોડાક્ષર થડકાતા બોલાય છે, અને પ્રાકૃત ઘણું કરીને થડકાતા નથી. માટે જો હકાર જોડાયા છતાં થડકાતો બોલાતો નથી માટે તેને જોડવો નહી એ તકરાર બિલકુલ રદ થાયછે.

આ રીતમાં બીજો વાંધો એ છે ખરો કે હની સાથે બીજા અક્ષર જોડવાની લેખન ક્રિયા બહુજ અઘરી છે, અને તેથી ઝપટના લખનારથી એ રીત કદાપિ અમલમાં આણી શકાયઁ નહિ.

અ ઉમેરીને લખવાની રીત ફક્ત જોડાક્ષરની ખટપટ દૂર કરવાને અર્થેજ છે. ઘણા શબ્દોમાં તો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે એ હલંતજ છે, અને કદાપિ તેમ ન હોય તોપણ હાલ ઉચ્ચારમાં સ્વર રહીત છે, એટલે ફક્ત લખવાની આળસને લીધેજ ઉચ્ચાર ફેરવવો, શબ્દનું માપ ફેરવવું, અને ચાલતી રૂઢીઓથી ઉલટા જવું એ અમને ઠીક લાગતું નથી.

વળી ૧. माटे अमे बधी वातनो विचार करतां ज्यां [illegible] हका
વગેરે उच्चारण संभळातुं होय सां ते हकारनी साथे पछीनो अक्षर
ગુજરાતી देवो, अथवा हने छूटो लखीने खोडवो, अथवा सौथी
અંકમાં
આશા રા सारुं ने सरळ एके ह कहाडी नांखीने ते ठेकाणे “ए-
વાયના જ્ઞी” कहाडवी. ए रीतने सर्वोत्तम रीत गणीये छइए;
કીધીછે તેરૂહતાછ, મેહ્‌તાજી, અથવા મે’તાજી.
એ હકાર
લખીએ

शिक्षणशास्त्रनी जरूर.

મણી ર
ખરી. બધાં કામ કરવામાં થોડી ઘણી શાસ્ત્ર અને કળા એ બંનેની જરૂર છે. સુરતી પણ કામ સારૂં અને સહેલથી કરવાની રીતિઓનું જે અનુભવજ્ઞાન તેને કળા કહે છે. માણસ જ્યારે કોઈ પણ કામ કરવા માંડેછે ત્યારે તેને ધીમે ધીમે તે કરવાની સહેલી અને સારી યુક્તિઓ માલમ પડતી જાયછે; વધારે અનુભવથી એવી યુક્તિઓમાં કંઈ કંઈ ખામી છે તે જણાતી જાય છે; અને આખરે ઘણું કરીને માહેલ તેના મનમાં તે કામ કરવાના નિયમો એવા

મુકરર થઈ જાય છે કે તે પ્રમાણે તે પોતાનું કામ સંચાની માફક ઝપટથી કર્યાં જાયછે. પેલા માણસે આટલી મહેનતથી સંપાદન કરેલા નિયમો બીજો માણસ શીખે છે, અને તે માણસ પાછો પોતાના અનુભવથી તેમાં સુધારો કરતો જાય છે. એ મુજબ ઘણા બુદ્ધિમાન માણસોથી સુધારો વધારો પામીને નિયમો સિદ્ધ થઈ રહે છે તે કળાને નામે ઓળખાય છે, અને તે નિયમો જાણવા તથા અનુભવથી તેને વાપરી જાણવા એ તે ધંધામાં પ્રથમ અવસ્યનું કામ થઈ પડે છે. સુથાર, લુવાર, સોની, કડિઆ વગેરે લોકોને પોતાનો ધંધો કરવા માંડ્યા અગાઉ તે કળાના જાણનારાને ત્યાં રહીને તે કળા શાંખવી પડે છે.

શું હવા વગેરેના હજારો કારણથી તેમાં જે વિઘ્ન આવી પડેછે તેનાં કારણ તે કદી પણ સમજવાનો? એજ પ્રકારે સઘળી કળાનું છે. શાસ્ત્ર જાણ્યા વિના માત્ર કળાનો અનુભવ અંધારામાં અથડાવા જેવો છે.

માટે આપણે પ્રથમ કહ્યું હતું તેમ સઘળા ધંધામાં કળા અને શાસ્ત્ર એ બંનેની જરૂર છે. સુથાર, કડિઆના કામનાં પણ શાસ્ત્ર છે, અને તે કળા ઘણા મહાવરાથીજ શીખાય છે. ત્યારે માણસના મન જેવી વસ્તુને કેળવવી એમાં કાંઇ કળા કે શાસ્ત્રની જરૂર નથી એમ ઘણા લોકો સમજે છે એ નવાઈ જેવું નથી? પણ એમજ છે. ઘણા લોકો એમજ જાણે છે કે છોકરાં ભણવવા એમાં તે શું? ફક્ત મહેતાજીએ થોડું ભણવું જોઇએ, અને પછી પોતાને આવડતું હોય તે છોકરાના મનમાં ભરવું એમાં તે શું ભારે કામ છે? તેઓના સ્વપનામાં પણ એવો વિચાર નથી આવતો કે ભણાવવામાં તે કાંઇ શાસ્ત્ર કે કળા રહી હશે. તેઓનું એવું અજ્ઞાન છે કે તેઓ કબુલ કરશે કે ખેતર ખેડવામાં ઘણા અનુભવ અને જ્ઞાનની જરૂર છે, પણ પોતાના છોકરાના મનની ખેતી કરનારને એ કામનો અનુભવ કે જ્ઞાન છે કે નહિ તેની જરાપણ દરકાર રાખતા નથી. તેઓ પોતાના ઘરમાં વાસણ ઘસનારા નોકરને રાખતી વખત પણ પ્રથમ તપાસ કરશે કે તેણે તે કામ કોઇ ઠેકાણે કીધુંછે કે નહિ; પણ મેહેતાજીને શિક્ષણકળા અને શાસ્ત્ર આવડે છે કે નહિ એ પૂછવું તેને હસવા જેવું લાગે છે. લોકો તેમ ઘણા મહેતાજીઓ પણ એ બાબત એવીજ ભૂલ કરેછે. તેઓ પણ એમજ સમજે છે કે આપણામાં વિદ્યા છે તો છોકરાને ભણાવતાં કેમ નહિ આવડે? નિશાળથી તરત ઉઠેલો છોકરો પોતાના મનમાં એમ સમજે છે કે હું પ્રથમના મહાવરા વગર કારકુન, દલાલ, સુથાર કે સોનીનું કામ તો નહિ કરી શકું, પણ જો મને એક નિશાળ સોંપેનો તેનું કામ હું ધમધોક્કારે ચલાવું. તેને એમ કહીએ કે શી રીતે ભણાવવું તે તારે જાણવું જોઇએ એટલુંજ નહિ, પણ તે પ્રમાણે શીખવવાના કામનો કોઈ કાએલ ગુરૂના હાથ હેઠે મહાવરો કરવો જોઇએ, તો તેને બહુજ નવાઈ જેવું લાગશે, અને બેશક હસીને આપણા સામું ટકટક તે જોયા કરશે. પણ એ મોટી ભૂલ છે. એમ જેઓ સમજે છે તેઓ પોતાનો ધંધો પોતાની મેળેજ હજામ કરતાં પણ હલકો ગણે છે, કેમકે હજામના છોકરાથી પણ કેટલી રીતે હાથ ફેરવ્યા વિના પોતાનો ધંધો થઈ શકનો નથી. આપણે

પાછળ મહેતાજીના મહત્વ વિષે કહ્યું હતું, પણ જ્યાં પોતેજ પોતાના કામનો આવો હલકો વિચાર રાખે, એ કામને અનુસરતા ગુણો મેળવવાની કાળજી રાખે નહિ, અને એ ગુણો વિના અવશ્યેજ પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકે નહિજ, ત્યાં પછી બીજા લોકો તેને હલકો ગણે એમાં શી નવાઈ?

માટે મહેતાજીનું કામ કેવું છે, જે વસ્તુને કેળવણી આપવી છે તે એટલે મન એ કેવી વસ્તુ છે, તે શી રીતે કેળવી શકાય છે, કેળવણી એટલે શું, કેળવણી આપનારમાં કેવા કેવા ગુણ જોઇએ, તે કેવી રીતે વર્તે તો પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકે વગેરે બાબતનું સવિસ્તર વર્ણન હવેથી અત્રે આપવાનો વિચાર કર્યો છે. ટુંકામાં કહીએ તો શિક્ષણકળા અને શિક્ષણ શાસ્ત્રના વિષયો ઘણું કરીને દરેક આંકમાં આવશે, કેમકે અમે સમજીએ છીએ કે એ બાબત લખવું એ આ ચોપાનીઆનો મુખ્ય ધર્મ છે.

निशाळनो वखत.

જમવાની રજા આપેછે, અને પછીથી પાછલે પહોરે નિશાળ ભરેછે તે દીવા થાય ત્યારે બંધ કરેછે. એટલો બધો વખત ભણવામાંજ જાયછે એમ અમે કહેતા નથી, પણ કૂમળાં છોકરાંઓને એટલો વખત નિશાળમાં ગોંધાઇ રહેવું એતો અવશ્યજ છે. છ કલાક કામ કરવાને તો સઘળા મહેતાજી બંધાયલાજ છે.

હવે સવાલ એ છે કે સઘળી ઉમરના છોકરાઓને છ કલાક ભણાવવા એમાં આગળ જતાં લાભ થાયછે કે નુકશાન? આપણા સાધારણ લોકો તો બેશક એમાં લાભજ સમજે છે, અને તેમનું ચાલે તો બાર કલાક સુધી પણ પાંચ વરસના છોકરાને ચોપડી ને સ્લેટ પેન લઇને બેસાડી મૂકે. કેટલાએક તો નહીં ભણે તો એ એટલો વખત મસ્તી કરતો રહ્યો એમ સમજી નિશાળમાં ગોંધી મૂકાવવા ચાહેછે. પણ કોઇ કેળવાએલો માણસ તો બેશક આવા વિચારમાં પોતાનું અનુમત નહિજ આપે. આ વિચાર કેળવણીના મૂળતત્વથીજ તદન ઉલટો છે. રમવું એતો બાળકનું મુખ્ય કામજ છે, અને એ સમાન કેટલીએક ઉમર સુધી તો બીજી કેળવણીજ નથી. રમવાથી એનું શરીર કસાઇને વૃદ્ધિ પામેછે, મન પ્રફુલ્લિત અને સુદૃઢ થાયછે, અને એની અવલોકન શક્તિ પોતાની મેળેજ કેળવાઇને અગત્યનું જ્ઞાન ભેળું કરેછે. પરમેશ્વરે બાળકોમાં જે રમવાનો સ્વભાવ મૂક્યોછે, અને જે મૂર્ખ માબાપોના તથા મહેતાજીના ગમે તેટલા દાબથી પણ દાબ્યો રહેતો નથી, તે સ્વભાવ પરમેશ્વરે બહુજ વિચાર કરીને મૂક્યોછે, છોકરાની રમત લઇ લીધાથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ નથી. શરીરને નુકશાન થાયછે તે તો ખુલ્લુંજછે, પણ જે લોકો એમ સમજતા હોય કે એથી મન સારૂ થાયછે તો તે પણ મોટી ભૂલછે. એનું મન ઘણુંજ નબળું થઇ જાયછે, અને આગળ જતાં તે છોકરો મૂર્ખજ નીવડે છે. એથી ઉલટું-જો એ વખતે શરીરને ઘટતી રમતથી પ્રફુલ્લિત થવા દીધું હોય તો તેની સાથે મનની શક્તિઓ પણ પ્રફુલ્લિત થતી જાયછે, અને આગળ જતાં જ્યારે અભ્યાસપર મંડશે ત્યારે એનું મન શરીરના જેવુંજ સુદૃઢ માલમ પડશે. માટે બાળકને રમવા ન દેવાં એવી સમજ તો ગાંડીજ છે, અને રમતના ફાયદા એટલા ખુલ્લાછે કે કોઇ પણ એને તદન બંધ કરવાનો તો મત નહિજ આપે. ખરેખરી તકરારતો કેટલોક વખત રમવા દેવા, અને કેટલો વખત ભણાવવાં એ બાબતમાં આવી પડેછે, ભણાવવું ક્યારે શરૂ કરવું એ પણ એક ભારે તકરારની વાત

છે. કેટલાએકનો વિચાર એવોછે કે આઠ દશની ઉમર પછીજ ભણાવવાનું શરૂ કરવું. અમે તો ધારીએ છઇએ કે આટલી બધી ઉમર સુધી બિલકુલ વિદ્યાભ્યાસથી બાળકને દુર રાખવાની કાંઇ જરૂર નથી, પણ બેશક એટલી ઉમર સુધી અભ્યાસ કરતાં રમતનો વખત વધારે તો જોઇએજ. બીજા શબ્દમાં બોલીએ તો એટલી ઉમર સુધી મનની કેળવણી કરતાં તનની કેળવણી ઉપર વધારે લક્ષ આપવું જરૂર છે. માટે અમે બેશક એમ કહીએ છઇએ કે આઠ વરસની અંદરના છોકરાને છ કલાક નિશાળમાં ગોંધી મૂકવા, સ્વભાવથીજ હરવા ફરવા ને ટમટમી રહેલા નાનાં અવયવોને જોગીની પેઠે આસનવાળી બેસાડી મૂકવા, એક મિનિટમાં હજારો વિષય ઉપર ભમરાની પેઠે ભમનારા ચપળ મનને મૂર્ખ શિક્ષકની કુથળી ઉપર જડી મૂકવાં, એ ઘણુંજ નિર્દય, અસ્વભાવિક, બેવકુફી ભરેલું, તથા પરિણામે બેહદ નુકશાન કરનાર છે. એ કરતાં તો છોકરાને એટલી ઉમર સુધી બિલકુલ છુટો રમવા દેવો એ વધારે સારૂં છે. હાલના સમયના જુવાનીઆ શરીરે માયકાંકલા, ઘડીઘડીમાં તબીયત બગડી જતાં વાર ન લાગે એવા, મહેનતના કાયર, અને ઉત્સાહ તથા દમ વિનાના ઘણા દેખાય છે તેનું એક કારણ આજ છે. ઘરડાઓ વધારે સુદૃઢ, જુસ્સાવાળા, અને મહેનતુ દીઠામાં આવેછે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓના વખતમાં નાનપણમાં ભણાવવાની આટલી લાહે ન હોવાથી તેઓ સ્વચ્છંદ રીતે બારતેર વરસ સુધી ખેલતા, કસરતબાજી કરતા અને કુદરતના ખરા કાયદા પ્રમાણે તનને તથા મનને લાયક કેળવણી આપતા હતા. હાલ વિદ્યાનો વધારો ઘણોજ થયોછે એ વાત ખરી છે, પણ તેની સાથે અંગબળ, ઉત્સાહ, અને આનંદી સ્વભાવ જે વડેજ ઘણું કરીને સંસારનાં બધાં કાર્ય થાયછે તે ક્ષિણ થવાથી એ વિદ્યાનો વધારો કેટલે દરજ્જે સંતોષ પામવા જોગછે એ શક પડતું છે.

માટે અમે ધારીએ છઇએ કે બાળકો ઉપર જે અસ્વાભાવિક વેઠ નાંખવામાં આવીછે તે ટાળવાના કાંઈ ઉપાય કામે લગાડવાની ઘણીજ જરૂર છે. પણ એકે ઉપાય બરાબર કામે લાગે એમ જણાતું નથી. એના બે રસ્તાછે; એક તો આઠ વર્ષની અંદર છોકરાને નિશાળમાં મૂકવાજ નહિ. અથવા તો ઉત્તમ માર્ગએ છે કે નિશાળનો વખત સરકારે ઓછો કરવો. પેહેલો ઉપાય સરકારના હાથમાં નથી. નવા ધોરણ બાંધનારનો ઇરાદો તો આઠવર્ષ પછી છોકરા નિશાળે આવે એવોજછે, પણ હાલ લોકોમાં વિદ્યાનો શોખ એટલો

વધ્યોછે અથવા બીજા ધંધા ભાગવાથી વિદ્યાનો ઉપયોગ એટલો માલમ પડ્યો છે કે છ સાત વર્ષના છોકરાને નિશાળે મૂકવા એ એક સાધારણ રિવાજ થઈ પડ્યો છે. મોટા મોટા ગામમાં અને મુત્સદ્દી લોકોમાં તો એમ થાયજ છે, અને હાલનો સમય જોતાં એમ કરવાની જરૂર પણ છે. ભણવાનું એટલું બધું છે અને નોકરી મેળવવી એટલી અઘરી છે કે હાલ પહેલાંની પેઠે છોકરાને બિલકુલ રમવા દેવો એતો તેઓને બોજી શકે એવુંજ નથી. સિવિલ સર્વિસ તરફ નજર તો થોડાંજ માબાપ રાખતાં હશે, પણ જો રાખતાં હોય તો તેને તો પાંચ વરસથી છોકરાને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માંડ્યા વિના છૂટકોજ નથી. એકવીસ વરસની ઉપર તે પરીક્ષાની વખતે એક દીવસ થઈ ગયો કે થઈ રહ્યું, બ્રાહ્મણના જનોઈકાળ જવા કરતાં પણ વધારે સખ્ત પરિણામ. તેનો તો કાંઈ પણ ઉપાય શાસ્ત્રમાંથી નિકળે, પણ આનો એકે ઉપાય નથી.

ત્યારે આઠ વરસની અંદર લોકો તો છોકરાને નિશાળે મોકલવાનાજ, અને તેમ કરવાની તેમને જરૂર પણ છે. હવે ઉપાય એકજ રહ્યો કે નિશાળનો વખત ઓછો કરવો. આ ઉપાય અમે ઉત્તમ કહ્યો છે તેનું કારણ એ કે અમે એમ માનીએ છઇએ કે આઠ વરસ સુધી છોકરાને કાંઈ પણ કેળવણી ન આપવી એ ખોટુંછે. સારી પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષના છોકરાને પણ કેળવણી આપવી શરૂ કરી શકાય છે. એક અનુભવિ પદ્ધતિકાર કહેછે કે છોકરાની કેળવણી તે જન્મે છે ત્યાંથીજ શરૂ થાયછે, અને એ વાત ખરીજ છે. પણ એ વખતે શિક્ષકમાં ઘણુંજ ડહાપણ, ચાતુર્ય અને ઉત્તમ પદ્ધતિનું અનુભવ સિદ્ધ પાકું જ્ઞાન જોઇએ છઈએ. બાળ કેળવણી કદી પણ મન માનતી રીતે સાધારણ શિક્ષકથી આપી શકાવાની નહિ. માબાપ જો જાતેજ ચતુર શિક્ષક હોય તો તેના જેવું બીજા કોઇથી પણ એ કામ થઈ શકે નહિ. બાપને તો ઘણું કરીને એટલો અવકાશ ભાગ્યેજ હોય, અને તેથી એ કામ ખરેખરૂં માના હવાલાનું દુનિયામાં ગણાય છે. પણ આપણા દેશમાં જ્યાં સ્ત્રી કેળવણી હજી માત્ર નામ ગણાવાનીજ છે, અને જ્યાં સ્ત્રીઓ ખાવા પીવાની તથા લૂગડાં ઘરેણાં શિવાયની બીજી કોઈ પણ વાત કરી શકતી નથી, ત્યાં એવી માતાઓની આશા રાખવી એતો રણમાં ગંગાની લહેર ખોળ્યા જેવું છે. માટે જે થાય તે તો નિશાળથીજ થવાનું. માટે આવી આવીને સવાલ તો એજ રહેછે કે નિશાળનો વખત ઓછો કર્યો હોય તો ફાયદો કે ગેરફાયદો?

ઉપલા સવાલનો પણ નિકાલ કરવો કાંઈ સહેલ નથી. પ્રથમ તો જો સરકાર એમ કરે તો લોકોને પસંદ નહિ પડવાનું. તેઓ તો સાધારણ રીતે એમ સમજે છે કે છોકરૂં જેમ થોડું રમે અને ઘણું ભણે તેમ સારૂં. તેથી જો નિશાળનો વખત ત્રણ કે ચાર કલાક કરીએ તો સરકારી નિશાળોને છોડી તેઓ છોકરાંને ગામઠી નિશાળોમાં ભરે એવી દહેસત વાજબી રીતે રાખી શકાય. બીજું, ખરી પદ્ધતિતો એમ કહેછે કે નાનાં છોકરાંને દહાડામાં ત્રણ ચાર કલાકજ તજવીજથી ભણાવ્યાં હોય તો તેઓ હમણાના કરતાં શરીરે વધારે સુઘડ થાય એટલુંજ નહિ, પણ તેઓના મનની શક્તિ વધારે પ્રફુલ્લિત થાય, અને વધારે જ્ઞાન પણ રમુજની સાથે આપી શકાય. હાલની રીતથી જે તેઓના મન જડ થઈ જાય છે તે ન થતાં તેઓના મનનું સામર્થ્ય દિનપર દિન શરીરની સાથે વધતુંજ જાય. જો હાલના કેળવણી ખાતાથી આ પ્રમાણે કરી બતાવાનું હોય તો તો પરિણામે અમે ધારીએ છઇએ કે છોકરાની સંખ્યામાં ઘટાડો ન થાય, અને બેલાશક નિશાળનો વખત ઓછો કરી શકાય. પણ એમ થવું અઘરૂં છે. હાલ ગૂજરાતી નિશાળોમાં પદ્ધતિનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવનારા થોડા છે, અને તેમાંના પણ થોડાજ તે ઉપર ધ્યાન આપે છે. તેમાં વિશેષે કરીને જે આસિસ્ટંટોના હાથમાં એ નાની ઉમરના છોકરાઓ આવી પડેછે તે તો એવા અજ્ઞાન, પદ્ધતિ રહીત, અને બેદરકાર માણસો છે કે તેઓ તરફથી કાંઈ પણ એવી આશા રાખવી એ મુશ્કેલ છે. તેઓને કોઇ ઠેકાણે એક, કોઈ ઠેકાણે બે, અને ઘણામાં ઘણા સાત આઠ રૂપીઆ દરમહીને મળે છે. એ ઉપરથીજ એવા માણસોની કેળવણી તથા લાયકીનો સહેજ વિચાર બાંધી શકાશે. તેઓ તો ઘણામાં ઘણું ગોખણ કરાવી શકે અને એ ગોખણથીજ અમે ઉપર કહ્યું તેવો બાળકેળવણીનો માઠો પરિણામ થયો છે. એ માણસોની જગા ઉપર ઊંચી પંક્તિના એટલે સારૂં પદ્ધતિ જ્ઞાન ધરાવનારા માણસો એકદમ આણવા એ પણ અશક્ય છે. પ્રથમ તો મોટી હરકત પૈસાની છે. હાલ જે ખરચ થાયછે તેના કરતાં ઘણોજ વધારે ખરચ કર્યા સિવાય કદી પણ સારા બાળશિક્ષકો મળવાના નહિ. ટુંકામાં કહીએ તો બાળ કેળવણીના હાલ નિશાળોમાં બિલકુલ સાધનો નથી, અને ત્યાં સુધી એ વખત ઓછો કરવો એ નહિ કરવા જેવુંજ છે. ફક્ત ફાયદો એટલો ખરો કે છોકરાઓને બંધીખાનું થોડું ભોગવવું પડે, પણ તેની સાથે એ પણ દહેસત રાખવાની

છે ખરી કે એમ થએથી તેઓ પેલા ચાબખો લઇને બેસનાર ગામઠી મ-હેતાજીના ધૂળને ઢગલે ભરેલા ભયંકર બંધીખાનામાં જઇને ન પડે.

અમે પ્રથમ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે અત્રે નિશાળનો વખત ઓછો કરવાની જરૂર, અને તેને નડતી અડચણો, વિષે બોલી ચૂક્યા છઇએ, અને અમે વિચારવંત દેશ હિતેચ્છુઓને તથા કેળવણી ખાતાને એ વિષે ખૂબ વિચાર કરવાની ઘણા આર્જવથી વિનંતિ કરીએ છઇએ. એ વિષય બહુજ અગત્યનો છે, અને એના ઉપર આવતા જમાનાનું એટલે આ પ્રાંતનું ભવિષ્ય આધાર રાખે છે. કાંઈ પણ ઘટિત ઉપાય કાઢવાની બહુજ જરૂર છે. અમે ઉપર તો એકે ઉપાય બતાવ્યો નથી, પણ ઉલટું કાંઈ પણ કરવા જતાં કેવી કેવી અડચણો નડેછે તેજ બતાવ્યું છે. એમ કરવાનું અમારૂં કારણ એટલુંજ છે કે એકે ઉપાય રામબાણ છે એમ અમે છાતી ઠોકીને કહી શકતા નથી, તોપણ આ પ્રમાણે થોડોએક ઇસારો કરવાની રજા લઈએ છઇએ. અમને લાગેછે કે હવે સારા પાયા ઉપર (Infant schools) બાળ નિશાળો કહાડવાનો વખત આવ્યો છે. એનો ખરચ બેશક સાધારણ નિશાળો કરતાં વધારે થવાનો, અને તેમ થયા વિના એનો કાંઈ લાભ પણ નથી. એવી નિશાળો સવારમાં બે કલાક અને પાછલે પહોરે બે કલાક કામ કરે, અને તેમાં પણ વચમાં કેટલો એક વખત રમવાનો આપ્યો હોય તો કાંઈ હરકત નથી. એના ધોરણો જૂદાજ પ્રકારનાં હોવાં જોઇએ. એમાં શિખવવાની પદ્ધતિ પણ જૂદીજ તરેહની રાખવી જોઇએ, અને શિક્ષકો ઘણાજ સરસ એટલે ભણેલાજ એમ નહિ પણ પદ્ધતિના જાણ અને અનુભવે તથા સ્વભાવે ચતુર એવા રાખવા જોઇએ. આવી નમુના નિશાળો જો સુરત અમદાવાદ જેવાં બે ચાર મોટાં ગામમાં કહાડવામાં આવે, તેના ઉપર સારી દેખરેખ રહે, અને પરિણામે કરીને લોકોને એના લાભનો ઉપદેશ કરે, તો થોડા વખતમાં આવી નિશાળો ઠેકાણે ઠેકાણે વૃદ્ધિ પામે, અને દેશમાં કેળવણી સારા પાયાપર આવે.

શિક્ષાપદ્ધતિની સમજુતી.

કોઈ પણ કામ કરવાની જે રીત અનુભવ અને વિચારથી સિદ્ધ થએલી છે તેને પદ્ધતિ કહેછે. હલકામાં હલકું કામ પણ કરતાં આવડ્યા પહેલાં તેની પદ્ધતિ જાણવાની જરૂર છે. સુતાર, લુહાર, કે કડીયા વગેરેને પોતાનું

કામ શીખવાને માટે તે કામના અનુભવીઓ પોઇએ. શિક્ષાની બા
પાસેથી અનુભવ સહિત પદ્ધતિ શીખી લેછે, ી. શિક્ષા કળા પદ્ધતિ
કાંઇ પણ કરવાને શકિમાન થાયછે. એક લૂગડાને તેવો ભણાવવામાં
થીગડી દેવી એના જેવું બીજું કાંઇ પણ હલકું કા બરાબર રાખી શકતો
રીત પ્રથમ જાણ્યા વિના તે બરાબર થઇ શકતું ન અને તેને તથા તે
મમાં પદ્ધતિ જાણવાની જરૂર છે, તો માણસની માટે ભણાવવાં
કામમાં પ્રથમ પદ્ધતિનું જ્ઞાન અનુભવ સાથે મેળવ
શક નથી. એને શિક્ષણ કળા કહેછે. એ ઘણી મહ બરાબર સ
ચાર કર્યા પછી માણસને સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થાય માણસ હો
ને કામ કરતાં મહેતાજીના કામમાં એક પોતાનો લાભ
ભૂલવું ન જોઇએ. બીજા બધા કામમાં ધી દિલમાં રાખી
ને હાથમાં હથીઆર આવ્યાં, તો તે મે કહીએ છઇએ કે
તેનું ફળ માત્ર તેના પોતાના ઉદ્યોગ ઘરૂં નથી. સૌ જાણે છે
ઓછું થાયછે તો તેને પોતા સિવા ની સહેલી છે, અને
નથી. પણ મહેતાજી ગમે એવો પદ્ધતિમાં કુશ સમજતા નથી. મોટી ભૂલ
કેળવવા છે તે જો એને સહાય ન થાય, તો એનું કાંઇ પણ વળી
નહિ. ઘણી વાર મહેતાજીઓ બૂમ પાડે છે કે અમારી મહેનતનું ફળ
કાના હાથમાં છે. એ એક અર્થમાં ખરૂં છે, કેમકે જો તે પોતે પોત
કામમાં જેવો લક્ષી છે તેવોજ જો ભણનારાઓને પણ તે કામમાં સમલ
કરી શકતો નથી, તો તેની બધી મહેનત મિથ્યા જાયછે. બીજા કારીગ
જડ પદાર્થ ઉપર પોતાની કળા વાપરવાની છે અને તેથી તે પોતાની
પ્રમાણે કરી શકે છે. મહેતાજીને તો ચંચળ વિવિધ વૃત્તિના બાળકો ઉ
પોતાનું કામ કરવું છે. અને તે જડની પેઠે એ જેમ કરે તેમ કરવા દે
ધારવું અશક્ય છે. માટે ભણનારાઓને સમલક્ષી કરવાની અથવા પોતા
મદદગાર કરી લેવાની એને બહુજ જરૂર છે. જ્યાં સુધી મહેતાજી જે ક
વાને ઈચ્છે છે તે કરવાને છોકરાઓ પણ પોતાના મનથી તત્પર થયાં ન
ત્યાં સુધી એ સઘળી એક હાથની તાળી છે. એનું કાંઈ ફળ થવાનું નહિ
નિશાળની ફતેહ મહેતાજી અને છોકરા એ બન્નેની એકસંપી મહેનત
પર આધાર રાખે છે.

જ્યારે છોકરાઓ મહેતાજીની ઈચ્છાજ પોતાની ઈચ્છા કરીને વને

છે ખરી કે એમ

હેતાજીના ધૂળનેશી રીતે વશ થાય? એ શી રીતે હાથમાં રહે?

અમે પ્રથ વહેલો મુકરર કરવો જોઇએ. એ શિક્ષા પ્રક-
વાની જરૂર, યુક્તિ, બાળ રંજન કળા, વગેરે અનેક નામથી
અમે વિચારવંત છે. શિક્ષા પ્રકરણ અધ્યાપન કળાથી પણ વધારે
વિચાર કરવાનીના સઘળું અધ્યાપન કળા મિથ્યા જાય છે.
અગત્યનો છે,

શિક્ષા પ્રકરણ.

વિષય આધા પણને કહેછે તે સારૂંજ કહેછે, એમાંજ આપણો
છે. અગે પ્રમાણે આપણે કરવુંજ જોઇએ, અને એ પ્રમાણે આ-
જતાં કેવી પણ ચાલવાનુ નથી. એમ જે નિશાળનાં સર્વે છોકરા
કારણ એટ પજી તે પ્રમાણે સદા ઉમંગથી વર્તે છે, તે નિશાળની
કહી શકતા નથ. જો ઉત્તમ શિક્ષા મળી હોયછે, તો ગુરૂને આશા
છઇએ. અમને લ ાડતી નથી, પણ શિષ્યો તેની ઇચ્છાએ વર્તીને
નિશાળો કહાડવાનો ગુરૂને પ્રસંન કરવામાંજ શિષ્યો પરમ સુખ
શાળો કરતાં વધારે થવા બાળકો જ્યાં જાયછે ત્યાં પોતાની રીત
માતથી નથી. એવી નિશા અને તેના ઉપર ગુરૂ શાળાની જે છાપ પડીછે
તે કોઇ ઠેકાણે પણ ઢાંકી રહેતી નથી. તે સઘળે ઠેકાણે પોતાના શિક્ષકની
કીર્તિના પ્રત્યક્ષ સ્તંભ છે, એટલે તેમને જોતાંજ તેમના ગુરૂનું ગુરૂત્વ સ-
મજાવાના જાણવામાં આવેછે.

તો તેણે મહેતાજીનું કામજ પોતાને માથે ન લેવું જોઇએ. શિક્ષાની બાબતમાં સારો મહેતાજી જરા પણ આળસ રાખતો નથી. શિક્ષા કળા પદ્ધતિ જ્ઞાનથી પણ વધારે અગત્યની છે, કેમકે મહેતાજી ગમે તેવો ભણાવવામાં કુશળ હોય, પણ જ્યાં સુધી તે નિશાળનો બંદોબસ્ત બરાબર રાખી શકતો નથી, ત્યાં સુધી તેની સઘળી કુશળતા મિથ્યા જાયછે, અને તેને તથા તેના નિશાળીઆઓને કાંઈ પણ ફાયદો થઈ શકતો નથી. માટે ભણાવવાને અર્થે પણ શિક્ષા કળાની જરૂર છે.

આ વાંચી કેટલાક મહેતાજી કહેશે કે "એ બધું અમે બરાબર સમજીએ છઇએ. પણ વાંદરાનું સેન શી રીતે વશ થાય! મોટા માણસ હોય તો સમજ વાએ સમજે કે દબાવ્યા દબે, પણ આતો બાળક પોતાનો લાભ ઓળખતા નથી, અને સજાનો ડર પણ ઘણી વાર સુધી દિલમાં રાખી શકતા નથી." આ વાત ખરી છે, પણ તે છતાંએ અમે કહીએ છઇએ કે બાળકને વશ કરવાં એ કામ ચતુર મહેતાજીને અઘરૂં નથી. સૌ જાણે છે કે મોટા માણસ કરતાં બાળકની પ્રીતિ મેળવવી સહેલી છે, અને તેમ છે તો મહેતાજી શા માટે ન કરી શકે તે અમે સમજતા નથી. મોટી ભૂલ તો મહેતાજી એજ કરેછે કે બાળકની પ્રીતિ મેળવવા તરફ જરા લક્ષ ન રાખતાં ઘણીવાર તે ભયથીજ તેને જેર કરવાનો વિચાર કરેછે, અને પછી સ્વભાવિક રીતેજ તે પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થાયછે. ભય કરતાં પ્રીતિથી વશ કરવાનો માર્ગ કેટલો ઉત્તમ છે તે આગળ બતાવવામાં આવશે, પણ આ પ્રસંગે તમને આ કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે તમે જાણો કે "વાંદરાનું સેન કેમ વશ થાય" એમ જે લોકો બોલેછે તેઓ ખરી શિક્ષાની રીત જાણતા નથી, અને તેથી તેમને એ કામ અશક્ય લાગે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

મહેતાજી બાળકને આ ત્રણ બળે વશ કરી શકેછે:—**પ્રતિષ્ઠાબળ, સ્વભાવ જ્ઞાનનું બળ, અને અધિકાર બળ.**

પ્રતિષ્ઠાબળ.

પ્રતિષ્ઠા એટલે એક માણસના ગુણનો જે પ્રતાપ સામા માણસના મન ઉપર પડેછે તે. એના સમાન બીજું બળ નથી. સઘળા માણસને સઘળી સ્થિતિમાં એ બહુ ઉપયોગી છે. એનાજ આધારે ઘણું કરીને બધું માણસો એક બીજાથી દોરાય છે. રાજાની આણ, શાહુકારની હુંડી, અને પંડીત

વચન સર્વત્ર માન્ય થાય છે તેનું કારણ તેની પ્રતિષ્ઠા અથવા શાખજ છે. તેમ મહેતાજીને પણ બાળકો ઉપર સત્તા ચલાવવાને તેમનામાં પ્રતિષ્ઠા બંધાય એ બહુજ અગત્યનું છે.

પ્રતિષ્ઠા કોઇની પણ ઢોંગથી બંધાતી નથી એ હમેશાં યાદ રાખવું. કાગળની હોડી ઘડીપણ પાણીમાં ટકતી નથી. પોતાનામાં ખરે ખરા ગુણ હોય અને તે ઉપરથી જે લોકમાં પ્રતિષ્ઠા બંધાય તેજ પ્રતિષ્ઠા સ્થાયી અને ખરી ઉપયોગી છે. મહેતાજીની પ્રતિષ્ઠા નિશાળમાં પડવાને સારૂ તેનામાં આ પાંચ ગુણ અવશ્યના છેઃ—વિદ્યા, માયાળુપણું, ન્યાય, દઢતા, અને ઉત્સાહ.

વિદ્યા.— શાહુકારની સાખનો મૂળ પાયો જેમ પૈસો છે, તેમ શિક્ષકની આબરૂ તેની વિદ્યાના ભંડોલ ઉપર આધાર રાખેછે. વિદ્યા લેવાને માટેજ બાળકો એની પાસે આવેછે, અને જો તેજ વસ્તુ એની પાસે નથી તો તેઓ એને તુચ્છ ગણે એમાં શી નવાઇ? એ રીતે નિશાળમાં હલકા પડવાની સાથેજ તેની સઘળી સત્તા પરવારે છે. તેમજ જો મહેતાજી વિદ્વાન છે એમ તેના નિશાળીયા માને છે, તો તેનામાં બીજા ઘણા દોષ હશે તો પણ તેઓ એનું કેટલું એક માન તો રાખ્યા વિના નહિજ રહે. વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજાયછે એ કહેવત શિક્ષકને તો વિશેષે કરીનેજ લાગુ પડેછે. માયાળુપણું વિદ્વાન મહેતાજીને તેના નિશાળીયા માન તો આપશે એ વાત ખરી, પણ ફકત માનનીજ વૃત્તિથી કોઇ વશ થતું નથી. જેને વાસ્તે આપણા મનમાં માન હોય તેનું કહ્યું આપણે કેટલેક દરજ્જે કરીએ છીએ ખરા, પણ તે કરવામાં ઘણો ઉત્સાહ હોતો નથી. ઉત્સાહ તો જેના ઉપર આપણો પ્રેમ છે તેનું કામ કરવામાં ખરે ખરો જણાયછે. માટે ઉત્સાહથી મહેતાજીનું કહ્યું નિશાળીઆઓ કરે તેને માટે તેઓનો એના ઉપર પ્રેમ હોવો જોઇએ. પણ પ્રેમ પ્રેમથીજ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તેથી એ મહેતાજીએ બાળકોના ચિત્ત હરણ કરવાં હોય, તો પોતેજ તે બાળકોના ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઇએ. સંસાર વ્યવહારમાં આપણે જોઇએ છઇએ કે માયાળુ પણું એજ મોટું વશીકરણછે; અને એ એકજ ગુણ વડે માણસો જગતમાં ઘણા ઉપર સત્તા ચલાવી શકેછે. બાળકના મન એવા કોમળ અને નિઃસ્વાર્થ મનછે કે જો તમે એક ક્ષણ તેણી ભાણી ખરા પ્રેમથી જોશો, તો તે સદા રાજી રાજી થઇને તમારા કહ્યા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થશે. ફરીથી સંભારીએ છઇએ કે પ્રેમનું બળ મોટુંછે, અને એને

વેના રહેતા નથી. માટે ઉત્સાહનો એક તો એ મોટો ફાયદો છે, અને બીજો એ છે કે ઉદ્યોગી, ખંતી અને ઉત્સાહી માણસની તરફ બધા માણસ માનથીજ જોયછે. ખંતી મહેતાજીને તેના નિશાળીઆઓથી માન આપ્યા વિના રહેવાતુંજ નથી; અને માન ઉત્પન્ન થયું કે આપણી સત્તા અર્ધી તો સ્થાપન થઈજ ચૂકી એ આપણે ઉપર સમજાવ્યું છે.

પદ્ધતિ પ્રકરણ.

પદ્ધતિ શબ્દ હાલ ઘણા જૂદા જૂદા અર્થમાં વપરાય છે. આખું જે શિક્ષણ શાસ્ત્ર છે તેને પણ પદ્ધતિ કહેછે, અને અધ્યાપનની જે બે રીતિઓ (સૂચક અને વ્યાખ્યાન,) તેનેજ કેટલા પદ્ધતિ કહેછે, તેમજ પ્રશ્નોત્તરાદિ જે શૈલીઓ છે તેને પણ પદ્ધતિ કહેછે. અહિયાં એ શબ્દ એના અતિ વિસ્તીર્ણ અર્થમાંજ રાખેલો છે, અને તેના જે બીજા સંકોચિત અર્થ થાય છે તેને માટે બીજા શબ્દ રાખ્યા છે.

१. भणाववानी बेज रीतिओ छेः—सूचक रीति अने व्याख्यान रीति.

२. जे ज्ञान विद्यार्थीने प्राप्त कराववुं छे, ते पोतानी मेळेज ते शोधी कहाडी शके. एम जे भणाववानी रीत तेने सूचक रीति कहे छे.

જેને સંયોગકરણ રીતિ કહેછે તે આજ. જાણીતા ઉપરથી અજાણ્યા ઉપર લઈ જવાની રીત પણ આજ.

३. अजाणी वात भणनारने प्रथम पोतेज कहेवी अने ते विषे पछीथी जे समजुती आपवी तेने व्याख्यान रीति कहेछे.

આ બે રીતિઓનું યથાર્થ જ્ઞાન એટલું બધું અગત્યનું છે તેથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રનું એજ હૃદય છે) કે તે વિષે દાખલા આપી સવિસ્તર ખુલાસો આપવો જોઇએ.

ધારો કે હોપકૃત વ્યાકરણમાંથી નામના પ્રકાર શીખવવા છે. અધમ મહેતાજી તો એટલુંજ કહેછે કાલે ૩૧મી કલમ ગોખી લાવજો, બીજે દહાડે તે કવિતાનો મુખ પાઠ લેનો હોય તેમ ગોખી આવ્યા છે કે નહિ તે પ્રત્યેને પૂછીને તપાસી જાયછે, અને કદાપિ ચોપડી બહારના એક બે ઉદાહરણ પૂછે તો એના બાપનાં પૂરાં ભાગ્ય સમજવાં પણ આતો *શીખવવાની સૂચક કે વ્યાખ્યાન એકે રીત નથી. એ તો મૂર્ખ, એદી, અને નિરૂત્સાહી માણસને પોતાનો કાળ મિથ્યા કહાડવાનોજ એક માર્ગ છે. આ રીતે વર્તનારો મહેતાજી પાંચ દશ કલમો તૈયાર કરવાની ઘણીવાર આપે એમાં શું આશ્ચર્ય? એમ તે બે મહીનામાં વ્યાકરણ પૂરૂં કરી જાય છે, પુનરાવર્તન કરાવ્યા કરેછે, અને પછી જ્યારે છોકરાને કાંઈ આવડતું નથી એમ પરીક્ષામાં સિદ્ધ થાયછે, ત્યારે તે મૂર્ખો ભણનારની બુદ્ધિનો વાંક કહાડે છે અથવા કહેછે કે વ્યાકરણનો વિષયજ એવો છે. પણ એને સૂઝતું નથી કે હું વ્યાકરણ શિખવતોજ નથી તો એને આવડે ક્યાંથી? કહેવાની મતલબ એ છે કે એતો સૂચક કે વ્યાખ્યાન એકે શીખવવાની રીત નથી, એ શીખવવુંજ નથી.

વ્યાખ્યાનરીતિએ શીખવનારો આ પ્રમાણે કરે છે:—પ્રથમ તો ૩ . મી કલમ કડકે કડકે વાંચેછે અથવા વંચાવે છે. પછીથી કહેછે કે તમે જાણો છો કે વિભક્તિ અથવા બહુ વચન લગાડવાને સારૂ નામની ઉપર પ્રત્યય લગાડવા પડેછે, પણ કેટલાં એક નામ એવાં હોયછે કે તેના ઉપર પ્રત્યય લગાડવા પહેલા તેના રૂપમાં ફેરફાર કરવો પડેછે. એને પહેલા પ્રકારનાં નામ કહેછે. પછી તે એ કલમનો પહેલો ભાગ ફરીથી વાંચી જાયછે, અને તે

---

* આ રીતે શિક્ષકે શીખવ્યુંજ શું? આતો પરીક્ષા થઇ દલગીરીની વાત છે કે કેળવણીખાતામાં એવા ઘણા માણસો છે કે જે આ રીતેજ પોતાનું કામ કર્યા જાયછે, અને સ્વપ્નામાં પણ વિચાર કરતા નથી કે આપણે શિક્ષક કહેવાયા છતાં વરસના ત્રણસેને પાંસેઠ દહાડા ઈન્સ્પેકટરનું કામ કર્યા જઇએ છીએ. કાંઈ પણ નવું જ્ઞાન આપવું તેનું નામ શીખવવું છે. આતો બાળકો પોતાની મેળે શીખેછે, અને આળસુ શિક્ષક તે તપાસવું એજ પોતાનું કામ સમજે છે.

પોતાની મેળે નવું જ્ઞાન મેળવવાનો આજ શક્ય માર્ગ છે, અને તેથી એ માર્ગે જવાની બુદ્ધિને ટેવ પાડવી એજ ખરી કેળવણી છે, એમાં કાંઇ શક નથી. આપ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને એજ માર્ગે જ્ઞાન મેળવવું ગમે છે, અને એ માર્ગે મેળવેલા જ્ઞાનના જેવું બીજુ કોઈ પણ જ્ઞાન સચોટ નથી.

४ सूचक रीति स्वाभाविक, विचार शक्तिने केळवनारी, रसिक, तथा बाळकोने भणाववामां अवश्यनी छे.

આ રીતિ વિના કદાપિ એકાદો વિષય બાળકને ભણાવી શકાય, પણ કેળવણી એટલે વિચાર શકિત ખીલવવાનું જે મુખ્ય કામ તેતો નજ થઈ શકે. જો દેશમાં શોધકબુદ્ધિના પુરૂષો ઉત્પન્ન કરવા હોય, તોતો બાળપણમાં સૂચકરીતિએજ ભણાવવું જોઇએ.

५. व्याख्यान रीतिए शीखवतां थोडो वखत लागेछे, अने ए पाकी ठरेल बुद्धिना माणसोने अनुकुळ छे.

વખત થોડો લાગે છે, અને શીખવનારના મનને મેહેનત થોડી પડેછે એજ કારણને લીધે આળસુ શિક્ષકને વ્યાખ્યાન રીતિ બહુ પસંદ પડેછે. શિક્ષક આળસુ કે ઉત્સાહી છે તે ઘણું કરીને તે જે રીતિએ શીખવતો હોય તે ઉપરથી માલમ પડેછે. ઉત્સાહી શિક્ષક પદ્ધતિ ન શીખ્યો હોય તો પણ પોતાની ...દ્ધિથીજ સૂચકરીતિએ શીખવવા લાગે છે, અને પદ્ધતિ શીખેલો પણ મંદર શકત આ... ...ખતે વ્યાખ્યાન રીતિમાંજ જઈ ઠરેછે. આ વિચાર કરવો એ પણ

એ રીતે પદ્ધતિના ગ્રં देवुं पडे एना ... બહુ નિંદાય છે તે છતાં તે સર્વ કાળ ત્યાગ કરવા જોગ છે ...વાની ...ી. વખતનો બચાવો થાય છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવા લાયક એનો એક ફાયદો છે, અને બીજું જો ભણનારની બુદ્ધિ પાકી અને ઠરેલ હોયતો તેને એ રીતે શીખવતાંજ ઘણો ફાયદો થાય. ભૂમિતિનો *ગ્રંથ વ્યાખ્યાન પદ્ધતિએ શીખવવાનો એ ઉત્તમ નમુનો છે, અને તે ઊંચામાં ઊંચી કેળવણી આપી શકેછે, એ એક જાહેર વાત છે. માટે વ્યાખ્યાન રીતિએ મન કેળવી શકાય નહિ, એમજ

* ઘણું કરીને બધી જાતના બોધન ગ્રંથો વ્યાખ્યાન રીતિએજ લખાએલા હોયછે. મોટી ઉમરના માણસને બોધ કરવાની બધે એજ એક સામાન્ય રીતિ છે.

કહીએ તો તે ખોટું છે. પણ મહેતાજીને તો બહુધા કાચી ઉમરના બાળકોનેજ શીખવવાનું છે, અને બાળકોને તો વ્યાખ્યાન રીતિએ નજ કેળવી શકાય એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

• રસિકતામાં તો વ્યાખ્યાન રીતિ બધાને માટે કાંઈ ઉતરતી છેજ. એજ કારણથી ભૂમિતિ ઘણાને અપ્રિય લાગેછે, પણ મોટી ઉમરનાને અપ્રિય લાગે ત્યારે તો જાણવું કે બુદ્ધિનું ઠરેલપણું એટલું એનામાં ઓછુંછે. પાકી બુદ્ધિવાળાને વિચાર કરવા ઉપર અભાવ હોવો જોઇએ નહિ. પણ બાળકને તો બને ત્યાં સુધી વ્યાખ્યાન રીતિએ નજ શીખવવું જોઇએ; વ્યાખ્યાન રીતિએ શીખવી શકાય એવા વિષય હોય, તોપણ તેમાં થોડી ઘણી સૂચક રીતિ ભેળવવી જોઇએ કે બાળકનાં મન થાકી ન જાય, અને તેને રસ ઉપજે.

૬ तेथी सूचकरीतिज निशाळमां बहुधा वापरवा योग्यछे.

સૂચક રીતિ એટલી બધી કઠિણ છે કે તે સંબંધી નીચેના નિયમો હમેશાં ધ્યાનમાં રાખ્યા હોય તો શિખાઉ શિક્ષકને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

१ अर्धा कलाकमां शीखवी शकाय तेटलोज विषय राखवो, अने थोडुं पण पाकुं शीखववुं एमांज महेताजीने परिणामे लाभ थायछे. આ નિયમ શિખાઉ શિક્ષક બરાબર સમજતા નથી. વિષય ખૂટી પડશે તેની તેને [illegible] બહુ લાંબો વિષય રાખે છે. એથી એને [illegible]તાની મેળેજ એટલું સમજતાં [illegible] છે, અને કાંઈ પણ પાકું શીખવાતું નથી. સૂચક [illegible]કિત તથા બહુ વચનનાં [illegible] આવડતી હોય તો વિષય ખૂટી પડે એ વાત સંભવિત છે, [illegible]ો ઉપર પ્રત્યય [illegible] સૂચક પદ્ધતિજ શિક્ષકે શીખવી છે ત્યાં આમ કરવાથી શો ફાય[illegible]ની અ[illegible] જો નોટ બહુ લક્ષ આપીને કરી હોય, તો વખત ખૂટી પડે નહિ. શીખાઉએ કદી પણ સંક્ષિપ્ત નોટ કરવી નહિ. પૂર્ણ નોંધજ કરવી, અને તેમ કરશો તો બે ચાર વખતના અનુભવ ઉપરથી જોશો કે વિષય ખૂટી પડેછે કે નહિ. વિષય ખૂટી પડતો માલમ પડે તો વિષયમાં વધારો કરવા કરતાં નોટનો વિસ્તાર વધારવો, એ શીખાઉને માટે વધારે સલામતી ભરેલું છે.—સૂચક રીતિએ ઘણામાં ઘણો અર્ધા કલાકનોજ પાઠ બાળકો લઈ શકે છે. જો સમયપત્રકમાં કોઈ વિષયને વાસ્તે વધારે વખત ઠેરવેલો હોય, તોપણ શીખવવામાં તો અર્ધો કલાકજ રાખવો. બાકીનો વખત તે વિષયનો પાછલો ભાગ પૂછવામાં કહાડવો. સૂચક-

રીતિએ તો શીખવાયજ છે, પણ તે બાળકોએ તૈયાર કર્યું કે નહિ તે જાણવાને માટે બીજા વખતની જરૂરછે. એ ખોટ આ વધેલા વખતથી પૂરી પડેછે. **२ जाणीती अने सहेली वातथी पाठ शरु करवो.** આ કરવાને માટે જે વિષય શીખવવો હોય તેનું પ્રથક્કરણ કરતાં આવડવું જોઇએ. પ્રથક્કરણ કરતાં જે જાણીતા અને સહેલા સત્ય માલમ પડે તે લેવાં, અને તે એવાં અનુક્રમે ગોઠવવાં કે તે ઉપરથી જે અજાણ્યું [illegible] શીખવવું છે તે બાળકોને સૂઝી આવે. **३.जाणींती वात उपरथी पगथीए पगथीए चडता जवुं.** ઉપર જે અનુક્રમે ગોઠવવાનું કહ્યું, તે પ્રમાણે ગોઠવીને જો શીક્ષકે નોટ કરી હશે તો આ કામ અઘરૂં નહિ લાગે. **४, बाळकनी समजवानी शक्ति केटली छे तेनो नोट करती वखत,ने शीखवती वखत, अने पाछळथी पण वहुंज विचार करवो.** આ વાતનો વિચાર ન હોવાને લીધે ઘણા શિક્ષકો મહેનત કર્યા છતાં પોતાના કામમાં ફતેહ પામતા નથી; સૂચક રીતિએ શીખવવામાં તો બાળબુદ્ધિમાં પેસી જોવાની શક્તિ શિક્ષકમાં અવશ્ય જરૂરની છે. પાઠ આપી રહ્યા પછી જો શિક્ષક ફુરસદને વખતે દરરોજ વિચાર કરે કે છોકરા સમજશે એમ મેં ધાર્યું હતું પણ કંઈ કંઈ બાબતોના ઉત્તર ન આપી શકયા, તો થોડા વખતમાં તેનામાં આ શક્તિ આવશે. આગળથી નોટ કરવી એ જેવું ઉપયોગી છે તેવુંજ પાછળથી આ વિચાર કરવો એ પણ ઉપયોગીછે. **५ सूचक रीतिमां शिक्षकने कही देवुं पडे एना जेवुं बीजुं कांइ पण शरम भरलुं नथी.** જો વિષયને ગોઠવવાની ને પાયરીબંધ ઉપર ચડવાની ચતુરાઈ નહિ હોય, અથવા બાળક કેટલું સમજી શકેછે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોય, તો શિક્ષકને કહી દેવું પડશેજ; પણ કેટલા તો સૂચક રીતિમાં કહી દેવું એ મોટો દોષછે તેજ સમજતા નથી, અને નોટમાં પણ કેટલીક કહી દેવાનો ભાગ લખી લાવેછે. તેણે યાદ રાખવું કે એ પ્રકારે કહી દેવાનો નથી, પણ સૂચક રીતિમાં સઘળું ભણનારાઓની [illegible] વાનું છે. શિક્ષકનું કામ પ્રશ્ન પૂછ્યા જવું એમ છે, પણ તે પૂછવામ એવી ચતુરાઈ જોઇએ કે ધારેલો વિષય પોતાની મેળે ભણનારાઓના મોંમાંથી ચાલ્યો આવે. "અડચણ ખસેડવી નહિ પણ ખસેડતાં શીખવવું,'

"છોકરાને પોતાની મેળે સૂઝે એમ કરવું," "નવો એક પણ શબ્દ આપ્યા પહેલાં તેની શી જરૂર છે તે બાળકે જાણવી જોઇએ," અથવા "અર્થ પહેલો ને શબ્દ પછી" "નિયમના પહેલાં ઉદાહરણ" "વિશેષની પછી સામાન્ય" વગેરે જે શિક્ષણ શાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ સૂત્રો છે તે સઘળાનો અર્થ એજ છે કે શિક્ષકે કહી દેવું નહિ પણ બાળક શોધી કહાડે એમ કરવું. સૂચક રીતિનું એજ મુખ્ય લક્ષણ છે, અને એ જ્યાં નથી ત્યાં સૂચક રીતિજ નથી એમ નિશ્ચય જાણવું. **६ भाषा हमेशां बहुज सहेली राखवी जोइए.** આ નિયમ સઘળી રીતિએ શીખવવામાં જરૂરનો છે, પણ આ રીતિમાં તે વિના ચાલે એવુંજ નથી.

७. सवाल जवावने रस्तेज शीखववानु घणुं खरुं काम चाल्युं जाय तेने प्रश्नोत्तरशैली कहेछे.

८. शिक्षक पोतेज बोल्यो जाय अने भणनारा ते सांभळीने शीखे तेने भाषणशैली कहेछे.

९. भाषणशैली करतां प्रश्नोत्तरशैलीज शिक्षके निशाळना काममां तो बहुधा वापरवी जोइए.

પ્રશ્નોત્તર શૈલીને મનનું હળ કહ્યુંછે તે બધી રીતે ખરૂં છે. એથી ભણનારના જ્ઞાન તથા બુદ્ધિ કેટલાં છે તે પ્રત્યક્ષ થાયછે, અને મનની ફળદ્રુપતા બહુજ વધેછે.

મોટી ઉમરના માણસોને બોધ કરતી વેળા અલબત્ત ભાષણ શૈલીજ વપરાય છે. પણ તેનાં બે કારણ છે. એક તો તે બોધકના શ્રોતાઓ તે વિષય સાંભળવાને આતુર અથવા સમજવાને શક્તિમાન હોયછે; અને બીજું તેવા તેઓ ન હોય તોપણ વિવેકના કાયદાથી તેમ માની તેમને પ્રશ્ન પૂછી શકાતા નથી. વળી જનભાષણોમાં નવું શીખવવાનું થોડુંજ હોયછે. પણ જ્યાં ગુરૂશિષ્ય ભાવ રહેલો છે અને જ્ઞાનનો નવો દેશજ પ્રગટ કરવાનો છે ત્યાં પ્રશ્નોત્તર શૈલીજ સ્વાભાવિક છે. એ વડે સાંભળનારનું લક્ષ ઘણું ખેંચાય છે, વિષયની સાથે જડાઈ જાયછે, તેને વિચાર કરવાની જરૂર પડેછે, પાઠમાં રસ લ્યેછે, અને તેને જ્ઞાનની સાથે ઉત્તમ કેળવણી સરળતાથી આપી શકાય છે. માટે, નિશાળમાં મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થી હોય તોપણ બહુધા પ્ર-

શ્નોત્તર શૈલીજ રાખવી જોઇએ, અને બાળકને (કાં સૂચક કે વ્યાખ્યાન રીતિએ) શીખવતાં તો પ્રશ્નોત્તર શૈલી અવશ્યનીજ છે. યાદ રાખવું કે સૂચક ને વ્યાખ્યાન બંને રીતિઓમાં પ્રશ્નોત્તર શૈલી વાપરવા યોગ્ય છે. વ્યાખ્યાન પદ્ધતિમાં કેટલોક ભાષણભાગ આવે તોપણ જેમ પ્રશ્ન વધારે હોય તેમ સારૂં. સૂચક પદ્ધતિનું તો ઘણું ખરૂં બળ પ્રશ્નોત્તર ઉપરજ આધાર રાખે છે. તોપણ પ્રશ્નોત્તર શૈલી તેજ સૂચક પદ્ધતિ છે એમ ન જાણવું. પાછળ બે રીતિઓ સમજાવતી વેળા જે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાં પ્રશ્નોત્તર શૈલી વાપરીજ નથી. એ ભાષણ શૈલી છે. એને પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં મૂકશો તો તમને એક શિક્ષણશાસ્ત્રનું મનોયત્ન મળશે, અને તમે જોશો કે પ્રશ્નોત્તર શૈલીથી એકની એક વાત કેવી સરળ, અને રસિક થઈ જાય છે.

૧૦. सूचक अने परीक्षक एवा बे तरेहना प्रश्न थायछे.

જે વાત બાળકો જાણે છે તે તપાસવાને સારૂ જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેછે તેને પરીક્ષક પ્રશ્ન કહે છે. પાઠના આરંભ ભાગમાં અને પુનરાવર્તન ભાગમાં શિક્ષકે આવા પ્રશ્ન પૂછવા જોઈએ. પાઠના મધ્યભાગમાં વખતે ભણનારનું લક્ષ છે કે નહિ તે તપાસવાને સારૂ અથવા જે વાત શીખવતા હોઇએ તે તે વેળાજ ગોખાવવા જોગ હોય તો તેમ કરવાને સારૂ પણ પરીક્ષક પ્રશ્ન પૂછી શકાય છે. પણ યાદ રાખવું કે એનું નામ છે તે પ્રમાણેજ એ પરીક્ષકના પ્રશ્ન છે, અને શિક્ષકને એની ઘણી નિસ્બત નથી. શિક્ષકને હમેશાં વાપરવાના તો સૂચક પ્રશ્ન છે. જે પ્રશ્નવડે અજાણી વાત બાળકને પોતાની મેળે સૂઝે તેને સૂચકપ્રશ્ન કહેછે. સૂચકપ્રશ્ન એ શિક્ષકનું સબળ હથિયાર છે, અને સૂચક પ્રશ્ન ઉપરથીજ સારા નઠારા શિક્ષક ઝટ ઓળખાઈ આવે છે. જે માણસ એક વિષયના ભાગ પાડી તે પ્રત્યેકને ચોખી રીતે સમજતો નથી, અથવા બાળકની બુદ્ધિમાં પેસીને જોવાની શક્તિ જેનામાં નથી, તેનાથી સૂચક પ્રશ્ન સારા પૂછી શકાતા નથી, અને સારા સૂચક પ્રશ્ન વિના સૂચક રીતિનું શિક્ષણ એ એક માત્ર વેષજ છે તેથી તે કદી પણ સારો શિક્ષક થઈ શકતો નથી, માટે સઘળાએ સારા સૂચકપ્રશ્ન પૂછવાનું સામર્થ્ય ખંતથી મેળવવું જોઇએ.

૧૧. शिक्षके हमेशा प्रश्न पूछवा पहेलां विचार करवो के आ प्रसंगे मारे कई जातनो प्रश्न पूछवो जोइए, अने पछी ते जे जातनो प्रश्न होय तेना नियमोने अनुसरीने पूछवो.

આ વિચાર બહુ અગત્યનો છે કેમકે એ બે જાતના પ્રશ્ન એવા જૂદા પ્રકારના છે કે તે પૂછવાના નિયમો પણ ઘણાજ એક બીજાથી જૂદાછે. તે છતાં કેટલાક નિયમ બંનેને સામાન્ય પણ છે. **૧.પ્રશ્નના બોલ જેમ બને તેમ સહેલા અને થોડા હોય તેમ સારું.** શું પૂછ્યું એ વાતનો જ્યારે સાંભળનારને વિચાર કરવો પડેછે, ત્યારે એનું લક્ષ આડીજ વાત તરફ દોરાય છે, તેના મનનું બળ નકામું એ કામમાં ખર્ચાયછે, અને તેથી તેની ઉત્તર આપવાની શક્તિ ઓછી થાયછે તથા કેટલાક કાળ મિથ્યા જાયછે. માટે પ્રશ્નની ભાષા એવી સરળ રાખવી કે તેનો અર્થ કોઇથી પણ સમજાયાવિના રહેજ નહિ. સવાલ લંબાવવાથી તે સમજવો મુશ્કેલ પડેછે, અને તેથી સવાલમાં થોડા શબ્દ હોય તેમ સારૂં. તે છતાં શબ્દ ઓછા કરવા જતાં તેનો અર્થ કઠણ કે સંદેહભૂત થઈ જતો હોય, તો કદી પણ તેમ કરવું નહિ. શબ્દ ઓછા રાખવાનું કારણ એજ છે કે તે સવાલની મતલબ સમજવી બાળકને સહેલ પડે. **૨.જેના ઉત્તર અનેક આપી શકાય એવો અનિશ્ચિત પ્રશ્ન પુછવો નહિ.** અનિશ્ચિત પ્રશ્ન શિક્ષકની અણઘડતા બતાવેછે, અને તેને ધારેલો જવાબ મેળવવા સારૂ સવાલને ફરીથી ઉથલાવવો પડેછે. સવાલ એવો પૂછવો કે તેનો ઉત્તર એકજ આપી શકાય. એમ ન કરવાથી વર્ગનો કેટલો વખત મિથ્યા જાયછે, અને છોકરાને ઠોકવાની ટેવ પડેછે, અથવા ખરૂં કહીએ તો શિક્ષક તેને તેમ કરવાની જરૂરજ આવા સવાલથી પાડેછે. **૩ પ્રશ્ન બાળકની બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનને અનુસરતાં જોઈએ.** એટલે તે એવાં જોઇએ કે તેનો જવાબ છોકરાં સમજીને તુર્ત આપી શકે. સવાલ ઘણા અઘરા પણ નહિ જોઇએ, અને સહેલા પણ ન જોઇએ, જો બહુ અઘરા હશે, તો છોકરાથી જવાબ નહિ આપી શકાય, અને વર્ગમાં કંટાળો તથા આળસ ઉત્પન્ન થશે. બહુ સહેલા સવાલથી પણ એમજ થાયછે, કેમકે છોકરાના મનને કાંઇ કસરત મળતી નથી. બાળબુદ્ધિને કસરત મળે અને થાક ન લાગે એવી તરેહના પ્રશ્ન જોઇએ. **૪.સહેલા પ્રશ્નથિજ આરંભ કરવો, અને પછી ધીમે ધીમે અઘરી વાત ઉપર ચડતા જવું.** આ નિયમ સૂચક પ્રશ્નમાં તો આવશ્યનો છે એ સૌ કબૂલ કરશે, પણ અમે કહીએ છઇએ કે પરીક્ષક પ્રશ્નમાં

પણ એજકરવું એજ ઉત્તમ માર્ગછે. જ્યાં લગી મન જાગૃત થયું નથી, ત્યાં સુધી જાણેલી તોપણ અઘરી વાતનો જવાબ આપવો તેને બહુજ અઘરો પડેછે. માટે સહેલા પ્રશ્નથી તેને જાગૃત કરવું, અને પછી તેને આગળ દોડાવીશું તેટલું દોડશે. સારા અને નઠારા પરીક્ષકનો ભેદ આ ઠેકાણેજ જણાઈ આવેછે. **૯. જવાબ ચોખા અને સંપુર્ણ લેવા.** આવા જવાબ આવવા એ ઘણું કરીને પ્રશ્ન પૂછવાની ચતુરાઈ ઉપર રાખેછે. જો પ્રશ્ન અનિશ્ચિત હોય, તો ઉત્તર ક્યાંથી ચોખો આવી શકે? તો પણ પ્રશ્ન સારો હોવા છતાંએ વખતે બાળક આળસથી ચોખો અને સંપૂર્ણ જવાબ નથી આપતો, અથવા પોતાને ન આવડવાના કારણથી ગમે તેમ ઠોકે છે. આ ટેવ બહુ માઠીછે. એને મૂળથીજ અટકાવવી જોઇએ, અને તેનો ઉપાય આ નિયમમાં કહ્યો તેજ છે. વિચાર કરી, જે પૂછ્યું હોય તેનો યથાર્થ જવાબ દેવાની ટેવ પાડવા તર્ફ શિક્ષકે હમેશાં લક્ષ રાખવું. અનિશ્ચિત કે અપૂર્ણ જવાબ કદી પણ કબૂલ ન કરતાં, તે માણસ પાસેજ સુધરાવીને યથાર્થ જવાબ કઢાવવો. પ્રથમ થોડા દિવસ આમ કરવું શિક્ષકને તથા બાળકને પણ કાંઇક કંટાળા ભરેલું લાગશે ખરૂં, પણ વિવેકથી એ પાછળ મંડી રહેશે તો પાછળથી એનો બહુ ફાયદો માલમ પડશે. એમ કરવાથી મન ચોખી રીતે વિચાર કરતા શીખેછે, અને તેમ થવાથી આગળ શિક્ષકની ઘણી મહેનત દૂર થાયછે. આ પ્રમાણે જવાબ લેવાને સારૂ કેટલોક વખત બાળકને વિચાર કરવાનો અલબત આપવો પડશે ખરો, પણ તે એટલો બધો વધારે ન આપવો કે તેઓ ધીમા થઈ જાય. ચપળતાથી ચોખો અને સંપૂર્ણ જવાબ આપવો એ સુશિક્ષિત બુદ્ધિનું લક્ષણછે. આ નિયમ વિશેષે કરીને પરીક્ષક પ્રશ્નને લાગુ પડેછે. સૂચક પ્રશ્નના ઉત્તર હમેશાં યથાર્થ મળવા મુસ્કેલ છે, કેમકે વિષય અજાણ્યોછે. તે છતાં ભાષાની યથાર્થતા તો સૂચક પ્રશ્નના જવાબમાં પણ તેમની પાસેથી માગવીજ, અને જેમ બને તેમ અર્થમાં પણ ચોખો જવાબ લેવાય તેમ લેવો. પરીક્ષક પ્રશ્નમાં કોઈ વાતની કાંઈ પણ છૂટ મૂકવાની જરૂર નથી.

૬. ભુલ પકડી સુધારવી, વધા જવાબ ફરીથી પૂછવા નહિ. આ નિયમથી વખતનો બહુ બચાવો થાયછે. ઘણી વખત શિક્ષક ખોટું ખોટું એમ કહેતો આખા વર્ગને પૂછી વળે છે, પણ પરિપૂર્ણ ઉત્તર કોઇની તર્ફથી મળતો નથી. પહેલો છોકરો એક ભૂલ કરેછે, તો બીજો બીજી;

અને એ પ્રમાણે ચાલ્યુંજ જાયછે. ભાષાની ભૂલ ઉપર લક્ષ આપતા હોઇએ છઇએ ત્યારે તો વિશેષે કરીનેજ આમ થાયછે. એવે પ્રસંગે પહેલાજ છોકરાએ ભૂલ કરી કે તે પકડીને તેને સુધરાવવા માંડીએ તો ટપ સુધરી જાય, અને બધા વર્ગને જ્ઞાન મળે. **७. उत्तरमां चोपडीना बोल वापरवा देवा नहि.** બાળકે પોતાની ભાષામાંજ જવાબ આપવો જોઇએ, નહિતો તે ખરેખરૂં શું સમજેછે તે કદી જણાશે નહિ. ચોપડીમાંથી ભણી જવાની ટેવને કદી પણ ઉત્તેજન આપવું નહિ. વ્યાખ્યાન જેવા વિષયો જે ગોખવાજ જોઇએ ત્યાંતો અલબત્ત ચોપડીનાજ શબ્દ લેવા, પણ તપાસી જોવું ખરૂં કે સમજે છે કે નહિ. નાના બાળકથી ઈતિહાસના લાંબા લાંબા પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાની ભાષામાં નહિ આપી શકાય એ વાત ખરી છે, પણ તેનો ઉપાય ચોપડીમાંનું બકી જવું એ નથી પણ શિક્ષકે એવા નાના સવાલ પૂછવા કે તેઓ પોતાની મેળે પોતાનાજ શબ્દમાં જવાબ આપી શકે. **८. असाधारण कठिण प्रश्ननो जे जवाब आपे तेने हमेशां शाबाशी आपतां रहेवुं अने तेमज छेक सहेला सवालनो पण जवाब न आपे तेने योग्य ठपको आपवो.** આ નિયમ ખરેખરો શિક્ષા પ્રકરણનો છે પણ એની એટલી બધી અસર અધ્યાપન ઉપર થાયછે કે તેને અહિંયાં સંભાર્યા વિના ચાલતું નથી. વર્ગની ચંચળતાનો ઘણો આધાર આ ઉપર રહેલો છે.

પ્રશ્નોત્તર સંબંધી સામાન્ય નિયમ ઉપર કહ્યા. હવે બે જાતના પ્રશ્ન જે થાય છે તેના વિશેષ નિયમ શાછે તેનો વિચાર કરીએ. પરીક્ષક પ્રશ્નનો હેતુ તેને નવું સૂઝાડવાનો નથી, પણ જે આવડે છે તે તપાસી જોવાનો છે, અને તે ઉપરથી નીચેના નિયમો નીકળે છે? **१. शीखेली बाबतोज पूछवी, पण तेनो सघळो सार प्रश्नमां आवी जवो जोईए.** નહિ શીખવેલી વાત પૂછવામાં આ પ્રસંગે કાંઇ ફાયદો નથી. એથી કોઇ છોકરાની વિશેષ બુદ્ધિ કે વિશેષ જ્ઞાન જણાય, પણ આપણે તો અહિંયાં બધા કેટલું ભણ્યા તે તપાસવા બેઠા છઇએ. જે શીખવ્યું હોય તેમાંનું કાંઈ પૂછતાં રહી જાય એ પણ ઠીક નહિ. કેટલાક શીક્ષકો મૂળથી એવી ઝીણી ઝીણી વાતો પૂછવા લાગે છે કે પરીક્ષાનો વિષય અધુરો રહી જાયછે; અને બધો પાઠ તૈયાર કર્યોછે કે નહિ તે જાણી શકાતું નથી. માટે પાઠનો બધો સાર

પ્રશ્નમાં આવે તે ઉપર લક્ષ રાખવું. આ નિયમ નિત્યની પરીક્ષાને લાગુ પડેછે તેટલો અઠવાડીયાની, માસિક, કે વાર્ષિક પરીક્ષાને લાગુ પડતો નથી. એ પરીક્ષાઓમાં શીખેલો બધો વિષય તો પૂછી શકાયજ નહિ; તો પણ અગત્યની મોટી મોટી જેટલી બાબતો એક વિષયની હોય તેટલી બધી બાબતો ઉપર એક બે પ્રશ્ન પૂછવાજ જોઇએ.. આ રીતે વિગતભર્યા ઉત્તર ઘણા નહિ માગી શકાય અને ઝીણી વાતો યાદ છે કે નહિ તે નહિ માલમ પડે. પણ તેનો ઉપાય એ છે કે એક બે પ્રશ્ન વિગતના પણ વાનગી દાખલ પૂછવા. **२ प्रश्न घणुं करीने विषयना अनुक्रम प्रमाणे पूछवा, पण वांचन चोपडीना शब्द जेम बने तेम थोडा वापरवा.**

३. वखते उंधा चत्ता, अनुक्रम विना, अने जुदा आकारमां पण प्रश्न पूछवा. આ નિયમો એક બીજાથી કેટલી રીતે ઉલટા છે. બીજામાં કહ્યું કે વિષયના અનુક્રમે પ્રશ્ન પૂછવા. બહુધાતો આ નિયમજ અમલમાં આણવા જોગ છે, પણ જ્યારે છોકરાં તે વિષયમાં પાકા થયા હોય ત્યારે તે તપાસવાને માટે ત્રીજા નિયમમાં કહ્યું તેમ ઊંધા ચત્તા પણ પૂછી શકાય, અને ત્યારે તેમજ પૂછવા. પણ શીખાઉ એમ કરવાથી ગભરાઇ જાય અને જેટલું સમજતો હોય તે પણ કહી શકે નહિ. પરંતુ શબ્દતો હમેશાંજ ફેરવી નાંખવા, કેમકે નહિ તો સમજે છે કે ગોખી લાવ્યો છે તે કદી પરીક્ષકથી જાણી શકાય નહિ. **४ उत्तरनी कांइ पण सूचना थाय एवा प्रश्न न जोईए.** પરીક્ષક પ્રશ્નનું આજ વિશેષ લક્ષણ છે. સૂચક પ્રશ્ન એથી ઉલટાજ હોય છે. આ નિયમના પેટામાંજ જેનો હા કે ના જવાબ આવે એવા સવાલ ન પૂછવા એ વાત આવી જાયછે. **५ उत्तर देनारने कांइ पण सहायता न करवी.** સૂચના આપવાની તો ઉપર ના કહી અને અહિંયા કોઈ પણ જાતની સહાયતા ન કરવી. તે બે શબ્દ બોલે કે ઠીક એમ કહીને બાકીનું કહી દે અથવા તે ભૂલ કરતો જાય તો તે સુધારી લેતો જાય એમ કેટલાક શિક્ષક કરેછે તે ખોટી રીત છે. જેને પૂછ્યું તેણેજ સંપૂર્ણ જવાબ આપવો જોઇએ. વાક્ય રચનામાં પણ શિક્ષકે સહાયતા કરવી ન જોઇએ. નહિ [illegible] બે વાક્ય પણ પૂરે પાંસરાં બોલતાં નહિ આવડે, અને લે[illegible] ‌[illegible]રીક્ષામાં તો તેની બહુ[illegible] ફજેતી થશે.

અને એ પ્રમાણે ચાલ્યુંજ જાયછે. ભાષાની ભૂલ ઉપર લક્ષ આપતા હોઇએ છઇએ ત્યારે તો વિશેષે કરીનેજ આમ થાયછે. એવે પ્રસંગે પહેલાંજ છોકરાએ ભૂલ કરી કે તે પકડીને તેને સુધરાવવા માંડીએ તો ટપ સુધરી જાય, અને બધા વર્ગને જ્ઞાન મળે. **૭.उत्तरमां चोपडीना बोल वापरवा देवा नहि.** બાળકે પોતાની ભાષામાંજ જવાબ આપવો જોઇએ, નહિતો તે ખરેખરૂં શું સમજેછે તે કદી જણાશે નહિ. ચોપડીમાંથી ભણી જવાની ટેવને કદી પણ ઉત્તેજન આપવું નહિ. વ્યાખ્યાન જેવા વિષયો જે ગોખવાજ જોઇએ ત્યાંતો અલબત્ત ચોપડીનાજ શબ્દ લેવા, પણ તપાસી જોવું ખરૂં કે સમજે છે કે નહિ. નાના બાળકથી ઈતિહાસના લાંબા લાંબા પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાની ભાષામાં નહિ આપી શકાય એ વાત ખરી છે, પણ તેનો ઉપાય ચોપડીમાંનું બકી જવું એ નથી પણ શિક્ષકે એવા નાના સવાલ પૂછવા કે તેઓ પોતાની મેળે પોતાનાજ શબ્દમાં જવાબ આપી શકે. **૮. असाधारण कठिण प्रश्ननो जे जवाब आपे तेने हमेशां शाबाशी आपतां रहेवुं अने तेमज छेक सहेला सवालनो पण जवाब न आपे तेने योग्य ठपको आपवो.** આ નિયમ ખરેખરો શિક્ષા પ્રકરણનો છે પણ એની એટલી બધી અસર અધ્યાપન ઉપર થાયછે કે તેને અહિંયાં સંભાર્યા વિના ચાલતું નથી. વર્ગની ચંચળતાનો ઘણો આધાર આ ઉપર રહેલો છે.

પ્રશ્નોત્તર સંબંધી સામાન્ય નિયમ ઉપર કહ્યા. હવે બે જાતના પ્રશ્ન જે થાય છે તેના વિશેષ નિયમ શાછે તેનો વિચાર કરીએ. પરીક્ષક પ્રશ્નનો હેતુ તેને નવું સૂઝાડવાનો નથી, પણ જે આવડે છે તે તપાસી જોવાનો છે, અને તે ઉપરથી નીચેના નિયમો નીકળે છેઃ **१. शीखेली बाबतोज पूछवी, पण तेनो सघळो सार प्रश्नमां आवी जवो जोईए.** નહિ શીખવેલી વાત પૂછવામાં આ પ્રસંગે કાંઇ ફાયદો નથી. એથી કોઇ છોકરાની વિશેષ બુદ્ધિ કે વિશેષ જ્ઞાન જણાય, પણ આપણે તો અહિંયાં બધા કેટલું ભણ્યા તે તપાસવા બેઠા છઇએ. જે શીખવ્યું હોય તેમાંનું કાંઈ પૂછતાં રહી જાય એ પણ ઠીક નહિ. કેટલાક શીક્ષકો મૂળથી એવી ઝીણી ઝીણી વાતો પૂછવા લાગે છે કે પરીક્ષાનો વિષય અધુરો રહી જાયછે; અને બધો પાઠ તૈયાર કર્યોછે કે નહિ તે જાણી શકાતું નથી. માટે પાઠનો બધો સાર

નથી, અને તેથી સૂચક પદ્ધતિએ શીખવવાનું મુખ્ય ફળ જે મનની કે વણી તે તેને કાંઈ પણ મળતી નથી. સારી રીતનો સૂચક પાઠ હોય, તો શું શીખવવાનું છે તે ભણનારા છેવટેજ જાણે; અને એ બધો વખત ઉમંગ ભરેલી મનની કસરતમાં જાય. **५. कोई प्रश्ननो उत्तर नहीं मळे तो ते कही देवो नहीं.** સૂચક પ્રશ્નનો ઉત્તર જ્યારે કોઈ છોકરાથી ન અપાય ત્યારે જાણવું કે તે પ્રશ્નની ભાષા કાંતો તેનાથી સમજાય એવી નહિ હોય, અથવા કાંતો તે વિષય તેના જ્ઞાન શક્તિની ઉપરાંત હશે. જો ભાષા કઠણ હોય, તો તેને સહેલી કરી નાંખવી; જો વિષય જ્ઞાનની કે શક્તિની ઉપરાંત માલમ પડે, તો તે વિષયને તેટલો નીચે ઉતારવો. એમ થાય ત્યારે જાણવું કે પગથીઉ બહુ મોટું પડયું, અને તેથી તેને તોડીને તેના ત્રણ ચાર પ્રશ્ન કરવા. એમ કરવાથી ધારેલો જવાબ મળશે. પરીક્ષક પ્રશ્નમાં ઉત્તર કહી દેવો પડે તો ફિકર નહિ. તેમજ જે વિષય વ્યાખ્યાન રીતિએજ શીખવી શકાય એવો છે, એટલે જેનું જ્ઞાન કહી દીધા વિના પોતાની મેળે સૂઝે એવું નથી તેમાં અલબત્ત કહી દેવું. પણ સૂચક પદ્ધતિએ શીખવતાં એમ કરવું નહિ.

१२. वाक्यपूर्त्ति ए एक प्रश्नोत्तर शैलीनोज भेद छे, अने ए वापरवाना घणा खरा नियम सरखा छे.

વાક્ય પૂર્ત્તિની રીતે શીખવવાથી નીચે પ્રમાણેના ફાયદા થાય છે. **१. शिक्षणमां भंग पडतो नथी.** પ્રશ્ન પૂછવાથી શિક્ષણમાં કેટલો ભંગ પડે છે તે વાક્ય પૂર્ત્તિથી થતો નથી. શિક્ષક બોલતાં અટકી જાય છે, કે ટપ નિશાળીઆ જોઇતો શબ્દ પૂરી દેછે, અને પ્રશ્ન પૂછવાની મતલબ બની સરે છે. **२. प्रश्नोत्तर करतां ए संक्षिप्त छे, अने तेथी थोडो वखत ले छे.** વાક્ય પૂર્ત્તિ એ પ્રશ્નોત્તરનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે એજ બંને રીતીમાં ફેર છે. **३. वाक्यपूर्त्तिनी मददथी प्रश्नोत્તर शैलीने विचित्रता मळे छे, अने भणनारने सारुं लागे छे.** વાક્ય પૂર્ત્તિ વડેજ -ંો પાઠ ચાલે એમ તો કદી થઈ શકતું નથી. એ માત્ર પ્રશ્નોત્તર શૈલી નીશ છે. પ્રશ્ન અને ઉત્તર વારંવાર આવ્યાથી કેટલોક કંટાળો થાયછે તે આ રીતિથી દૂર થાયછે. તેમજ પ્ર ... કરતાં વા

સૂચક પ્રશ્ન આથી જુદી જુદી તરેહના હોયછે. **१. अजाणी बाबतनी पहेलां जाणीती, मिश्रनी पहेलां सादी, गुण पहेलां वस्तुनुं प्रदर्शन, नियम पहेलां उदाहरण, अने बोधनी पहेला वात आवे एवी रीतना प्रश्न होय तोज ते सूचक कहेवाय.** આ સૂચક પદ્ધતિનું લક્ષણજ છે. એ રીતે પૂછ્યા વિના પ્રશ્ન સૂચક થઇ શકેજ નહિ. **२. सघळा प्रश्नोत्तर एक बीजा साथे एवा संकळायला जोईये के एक उपरथी बीजा उत्पन्न थाय.** પરીક્ષાના પ્રશ્નમાં પણ કાંઇક સંબંધ આવો રહેલો હોય છે ખરો, પણ તે ત્યાં અવશ્યનો નથી. સંબંધ રહિત તે પ્રશ્નો તો હોય, અને સંબંધ હોય ત્યાં પણ આવો નિકટનો હોતો નથી. અહિયાં તો એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાંથી બીજો પ્રશ્ન ઉભો થવો જોઇએ. એ એક ઉપરથી બીજા ઉપર, અને બીજા ઉપરથી ત્રીજા ઉપર જાણે ચઢવાને માટે પગથાર ગોઠવ્યા હોય તે પ્રમાણે સૂચક પાઠના પ્રશ્નોત્તર હોવા જોઇએ. અજાણી વાત ઉપર ચઢાવનારા તે પગથીયાં છે. **३. एक प्रश्नोत्तर उपरथी बीजा प्रश्नोत्तर उपर सहेले अने स्वाभाविक पगथीए चढवुं.** સૂચક પાઠની પ્રશ્નોત્તર શ્રેણિ પગથારના જેવી છે એ ઉપર કહ્યું. હવે એ પ્રશ્નોત્તર પગથાર રૂપ હોય એટલુંજ બસ નથી. દરેક પગથીયું સ્વાભાવિક અને સહેલથી ચડી શકાય એવું જોઇએ. પગથાર બાંધ્યો પણ તેના પગથીયાં બહુ ઊંચાં રાખ્યાં હોય તો તે કાંઈ કામમાં આવે નહિ. તે પ્રમાણેજ પ્રશ્નોત્તર શ્રેણિનું સમજવું. એ પગથીયું કેટલું સહેલું જોઇએ તે ભણનારની શક્તિ અને જ્ઞાનના ઉપર આધાર રાખે છે. આ પગથીયાં ગોઠવવામાં શિક્ષકની ચતુરાઈ તથા અનુભવ માલમ પડેછે. **४. ए सघळा प्रश्नोत्तरनुं बेमालम वलण अजाणी शीखववानी वात सूझाडवा तरफज होवुं जोईये.** બીજા અને ત્રીજા નિયમને અનુસરી પ્રશ્નોત્તર શ્રેણિ રચી હશે તો તેનું વલણ એ પ્રમાણેનુંજ થશે. એ વલણ બેમાલમ હોવાથી ભણનારને બહુ રસ લાગે છે. જ્યારે ભણનાર જાણી જાય કે શિક્ષક આવો જવાબ માગેછે અથવા આ વાત આપણા મોઢામાંથી કહેવડાવવા મથે છે, ત્યારે તેને વિચાર કરવાનું મન થતું

કરવો નહિ. ૩. सवाल पूछवामां चपळता राखवी अने वर्गनुं घणुं खरुं काम इशारेज चाल्युं जाय एम करवुं. આ કામ કરવાની મતલબ બે છે. એક તો ભણનારના મન જાગૃત રહે, અને વર્ગનો વખત નકામો જાય નહિ.

१४. सांभळनारनी इंद्रियो आगळ कोइपण वस्तुने साक्षात्कार करवी तेने प्रदर्शन कहेछे, अने एम करीने शीखववानी जे रीत तेने प्रदर्शन शैली कहीए.

આપણા સઘળા જ્ઞાનનું મૂળ ઇંદ્રિયો છે, અથવા આપણા સઘળા જ્ઞાનનો મૂળ પાયો ઇંદ્રિયોથી મળેલું જ્ઞાન છે. જે જ્ઞાન ઇંદ્રિયોની મારફતે મળ્યું નથી તે જ્ઞાન ચોખું અને સંદેહ રહિત હોતું નથી. સાકર ગળી છે, અને ગુલાબનો રંગ સુંદર છે એ વાતનું જ્ઞાન જ્યાં સુધી આપણે આપણી જીભ અને આંખની મારફતે મેળવ્યું નથી ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન જોઇએ તેવું છે એમ કદી નહિ કહેવાય. આપણે બીજાના અનુભવ ઉપરથી તેમ માની લઇશું, પણ તેનો ચોખો વિચાર આપણા મનમાં નહિજ બંધાય, અને તેના તે ગુણ સંભારી આપણા મનમાં કાંઇ ઉમળકો પણ નહિ આવે. કોઇ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન ચોખું અને રસ ભર્યું થવાને માટે તે ઇંદ્રિયોની મારફતે મળવું જોઇએ. એમ કરવાની જે રીત તેનેજ પ્રદર્શન કહેછે, અને તે કેટલી અગત્યની છે તે તમે આ ઉપરથી સમજશો.

ઉપર જે પ્રદર્શનનું વ્યાખ્યાન કર્યું તે રીતે કોઇ વસ્તુ ચખાડી જોવી, સુંઘાડી જોવી, અડકાડી જોવી, વગેરે પાંચે ઇંદ્રિયની મારફતે તે જ્ઞાન આપવાની રીત તેને પ્રદર્શન કહી શકાય, અને તેજ અર્થ પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં લેવો જોઇએ. એ વાત ખરી કે પ્રદર્શન શબ્દ બહુધા તો લોચનદ્વારાએ જ્ઞાન આપવાની ક્રિયાનેજ લાગુ પડેછે, પણ તેનું કારણ એ કે પાંચે ઇંદ્રિયોમાં આંખએ જ્ઞાન મેળવવાનું મોટામાંમોટું સાધનછે. "चक्षुर्वैसत्यं" એ વાક્ય બોલનારા સાફ કબૂલ કરે છે કે જ્ઞાનના સઘળા સાધનમાં આંખ સર્વોપરી અને સૌથી વધારે વિશ્વાસ લાયક છે. જે એકલાજ કાનનો ઉપયોગ કરી શીખવવા માગે છે, અને આ સર્વોપરી ઇંદ્રિયનો ઉપયોગ કરતો નથી તે કદી પણ પોતાના કામમાં ફતેહ નહિ પામે.

લષ્ય વચ્ચે સમભાવ વધારે દેખાય છે, અને તેથી ભણનાર જાણે સંભાષણમાં ભાગજ લેતો હોય એવો તેને આનંદ થાયછે.

વાક્ય પૂર્ત્તિવિષે વિશેષ નિયમ આ છે. **૧. पूरवाना शब्द थोडा अने सहेला जोईए.** આ નિયમ ઉપર લક્ષ ન રાખીએ તો છોકરાં ગૂંચવાઈ જાય. **૨. पूरवाना शब्द अनिश्चित होवा न जोईए.** એટલે, આ શબ્દ પૂરે તો પણ ચાલે, અને પેલો પૂરે તોપણ ચાલે, એમ કદી હોવું જોઇએ નહિ. **૩. वाक्यपूर्त्तिने हमेशां प्रश्नोत्तरना रुपमां मूकी शकाय.** આ પ્રમાણે કરી જોશો તો તમને માલમ પડશે કે આ રીત કેટલી સંક્ષિપ્ત છે. તેમજ જ્યારે એ પ્રશ્નોત્તરનોજ એક ભેદ છે ત્યારે પ્રશ્નોત્તરના જે નિયમો ઉપર કહ્યા તે બધા એને લાગુ પડે એમાં શો સંશય?

૧૩. पृथक् शिक्षण करतां समूह शिक्षणमां केटलाएक विशेष विचार रहेलो छे.

અત્યાર સુધી અધ્યાપન ભાગમાં જે આપણે કહ્યું તે બધું એકને શીખવાતા હોઈએ કે અનેકને શીખવતા હોઇએ તોપણ સરખુંજ ઉપયોગી છે, અને મૂળતત્વો એ બંને શિક્ષણમાં એકજ છે. તોપણ કેટલીએક બાબતમાં એકને કે આખા વર્ગને શીખવવાની પદ્ધતિ જૂદી પડેછે. મહેતાજીને વર્ગજ શીખવવાનો છે, તેથી અહિયાં તેનોજ વિચાર કરીએ છઇએ.

शिक्षके याद राखवुं के मारुं काम एकने नहिं पण आखा वर्गने शीखववानुं छे. આ વાત પ્રત્યક્ષ છે પણ કોઈ શિક્ષકો ઘણીવાર ભૂલી જાયછે. તેઓ ઉપલા બેચાર હોંશિયાર છોકરાની સાથેજ બોલ્યા કરે છે, અને તેથી તે બેચાર ગમે એટલા હોંશિયાર થાયછે તોપણ આખો વર્ગ કાંઈ ભણતો નથી, અને આખરે નિશાળની ફજેતી થાયછે.

२. सुस्त छोकरा उपर वधारे लक्ष आपवुं. ઘણા ખરા પ્રશ્ન એવાનેજ પૂછવા એ ઉત્તમ માર્ગ છે. સારા છોકરાને તો એના જવાબ આપવાની અને વિચાર કરવાની જરૂર નહિ પાડીએ તો તે ધ્યાન આપશે નહિ, વિચાર કરશે નહિ, અને તેમ થવાથી કાંઈ પણ ભણશે નહિ. બીજું પ્રશ્ન પૂછવા અથવા પાઠ આપવો તે પણ એવા સુસ્ત છોકરાની શક્તિનોજ વિચાર કરીને આપવો. થોડા છોકરાને આગળ દોડાવી મૂકી વર્ગ ખરાબ

ગુરૂત્વાકર્ષણ દેખાતું નથી, પણ તેની અસર દરેક પદાર્થ ઉપર થાયછે. તે આપણે દેખી શકીએ છીએ. તેથી તે અસર પ્રથમ બતાવવી જોઇએ. આ પ્રમાણે વિદ્યાકળાના કામમાં કહી બતાવવું તેને પ્રયોગ કહેછે. પ્રયોગ-વિના કોઈ કળા આવડતી નથી, અને વિદ્યાનું જ્ઞાન જોઇએ તેવું સાક્ષાત્કાર થતું નથી. વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રના નિયમો આટલા પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી, તોપણ તે જે ઉદાહરણો ઉપરથી ઉત્પન્ન થએલાછે તે ઉદાહરણો બાળકની આગળ મૂકવાથી તે નિયમોને તેઓ દેખશે.

જ્યારે શિક્ષક કોઇ પણ ઉપલા સાધનથી પોતાના વિષયનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી, ત્યારે અથવા જ્યારે તે સાધનો અમુક વિષયમાં લાગુજ પડી શકતા નથી, ત્યારે શિક્ષકને શબ્દવડેજ તેનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર પડેછે;—એટલે વર્ણન આપવું પડેછે; વર્ણન કરવામાં એવી યુક્તિ રહેલીછે કે જો તે કરનાર ચતુર હોય તો સાંભળનારના મનમાં શાક્ષાત ચિત્ર પડેછે અને જોયું હોય તેથી પણ વધારે ચોખ્ખું જ્ઞાન થાયછે. આ શક્તિને લીધેજ સઘળા કવિઓ જન પ્રિય થાયછે. મહેતાજીને આ ગુણની કેટલે દરજ્જે જરૂર છે, અને તે મેળવવાની હમેશાં તેણે ખંત રાખવી જોઇએ. શબ્દદ્વારાએ બીજાના મનમાં એક વસ્તુ વિષે ચિત્ર પાડવાની જે કળા તેને **શબ્દચિત્રણ** કહેછે.

શાળાપદ્ધતિની સમજુતિ.

સ્વભાવજ્ઞાનનુંબળ.

પાછળ આપણે કહ્યું કે પ્રેમ અથવા માયાળુપણું એ મોટું વશીકરણ છે; તોપણ પ્રેમનું ફળ જે પ્રેમ તે બરાબર થવાને સારૂ એક બીજી વસ્તુની જરૂર છે. આપણા મનમાં ગમે એટલો પ્રેમ હોય, અને તેને પ્રસન્ન કરવાને ગમે એટલું ઇચ્છતા હોઇએ, તોપણ જ્યાં સુધી આપણને તેના સ્વભાવનું જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી આપણે તેનું હિત કે પસંદ પડતું થોડુંજ કરી શકીશું. તેને શું ગમેછે, તેને શું જોઇએ છે, એ જાણ્યા વિના આપણો ઘણો ખરો પ્રેમ મિથ્યા જશે; અને આપણે તેને સારૂં કરવા જતાં વેળાએ છેક અ-પ્રિય થઈ પડીશું, અને તેમજ તેનું હિત થવાને બદલે વખતે આપણે હાથે તેનું અહિતજ થશે. અર્થાત્ જેનું મન આપણે વશ કરવું છે તેના " આ-

વનું જ્ઞાન પ્રેમની સાથે મળે, તોજ આપણે જે ઉપર કહી તે પ્રમાણેની અસર બરાબર કરી શકીએ. બાળકોના સામાન્ય સ્વભાવનો, અને પ્રત્યેક બાળકના વિશેષ સ્વભાવનો તેણે નિરંતર અભ્યાસ કરવો જોઇએ, અને જેમ જેમ આ બાબત એનું જ્ઞાન વધતું જશે તેમ તેમજ એની સત્તા તેઓની ઉપર વધતી જશે. આ જ્ઞાન વિના કોઈ પણ સારો મહેતાજી થઈ શકતો નથી. શિક્ષા અને અધ્યાપન એ બંને કામમાં બાળકોના સ્વભાવ જાણવાની બહુજ જરૂર છે.

બાળકોના જે સ્વભાવ વડે તેઓ મહેતાજીને વશ થઈ શકેછે તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય અહિયા ગણાવ્યા છે. **૧ જિજ્ઞાસા, ૨ કર્મનો આનંદ. ૩ અડચણો દૂર કરવાનો સંતોષ. ૪ સારું કામ કરવાનો આનંદ. ૫ બીજાની બરાબરી કરવાનો કોડ. ૬ વખણાવવાની ઇચ્છા ૭ આગળ સુખ મળે તે સારુ પહેલાંથી તૈયારી કરી રાખવાની ઇચ્છા. ૮ સુધારા વધારાની ઇચ્છા.**

જિજ્ઞાસા એટલે નવું જાણવાની ઇચ્છા. એ તો એક જાહેર વાત છે કે આ ઈચ્છા જેવી બાળકમાં બળવાન છે તેવી કોઈનામાંજ નથી. પરમેશ્વરે તેનું ચિત્ત જ્ઞાન તરફ લઈ જવાને માટે આ સ્વભાવિક સાધન કરીજ મૂક્યું છે, પણ મૂર્ખ મહેતાજીઓ પોતાની મૂર્ખાઈથી વિદ્યા એ એક મહા અળખામણીજ વસ્તુ બાળકને કરી મૂકેછે. એમાં બિલકુલ વાંક મહેતાજીનોજ છે. નવું જ્ઞાન મેળવવાને બાળક ન ચહાય એ વાતજ હું મૂળથી માનતો નથી. એથી ઉલટું, હું તો કહુંછું કે, મહેતાજી બાળકોને નવું જ્ઞાન નથી આપતા તેથીજ તેઓ કંટાળી જાયછે, અને નિશાળમાં આવવા ચહાતા નથી. આ વચન તમને કદાપિ હમણાં વિપરીત લાગશે, પણ આગળ અધ્યાપન પ્રકરણમાં જ્ઞાન શી રીતે આપવું તેની ચર્ચા ચાલશે ત્યાં સઘળો ખુલાસો કરવામાં આવશે. પણ આ ઠેકાણે એટલુંજ ખાત્રીથી જાણશો તો બસ છે કે બાળકમાં જિજ્ઞાસા અથવા નવું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા બહુજ હોયછે, અને જો તે તમે પૂરી પાડી શકશો, તો બેશક તે રમત મૂકીને પણ તમારો વર્ગ ચાલતો હશે ત્યાં હાજર રહેવાને તત્પર થશે. એ કેમ પૂરી પાડવી એમાંજ બધી શિક્ષણ કળા રહેલી છે. સારો મહેતાજી એ જિજ્ઞાસને વિદ્યાના શોખનું રૂપ આપી દેછે, અને આ પ્રમાણે થવા ઉપરજ

માણસ પોતાનું કામ સંપૂર્ણ રીતે કરતાં નથી. તે છતાં એ આનંદ સ્વાભાવિક છે તો તે કેળવી શકાય, એને તે ઉપર મહેતાજીએ અવશ્ય લક્ષ રાખવું જોઇએ. ગમે તે રીતે નહિ, પણ સંપૂર્ણ રીતે કામ કરવાનો આનંદ કેવો ઉંચો છે, તે અનુભવવાની ટેવ તજવીજથી મહેતાજી બાળકને પાડી શકે.

बीजानी बराबरी करवानो कोड આ સ્વભાવ માણસ જાતમાં બહુજ સાધારણ છે. અને એ ઘણા કર્મનું કારણ છે. આ કોડ અને **वखणाववानी इच्छा** એ બે ગુણને કેટલાએક તુચ્છ ગણેછે અને કહેછે કે મહેતાજીએ એનો ઉપયોગ કરવો ન જોઇએ, કેમકે તેમ કર્યાથી અભિમાન અને અદેખાઇને ઉત્તેજન મળેછે. પણ એટલું બધું કહેવું અમને વાજબી લાગતું નથી. એ ગુણો ઉપર કહ્યા તેના જેવા ઊંચા નથી, તોપણ હદમાં રહ્યા હોય ત્યાં સુધી કાંઇ ખોટા નથી. જ્યારે બીજાની બરાબરી કરવાને સારૂ જાતે ઘટતો ઉદ્યોગ ન કરતાં તેની મોટાઇ જોઇને માણસ બળે અથવા તે તોડી પાડવાની કોશીશ કરે, ત્યારે તે ખરેખર મોટો દુર્ગુણ થાયછે. પણ વાજબી રીતે બીજાની બરાબરી કરવાની અથવા લોકોમાં માન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી એ મનોભાવ ફાયદા ભરેલો અને ઘણોજ સ્વાભાવિક છે. એ મનોભાવ માણસમાં એટલો બળવત્તર છે કે જો મહેતાજી તેનો ઉપયોગ ન કરે, તો તે એક પોતાનું જબરૂં હથીઆર ખોય એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

वखणाववानी इच्छा—બધા માણસમાં થોડી ઘણી એ ઇચ્છા હોયજ છે. પણ કોના વખાણ મેળવવા તરફ માણસ લક્ષ રાખેછે તે ઉપરથી તેના ફળ સારાં કે નઠારાં થાયછે. કાં બાળકે કે કાં મોટાંએ, યોગ્ય જનના વખાણ મેળવવાની ખંત રાખવી એ સારૂંછે. નિશાળમાં છોકરાં મહેતાજીના મોંનું એક સારૂં વચન એને મોટામાં મોટું ઇનામ ગણે, એના જેવું બીજું કંઈ સુચિન્હ નથી. બાળકની આ વૃત્તિ આ રીતે વાળવા તર્ફ મહેતાજીએ હમેશાં લક્ષ રાખવું. પણ જો એ કરતાં નહિ આવડે, તો તેના બહુ માઠા પરિણામ થશે એ અમારે અગાઉથી સૌને ચેતાવવા જોઇએ.

आगळ सुख मळे तेने सारु पहेलांथी तैयारी करी राखवानी इच्छा આ ઇચ્છા બાળકમાં બહુ થોડી હોયછે, કેમકે તેનામાં ભવિષ્યનો

વિચાર કરવાની ઘણી શક્તિ નથી. આ મનોભાવથી મોટાં છોકરાંઓ જલદીથી વશ થાય, તોપણ નાનાં છોકરાંઓની આ બુદ્ધિ કેળવી તેનો ઉપયોગ કરી શકાય ખરો. કોઈ રમુજી વાર્તાની ચોપડી બતાવી હોય તો તેનો રસ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થવાની લાલચે પોતાનું વાંચન સુધારવા તર્ફ છોકરાં મંડી જાય ખરાં. તેમજ સંસારિક કામમાં આગળ ભણતર કેવું ઉપયોગી પડેછે તે તજવીજે તજવીજે બતાવ્યું હોય તો તેઓ તે વધારે ધ્યાનથી ભણે એમાં કાંઈ શક નથી. આ વાત હિંદુના છોકરા ઘણું કરીને સારી પેઠે સમજેછે, અને તેમને એ બાબત થોડોજ બોધ કરવાની અગત્ય મહેતાજીને માલમ પડશે.

વધારાની ઇચ્છા—એ ઈચ્છા ઘણી સ્તુત્ય છે, અને તેથી તેને બનતું ઉત્તેજન હમેશાં આપવું. નંબર ચઢાવવો, વર્ગ ચઢાવવો, ઈનામ આપવાં વગેરે કામ છોકરાંની વધારની ઈચ્છા પૂરાં પાડનાર છે, અને તેથી તે કામમાં બરાબર નિષ્પક્ષપાતપણું વાપરી તેમને મહેતાજીએ સ્પષ્ટ બતાવી આપવું જોઇએ કે તેમનો સઘળો વધારો તેમના હાથમાંજ રહેલોછે. "નશીબમાં હશે તે થસે" એવો મહા માઠો ઉદ્યોગ શત્રુ વિચાર કદી પણ આ ટાણે તેમના મનમાં પેસે એવો પ્રસંગ મહેતાજીએ આપવો ન જોઇએ.

અધિકાર બળ.

ઉપર જે બે બળ કહ્યાં તે વડે સારો મહેતાજી ઘણું કરીને નિશાળનો ઉત્તમ બંદોબસ્ત રાખી શકેછે. તે છતાં સારા મહેતાજીને પણ અધિકાર બળ વાપરવાની વખતે જરૂર પડેછે, અને હમેશાં તેને તે સહાય કરનાર તો છેજ. મહેતાજી થયો ત્યાંથીજ બાળકો જાણેછે કે આપણે એની આજ્ઞા માનવાને બંધાએલા છઇએજ, અને મહેતાજી બેવકુફી ભરેલી રીતે નથી વર્તતો ત્યાં સુધી એ વિચાર તેમના મનમાં હમેશાં કાયમજ રહેછે. તેથી ડાહ્યા મેહેતાજીનો નિશાળમાં સઘળો ભાર તેના નામને પ્રતાપેજ પડેછે. તેને અધિકાર બળ વાપરવાની જરૂરજ પડતી નથી.

પ્રસંગે અધિકાર બળ વાપરવાની પણ સઘળાને જરૂર પડે, એ અમે કબુલ કરીએ છઇએ, તોપણ આ વાત હમેશાં યાદ રાખવી કે જેમ તે પ્રસંગ ઓછા તેમ તે મહેતાજી વધારે સારો એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. સજા એ બંદોબસ્ત રાખવાનો અધમ પ્રકાર છે. બળાત્કારે કામ કરાવેલું કદી સારૂં થતું નથી, અને કદી થયું તોપણ બાળકની નીતિમાં તે બહુ

ભગાડો કરેછે; સારૂં જાણીને હોંસથી કરવાનો જે અમુલ્ય સદ્‌ગુણ તે તેમનામાં કદી આવતો નથી, અને પારકી મરજીનેજ અનુસરીને વર્તવાની ટેવ પામ્યાથી તેમનામાં ગુલામના સઘળા દુર્ગુણો આવેછે. આ રીતે ઉછરેલાં બાળક દુનિયામાં આગળ શો ઉજેશકાર કરે તે અમે બિલકુલ સમજી શકતા નથી.

सजा.

સજા કરવાની મતલબ બે હોયછેઃ—એકતો જે અપરાધ કર્યા તેનો બદલો આપવો. અને બીજી એકે તેમ કરવાથી ફરી એવા અપરાધ થતા અટકે, એ રીતે સજા અપરાધની **प्रतिफळदायक** છે, અને **निवारक पणछे.** સજા કરનારના મનમાં એ બે હેતુ હોય કે નહિ, પણ તેની અસર એ બંને રીતનીજ થાયછે. તોપણ એ બે હેતુમાં **निवारकपणु** વધારે અગત્યતુંછે, અને તેથી તે ઉપર વધારે લક્ષ રાખવું જોઇએ. જે સજા કરવાથી તે ગુનોહ ફરીથી ન થવાનો સંભવ કાંઈ ઘણો લાગતો નથી, તે સજા કરવી નકામીછે. નિવારક સજા કરવાથી અપરાધનો બદલો તો એકને મળેછે, પણ તે ઉપરથી ચાનક ઘણાને મળેછે, અને એજ સજા કરવાનો મોટો લાભ છે.

સજા મુખ્યત્વે કરીને નીચેજ પ્રમાણેની હોયછે.—૧. વર્ગમા નિચે ઉતારવો, ૨ વર્ગમાંથી કે નિશાળમાંથી થોડો વખત દૂર રાખવો. ૩. કહાડી મૂકવો. ૪. ઠપકો. ૫ ઘેરથી લખી અથવા ગોખી મગાવવું ૬. શરીરશિક્ષા.

એમાંની પહેલી ત્રણ જાતની સજા કનિષ્ટ મેહેતાજીની નિશાળમાં સજા દાખલ ગણાવાને બદલે એક ખૂશીનું કારણ થઇ પડે. તેમાં પણ વર્ગમાંથી કે નિશાળનાંથી દૂર થવું એ મોટી શિક્ષા એતો ઉત્તમ પદ્ધતિવાળા મહેતાજીનીજ નિશાળમાં ગણાશે. જ્યારે છોકરાંઓને પાઠ સાંભળવામાં ઘણો રસ લાગતો હોય અથવા તેના લાભ ઘણા સમજાયા હોય, ત્યારેજ તેમને આ સજા તે સજાછે એમ લાગશે. માટે સામાન્ય મહેતાજીઓએ આ બીજી જાતની સજા કવચિતજ કરવી એવી અમારી સલાહછે.

वर्गमां निचे उतारवानी सजा—ઘણું કરીને બધાં છોકરાંને લાગેછે, કેમકે એમાં ખુલ્લી ગેર આબરૂ છે. તે છતાં એ સજા કરવામાં જો વિવેક રાખવામાં નહિ આવે તો છોકરાં નઠોર થઈ જશે, અને એક નં-

બર કહાડશે તે દશ જઇને બેસશે. તેમજ ચતુર મહેતાજીના નિશાળીયાને એક નંબર જવાનો હુકમ સાંભળતાં આંખમાં આંસું ભરાઈ આવશે. આ બધુ થવું, ક્યારે અને કેટલા નંબર કહાડવા તેના ઉપર આધાર રાખેછે. તો પણ બધી સજાને માટે આ એક સાધારણ નિયમછે તે કદી ભૂલવો નહિ કે જેમ સજા થોડીવાર અને ઘણા વિચારની સાથે કરવામાં આવશે, તેમ તેની અસર નિશાળમાં ઘણી થશે, અને તેથી તે કરવાની જરૂર પણ થોડીવારજ પડશે.

બીજું એ પણ યાદ રાખવું કે નંબર એ ખરેખરૂં વિદ્યાભ્યાસનું ઇનામછે, અને તેથી ભણવાનું આળસ, અલક્ષ્ય, તથા ગેરહાજરીને માટેજ એ સાધારણ રીતે નંબર કહાડવાની સજા કરવી. બીજા અપરાધને માટે વખતે એ સજા કરવી પણ તેમ કરવાથી તેનું ભણવા ઉપરથી દિલજ ઉઠી જાય એવી ગાંડી રીતે કદી કરવી નહિ.

ઘેરથી ગોખી મગાવવા કરતાં લખી મંગાવવું એજ સજા દાખલ તો સારૂંછે, કેમકે તે છોકરાએ આપણી આજ્ઞા કેટલી પાળી તે પ્રત્યક્ષ માપી શકાયછે. ગોખવાનું કહ્યું, અને તે બીજે દહાડે આવીને કહેશે કે ગોખ્યું તો ખરૂં પણ યાદ ન રહ્યું ત્યારે મહેતાજી મહા ગુચવણમાં પડશે, કેમકે બળાત્કારે ગોખેલું યાદ ન રહે એ પણ ઘણું સ્વભાવિકછે. લખવાની શક્તિ તો બધામાંછે કે નહિ તે આપણે સહેજ જાણી શકીએ, અને લખતાં લખતાં (ગોખાવવું હોય તો) તે કામ પણ કેટલેક દરજ્જે થાયછેજ.

ઠપકો—એજ સારા મહેતાજીની તો સાધારણ સજાછે. એ સિવાય બીજી જાતની સજા કરવાની એને ભાગ્યેજ જરૂર પડેછે. અને એ સજા પણ તે વખતેજ અને ઘણા વિચારથી કરેછે; સુશિક્ષત નિશાળિયા મહેતાજીનું મન જરા કચવાએલું કે તેની ભમર ચઢેથી જોઇનેજ મનમાં પસ્તાયછે, અને ઠપકાનો એક શબ્દ પણ નીકળતાં તેઓ એવા લજવાઇ જાયછે કે નીચેથી ઉચું જોઇ શકતા નથી. આવી રૂડી અસર નિશાળમાં ઉત્પન્ન કરવાને સારૂ પ્રથમ તો જરૂરનું એછે કે મહેતાજીએ હમેશાં નિશાળિયાઓ સાથે હેત પ્રીતથી વર્તવું જોઇએ, અને ઠપકો નાચારીએ અને નાખુશીથીજ શાંત રીતે દેવાની ટેવ પાડવી જોઇએ. ઘડી ઘડી ઘાંટા કહાડવા અને કઠોર શબ્દનો વરસાદ વરસાવવો એ સજા નથી, પણ બાળકોને

નઠોર કરવાને અચૂક રસ્તોછે; અને એમ નઠોર થઈ જાયછે તેથીજ બીજી જાતની સજાઓ ઘણી નિશાળોમાં સાધારણ થઈ પડીછે. સારી નિશાળમાં તો ઠપકાની સજા પણ સાધારણ નથી, ક્વચિતજ મહેતાજીને ઠપકાના એક બે બોલ બોલવાની જરૂર પડેછે, અને તે પડેછે ત્યારે એવી ગંભીરાઇથી અને પોતાનેજ તે બોલતાં માઠું લાગતું હોય એવી રીતે બોલેછે કે તે ગંભીર બોલ સાંભળતાંજ આખો વર્ગ ધીમો પડી ચકિત થઈ જાયછે, અને તેની અસર સર્વેના ઉપર રામબાણ થાયછે.

શરીરશિક્ષા. આ ગ્રંથમાં કબૂલ રાખીછે તોપણ તે અંતનો ઉપાય છે એ નિશ્ચય જાણવું અને તેનો જેમ ઉપયોગ થોડો કરવો પડે તેમ સારૂં. એ કોઈ નઠોર અને બગડેલા છોકરાને સારૂજ છે; નિશાળમાં ઘણા છોકરા એવા હોયજ નહિ, અને હોય તો તે સ્વભાવિક રીતે નહિ, પણ મેહેતાજીની મૂર્ખાઈથી થઈ ગએલા એમ જાણવું. મહેતાજી નાના મોટા સઘળા અપરાધને માટે વારંવાર નિશાળિયાઓને સજા કર્યા કરે તો તે સજાનું માન ઘણું ઓછું થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય? નિશાળની સાધારણ રીત ભાત તો એવી જોઇએ કે કોઈ પ્રસંગે સોટી મંગાવવાનો હુકમ આપે કે તે સાંભળતાંજ સઘળી નિશાળ ભયભીત થઈ જાય, અને આજે એક નવાઇનો બનાવ બન્યો એમ ગણે. એવી નિશાળની સ્થિતિ હોય ત્યારેજ શરીર શિક્ષાની સારી અસર થાય.

શરીર શિક્ષા ઘણા પ્રકારની કરવામાં આવેછે, પણ તેમાં સોટી મારવી એજ ઉત્તમ છે. મહેતાજીએ મૂક્કી, તમાચો વગેરે મારવાની રીત કદી પણ ન રાખવી. એ રીત જંગલી, મહા નુકસાનકારી અને મહેતાજીના ઓહ્દાને હલકો પાડનારી છે. મહેતાજીને ગુસ્સામાં કેટલું અને ક્યાં મારવું તેનું ભાન રહેતું નથી, અને પછીથી તેનેજ ભારે પસ્તાવું પડેછે. એવા મારથી વખતે બાળક મરી પણ જાયછે, અપંગ થાયછે, અથવા તેના શરીરમાં કાંઈ દારૂણ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. સોટીનો માર ધાર્યો અને માપેલો છે. એમાં વાજબી રીતે જેટલી સજા કરવી ઘટે તેટલીજ થઈ શકેછે. સોટીને વાસ્તે પણ એવો નિયમ રાખવો જોઇએ કે કોઈ વખત ખપ પડે ત્યારેજ કોઈ દૂરના ઓરડામાં રાખી મૂકી હોય ત્યાંથી મંગાવવી. કેટલાએક મહેતાજીઓ હમેશા હાથમાં લઇને ટેબલઉપર ઠોક ઠોક કર્યાં કરેછે એજ બહુ માઠી ટેવ છે. એથી સોટીનો દેખાવ સાધારણ થઇ પડેછે, અને તેનો બધો ડર ભાગી જાયછે.

બીજાું સોટી દૂર રાખી હોય તો તે મંગાવતાં જે કાંઈ વખત જાય એટલામાં મહેતાજી અને નિશાળિયાનો ગરમ થએલો મિજાજ ઠંડો પડવા આવે છે. મહેતાજીને શાંતપણે કેટલી શિક્ષા કરવી જોઇએ તેનો વાજબી વિચાર કરવાનો વખત મળેછે, અને છોકરાએ તે વેળા તો ઉસ્કેરાઇને કદાપિ બે-અદબી કીધી હોય તોપણ એટલામાં તેને વિચાર કરી પોતાની ભૂલ તથા મેહેતાજીને તાબે થવાની ફરજ સમજવાનું કેટલે દરજ્જે બની આવે છે.

સોટીની શિક્ષાનો ભાર વધારવાને મહેતાજી પોતાને હાથેં ન મારતાં નિશાળના સિપાઈ પાસે અથવા કોઈ અમુક આસિસ્ટંટ પાસે મરાવે તો એથી પણ વધારે સારૂં. એમ કર્યાથી પોતાને ગુસ્સો લાગ્યો હોય તેને પ્રગટ થ-વાનો કાંઇ પણ અવકાશ મળતો નથી, અને તે શુદ્ધ ન્યાયાધીશના જેવોજ ગંભીર દેખાય છે. પણ બીજાને હાથે મરાવીએ ત્યારે પક્ષા પક્ષ ન થાય તેની તપાસ રાખવી જરૂર છે.

બીજી શરીર શિક્ષામાં ઉભા કરવાની સજા ઠીક છે. એ સોટી મારવા જેટલી શખત નથી અને મધ્યમ અપરાધને માટે બસછે. તે છતાં એ શિક્ષા પણ બાળકના ગજા ઉપરાંત ન થઈ જાય તેની હમેશાં ફીકર રાખવી. આ બે પ્રકારનીજ શરીર શિક્ષા અમે કબૂલ રાખીએ છઇએ.

निशाळमांथी कहाडी मूकवुं. આ સજા મહેતાજીએ કોઇ વખત પણ કરવી કે નહિ એ શક ભરેલું છે. જે મહેતાજી એ શિક્ષા કરેછે તે ખુલ્લી રીતે પ્રગટ કરેછે કે હું સારૂં કામ કરવાને શક્તિમાન નથી. કેમકે જો એનાથી એ છોકરો સુધરી શકતો નથી તોજ એ કહાડી મૂકે છે. જો સુધ-રતો હોય, તો બીજી કોઇ પણ સજા કરી એને રાખી સુધારવો એજ મહે-તાજીનું કામછે. જે છોકરો કોઈ ઉપાયે પણ સુધરી શકતો ન હોય, અને તેની સોબતથી બીજા બગડવાનો સંભવ હોય, તોજ એ શિક્ષા વાજબી કરી શકાય. તેમ જે છોકરો મહેતાજીની આજ્ઞા નથીજ માનતો તેને આ શિક્ષા કર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ બીજે કોઈ પ્રસંગે પણ આ શિક્ષા કરવી નહિ. એથી બાળકનો જન્મ ખરાબ થાયછે, અને મહેતાજીની નાલાયકી સિદ્ધ થાયછે.

निशाळना वखत पछी छोकरांने सजा दाखल रोकी राखवां. એ ઉપર બાળકની સજામાં ગણાવી નથી, પણ વખતે કરી શકાય. પણ ઘણા રોકાણથી તેની તનદુરસ્તીમાં બગાડ ન થાય, તોજ એ જાતની સજા

કરવી. એ જાતની સજા કરવામાં એક હરકત એ છે કે મહેતાજીને જાતે રોકાવું પડેછે, પણ તેમ ન કરતાં રોકેલો છોકરો આજ્ઞા ઉલ્લંઘીને જતો ન રહે એવી ભરોસાદાર ગોઠવણ થઈ શકે તો આ હરકત દૂર થાયછે. ગમે તે રીતે પણ આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવાની ટેવ ન પડે એની તો બહુજ કાળજી રાખવી, અને જેમાં એમ થવાની દહેશત લાગે તે સજા કરવીજ નહિ એ સર્વોપરી નિયમ કદિ પણ ભૂલવો નહિ.

सजा करवाना नियम.

આ નિયમો વિશેષે કરીને શરીર શિક્ષાને અર્થેછે, તોપણ બીજી જાતની સજાને તે થોડા ઘણા લાગુ પડેછે.

१ जेम जेम उमर वधती जाय तम तेम शिक्षा ओछी करवी.

સોળ વર્ષની ઉમર પછી શરીર શિક્ષા ન કરવી એ કહેવું વાજબી છે. એ ઉમરે જે શીખામણથી નહિ સુધરે, તે શિક્ષાથી સુધરે એમ ધારી શકાતું નથી.

२ भारे गुनाहने माटेज शिक्षा करवी जोईए.

३ शिक्षा नियमभंगने माटेज होवी जोइए, पण कोण करनार छे तेनो कांइ विशेष विचार आणवो न जोइए.

મહેતાજીનું અપમાન થયું છે અથવા ગુસ્સો લાગ્યો છે માટે શિક્ષા કરેછે એમ કંઈ હોવું ન જોઇએ. અપરાધ કર્યો માટે નિયમ પ્રમાણે શિક્ષા હોવી જોઇએ, અને તેજ માટે મહેતાજી કરેછે એમ બાળકોને સમજાવું જોઇએ. તેમજ મેં કર્યું તો શિક્ષા થઈ, અને ફલાણાએ કર્યું હોત તો ન થાત એવો કદિ વહેમ પણ તેમના મનમાં ન આવે એવી રીતે વર્તવું જોઇએ. મહેતાજીએ કેવળ નિષ્પક્ષપાત રહેવું એતો એનો મુખ્ય ધર્મછે, અને તે વિના તેનો જરા પણ નિશાળમાં ભાર પડે એમ ધારવું અશક્ય છે. સરખા ગુનાહને માટે બધાને સરખીજ શિક્ષા હોવી જોઇએ. તે છતાં યાદ રાખવું કે સજાનું સરખાપણું તે ખમનારાઓને કેવું લાગેછે તેના ઉપર આધાર રાખેછે. એકને ઠપકાના બે બોલ, બીજાને બે નંબર કહાડવા અને ત્રીજાને બે સોટી મારવી, એ વખતે સરખીજ સજા હોઈ શકે, અને તે પ્રસંગે ઠપકાનેજ લાયક બાળકને બે સોટી મારીએ તો તે સજા તેને ભા પડે અને તેનાં પરિણામ ખોટાં નીપજે. આવો ભેદ વિવેકથી રાખ્યો હો

તો બાળકો પક્ષપાત કર્યો એમ નહિ કહે, તોપણ એવો ભેદ કોઈ વેળાજ અને ઘણો વિચાર કરીનેજ રાખવો.

४ ते निश्चित अने थवा वगर नज रहेवी जोइए.

આ નિયમ બહુ અગત્યનો છે, અને એના ઉપર બધો નિશાળનો બંદોબસ્ત આધાર રાખેછે. જ્યાં સુધી અપરાધ કરીશું તો શિક્ષા થશે એ વાતનો નિશ્ચય નથી, ત્યાં સુધી વખતે વખતે ગમે એટલી ભારી શિક્ષા કરવામાં આવશે પણ તેનું કાંઇ ફળ નહિ થાય. સારા મહેતાજી ઘણી અથવા ભારે શિક્ષા કરતાજ નથી, પણ તેમ કોઈ અપરાધને શિક્ષા થયા વિના જવા દેતા નથી. એથીજ નિશાળનો બંદોબસ્ત સુધરે છે, અને થોડે વખતે શિક્ષા કરવાની જરૂર થોડી રહેછે.

દરેક અપરાધની શિક્ષા નિશ્ચિત હોવી જોઇએ એટલું નહિ, પણ હમેશાં તે સરખીજ હોવી જોઇએ. એક દહાડો એક અપરાધને સારૂ ભારે શિક્ષા કરી, અને બીજે દહાડે હલકી કરી, તો પછી મહેતાજી એ અપરાધને ભારે ગણેછે કે નહિ તેનો બાળકોના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તેથી શિક્ષા કરવી એ મહેતાજીની સ્વચ્છંદ મરજી ઉપર આધાર રાખે છે એમ સમજી તેઓ અપરાધ કરતાં થોડાજ ડરેછે. તેમ તેઓના મનમાં પક્ષપાતનો પણ વહેમ પેદા થશે.

५ जे सजा करीए ते सफळ थवी जोइए.

સજા કરવાની મતલબ એ છે કે જેને કરીએ તેને લાગે અને તેથી તેનું મન ફરીથી તેવો અપરાધ કરવાનું ન થાય. આ ફળ જ્યાં ઉત્પન્ન થયું નહિ, ત્યાં તે શિક્ષા નિષ્ફળ ગઈ એમ જાણવું. શિક્ષા સફળ કરવાને સારૂ નિશાળિયાના સ્વભાવનું જ્ઞાન બહુ જોઇએ છીએ. તે જાણતા હોઇએ તોજ આપણને માલમ પડે કે આ પ્રકારની અને આટલી સજા એને કરીશું તો એને લાગશે અને ચાનક આવશે. આથી વધારે શિક્ષા કદિપણ કરવી નહિ.

६ ए स्वैच्छिक होवी न जोइए, एटले कोइ नियमने अनुसरती राखवी.

७ शिक्षा कर्या पछी अभाव न राखवो.

આ નિયમ બહુ સારો છે, અને એના ઉપર શિક્ષાનું સારૂં ફળ ઘણું

કરીને આધાર રાખેછે. ત્રીજા નિયમ પ્રમાણે જે મહેતાજી વર્તતો હશે. તેને આ કામ અઘરૂં નહિ પડે. ઘણું કરીને શિક્ષા કર્યા પછી તેણે છોકરા સાથે હમેશની પેઠે માયાળુપણેજ વર્તવું. તેના ઉપર અભાવ રાખવો નહિ અને તેને બીજાની સમાનજ ગણવો. તેના જે અવગુણ દીઠા હશે તે ભુલાશે નહી, અને મહેતાજીએ તે ભુલવા પણ નહિ, પરંતુ તે સંબંધી અભાવ રાખવો નહિ, અને વિશેષે કરીને તો પોતાના સામા જે અપરાધ થયો હોય તેનું પાછળથી કાંઈ પણ મનમાં વેર અથવા ગુસ્સો રાખવો નહિ. યાદ રાખવું કે એ બધા બાળક છે અને તેની ચાલ ચલગત સુધારવી એજ આપણું કામછે.

હાજરી.

આ એક નિશાળ વ્યવસ્થાનો અથવા શિક્ષા પ્રકરણનોજ વિષય છે તોપણ અહિયાં એને જુદો ગણ્યોછે, કેમકે બીજી વ્યવસ્થા જેટલી મહેતાજીનાજ હાથમાં છે તેટલી આ નથી. છોકરાંની હાજરી તેમના માબાપની સમજ ઉપર પણ આધાર રાખેછે. તે છતાં સારા મહેતાજીની નિશાળમાં હાજરી જ્યાં જાયછે ત્યાં હોયજછે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

આ વિષય અધ્યાપનની પહેલાં લેવાનું કારણ એછે કે જ્યાં સુધી ભણનારાંઓ બરાબર હાજર રહેતાં નથી ત્યાં સુધી ભણાવનારાની બધી કળા ફળીભૂત થતી નથી. માટે નિશાળનો બંદોબસ્ત હાથમાં લીધા પછી હાજરીની બાબત ઉપર મહેતાજીએ જરૂર લક્ષ આપવું.

હાજરી બે પ્રકારની છેઃ—હરરોજની હાજરી અને **વેળાસર હાજરી.** જે છોકરો મહિનામાં ત્રણ દહાડા આવતો નથી, અને જે દરરોજ આવેછે તો હમેશાં ૦। કલાક મોડો આવેછે, એ બંને છોકરા ગેરહાજરીના ગુનેહગાર છે.

એ બંને જાતની ગેરહાજરીથી અભ્યાસમાં હરકત પડેછે. બે ચાર દિવસ ગેરહાજરી રહીને જે છોકરો વર્ગમાં આવેછે તેના પાછલા પાઠ પડેછે, એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાર પછી જે પાઠ તેને હાજરીના દિવસે શીખવવામાં આવેછે તેપણ તેનાથી પૂરા સમજાઈ શકાતા નથી; વળી એ કારણથી તેનામાં સુસ્તી આવેછે અને તેનો ચેપ વર્ગમાં પાઠ ચાલતી વખતે બીજાને પણ લાગેછે. વેળાસર હાજર ન થવાનાં પરિણામ એથી

પણ વર્ગમાં વધારે નઠારાં થાયછે. મહેતાજીને કેટલીએક મિનિટ સુધી વખત થયા પછી પણ છોકરાઓ ભેગા થવાની રાહ જોઇને બેસી રહેવું પડેછે. એના કરતાં બીજું શું શરમ ભરેલું છે? કેડેથી દશ બાર છોકરા ભેગા થાયછે, અને મહેતાજી પાઠ ચલાવવા માંડેછે, પણ તેનાથી પોતાનું કામ સ્વસ્થતાથી થઈ શકતું નથી, તે ભણાવવાના રંગમાં આવવાની તૈયારી ઉપર હોયછે કે એક નવો છોકરો આવીને ઉભો રહેછે અને તેના બાનાં સાંભળવામાં મહેતાજને લાગવું પડેછે. એમ વારે ઘડીએ તેને થાયછે અને તેનાથી પહેલા કલાકનો પાઠ જે કે ઘણું કરીને સૌથી વધારે અગત્યનો હોયછે તે અવિધિન ઉત્સાહે કદી પણ શીખવી શકાતો નથી. આવું છેક થાય તેના કરતાં મોડા આવનારને પાઠનો લાભ ન આપતાં વર્ગમાં બહાર રાખવા એ બહુ સારૂંછે, તે છોકરાને જો આ શિક્ષારૂપ ન લાગતું હોય, તો વર્ગની નીચે જેમ આવે તેમ વગર બોલે બેસાડતાં જવું, અને પછીથી પાઠ થઈ રહ્યા પછી તેઓની તપાસ કરવી એજ સારો રસ્તો છે.

हाजरी बराबर राखवाना नियम.

१ निशाळना काममां छोकरानुं मन लागे एम करवुं.

આ નિશાળની સઘળી વ્યવસ્થાની કુંચીછે, ને ભણાવવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ અને ઉત્સાહ એ બે વિના છોકરાના મનરંજન થવાનાં નહિ. પણ એ વિષે આપણે ઉપર કાંઇ કહ્યુંછે, અને આગળ બહુ કહેવાનુંછે. તેથી તેનો વિસ્તાર અત્રે કરતા નથી.

ચારે નિયમમાં આ સૌથી વધારે અગત્યનો છે.

२. तमारुं शीखववुं किमती छे एवी छोकराना माबापनी खात्री करो.

આ નિયમનો એવો અર્થ નથી કે તમે મોટો ડોળ કરીને લોકોને છેતરો, અથવા જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારી બડાઈ કરતા ફરો. આ તો હલકા પડવાનોજ ચોખો ઉપાયછે. કહેવાની મતલબ એ છે કે તમે તમારી નિશાળનો બંદોબસ્ત એવી સરસ રીતે રાખો, છોકરાંઓને એવું સારૂં ભણાવો, અને તેમને એવી ઉત્તમ કેળવણી આપો કે બધા લોકોની પોતાની મેળેજ ખાત્રી થાય કે તમારી નિશાળમાં પોતાના છોકરા મૂકવામાં બહુ લાભ રહેલો છે. જો એમ તેઓ સમજતા થશે તો તેઓ બને ત્યાં સુધી પોતાના બાળકને ગેરહાજર નહિજ રાખે.

ઘણુંકરીને ઘણા માબાપ શિક્ષકની લાયકી પોતાના છોકરાના કહેવા ઉપરથી અને તેની વર્તણુક ઉપરથીજ માપેછે; જો તે પોતાના છોકરાને ઘેર હરખથી પોતાના પાઠ કરતો, અને મહેતાજી તથા નિશાળની વારંવાર વાતો કરતો જોયછે, તો તેઓ અનુમાન કરેછે કે શિક્ષક સારોછે, અને આ તેઓનું માપ કાંઈ ખોટું નથી. જો મહેતાજીને છોકરા વખાણતા હોય તો તે બહુધા વખાણવા જોગજ હોયછે. અર્થાત્ આ બીજો નિયમ અમલમાં લાવવા માટે પણ પહેલો નિયમ પ્રથમ પાળવો જરૂરનોછે.

લોકોને ઉપયોગી અથવા પ્રિય હોય એવા વિષય ઉપર આ અર્થે ભણાવતી વખત ખસુસ લક્ષ આપવું એ પણ એક તેમને નિશાળની કિંમત સમજાવવાનો રસ્તો છે, અને તે બને ત્યાં સુધી મહેતાજીએ કદી ભૂલવો નહિ.

૨ दरेक छोकरानी दररोजनी हाजरीनुं पत्रक राखो.

દરેક નિશાળમાં રજીષ્ટર રાખવુંજ પડેછે એટલે એના જે અનેક લાભછે તે બતાવવાની કાંઈ ઘણી જરૂર નથી. તેમજ તે શી રીતે રાખવું તેના નમુનાઓ તૈયારછે એટલે અહિંયા આપતા નથી. તોપણ આ પ્રસંગે એટલું કહેવું જોઇએ કે મોઢેથી આપણે કોઈ છોકરાને કે તેના માબાપને કહીએ કે એ આ મહીનામાં આટલા દિવસ ગેરહાજર રહ્યો તેના કરતાં રજીષ્ટર કહાડી તારીખે તારીખે કહી બતાવીએ અને તે મહીનાનો કેટલામો ભાગ થયો તે સમજાવીએ, તો તેમના ઉપર ઘણી અસર થાયછે. હાજરી આપણે એટલી અગત્યની ગણીએ છઇએ કે તેને નોંધી રાખીએ છઇએ એ જોઇનેજ છોકરાને અને તેના માબાપને તેની કિંમત સમજાશે. ઘણાં તો ગેરહાજરીમાં કાંઈ ગુનોહછે તેજ સમજતાં નથી. તેને માટે રજીષ્ટર બહુજ જરૂરના છે. આપણી રીતભાત ઉપરથી જેટલું રજીષ્ટરને અગત્ય આપીશું તેટલું અગત્ય તેમના મનમાં સમજાશે.

૪. जे छोकरो गेरहाजर छे तेना माबापने चीठी लखी खबर आपवी.

મોંહે કહાવવા કરતાં ચીઠી મોકલવાના ફાયદા બેશક વધારેછે, કેમકે તેની અસર બહુ થાયછે. પણ જ્યાં માબાપ વાંચી શકતા નથી અને ચીઠી જોઇને ભડકે એમ હોય ત્યાં તેમ ન કરવું અને મોંહે કહાવીનેજ સંતોષ

પામવું પણ માબાપને ગેરહાજરીની ખબર કર્યાવિના કદિ પણ રહેવું નહિ. માબાપથી અજાણ્યા જે ગેરહાજર રહેછે તે તો બેશક બંધજ પડશે, અને વારેવારે રાખતાં પણ તેઓ કાંઇક આચકો ખાશે.

હાજરી વેળાસર કરવાના ઉપાય.

१. महेताजीए पंडे वेळासर हाजर थवुं.

પ્રથમ તો મહેતાજી વેળાસર આવતો નથી, તો છોકરાંને વેળાસર બોલાવવાનુંજ કાંઇ ઝાઝું પ્રયોજન નથી. પાઠમાં મોડા પડે માટે તો છોકરાંને વેળાસર બોલાવવાનો આપણે આગ્રહ રાખીએ છઇએ, પણ જ્યાં મહેતાજી નથી ત્યાં પાઠ યથાયોગ્ય ચાલી શકવાનાજ નહિ અને તેથી તેમને વેળાસર ન આવવાથી કાંઈ ઝાઝું નુકસાન નથી. બીજું જો પોતે કોઈ કોઈ વખત પણ મોડો આવેછે, તો મોડા આવવાને માટે બાળકોને શિક્ષા કરતાં તેને સ્વભાવિક રીતેજ કેટલો સંકોચ રહેશે, અને તે વાજબી છે. હમેશાં યાદ રાખવું કે "પોથીમાંના રિંગણા" કર્યાથી સફળ બોધ બીજાને કદિ થઈ શકતો નથી, પણ આપણે માત્ર તિરસ્કારને પાત્રજ થઇએછઇએ.

२ आववानो वखत मुकरर करवो, ने त्यारपछी जे जरा-पण मोडा आवे ते सघळाने मोडाज गणवा.

આ કામને માટે મહેતાજીને ઘડીયાળ કે વખત જાણવાનું સારૂં સાધન જરૂર જોઇએ.

મુકરર કરેલા વખતની પાછળ એક મિનિટની પણ છૂટ આપવી ન જોઇએ, કેમકે એમ કરતાં એ છૂટ એટલી લંબાતી જશે કે તેનો પાર નહિ આવે, અને વેળાસર આવવાની ટેવ બાળકોને કદી નહિ પડે. કેટલાએક મહેતાજીએ કામને સારૂ પાંચ દશ મિનિટની છૂટ મુકરર કરી રાખેછે, પણ એ અમને બિલકુલ પસંદ નથી. એ નિશાળનો વખત એટલો મોડો રાખ્યાનીજ બરાબર છે, અને ત્યારે તે વખતેજ નિશાળનો વખત ખુલ્લી રીતે રાખવો એ વધારે સારૂં ગણાય. કેમકે તેમ કરે છોકરાંઓને ગેરહાજરીના અપરાધી ઠરવાની તો ટેવ ન પડે.

પણ નિશાળનો વખત મુકરર કરવા પહેલાં છોકરાઓને આવવું ક્યારે સુગમ પડશે તેનો વિચાર કરવો જરૂર છે, અને નિશાળનો વખત તે પ્રમાણેજ રાખવો જોઇએ. આ પ્રમાણે નહિ કર્યું હોય તો આ ચારે નિયમો પ્રમાણે ચાલતા પણ છોકરાં વેળાસર નહિજ આવી શકે. મહેતાજીને પણ

અનુકુળ પડતો તે વખત હોવો જોઇએ ખરો; પણ મહેતાજી કરતાં તે છોકરાં અથવા તેના માબાપની અનુકુળતા ઉપર વધારે લક્ષ આપવું યોગ્ય છે.

૩. પેહેલો પાઠ સૌથી વધારે અગત્યનો અને છોકરાઓ વધારે કિમતી ગણતા હોય એવો રાખવો.

પેહેલે કલાકે છોકરાંનાં મન બહુ તાજાં અને તેથી જે ભણાવીએ તે સહેલથી ભણવાને લાયક હોયછે. એ કારણ પણ પહેલો પાઠ વધારે અગત્યનો રાખવાનું છે. પણ આ ઠેકાણે તેની કિંમત છોકરાંઓ સમજતા હોય, તોજ ધારેલી મતલબ પાર પડે, અને નહિતો ઉલટા જાણી જોઇને મોડા આવે. માટે આ નિયમને અનુસરવા જતાં અગત્યનો પાઠ ચૂંથાઈ જાય નહિ એ વાતની હમેશાં ફિકર રાખવી. એની મતલબ બાળકોને લલચાવી વહેલાં આવે એમ કરવાની છે, અને જો તેમ ન થઈ શકે અને અઘરો પાઠ બધા બરાબર રીતે ભણી ન શકે એમ માલમ પડે, તો તુર્ત એ ધારો દૂર કરવો, અને બીજો વધારે પ્રિય વિષય એ વખતને સારુ પસંદ કરવો.

જો શિક્ષકના કાચા અનુભવને લીધે અથવા બીજા કોઈ પણ કારણથી છોકરા મોડુ આવવાની ટેવ છોડે નહિ તો પ્રથમ અગત્યનો પાઠ રાખ્યાને બદલે તે વખતે કવિતા બોલવા જેવો કે અક્ષર લખવા જેવો કોઈ સહેલો વિષય રાખવો. એવા વિષયમાં મોડા આવનારને ઘણું નુકસાન થતું નથી, અને વર્ગમાં તેમના આવવાથી ગરબડ પણ થોડી થાયછે. તે છતાં યાદ રાખવું કે આ હારી બેસવાનો રસ્તો છે. ચાલે ત્યાં સુધી તો પ્રથમ અઘરો પાઠ રાખવો અને વેળાસર બધા હાજર થાય એમ કરવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

૪. મોડા આવવાનું કારણ હતું એવી ઘેરથી ચીઠી ન લઇ આવે તેને તે માટે શિક્ષા કર્યા વિના રહેવું નહિ.

માબાપને ચીઠી લખી આપવાનો એટલો કંટાળો હોયછે કે તે ઘણું કરીને છોકરાને સહેજ કામ સારુ મોડો નહિજ થવા દે, અને તેમ છોકરો પણ ચીઠી વિના જઇશું તો શિક્ષા થશે એમ ધારી પોતાની મેળેજ વખતસર આવવાની ફિકરમાં રહે છે.

વખતે છોકરો હાથેજ ચીઠી લખી લાવે એવો સંભવ છે, પણ મહેતાજીમાં વિચક્ષતા હોય, તો એમ બનવું અઘરું છે.

માબાપ ચીઠી લખી ન શકતા હોય, અને તેથી તે જાતે અથવા કોઇની મારફતે આપણને ખબર કરે તો તે કબુલ કરવી એમાં કાંઇ હરકત નથી, પણ ખબર લાવનાર માણસ ભરોસાદાર જોઇએ.

ચીઠી છતાં પણ નંબર કહાડવા જેવી જુજ શિક્ષા તો તેને મળવીજ જોઇએ. ચીઠી નહિ લાવનારને તો આ ઉપરાંત ખસૂસ મોટી શિક્ષા કરવી જોઇએ.

९. आ चीठी आववा छतां पण सजामांथी छेक ते बची जवो न जोईए.

નંબર ખોવાની સજા તો તેને મળવીજ જોઇએ. એતો સજા નથી પણ મોડા આવવાનું અચુક પરિણામ છે એમ સઘળા છોકરાઓને સમજાવવું જોઇએ. ચીઠી ન લાવનારને માટે અલબત્ત એથી ભારેજ શિક્ષા રાખવી. એ અપરાધને માટે વર્ગ બહાર કાઢવો અથવા નિશાળના વખત પછી રાખવો એ સજાની સારી રીતો છે, વર્ગ બાહર કાઢયો હોય ત્યારે તેને કાંઇ પણ કામ કરવા દેવું નહિ, નિશાળના વખત પછી રાખીએ, તો તે રહેછે કે નહિ તે જાણવાની યોગ્ય ગોઠવણ કરવીજ જોઇએ. નહિતો ફાયદાને બદલે આખી નિશાળને નુકસાન થશે.

અધ્યાપન ભાગ.

शिक्षक संपत्ति.

વિદ્યાર્થીમાં કેવા ગુણ જોઇએ અને ન હોય તો ગુરૂએ શી રીતે આણવા, તે શિક્ષાપ્રકરણમાં કહ્યું. હવે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાને સારૂ ગુરૂમાં શું હોવું જોઇએ? શું એનો ધંધો વગર ભંડોળનોજ છે? શું એને કાંઇ સંપત્તિની જરૂર નથી? સંપત્તિ વિના જગતમાં કોઇપણ વ્યાપાર ચાલતો નથી. મેહેતાજીને જે સંપત્તિ જરૂરની છે તે રૂપિઆ અને મોહોરોના જેવી સાકર અને ખણખણાટ કરતી નથી, પણ એના ઉદ્યોગનો વિષય જે મનુષ્યાત્મા તેના જેવીજ તે અદૃશ્ય, અનુપમ, અને મૂલ્યવિનાનીછે.

શિક્ષક પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકે તેને માટે તેને આ પાંચ વાતની જરૂર છે:—**१. शीखववाना विषयनुं जोईतुं ज्ञान. २. बाळकना मनमां पेसी जोवानी शक्ति. ३. उत्तम पद्धत्तिनुं अनुभव सिद्ध ज्ञान. ४. लक्ष अकर्षण करवानी कळा. ५. दररोज पोते पाठ तैयार करीने आववुं.**

१. **शीखववाना विषयनुं जोईतुं ज्ञान.**—આ વાતની જરૂર તો આળસુમાં આળસુ મહેતાજી પણ કબુલ કરશે, પરંતુ "**जोईतुं ज्ञान** તે કેટલું એમાં ઘણા ભૂલ ખાયછે. હમેશાં યાદ રાખવું કે **एक विषय उपर जेटलुं शीखववुं होय तेना करतां बहुज वधारे शिक्षकने जाणवानी जरुर छे.** શીખવવાનું બહુ થોડું હોય, પણ તેટલું થોડું સારીરીતે ક્યારે શીખવી શકાય કે જ્યારે શિક્ષકનું જ્ઞાન તે વિષય ઉપર બહુજ વધારે હોય. એ વધારાનું જ્ઞાન છોકરાઓને આપવાને સારૂ જરૂરનું છે એમ નથી, પણ તે જ્ઞાન જો એના મનમાં હશે તો તેનું અજવાળું જે શીખવવાનું છે તે ઉપર એટલું પડશે કે તે ભાગ બાળકો આગળ મનોહર રૂપે મૂકી શકાશે. જો શિક્ષકના મનમાં એ વિષય ઉપર કોઈ ઠેકાણે પણ અંધારૂં હશે, તો તે અંધારાને લીધે શીખવેલો વિષય બાળકોથી ઝાંખો ઝાંખોજ દેખાશે. માટે શિક્ષકમાં **सचोट अने विस्तीर्ण ज्ञान** જોઇએ સચોટ એટલે ચોખું જેમાં કાંઇ પણ ભૂલ ભાલ નથી, અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે તૈયારનું તૈયાર. ધુંધવાતું જ્ઞાન અથવા જે જ્ઞાન ખોતરી ખોતરીને કહાડવું પડે તે શિક્ષકને પોતાના ધંધામાં કાંઇ પણ કામનું નથી. એ તો હમેશાં તાજું, રસ ભર્યું, અને વિગતવાર હોવું જોઇએ. તેમજ. એ જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધારે જોઈએ એ વિષે તો આપણે પ્રથમજ સમજાવ્યું.

આવી રીતનું જોઇતું જ્ઞાન શિક્ષક ખપ પડે ત્યારે મેળવી શકવાની આશા રાખે તો ફોકટ છે. અણીની વખતે અભ્યાસ કર્યાથી સારૂ જ્ઞાન મળતુંજ નથી. એ વખતે તો ઘણામાં ઘણું કરી શકીએ તો ઉપરચોટીયુંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને આપણે ઉપર સમજાવ્યું છે કે શિક્ષકમાં **વિસ્તીર્ણ અને સચોટ જ્ઞાન** હોયા વિના તેનાથી હલકી બાબત પણ અસરકારક રીતે બાળકોને સમજાવી શકાતી નથી. માટે, **मेहताजीए हमेशां कांइ कांइ पण नवु वांचवानी टेव राखवी जोइए** જે મહેતાજીને વાંચવાની ટેવ નથી, તેનું ભણેલું પણ કટાઇ જઇ નાશ પામે છે, અને આખરે કેટલીએક વખતે તે પોતાનું કામ કરવાને બિલકુલ નાલાયક ઠરેછે, અને તેના મોઢાગળના છોકરાઓ તેનાથી ચઢીયાતા કહેવાવા લાગેછે. આવી શરમ ભરેલી હાલત તેની કદી પણ ન થાય, જો તે દરરોજ ખાનગી વાંચનથી પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કર્યા કરે; પણ તેથી ઉલટો

તે હમેશાં બીજા કરતાં જ્ઞાનમાં આગળનો આગળજ રહે, અને અનુભવ બળે પદ્ધતિમાં તો એવો કુશળ થાય કે તરૂણ મહેતાજીઓ તેની તરફ સદા માનની નજરથી જુએ તથા ગુંચવણની વખતે એના ખુલાસા ઉપર બહુ વજન રાખે. દરેક માણસનો ધર્મ છે કે જમાનાની સાથે પોતે પણ આગળ વધતા જવું. તેમ તે નહિ કરે તો જમાનો તેને સારૂ થોભવાનો નથી; પણ તે માત્ર પાછળ પડી જઇ હાંસીને પાત્ર થશે. શિક્ષક વર્ગને આવી માઠી હાલતમાં જોવો એ બહુ ખેદકારક છે, કેમકે દેશની સઘળી ભાવી સ્થિતિ તેમની ઉપર ઘણીખરી રહેલી છે. આ બધાનો રામબાણ ઉપાય એજ છે કે શિક્ષકે વાંચવાની અને વિચાર કરવાની ટેવ રાખવી. મહેતાજીએ શું વાંચવું તેની કાંઇ હદ બાંધી શકાતી નથી. એ તેની રૂચિ અને શકિત ઉપર આધાર રાખેછે, અને નિશાળના વિષયોથી છેક નિરાળી બાબતોનું જ્ઞાન પણ ચતુર મહેતાજી દૃષ્ટાંતાદિકદ્વારે પોતાના કામમાં ઉપયોગી કરી શકે છે. તે છતાં મહેતાજી નીચેના આ બે નિયમો ઉપર લક્ષ રાખશે તો તેને બહુ ફાયદો થશે.

जे वांचवुं ते समजीने वांचवुं अने ते उपर विचार करवो.

ઝપઝપ પાના ઉથલાવી જવા, અને પોતાની બાળ જિજ્ઞાસાનેજ તૃપ્ત કરવાની કે અમે આટલા પુસ્તકો વાંચ્યા છે એમ બતાવવાની ઉમેદ રાખવી એ વાંચવાનો અધમ પ્રકાર છે, અને એથી ફાયદા કરતાં નુકશાન બહુજ વધારે થાયછે. એ રીતના વાંચવાથી વિચાર કરવાની શકિત નાશ પામેછે, અને આવી અમૂલ્ય વસ્તુનો ભોગ આપીને જે કાંઈ પરચુરણ તથા ઉપર ચોટીયું જ્ઞાન મેળવવામાં આવેછે તે થોડા વખતમાં જતું રહેછે, અને કયારે પણ તેને અવસર ઉપરતો ખપ આવતુંજ નથી. માટે આ નિયમ સઘળા વિદ્યાર્થીઓએ પ્રતિક્ષણે ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે; અને મહેતાજીએ પાકું સમજવું કે જે જે માણસ જ્ઞાનમાં વધારો કરવા ઈચ્છેછે તે વિદ્યાર્થીજ છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જે અભ્યાસની પદ્ધતિછે તેજ પદ્ધતિ ખાનગી વાંચનની વેળા પણ રાખવી જોઈએ. સંસાર વ્યવહારના કાર્યોમાં પડ્યાથી તે વેળાના જેટલો વખત વિદ્યાપછાડી અલબત્ત થોડાથીજ ખરચાઈ શકાશે, તો પણ તે માટે અભ્યાસની પદ્ધતિ બિલકુલ ફેરવી નાંખવી, એ કોઇ પણ રીતે પ્રતિપાદન થઇ શકશે નહિ. મહેતાજીએ દરરોજ થોડો પણ અમુક વખત દરરોજ કાંઇ વાંચવામાં કહાડવો જોઇએ, અને તે વેળાએ નોંધ કહાડવી,

વિચાર કરવો વગેરે અભ્યાસનો જે ઉત્તમ વિધિ છે તે વિધિને અનુસરિજ તે કામ કરવું.

વાંચવું ભણાવવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ શકે એ ઉપર સદા લક્ષ રાખવું. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ચતુર મહેતાજી આડી અવળી બાબતોના જ્ઞાનને પણ નિશાળમાં ઉપયોગી કરી શકે છે, અને ઉપયોગી ન કરાઇ શકાયું તોપણ મહેતાજીની બુદ્ધિમાં (માત્ર જ્ઞાનમાં નહિ) જેટલો વધારો થાય તે નિશાળના લાભને અર્થેજ છે, એ બે કારણોને લીધે ભણાવવાના કામમાં જે વિષયો ન આવે તે નજ વાંચવાં એમ તો કહી શકાતું નથી, તોપણ વિશેષે કરીને શાળોપયોગી બાબતોનાજ ગ્રંથ વાંચવાની મહેતાજીને ભલામણ કરવી એ ખોટું નથી. એમ કર્યાથીજ નિશાળમાં જે જ્ઞાન જોઇએછે તે એનું તાજું રહેશે અને વધશે. છેક આડા વિષયોના અભ્યાસમાં પડ્યાથી તે વિસારે પડેછે, અને વખતે ઉપયોગી વિષયો ઉપર અભાવ પણ ઉત્પન કરેછે. વળી કેવળ સવાર્થી વાંચનથી બાળકના મનમાં પેસી જવાની શકિત પણ મહેતાજીની ક્ષિણ થાયછે. મહેતાજીના જ્ઞાન બુદ્ધિ અને બાળકના જ્ઞાન બુદ્ધિમાં હમેશાંજ કેટલોએક ફેર તો એવો રહેલોછે કે તેને બાળકની મુસ્કેલીઓ સમજવી અઘરી પડેછે તો જ્યારે તે આડા વિષયમાં ઊંડા ઉતરી પડે ત્યારે તેનાથી નિશાળીઆની સાથે સમભાવ શી રીતે થઇ શકાય? અને તેમના વિષયો અને તેમની મુસ્કેલીઓ તુચ્છ, ન જવાબ દેવા લાયક, અને કંટાળા ભરેલી લાગશે; અને એમજ જ્યાં થયું ત્યાં તેનાથી શી રીતે છોકરાઓના મનમાં પેસી કાંઇ પણ અસરકારક રીતે શીખવી શકાય? ભણાવાના વિષયો તાજા, રસ ભર્યા, અને વિગત ભર્યા મહેતાજીના મનમાં રહેવાની બહુજ જરૂર છે, અને તેથી એમ થાય એવી રીતનુંજ વાંચન મહેતાજીએ ખાનગી વખતમાં બહુધા તો રાખવું જોઇએ.

બાળકના મનમાં પેશી જવાની શક્તિ.—ઘણા શિક્ષકો જાતતોડ મહેનત કરવા છતાં પોતાના કામમાં બરાબર ફતેહ પામતા નથી તેનું કારણ આશકિતની ખામી છે. આશકિતથી શિક્ષકને મહા ચમત્કારિક બળ પ્રાપ્ત થાયછે, અને અધ્યાપન કર્મ તેને એક સરળ અને આનંદનું સ્થાન થઇ પડેછે.

આ શકિત સ્વભાવિક રીતેજ કેટલાકમાં ઓછી અને કેટલાકમાં વધારે માલમ પડેછે. તે છતાં જો માણસ ખંત રાખે તો કેટલેએક દરજ્જે

મેળવી શકે એમાં કાંઇ શક નથી. એ શક્તિ શિક્ષકમાં આ ચાર વસ્તુ કેટલી છે તેના ઉપર આધાર રાખેછેઃ—૧. पोतानी बाल्यावस्थानुं रसभर्युं स्मरण. २. बालक मात्र उपर स्वाभाविक प्रीति. ३. तर्कशक्ति. ४ पोताना कामनो उत्साह. એમાંની ત્રણ બાબતોતો સ્વભાવિક છે, અને તેથી તે ઉપર શિક્ષકની સત્તા ઘણી ચાલતી નથી એ કબુલ કરીએ છઇએ; પણ ઉત્સાહ રાખવો તો એના હાથમાં છે, અને તેવડે પોતાના કામ જેટલું તો તે બાળકના મનમાં નિશ્ચય પેસી શકશે.

નીચેના નવ નિયમો પ્રમાણે જો શિક્ષક ઉત્સાહથી વર્તે, તો થોડા વખતમાં તે આ શક્તિ ઘણે દરજ્જે મેળવી શકે એમ અમે માનીએ છઇએઃ १. बाल्यावस्था उपर प्रीति राखवी. २.बालकोनो सहवास वधारवो, अने तेना स्वभावनो सर्वत्र अभ्यास करवो. ३. पोतानी बुद्धिने नीची नमावी बाळबुद्धिने प्रयत्नवडे अडाडवी. ४. निशाळमां प्रतिक्षणे चिंता राखवी के हुं समजावुं छुं ते बाळको समजशे के नहि. ५. समजावती वेळा अने समजाव्या पछी ते समजेछे के नहि तेनी तपास कर्याज करवी. ६ नहि समज्यो एम कहेनारने कदि पण ठपकानी शिक्षाए करवी नहि, पण ते कहेवानुं सर्वेने उत्तेजन आपवुं. ७ नहि समज्या तेनुं कारण शुं ते पोते विचारवुं अने शोधि काढवुं. ८. शीरीते शीखवुं तो बाळकना मनमां सहेलथी ऊतरे ए वातनुं अहोनिश चिंतन कर्या करवुं, अने जे रीत सुझे तेने प्रयोग करी कसी जोवी. ९. शिक्षकभाईओ साथे आ विषयनी चर्चा करवी.

ફરીથી અમે કહીએ છઇએ કે સઘળી શિક્ષણ કળાનો આ શક્તિ જીવ છે. એ શક્તિવિના સારામાં સારી અધ્યાપન પદ્ધતિ મડદાના જેવી નિરૂપયોગી અને વેઠ રૂપ છે. શિક્ષા પ્રકરણમાં આ શક્તિ કેટલી ઉપયોગી છે તે તે ઠેકાણે સૂચવ્યું છે. કેળવણી અને વિશેષે કરીને નીતિની કેળવણી, શિક્ષકમાં આ શક્તિવિના બિલકુલ આપીજ શકાતી નથી. માટે જે મહેતાજીને પોતાના કામમાં કાંઇ પણ યશ મેળવવાની ઈચ્છા હોય તેણે બાળ-

કના મનમાં પેસીને જોવાની શક્તિ મેળવવા તર્ફ તન મનથી અહોરાત્ર મંડ્યા રહેવું જોઇએ.

શિક્ષા પદ્ધતિનું અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન—શીખવવાની પદ્ધતિઓ કઈ કઈ છે અને કયે અવસરે કઈ વાપરવી જોઇએ એ પદ્ધતિ પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. આ ઠેકાણે એટલુંજ કહીએ છઇએ શીખવવાની બેજ રીતિ છે:—૧ **સંયોગી કરણ,** અથવા, **સૂચક રીતિ;** અને **પ્રથક્કરણ રીતિ,** અથવા **વ્યાખ્યાન રીતિ.** એ પ્રત્યેક પદ્ધતિ વાપરવાની ૩ શૈલી છે:—૧ **પ્રશ્નોત્તર શૈલી,** ૨**ભાષણ શૈલી,** ૩.અને **પ્રદર્શન શૈલી** વળી **સમૂહશિક્ષણાવિચાર** અને **પ્રથક્શિક્ષણાવિચાર** એ બે પણ પદ્ધતિમાં મોટા વિચારછે, અને તે પ્રત્યેકના પેટામાં ઘણા વિચાર આવી જાયછે.

આ સ્થળે વિશેષ કહેવાનું એછે કે કોઈ પણ મહેતાજીનું કામ કરવા નીકળે તે પેહેલાં તેણે શિક્ષા પદ્ધતિનું જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું જોઇએ, અને એ જ્ઞાન માત્ર પુસ્તક પ્રાપ્તજ નહિ પણ અનુભવ સિદ્ધ હોવું જોઈએ. મતલબ એ કે તે "ટ્રેન" થવોજ જોઇએ, એટલે શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં ભણ્યો ને ગણ્યો બંને હોવો જોઇએ મોટા વિદ્વાન કરતાં એવો મહેતાજી સામાન્ય વિદ્યાવાળો છતાં જે કામ ઉપર નીમાયેછે તે કામ વધારે સારૂં કરી શકેછે.

૪. લક્ષ આકર્ષણ કરવાની કળા.—બધી વાત સમજવાનું આદિકારણ લક્ષછે, અને ઘણું કરીને જૂદા જૂદા માણસની સમજમાં ફેર માલમ પડેછે તે સમજવાની શક્તિમાં ફેર હોવાને લીધે નહિ, પણ જૂદા જૂદા માણસ એક વાત ઉપર વત્તું ઓછું લક્ષ આપેછે તેને લીધેછે. સંપૂર્ણ લક્ષ આપતાં એકાદી વાત ન સમજી શકે એવા થોડાજ હોયછે. તેમજ સ્મરણ શક્તિનું પણ મૂળ કારણ લક્ષજ છે. જે વાત ઉપર આપણું ચિત્ત વધારે લાગેછે તે વાત વધારે યાદ રહેછે. માટે બુદ્ધિની કેળવણીને અર્થે કે માત્ર અધ્યાપનને અર્થે લક્ષ આપવાની ટેવ બહુ કામનીછે.

બાળકો લક્ષ આપે તેને માટે મહેતાજીને નીચેના નિયમો બહુ ઉપયોગી માલમ પડશે. ૧ **વર્ગનું સ્થળ બાળકોની ઈંદ્રિયોને બહાર આકર્ષે એવું ન જોઈએ** એ કારણને લીધે ભર બજારમાં નિશાળ હોય

તે સારી નહિ. તેમજ એક વર્ગની ચર્ચા બીજા વર્ગમાં જોઈ શકાય એ ગોઠવણી ઠીક નથી. વર્ગમાં તમાસો કરવા જેવા પદાર્થ રાખવા નહિ એ પણ આજ પેટામાં કહી શકાય, અને એજ કારણથી પ્રદર્શનની વસ્તુઓ પણ પ્રસંગ ગયો કે બાળકોની નજર આગળથી દૂર કરવી જોઇએ. તેમજ મહેતાજીના રૂપ કે વેષમાં એવી વિચિત્રતા હોવી ન જોઇએ કે બાળકનું ચિત્ત પાઠ તરફ આકર્ષણ પામ્યાને બદલે તે તે તરફજ લાગી રહે.—

૨. शिक्षकनी आंख सघळा उपर फरती रहेवी जोईए. આ કામને માટે પગથાર (ગ્યાલરીની) બેઠક નિશાળમાં બહુ કામની છે. એ ગોઠવણથી શિક્ષકની નજર હેઠે સઘળા છોકરા આવી જાયછે. પણ સઘળા પાઠમાં એ બેઠક કામમાં લઈ શકાતી નથી, અને તેથી ચારે તર્ફ ફરતી નજર રાખતાં મહેતાજીએ શીખવુંજ જોઇએ. કોઈ એમ કરવાને કાકદૃષ્ટિની ઉપમા આપેછે, એ ઉપમા અગર જો હસવા જેવી તુચ્છ છે, તોપણ આપણે જે સમજાવવું છે તેતો સાદૃશ વિચાર આપવાને સંપૂર્ણ શક્તિમાન છે.

૩. शिक्षकनुं लक्ष वर्गना काममां संपूर्ण होवुं एज प्रथम तो अवश्यनुं छे. શિક્ષકોનેજ જો પોતાના કામમાં રસ લાગતો નથી, તો બાળકોને લાગશે એવી આશાજ ન રાખવી. તેમજ લક્ષી માણસના બોલવા ઉપર સ્વાભાવિક રીતેજ સાંભળનારનું લક્ષ જઇને ચોંટે છે.

૪ बाळकनी जेम वधारे ईंद्रियो पाठमां रोकाय तेम सारुं. કાનની સાથે આંખનો હમેશાં ઉપયોગ કરવો. પાઠમાં રસ લાગવાનું મોટું કારણ કાળું પાટીયું છે. એનો જેને બરાબર ઉપયોગ કરતાં આવડ્યો તેને અર્ધી તો અધ્યાપન કળા આવડીજ એમ સમજવું. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠમાં એ બેથી વધારે ઇંદ્રિયો કામે લગાડી શકાય છે. **૫. पाठ एवी रीते आपवो जोईए के बाळकनुं आखुं मन कामे लागे.** એ નિયમમાં બે વાત આછે. એકતો માણસના મનમાં વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે તે સઘળીઓ બાળકોને વાપરવી પડે એમ થવું જોઇએ. સ્મરણ શક્તિ, કારણ શક્તિ, કલ્પના શક્તિ વગેરે સઘળી શક્તિઓને ઓછું વત્તું પણ બધા પાઠમાં કામ મળવું જોઇએ. નહિ તો જે શક્તિ નકામી બેશી રહેશે, તે બીજા કામમાં પોતાની મેળે લાગશે, અને તેથી વર્ગમાં તે બાળકથી સંપૂર્ણ લક્ષ નહિ અપાય. બીજી વાત એ છે કે એ દરેક

શક્તિમાં જેટલું બળછે તેટલું બધું ખરચવું પડે એવો પાઠ જોઇએ, નહિ તો તે શેષ બળ બીજે કામે લાગશે. જ્યારે વર્ગમાં બહુ સહેલા પ્રશ્નો પૂછાય છે ત્યારે આ પ્રમાણેજ થાયછે. તેમ એ બળની ઉપરાંત જાય એવા સવાલ આવશે તો એ મન એ કામ કરવું અશક્ય ધારી કંટાળીને આડેજ માર્ગે લાગશે. બાળકનું સંપૂર્ણ મન રોકતાં આવડ્યું એ આખી અધ્યાપન કળાનું ફળ છે, અને તેથી આ કલમને લગતોજ આખો અધ્યાપન ભાગ છે એમ સમજવું.— **૬. शिखववानी धमक उत्साही अने असरकारक जोईए.** ધમક એટલે છટા. એ બહારનો દેખાવજ છે, પણ બહારનો દેખાવ દુનિયામાં ઘણું કામ કરેછે. એક શિક્ષકની બોલવાની રીત એવી હોય છે કે તેના મોંમાંથી એક શબ્દ નીકળે છે તેની જોડે નિશાળીયાઓના ચિત્ત તે તર્ફ મોહ પામી દોડેછે, અને બીજો શિક્ષક એવી રીતે બોલે છે કે તે અક્ષરે અક્ષર તેના જેવુંજ શીખવતો હોયછે, તોપણ બળાતકાર કરતાં પણ બાળકનું ચિત્ત તે તર્ફ લાગી શકતું નથી. શીખવતી વેળા બોલવા ચાલવાની ઢપ ધીમી માંદી કદી પણ રાખવી નહિ. પોતાના સઘળા શરીરમાં ચંચળતા આણી મૂકવી, અને ઉત્સાહ ભર્યુંજ બોલવું. શિક્ષકનું ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ, બધાથી સંભળાય એવું, (નહિ ધીમે ને નહિ તાણીને) અને કંઠની બિલકુલ કઠોરતા વિનાનું હોવું જોઇએ. વાણીની સાથે આંખ અને સઘળા અવયવોમાંથી ઉત્સાહ પ્રકાશી નીકળવો જોઇએ. ઘણી વખત એવી ધમકજ સાંભળનારનાં મન હરણ કરવાને શક્તિમાન થઇ પડેછે. આવી ધમક મેળવવી એ અશક્ય નથી. ઘણું ખરૂં એ ટેવનું કારણ છે, અને જો સઘળા મૂળથી ઉત્સાહ ભરેલીજ ધમક રાખવાની ટેવ પાડે તો પડી શકે.

दररोज शिक्षके पाठ तैयार करीने आववुं.

શિક્ષકને તે પાઠ આવડતો ન હોય માટે તૈયાર કરી આવવું એમ નથી. આવી ખોટી સમજણને લીધે કેટલાક શિક્ષકને પાઠ તૈયાર કરી લાવવાનો નિયમ શરમ ભરેલો લાગેછે. આ નિયમનો અર્થ એ છે જે પાઠ શીખવવાનો હોય તે શિક્ષકે ઘેર વિચારી તે કેમ શીખવવો તેની "નોધ" (નોટ) કરી લાવવી. એમ વિચાર કરી આવ્યા વિના કદી પણ સારૂં નહિ શીખવાય એ નિશ્ચય જાણજો. પાઠ ઘેર તૈયાર કરવાની રીત આ પ્રમાણે:—

પ્રથમ ઘેર પાઠ વાંચી જવો, અને पाठमां शुं शुं शीखववा जोग छे ते तारवी कहाडवुं પછી ते तारवी कहाडेलुं छोकराओने शी री ते शीखवीशतो ग्रहण करी शकशे तेनो विचार पोताना वर्गनी शक्ति तरफ जोईने करवो. ત્રીજું તે વિષય શીખવતી વેળા सरळ अने रसिक करवाने केवां उदाहरण दृष्टांत वगेरेनी जरूर छे तेनी अगाउथी योजना करी मुकवी. આ રીતે પાઠ તૈયાર કરવો પ્રથમ તો કપરો લાગશે, પણ ઘણા માહાવરાથી એ પાંચ મિનિટમાં કરવાને શક્તિમાન થશે.

સિક્ષણની પ્રથક પદ્ધતિ.

અમે પહેલાં શિક્ષણ શાસ્ત્ર વિષે ઘણું લખી ચુકયા છઇએ, થોડાંક વર્ષ ઉપર ફ્રાઉલર કૃત શિક્ષા પદ્ધતિનો તમામ સાર સરળ તથા સૌથી સમજાય એવી ભાષામાં આપ્યો હતો. ત્યાર પછી વાંચનાદિ વિષયો કેમ શીખવવા તે વિસ્તારથી બતાવી ગયા છઈએ. તે છતાં શિક્ષણનો વિષય ખૂટે એમ નથી. એમાં ઘણું ઘણું કહેવાનું તથા જાણવાનું છે. એ શાસ્ત્રનો વિષય એવો અગત્યનો છે કે તે ઉપર ભણાવવાનો ધંધો કરનારાઓએ તો ખસુસ ધ્યાન હમેશાંજ આપવું જોઇએ. અને તેમાં જેટલી આળસ રાખેછે તે પ્રમાણમાંજ તેના પરિશ્રમનું ફળ ઓછું થાય છે.

ફ્રાઉલરનો સાર આપતી વેળા તેમાં "શિક્ષણ વિચાર" ન હોવાથી તે બાબત અમારી તર્ફથી દશબાર લીટી લખીનેજ સંતોષ પામ્યા હતા, પણ હાલ તે વિષે કાંઈ વિસ્તારથી બોલવા માગીએ છઈએ.ત્યાં અમે કહ્યું છે કે "શિક્ષણવિચાર" ના બે મુખ્ય પ્રકાર છેઃ—પ્રથક શિક્ષણ વિચાર, અને સમૂહ શિક્ષણ વિચાર. એકજ છોકરાને એકજ વખતે જે ભણાવવું પૂછવું વગેરે તેને પ્રથક શિક્ષણ કહેછે, ઘેરની કેળવણીમાં તો અલબત્ત પ્રથક્શિક્ષણ શિવાય બીજો વિચારજ રહેલો નથી. તોપણ ઘેરની કેળવણી એજ કાંઈ પ્રથક્શિક્ષણ નથી. નિશાળમાં પણ તે હોઈ શકેછે, અને તેનાજ લાભા—લાભનું તોલન કરવા અમે આજ ધારીએ છઇએ. અત્રે એનું લાંબુ નામ છોડીને અમે માત્ર એને પ્રથક્ પદ્ધતિજ કહીશું.

પ્રથક્ પદ્ધતિનું સ્વરૂપ તે નિશાળમાં વપરાતી હોય ત્યારે આ પ્રમાણે છે. એવી નિશાળ ઓરડાબંધી નહિ, પણ એક પુષ્કળ લાંબી પહોળી શાળાજ હોય છે, અને હોવી પણ તેમજ જોઇએ. એવી શાળામાં એક ઊંચે સ્થાને મહેતાજીની બેઠક રાખેલી હોય છે, અને ત્યાં બેશી તે તમામ છોકરાઓ ઉપર દેખરેખ રાખતો પોતાનું કામ કર્યા જાય છે. છોકરા તે દહાડાને માટે ફરમાવેલા પાઠ તૈયાર કરવામાં તથા ગોખવામાં, લખવામાં, હિસાબ ગણવા વગેરેમાં, પોત પોતાની મેળે રોકાએલા હોય છે, અને પોતાને જ્યાં મુશ્કેલી લાગે છે ત્યાં મહેતાજીને આવી પૂછતા જાય છે. મેહેતાજી છોકરાઓએ લખી આણેલું બેઠા બેઠા તપાસે છે, અને જેના સ્લેટ કે ચોપડી તપાસાતી હોય તેને તે વેળા બોલાવી તેની તે ભૂલચૂક

દેખાડે છે. વાંચવાને માટે પણ તે વારાફરતી એક છોકરાને બોલાવી તેને શીખવે છે તથા શીખેલું તપાસી જોયછે. એ વખતે બીજા બધા છોકરાઓ તો પોતપોતાનાજ અભ્યાસમાં લાગેલા હોય છે.

મેહેતાજીને ઘણું કરીને કોઇપણ આસિસ્ટંટ હોતો નથી. છોકરા વધી પડે છે, ત્યારે તપાસવાના અને શીખવવાના કામમાં પણ બીજા છોકરાની મદદ લે, તોપણ તે અમુક હદમાંજ. તેમાં વર્ગ નોખા પાડી આપી તે તમામ કોઇને પણ સ્વાધિન કરી દેતો નથી, કેમકે છોકરાના વર્ગ ન પાડતાં તેમને તેમની શક્તિ પ્રમાણે એક એકથી છૂટા શીખવવા એજ આ પદ્ધતિનું ખાસ લક્ષણ છે. નિશાળના બધા છોકરાનો ખરો શિક્ષક હજી તેજ છે. બધા શું ભણેછે અને તેમાં કેમ ચાલેછે તેની એને બરાબર ખબર હોય છે, અને દરેક છોકરાના અભ્યાસ ઉપર દેખરેખ રાખનાર તેમ દોરવનાર તથા તે મુકરરર કરેનાર તેજ છે. જ્યારે એક માણસથી પહોંચી ન શકાય ત્યારે તે બીજા માણસને પોતાની મદદમાં રાખી લેછે, અને તે બંને જણ નિશાળનું કામ પોતપોતામાં વહેંચી લેછે. બંને જણ મહેતાજી કહેવાય છે, અને બંનેનો અધિકાર તથા આવડત લગભગ સરખાંજ હોય છે. આ પ્રમાણે માણસ વધે છે, તોપણ નિશાળ ચલાવવાની રીત પૂર્વવતજ ચાલી જાય છે. વર્ગ પાડી કામ વહેંચી લેતા નથી, પણ સમગ્ર કામનીજ માંહો માંહે વહેંચ્યણી કરી લેછે.

પ્રથક્ પદ્ધતિનું આ સ્વરૂપ જોતાં વાંચનારને લાગશે કે આતો આપણી અસલી ગામઠી નિશાળોનુંજ વર્ણન થયું. હા, તેમજ છે, આપણા દેશમાં ઇંગરેજ સરકારે નિશાળો કાઢી, તે પહેલા સઘળે ઠેકાણે ભણાવવાની આપણામાં પ્રથક્ પદ્ધતિજ હતી. શાસ્ત્રીઓની શાળામાં કે મહેતાજીની એકડીયા નિશાળમાં સઘળેજ ભણતર એ રીતે ચાલતું હતું.

પણ એ પ્રમાણે એ રીત અસલ આપણા દેશમાંજ ચાલતી હતી એમ સમજશો નહિ. લગભગ ૧૮ મો સૈકડો પૂરો થયો ત્યાં સુધી આખા યુરોપખંડમાં શાળા કે નિશાળ ચલાવવાની એજ રીત હતી, અને હજી પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે ખૂણેખોચરે ત્યાં રહી ગઈ હશે. તેમજ એ રીત કાંઈ સર્વ પ્રકારે નિંદવા જોગ નથી. એના ગેરફાયદા તેમજ ફાયદા પણછે.

પ્રથક્ પદ્ધતિના ફાયદા. ૧. એક વખતે એકજ છોકરાને આ પદ્ધતિમાં ભણાવવાનું હોવાથી, તેની ખાસ શક્તિ અને આવડતને અનુસરતી

રીતેજ સમજુતી આપી શકાય, છોકરાએ સંપૂર્ણ લક્ષ આપવું પડે, અને તેને ન સમજાય, તો તેનો ખુલાસો તત્કાળ જોઇએ તેટલો અને જોઈએ તેવી રીતે માગી લેવાનું તેને બની શકે.

૨. પ્રત્યેક છોકરાએ પાઠ પૂરેપૂરો કર્યોછે કે નહિ તે તપાસી શકાય (વર્ગપદ્ધતિમાં તો પાંચ દશ લીટીજ તપાસી શકાય છે,) અને તે જેટલો કાચો રહ્યો હોય તે પ્રમાણમાંજ ગોખી લાવવા, લખી લાવવા, વગેરેની શિક્ષા કહી શકાય.

૩. વર્ગના નબળા છોકરાની ખાતર સારા છોકરાને હાલ રોકી રાખવા પડેછે, તેમ ન કરતાં જે જેમ ભણી શકે તેમ તેને આગળ ચલાવ્યા જવાય. તેમજ કાચા છોકરાને એક પાઠ પણ તેની શક્તિ ઉપરાંત આગળ દોડાવવાની જરૂર રહે નહિ.

છોકરો દરરોજ કેટલી મહેનત કરી લાવ્યો છે તે આ પદ્ધતિથી બરાબર જાણી શકાય છે. એટલુંજ નહિ, પણ પ્રત્યેક છોકરાની શક્તિ કેટલી તથા કેવા પ્રકારની છે, એનો સ્વભાવ કેવો છે, અને કેવી રીતે સુધરી શકે વગેરે બાબતો પ્રથક્ શિક્ષણમાં જેટલી જાણી શકાય તેટલી કદીપણ વર્ગ શિક્ષણથી બની શકે નહિ.

૪. મહેતાજીની નજરહેઠે પાઠ તૈયાર કરવાની જરૂર પડવાથી તેને પોતાની મેળે અભ્યાસ કરવાની ટેવ પડે છે (જે પાઠશાળામાં અને પછીથી ખાનગી અભ્યાસની વેળાએ અવસ્યકજ છે), તથા નાનપણથી આપબળે વર્તવાનો, ઉદ્યોગનો, ખંતનો, અને મુસ્કેલીથી નહિ હઠીજવા વગેરેના અમૂલ્ય ગુણો તેનામાં કેળવાઇને આવે છે.

૫. આપબળ વગેરે સદ્દગુણો જે સંસારમાં પરમ ઉપયોગી તથા કેળવણીના ખરેખરા તથા મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, તે પ્રથક્ પદ્ધતિથી સારી રીતે ખીલી શકે એટલુંજ નહિ, પણ નિશાળમાં ઘણો વખત છોકરાને પોતાના પાઠ તૈયાર કરવાનો વખત મળવાથી, તેને ઘેર જઈ થોડુંજ કામ કરવાનું રહે, અને તેમ થવાથી તેને રમવા કૂદવાનો તથા લોકોમાં હરીફરી દુનિયાનું જ્ઞાન મેળવવાનો પણ ઘણો વખત મળે. હાલ જે વિદ્યાભ્યાસથી શરીરક્ષીણ થઈ જવાની તથા વેદીયા નીવડવાની ફરીયાદ ઉઠે છે તે પ્રથક્ પદ્ધતિ હોય તો ઉઠે નહિ.

આ પ્રમાણે એ પદ્ધતિના લાભ છે, પણ ગેરફાયદા એટલાજ આગળ એથી પણ વધારે છે.

પ્રથક્ પદ્ધતિના ગેરફાયદા. ૧. નિશાળમાં છોકરા થોડા હોય, ત્યાં સુધીજ એ પદ્ધતિથી ફાયદો થઈ શકે. જેમ છોકરા વધારે, તેમ નિશાળ નઠારી, કેમકે મહેતાજીથી કોઇના પણ અભ્યાસ ઉપર પૂરતું લક્ષ આપી શકાય નહિ, અને એમ થાય એટલે આપણે જે ફાયદા ગણાવ્યા તે બધાજ ગેરફાયદા રૂપ થઈ પડે. છોકરાની સંખ્યા ૪૦ કે ઘણું તો ૫૦ ઉપરાંત વધી કે એક મહેતાજીથી પૂરા પડી શકાય નહિ. હવે તો મદદમાં બીજો મહેતાજી રાખવોજ જોઇએ, પણ આ ખર્ચ સંબંધી હરકત વર્ગપદ્ધત્તિવાળી નિશાળને પણ કેટલેક દરજ્જે તો નડે છે ખરી.

૨. મેહેતાજીની શક્તિ, બુદ્ધિ, તથા વખતનો ઘણો ભાગ એવા કામમાં જાય છે, કે જે હલકો માણસ કે છોકરો પણ કરી શકે. એ કામ વળી એવું કંટાળા ભરેલું થઈ પડે કે મેહેતાજીને તે કરવ[illegible] મન થાય નહિ, અને તેથી થોડાજ ખરી દયાનતદારીથી કરે. વારંવાર [illegible]ની એકજ ભૂલ સુધારવી પડે. અને એકની એક વાતનીજ સમજુતી [illegible]પવી પડે. એવી માથાફોડમાં બીજી હેરાનગતી પણ ઘણી. એક છોકરા કઠણ શબ્દનો અર્થ પૂછવા આવે, તો એક અક્ષર બતાવવા આવે; એક પિશાબપાણીની રજા માગવા આવે, તો એક હિસાબ બતાવવા આવે કે સમ[illegible]ા આવે; વગેરે પળેપળ પોતાનું કામ કરવામાં મહેતાજી[illegible] અનેક હર[illegible]ઠવી પડે.

૩. મહેતાજીનું ચિત્ત એક છોકરાની ઉપરજ લાગેલું અને બાકીના તમામ છોકરાને છૂટા રાખેલા, એટલે પૂરતી દેખરેખ [illegible] પણ [illegible]ાખી શકાય નહિ, અને તેઓ ભણવાને બદલે તોફાન ને શોર [illegible]કોરજ કર્યાં કરે. એમ થવાથી બાળકોનો વખત નકામો જાય એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ આળસું, તોફાની, તથા મારામારી કે ગાળાગાળી કરવાનીજ કેળવણી પામે.

૪. આ શોરબકોર ને તોફાન અટકાવવાને માટે ભય શિ[illegible]ય બીજો કાંઇપણ ઉપાય એ મેહેતાજીના હાથમાં રહેતો નથી, અને તેથી ક્રૂર શરીર શિક્ષા એજ પ્રથક્ પદ્ધતિની નિશાળોનું ખાસ ચિન્હ સઘળે ઠેકાણે માલમ પડે છે.

૫. જો સારો બંદોબસ્ત રહી શક્યો, તો કાંઈ પણ ફેરફાર સિવાય એકને એક ઠેકાણે આખો વખત બેસી રહેવું એ છોકરાઓને ઘણુંજ અણગમા ભરેલું લાગે છે, અને તેમના શરીર તથા મનને બહુજ નુકસાન પહોંચે છે.

૬. દેખાદેખી, સરસાસરસી, અને સમૂહસમભાવના જે અમૂલ્ય લાભ તેતો આવી નિશાળમાં મળવા સ્વભાવિકપણેજ અશક્ય છે. વર્ગના જેવું બુદ્ધિચાંચલ્ય કદીપણ પ્રથક્શિક્ષણમાં ઉશ્કેરાઈ શકે નહિ.

બધું જોતાં આ પદ્ધતિ એકલી તો પાઠશાળા શિવાય કોઇપણ ઠેકાણે લાયક નથી, અને ત્યાં પણ થોડા વિદ્યાર્થી હોય તોજ. બીજી પદ્ધતિ સાથે [illegible] અને કેટલી એને ભેળી દીધી હોય, તો તે ફાયદા ભરેલી નિવડે અને [illegible] પદ્ધતિઓના ખાસ અલાભને દૂર કરે, એ ઘણી સૂક્ષ્મ વાત છે, અને બનશે તો બીજી પદ્ધતિઓને એ પ્રમાણેજ વર્ણવ્યા પછી કોઈ વખત તે ઉપર અમે અમારા વિચાર આપીશું.

પરસ્પર શિક્ષણ પદ્ધતિ.

પાછળ કહ્યું તે પ્રમાણે મૂળતો યૂરોપમાં પણ આપણા દેશની પેઠેજ પ્ર[illegible] શિક્ષણની પદ્ધતિ ચાલતી હતી. એને મૂળ પદ્ધતિ કહીએ તોપણ [illegible] કેમકે [illegible]થમ માણસ છોકરાઓને ભેળા કરી શીખવવા માંડે ત્યારે એક છોકરાને પહેલાં શીખવતા હતા તે રીતેજ બધાને છૂટું છૂટું [illegible]ીખવવાનો રસ્તો સૂઝવો એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે એક મેહેતાજીથી પૂરા [illegible]ડે ન શકાય એટલા નિશાળીયા થઈ જાય, ત્યારે તેને કાંઈ બીજી જુક્તિઓ શોધવાની જરૂર પડે. એ જુક્તિઓમાં પહેલી સૂઝે એવી એજછે, કે નિશાળીઆને એક બીજાને શીખવવાના કામમાં લગાડવા, અને એ પ્રમાણે તો દરેક દેશમાં નિશાળો નીકળી હશે, ત્યારથીજ છોકરાની મદદ લેવાતી આવેછે. એ કાંઈ પદ્ધતિ ફેર થયો એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે એમાં દરેક છોકરાનું શિક્ષણ તો હજી પ્રથક્જ છે. બધાના પાઠ લેવા આપવા એ મહેતાજીથી ન બની શકવાથી તે કામનો કેટલોક ભાગ વડા નિશાળીયાને [illegible]પવામાં આવેછે, તોપણ દરેક છોકરાને પાઠ આપવો લેવો તે છૂટોછ[illegible] એ જે પ્રથક પદ્ધતિનું ખાસ લક્ષણ તે હજી કાયમજ છે.

જ્યારે નિશાળીયાઓના વર્ગ બાંધી તે બધાને એકજ પાઠ લેવો આપવો રાખ્યો હોય, ત્યારે તે સમૂહશિક્ષણ કહેવાય છે અને જ્યારે એવું સમૂહશિક્ષણ નિશાળીયાઓની મારફતે લેવામાં આવે, ત્યારે તે પરસ્પર શિક્ષણ અથવા માનિટોરિયલ પદ્ધતિ કહેવાય છે. આપણી તરફ આ

પદ્ધતિ પહેલ વહેલી સરકારી નિશાળોની સાથે આવી, અને તેને ઇંગ્લાંડમાં નીકળ્યાને પણ તે વેળા ચાળીશેક વર્ષજ બહુ તો થયાં હશે.

દાક્તર બેલ નામનો એક પાદરી હિંદુસ્તાનમાં આવી ગયો હતો, અને ત્યાં તેણે મદ્રાસમાં પહેલ વહેલી એ પદ્ધતિ કાઢી. એણે ઇંગ્લાંડમાં જઈ એ વિષે ૧૭૯૭ માં એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું, અને બીજે વર્ષે તે ઢપની એક ત્યાં નિશાળ કાઢી. એનું જોઇને પણ તેમાં કેટલોએક ફેરફાર કરી લાંકેસ્ટર નામના એક ચંચળ, ઉત્સાહી, અને વગવાળા પુરૂષે બીજી નિશાળ કાઢી. તે તરફ ઘણા લોકનું ધ્યાન ખેંચાયું, ત્રીજા જાર્જ રાજા સુધી એની ખ્યાતિ પહોંચી, અને તેણે એને મુલાકાત આપી એની પદ્ધતિ વખાણી. થોડા વખતમાં આ બે પદ્ધતિકારોની વચ્ચે ઝગડો ઉઠયો, અને બંનેએ પોતપોતાની રીત ઉત્તમ છે એમ સાબીત કરવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો. આથી આ પદ્ધતિ બહુજ ચર્ચાઈ, બધા લોકનું ધ્યાન તે તરફ ગયું, અને કોઇએ આ રૂપે તો કોઇએ પેલે રૂપે તે પસંદ કરી. ઇંગ્લાંડમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પરસ્પર પદ્ધતિની નિશાળો નીકળી. આ પોકાર યૂરોપ સુધી જઈ પહોંચ્યો, અને ત્યાં પણ ઘણાખરા દેશે નિશાળોમાં એ પદ્ધતિજ દાખલ કરી.

પરસ્પર પદ્ધતિનું સ્વરૂપ પહેલું તો એજ કે નિશાળીઆઓના વર્ગ બાંધી તે દરેક વર્ગને તેમાંનાજ હોશીયાર છોકરા કે ઉપલા વર્ગવાળા પાસે શીખવાવવું. ભણાવનાર છોકરાને માનિટર કહેછે. તેઓ વારંવાર બદલાય, અને દરરોજ થોડો વખત પોતે ભણવામાં અને થોડો વખત બીજાને ભણાવવામાં કાઢે. દાક્તર બેલ ભણાવવાના કામને માટે અને બંદોબસ્ત રાખવાને માટે વર્ગદીઠ જૂદા જૂદા માનિટર મોકલતો. લાંકેસ્ટર બંને કામ એકનેજ સોંપતો, પણ તે દશ કરતાં કદી પણ એક વર્ગમાં વધારે છોકરા રાખતો નહી. દાક્તર બેલની રીતે વર્ગમાં ૩૦–૩૫ છોકરા રહેતા; અને તેથી થોડા માનિટરનો ખપ પડતો, થોડાનો ખપ હોવાથી તે જોઇએ તેવા યોગ્ય મળી શકતા, અને વર્ગમાં વધારે ચંચળતા આવતી; પણ એટલા બધા છોકરાને કબજામાં રાખવા એ એક બાળશિક્ષકથી બની શકે નહિ. અને તેથીજ એ બંદોબસ્તના શિક્ષક બીજા રાખતો. લાંકેસ્ટરની રીતમાં વર્ગ દશ સુધીનાજ રાખવાથી એક છોકરો તેને બરાબર સમાળી તથા શીખવી શકતો, અને તે ઉપરાંત બીજો ફાયદો પણ હતો વર્ગ મોટો હોય તો નરમગરમ છોકરાને ભેગા કર્યાવિના છૂટકો થતો નથી. ૧૦ ના વર્ગમાં તો સુંટેલા દશઆદમીયાજ જ્ઞાન બુદ્ધિના છોકરા દાખલ કરી શકાય, અને

તેથી કોઇને કોઇની ખાતર દોડવું કે પાછળ પડવું પડે નહિ. નાનો વર્ગ હોવાથી દરેકને ભાગ વાંચવું તથા સવાલો પણ ઘણા આવી શકે. પણ તેથી નુકસાન એકે એવી નાની ટુકડીઓને બેસવા, સમાલવા, અને શીખવવામાં ઘણી ગુંચવણો નડે, અને તેમાં કાંઇપણ કચાસ રહે તો શોરબકોર તથા ગડબડાટ થઈ રહે.

મહેતાજીનું મુખ્ય કામ માત્ર એજ કે દરરોજ માનિટરોને શું શું તથા તે કેમ કરવું તે બાબત સૂચના આપવી, તેમના કામ ઉપર આખો દહાડો દેખરેખ રાખવી, અને તેમને જે જે મુસ્કેલીઓ આવી નડે તે દૂર કરી આપવી. દાકતર બેલની રીતમાં મહેતાજી હસ્તક શીખવવાનું કે પરીક્ષા લેવાનું પણ જરાએ કામ રાખ્યું નહોતું, અને જ્યારે માનિટર હસ્તકજ આખી નિશાળનું કામ લેવાનું ઠર્યું, તો પછી તેમની દેખરેખ ઉપરજ મહેતાજીએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઇએ એમાં કાંઈ શક નથી. પણ એમ થવાથી મહેતાજીની વિદ્યા તથા બુદ્ધિનો લાભ તો ભણનારને કાંઈજ રહ્યો નહિ, અને એ વાત કોઈ પણ પસંદ કરે નહિ. તેથી એ પદ્ધતિની નિશાળોમાં પાછળથી એમ ઠર્યું કે મહેતાજીએ મધ્યસ્થળે બેસી રહી કે ફરીને દેખદેખ રાખ્યા કરવી નહિ, પણ વારાફરતી એક વર્ગ પોતેજ શીખવવાના કામમાં નિરંતર ગુંથાયા રહેવું, અને વર્ગ શીખવતા શીખવતાંજ બીજા વર્ગોની દેખરેખ રાખવી. નિશાળના વખતની બહાર માનિટરોને ભણાવવા અને તેમને પોતાનું કામ કરતાં શીખવવું એ પણ મહેતાજીનું એક મુખ્ય કામ ગણાયું.

નંબર આપવો લેવો એતો આ પદ્ધતિનો પ્રાણાત્મા હતો. એ સિવાય માનિટરના હાથમાં વર્ગ રહીજ શકે નહિ. નંબર ચઢાવવા, ઉતારવા, ઠપકો દેવો, શાબાસી આપવી, ઇનામ આપવાં, વગેરે રીતો આ પદ્ધતિથી બહુજ વિસ્તાર પામી. દાકતર બેલ અને લાંકેસ્ટર એ બંને સખ્ત શરીર શીક્ષાની વિરૂદ્ધ હતા, પણ છેલ્લો હાંસિ અથવા ફજેતી કરી કે ભભકાદાર ઇનામો આપી છોકરાને વશ કરવા ઉપર પોતાનું ધોરણ વધારે રાખતો હતો, દાકતર બેલ મોટા ગુનાહને માટે છોકરાનો ઈનસાફ છોકરાની જ્યુરી ભરીનેજ કરાવતો.

પરસ્પર પદ્ધતિના ફાયદા. ૧. થોડે ખરચે મોટી નિશાળ ચાલી શકે, એમાં ફક્ત એક સારા મહેતાજીનોજ પગાર ખરચ બેસે, અને છો-

કરા ગમે એટલા શીખવી શકાય. પ્રથક્ શિક્ષક કે વર્ગબંધી શિક્ષણમાં એક શિક્ષક ઘણામાં ઘણા ૪૦—૫૦ છોકરા ભણાવી શકે, પણ આ પરસ્પર પદ્ધતિથી તો તે એક માણસ ૫૦૦ છોકરાની નિશાળ પણ સારી રીતે ચલાવી શકે. આ પ્રમાણે કેળવણીની કિંમત ઓછી થવી એ સાર્વજનિક કેળવણીના સવાલમાં બહુજ અગત્યની વાતછે. જો દેશના તમામ છોકરાને આપણે ભણાવવા ચહાતા હોઇએ, તો આ પરસ્પર પદ્ધતિ વિના છૂટકો જણાતો નથી ૪૦—૫૦ છોકરે એકેકો શિક્ષક રાખવો કદી પણ આખા દેશમાં પરવડે નહિ, અને નામને પગારે છોકરાઓનેજ આખા દહાડાના શિક્ષક કરી નીમ્યાથી નામમાંજ માત્ર ફેર પડેછે, પણ પરસ્પર પદ્ધતિના જે ગેરફાયદા છે તે કાંઈ દૂર થતા નથી.

૨. છોકરા બીજાને શું શીખવી શકે એ આ પદ્ધતિના સામો મોટો પૂર્વ પક્ષછે, પણ અનુભવી પુરૂષોના જોવામાં આવ્યું છે કે કેટલીક બાબતોમાં તો છોકરાઓ મોટા માણસ કરતાં પણ વધારે સારૂં શીખવી શકેછે. બાળક બાળકની મુશ્કેલીઓ વધારે સમજી શકેછે, તે ટાળવાના ઉપાય તેને વધારે સહેલથી સૂઝી આવેછે, અને સમજાવવાની રીત તથા ભાષા બાળકને અનુસરતી સ્વાભાવિક રીતેજ હોયછે. તેમજ ભણનારની જડતા કે મંદપણાથી તેઓ મોટા માણસ જેટલા કંટાળી જતા નથી, પણ ઉલટા હોંસે હોંસે તે ટાળવાની તજવીજમાંજ મંડ્યા રહેછે.

૩. કેટલીક બાબતોમાં મહેતાજી જેવું શીખવણ થઇ ન શકે, તો પણ હલકા વર્ગની નિશાળમાં એટલે છેક ગરીબોના છોકરાને જેટલું ભણવું છે તેટલું તો માનિટરોની માર્ફત ભણાવી શકાય ખરૂં.

૪. ભણાવવાના કામમાં રોકાએલા છોકરા પોતાનો અભ્યાસ ચૂકે તેનું કેમ એના જવાબમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ભણાવવાથી પોતાનું શીખેલું વધારે પાકું થાયછે અને તેમ કરવાની તેને જરૂર પડે છે, તથા સંભાળ, ડહાપણ, સ્થિરતા, અને વિશ્વાસ પાત્ર થવાના ગુણ માનિટરોમાં આવેછે. માનિટરની પદવીએ પહોંચ્યાથી તેઓ વધારે કલાગરા, ઉદ્યોગી, તથા પ્રમાણિક થાયછે. વળી બાકુતી હલકા આસિસ્ટંટ કરતાં તેઓ મહેતાજીએ સોંપેલું કામ વધારે હોંસ, શ્રદ્ધા, અને એકનિષ્ટાથી કરેછે.

૫. પ્રથક્ પદ્ધતિમાં છોકરા ઘણો વખત છૂટા રહેવાથી તોફાન કરતા, અને સખ્ત દેખરેખ હોય તો નાચારીએ વેઠીયાવાડજ કરતા તેને ઠેકાણે

હવે એક બીજાના સોબતમાં હોંસેહોંસે ભણેછે, અને એમ રસ લાગવાથી નિશાળની હાજરી ઘણીજ સારી થાયછે, ગુનાહ ઓછા થાયછે, અને શિક્ષાની જરૂર થોડીજ પડેછે. આ બધા લાભ પરસ્પર શિક્ષણનાજ નહિ, પણ વર્ગ બાંધવાના છે.

૬. છોકરામાં ધ્યાન આપવાની, અવલોકન કરવાની, અને ઝડપથી વિચાર કરવાની તથા જવાબ દેવાની શક્તિ કેળવાય છે. આ પણ વર્ગ બાંધવાનોજ ફાયદો છે.

ગેરફાયદા. ૧. પરસ્પર પદ્ધતિનો મોટામાં મોટો દોષ એ છે કે શિક્ષણકળાથી કેવળ અજાણ એવા જે છોકરા તેનેજ આપણે નિશાળનું ઘણુંખરૂં શીખવણ સ્વાધિન કરી દઇએ છીએ.

૨. અશિક્ષિત (અનટ્રેન્ડ) માનિટરો હોવાથી બુદ્ધિને કેળવવાનું કામ તો બિલકુલ થઇ શકતુંજ નથી. તેમજ નીતિની કેળવણી પણ છોકરાની સત્તાથી આપી શકાય નહિ. મતલબ કે બુદ્ધિ અને નીતિ બંનેની કેળવણી નહિ, પણ માત્ર ભણતર અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને ગોખણ ભણતરજ નિશાળમાં ચાલી શકેછે. તે છતાં પ્રથક્ શિક્ષણમાં પણ ઘણું ખરૂં પરિણામ આવુંજ થાયછે. ખરી કેળવણી તો વર્ગવાર સુશિક્ષિત સારા મહેતાજીઓ હોય ત્યારેજ આપી શકાય, અને તેમ જ્યાં ખરચના કારણથી થઇ શકતું નથી, ત્યાં પરસ્પર પદ્ધતિ કાંઇ વિશેષ નુકશાનકારક છે એમ કહી શકાય નહી.

૩ માનિટરો પક્ષપાતી, વેર રાખનારા, અને વખતે લાંચીઆ, તથા બીજા છોકરા ખુશામતીયા સ્વભાવના થવાનો ઘણો સંભવ રહે છે. આવું પરિણામ સહેજસાજ તો પરસ્પર પદ્ધતિમાં થયા વિના રહે નહિ, પણ જો મહેતાજી વિચક્ષણ, ખંતી, અને જબરી દેખરેખ રાખનારો નહિ હોય, તોજ એ ખરાબી બહુ વધી પડેછે.

૪ મહેતાજીમાં ઉત્સાહ, બુદ્ધિ તથા શરીરનું ચાપલ્ય, ઉદ્યોગ, અને ખંત એ અસાધારણપણે જોઇએ છીએ, અને તેમ બહુધા ન હોવાથી આ પદ્ધતિ કેળવણી કે વિદ્યાભ્યાસની નહિ, પણ માત્ર છોકરાઓને નકામે કામે વળગેલા દેખાડી પોતાને તથા દુનિયાને ઠગવાનીજ કળા થઇ રહેછે.

૫ નિશાળ સારી હોય તો તો ઠીક, પણ નહિતો માનિટરો જોઇએ

તેટલા અને તેવા મળી શકતાં નથી, અને ત્યારે તો એ નિશાળની પૂરીજ કમબખ્તી સમજવી.

૬ છોકરાને માનિટર કરવા કે માનિટરની મારફતે ભણાવવા એ તેમના માબાપને પસંદ પડતું નથી.

ધ્યાન આપવાની શકિત.

આ શક્તિનું મહત્વ થોડાજ શિક્ષક હજી બરાબર સમજે છે. માણસના મનની સઘળી શક્તિઓમાં આ સર્વોપરી તથા વિદ્યાભ્યાસ કે સંસારી કામકાજમાં જ્યાં જુઓ તો સૌથીજ વધારે ઉપયોગી છે. એ મનની એક પ્રથક્ શક્તિ નથી, પણ સઘળી શક્તિઓને દોરવનાર તથા સફળ કરનાર આત્માની એક અદ્વિતીય શક્તિછે. બીજી સઘળી શક્તિઓને ચલન વલન પમાડનાર એજછે. એ વડે મન એક વસ્તુ ઉપર એકાગ્રતાથી જોઇ શકેછે, અને જેમ સૂર્યના કિરણોને એક બિંદુ ઉપરજ એકાગ્ર કરવાથી તે મહાબળવાન થઇ પડેછે, તેમ માણસના મનનું જોર પણ આ શક્તિના પ્રમાણમાંજ વત્તું ઓછું દીઠામાં આવેછે.

ધ્યાનનીશક્તિવિના બીજી મનની કોઈ પણ શક્તિ પોતાનું કામ કરી શક્તી નથી. ધ્યાનશક્તિ એ બુદ્ધિનું મૂળ ચૈતન્યછે, અને જગતમાં જે જે મહા બુદ્ધિશાળી પુરૂષો વખણાઇ ગયાછે તે બધાનું સામાન્ય લક્ષણ એ હતું કે તેઓ પોતાના ધારેલા વિષય ઉપર એકાગ્રતાથી અખંડ ધ્યાન ઘણા વખત સુધી આપી શક્તા હતા. સ્મરણ શક્તિનો પણ જોવા જઇશું તો એ એક મૂળ પાયોછે. જેમ એક વસ્તુ ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખવામાં આવેછે, તેમ તે વધારે યાદ રહેછે, અને તેથી ફલાણાની સ્મરણશક્તિ સારીછે એમ જ્યાં બોલીએ છઇએ, ત્યાં ઘણું કરીને તો એમજ સમજવું કે તે જે જે વિષયો ભણેછે તે ઉપર ભણતી વખતે એકાગ્ર અને અખંડ લક્ષ આપી શકેછે.

ધ્યાનશક્તિનું જોર એટલું બધુ છે કે જો માણસનું મન એકાદા વિષય ઉપર સંપૂર્ણપણે લાગેલું હોય તો તેને શારીરિક દુઃખો પણ કાંઈ જણાતાં નથી. રાબર્ટહૉલ નામના એક ઇંગ્લાંડના ધર્મવક્તાને વાસ્તે એમ કહેવાયછે કે તેને મહાવેદના કારક એક રોગ હતો, તો પણ જ્યારે વક્તા

સન ઉપર ચડી તે બોધ કરવા માંડતો, ત્યારે તે તેમાં એવો તો તલ્લિન થઈ જતો કે તેને તે સમે આ રોગની વેદના જરા પણ જણાતી નહિ. અને આતો એક જગત મશહુર વાત છે કે સિપાહીઓ રણસંગ્રામમાં જ્યારે ઘૂમતા હોયછે ત્યારે તેમના ઉપર જે સાધારણ ઘા પડેછે તેનું તેમને કાંઇ પણ ભાન રહેતું નથી જ્યારે લડીને પરવારેછે ત્યારેજ તે તેમના જાણવામાં આવેછે.

અર્થાતઃ—ધ્યાનશક્તિનું અગત્ય જેટલું ગણીએ તેટલું થોડુંછે. બાળકને ધ્યાન આપવાની ટેવ પાડવી એના જેવી બીજી કોઇ પણ કેળવણી નથી, અને તેથી શિક્ષકોએ ગમે તે જાતના અભ્યાસમાં પણ ધ્યાન આપવાનીજ ટેવ પાડવા બનતી મહેનત કરવી જોઇએ.

ધ્યાનને ઉત્પન્ન કરનારાં બે કારણોછે. ૧ લું વિષયનું આકર્ષણ. ૨ જું પોતાનું ઇચ્છાબળ. એમાં પોતાના ઇચ્છાબળેજ ધ્યાન આપી શકવું એ ખરૂં પુરૂષાર્થછે, અને એમ જ્યારે માણસ કરી શકે ત્યારેજ તેની ધ્યાન શક્તિ કેળવાએલીછે એમ કહી શકાય. ઉપર જે આપણે ધ્યાન શક્તિનાં વખાણ કર્યાં તે આ પ્રકારની પોતાની ઇચ્છાને સંપૂર્ણ આધીન એવી જે ધ્યાન શક્તિ—તેનેજ વિશેષે કરીને લાગુ પડેછે. જે માણસ પોતાના ઇચ્છાબળથી ગમે તે વિષય ઉપર અને ગમે એટલું ધ્યાન આપવાની શક્તિ ધરાવેછે, તે આ જગતમાં ઘણો બળવાન અને સઘળી સિદ્ધિનો ધણી થવા જોગછે. એને કાંઈ અસાધ્ય નથી. એ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ કે તે આપો આપ મહાત્મા થઈ ગયો. પણ એ શક્તિ મેળવવીજ મહા દુર્લભછે, માણસના મનની સઘળી શકિતઓમાં ધ્યાન શક્તિ ઘણીજ મોડી પ્રફુલ્લિત થાયછે. તોલન શક્તિ અને તર્ક શક્તિ કેળવાઇ રહેછે ત્યાર પછી પણ કેટલેક કાળે અને ઘણા અભ્યાસથી આ શક્તિ પરિપકવ થાયછે, અને ત્યારે પણ પોતાના મનના દૃઢ આગ્રહવિના તે કામ કદી પણ બરાબર થઈ શકતું નથી, કેમકે એ શક્તિનો સઘળો આધાર ઇચ્છાબળની ઉપરજ રહેલોછે અને જો માણસ પોતાનું ઇચ્છાબળ બરાબર વાપરે નહિ, તો એ શક્તિ શી રીતે જોઇએ તેવીતો પ્રફુલ્લિત થઇ શકે? પુખ્ત ઉમરના પણ ઘણા જણ એવા જોઇએ છીએ કે જે લાંબા વખત સુધી એક વિષયપર પોતાનું ચિત્ત રાખી શકતા નથી, અને સહેજમાં કંટાળી જાયછે. કેટલાકતો એવા કાચા મનના હોયછે, કે કોઈ વાત અણગમતી

હોય, તો તે ઉપર પોતાનું મન લગાડી વિચારજ કરી શકતા નથી—જાણે વિચાર ન કરવાથી તે અપ્રિય બનાવ બનતો અટકવાનો હોય. ધ્યાનશક્તિની આવી બાળચેષ્ટાથી આફતની વેળાએ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ તેને બદલે તેઓ છેવટ સુધી તે વાતના વિચારોને જાણી જોઇને દૂરનાદૂરજ રાખે છે, અને જે દુઃખો અગાઉથી થોડો વિચાર કર્યો હોત, તો દૂર થઇ શકત, તે દુઃખના તેઓ ભોગ થઇ પડેછે. ગમતા કે અણગમતા વિષયો ઉપર વિચાર બરાબર કરી શકાય ત્યારેજ જાણવું કે ધ્યાનશક્તિ ઈચ્છાબળને બરાબર વશ થઈછે.

હવે, મનની સઘળી શક્તિઓમાં આવી જે મોટી, દુર્લભ, અને પારસમણિ સરખી અમૂલ્ય, તેને શી રીતે કેળવી શકાય તેનો કાંઈ વિચાર કરીએ. આ શક્તિ બાળકોમાં તો પ્રથમ નહિ જેવીજ હોયછે, અને તેમ હોય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. આ સમે એનામાં ઇચ્છાબળ હજી કાંઈ પણ કેળવાએલું નથી. આ સમે તો વિષયના આકર્ષણથીજ તેનું ધ્યાન ખેંચી શકાય એમછે. માટે બાળ કેળવણીમાં તો શિક્ષકે પાઠ એવી રીતે રચવા જોઇએ કે છોકરાનું ધ્યાન તે તર્ફ આપોઆપજ ખેંચાય. આ સમે ધમકી કે ઇનામની લાલચ આપી ધ્યાન આપવાનું બાળકને કહેવું એ નિરર્થક છે. આ સમે "ધ્યાન આપો" એમ આજ્ઞા કરવાને બદલે શિક્ષકે તો એમ કરવું જોઇએ કે છોકરાં રમત મૂકીને પણ એની વાત સાંભળવાને દોડ્યાં આવે. બાળ કેળવણીને માટે તો કિંડરગાર્ટન નામની જે પદ્ધતિ કહેવાય છે તેજ બરાબર યોગ્યછે. આ સમે તો છોકરાં જાણે કે અમે રમીએ છીએ, અને તેની સાથેજ તેને ઉપયોગી જ્ઞાન તથા મનની કેળવણી મળતી જાય એમ શિક્ષકે કરવું જોઇએ. પુષ્કળ પ્રદર્શન અને તેની સાથે સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ એજ બાળ કેળવણીનું પહેલું પગથીઉં છે. પછીથી પણ પ્રદર્શન તો જારી રહેવુંજ જોઇએ પણ તેની સાથે હરકોઈ જાતના પાઠને રસિક કરવાની કળા શિક્ષકને આવડવી જોઇએ. પાઠને રસિક કરવામાં અને મનની શક્તિઓને કેળવવામાં શબ્દ ચિત્રણના જેવું એકે બીજું હથીયાર નથી, શબ્દચિત્રણની કળા સઘળા શિક્ષકોએ મેળવવી જોઇએ, એની ઉપરજ પાઠના રસિકપણાનો ઘણોખરો આધાર રાખેછે. પ્રદર્શન, શબ્દચિત્રણ, અને સૂચક પદ્ધતિ એ ત્રણેવાનાં જોઇએ તેવી રીતે મળ્યાં, તો પછી બાળકોના મન પાઠ સાથે તલ્લિન થઈ જવામાં કાંઇપણ

બાકી રહેતું નથી, અને બેશક જો શિક્ષક એ ત્રણે હથીઆરને વાપરવામાં કુશળ હોય છે, તો બાળકો હોંસે હોંસે ભણેછે, અને તેમના મનને ઉત્તમ કેળવણી મળેછે.

કદાપિ કોઈ પૂછશે કે આ તો વિષયના આકર્ષણથી ધ્યાન ખેંચવાની વાત થઈ, પણ બાળકો પોતાની ઇચ્છાને બળેજ ધ્યાન આપે, તેમ તો કાંઈ થયું નહિ. એ ખરૂંછે, પણ વિષયાનુસારી ધ્યાનશક્તિ કેળવાયાથીજ ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશક્તિનો પાયો રોપાય છે. મનની બીજી શક્તિઓની પેઠેજ ધ્યાન આપવાની શક્તિ પણ મહાવરાથી ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામે છે. પંહેલાં જેનું મન પાંચ મિનિટ પણ એક વિષયપર ઠરીને બેસતું નહોતું, તે હવે અર્ધા કલાક સુધી હર્ષભેર એક વિષયનો વિચાર કરી શકેછે. રસના કારણથી તો રસના કારણથી, પણ અર્ધા કલાક સુધી પોતાના મનને એક બાબત ઉપર રોકી રાખવાની શક્તિ આવી એ મોટી વાત થઇ, અને એટલું ઇચ્છાબળ કેળવાયું છે, તો હવે આ સમે નીરસ બાબત ઉપર પણ એ ધારશે તો પાચ દશ મિનિટ પોતાનું મન રોકી શકશે. હવે આ સમે શિક્ષકની ચતુરાઇજ એમાં રહેલીછે કે વિષયાનુસારી અને ઇચ્છાનુસારી બંને ધ્યાનશક્તિઓને તેના ગજા પ્રમાણે કામ આપવું. આ સમે અપ્રિય વિષય ઉપર પણ લક્ષ આપવું પડે એવા નાના નાના પાઠ કે મનોયત્ન આપવા, અને તેમ કરવા જ્ઞાનની તૃષ્ણાથી, નંબરની લાલચથી, કે શિક્ષકના વખાણ કે ભયના કારણથી નિશાળીયાઓ દોરાશે. આ સમે આવી ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશક્તિનો ખપ પડે એવા વિષયો ઉપર તેમણે ધ્યાન આપ્યું છે કે નહિ તેની ખંતથી તપાસ રાખવી. ઘેર લખવા આપેલા મનોયત્ન વિગેરે ઉપર તો શિક્ષકે ખસુસ લક્ષ આપવું, કેમકે તેજ ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશક્તિને કેળવનારાં સાધનો છે. જેમ જેમ બાળકોની ઉમર વધતી જાય, અને જેમ જેમ ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશક્તિ વધતી જાય, તેમ તેમ તેનો ખપ પડે એવા પાઠ વધારતા જવું અને તેવાં કામ વધારે બતાવતા જવું. પણ તેમ કરતી વેળા છોકરાઓની શક્તિનો બરાબર વિચાર કરવો, અને તેને ભારે પડવાથી નિરાશ કે કંટાળી જાય એમ કરવું નહિ. કેમકે એમ થવાથી તો ઇચ્છાનું સારી ધ્યાનશક્તિ કેળવાયાને બદલે પારકાના બળાત્કારથીજ કામ કરવાની ટેવ પડશે. તેમજ પોતાની શક્તિ છતાં છોકરા આળસ કરે, તો તે પકડી પાડવામાં પણ કદી શિક્ષકે પછાત પડવું નહિ.

આ પ્રમાણે ચતુરાઇથી વર્ત્તે તો ધીમે ધીમે પણ અચૂક છોકરાઓની ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશકિત કેળવાતી જાય, અને છેવટે તેઓ પાંચ છ કલાક સુધી પણ એક વિષય ઉપર પોતાનું મન ચોંટાડવાને શકિતમાન થાય. જર્મન વિદ્વાનો દહાડામાં ૧૮ કલાક એટલે સૂવાના ૬ કલાક સિવાય બીજો બધોજ વખત અભ્યાસમાં અને તે પણ ઘણું કરીને એકજ વિષયના અભ્યાસમાં ગાળી શકેછે. તેનું કારણ એજ કે તેઓની ધ્યાનશકિત સ્વભાવ અને અભ્યાસથી ઘણીજ કેળવાએલી હોયછે. એમ જે કહેવાય છે કે શાળાઓનું કામ ભણાવવાનું નથી પણ પોતાની મેળે ભણવાની શકિત તેમનામાં આણવી એજ છે, તેનો અર્થ પણ મુખ્યત્વે એજ થાયછે કે ધ્યાનશકિતને કેળવવી. આપણ સાધારણ ભાષણમાં કહીએ છીએ કે ફલાણાની તો ઠરેલ બુદ્ધિછે, પણ તેનો વિચાર જોઇશું તો એજ અર્થ નિકળશે કે ઠરીને લાંબા વખત સુધી એક વિષય ઉપર વિચાર કરવાની શકિત તે માણસમાં છે. અને તેથી તે જે કામ મનપર લેછે તેમાં તે સિદ્ધિને પામેછે. યોગીઓની સિદ્ધિનું વાસ્તવ્ય ગમે તેવું હો, પણ એ વાત તો ખરી કે ધ્યાનશકિતને તેઓ પુરૂષાર્થનું મૂળ ગણેછે તે વાસ્તવિકજ છે. શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં તો ધ્યાનશકિત એ મહા અદ્‌ભૂત પરાક્રમ ભરેલીછે એમાં કાંઇ શક નથી.

ધ્યાન શકિતના અંગ ત્રણછે:—તલ્લિનતા, અખંડતા, અને સ્વાધીનતા. પહેલું તો વિષયમાં તલ્લિન એટલે સઘળું મન રોકવાનો મહાવરો પડવો જોઇએ. જ્યાં સુધી આ શકિત બરાબર કેળવાઇ નથી, ત્યાં સુધી માણસ ધ્યાન આપશે પણ પૂરેપૂરૂ નહિ, એક અભ્યાસમાં મન જોડયું હશે ત્યારે પણ થોડુંક તો આસપાસના પદાર્થોના અવલોકનમાં અથવા વખતે ઇલ્લાએધા વિચારમાંજ તે દોડયા કરશે. આમ અન્ય વિષયેમાં તે કદાપિ લુબ્ધ નહિ થાય, તોપણ મંદ પડી જઈ પોતાની જેટલી શકિતછે તેટલી બધી તે અભ્યાસમાં વાપરશે નહિ. અધમણના મગદળીયા ફેરવવાનું જોર જેનામાં હોય, તે ૨ બશેરના ફેરવે તેના જેવું થશે. મતલબ કે મનને એક વિષય ઉપર રોકયું તો ખરૂં પણ તેને જાણે વેઠ કરવી પડતી હોય તેમ કંટાળીને અભાવથી તથા ખોટાઈથી થોડુંજ કામ કરશે. આમ થાય તો તો બહુજ ખોટું એમ થવાથી તો મનની સઘળી શકિતઓજ ધીમે ધીમે મંદ થઈ જાય. મૂર્ખ અથવા જુલ્મી શિક્ષકના પાપે કેટલાકની બુદ્ધિ જડ થઇ જાયછે.

આમજ. માટે ધ્યાન આપવાની તાકીદ અપાતી વેળા એ વાત કદી પણ

ભૂલવી નહિ કે એ ધ્યાન બળાત્કારી અથવા કંટાળાનું નહિ, પણ હોંસભેર અને રસ લાગવાથીજ આપવાનું છે. છેક છેવટને પગથીએ અપ્રિય અને કંટાળા ભરેલા વિષયો ઉપર પણ ધ્યાન આપતાં માણસે શીખવાનું છે ખરૂં, પણ તે આવી મંદી રીતે નહિ, પ્રિય કે અપ્રિય જે વિષય ઉપર અભ્યાસી ધ્યાન આપે ત્યારે તે ધ્યાન પોતાના મનની સંપૂર્ણ શક્તિથીજ અપાવવું જોઇએ. પછીથી વિષય રસિક નહિ હોય, તોપણ તેના ફાયદાનો વિચાર કરી માણસમાં હોંસ આવશે અને હોંસથી રસભેર તે કામ કરશે. આ પ્રમાણે પૂર્ણ હોંસભેર મનનું સઘળું બળ કોઇ અભ્યાસમાં રોકવું, અને તેને જરા પણ બીજી બાબતમાં રમતું રહેવા દેવું નહિ, તેને તલ્લિનતા કહેછે, અને ધ્યાન શક્તિની એવી તલ્લિનતા કેળવવા તરફ દરેક માણસે કાળજી રાખવી જોઇએ, અને શિક્ષકે પણ પોતાથી બને તેટલું કરવું. શોરબકોર થઇ રહ્યો હોય, મોહાગબ ચિત્તાકર્ષક અનેક પદાર્થો પડેલા હોય, અને પોતાના આત્માને વ્યગ્ર કરી નાંખે એવા બનાવ હમણાંજ બન્યા હોય, તોપણ જે માણસ પોતાના ધ્યાનમાંથી ચુકતો નથી, તેની ધ્યાન શક્તિ સંપૂર્ણ કેળવાઇ છે એમ સમજવું. નેપોલિઅન બોનાપાર્ટ દારૂણ યુદ્ધ ચાલતું હોય તેમાંજ જો દશ પંદર મિનિટની ફુરસદ મળતી તો તેટલો વખત તે તુર્ત નિરાંતે ઉંઘી લેતો, અને તેટલી મિનિટ વીતી કે તુર્ત ફરીને તે પાછો યુદ્ધમાં જોડાતો. વારનહેસ્ટિંગસને માટે કહેવાય છે કે ભારે ખટપટને જોખમ વેઠી નંદકુમારને ફાંસી દેવડાવ્યો, તેજ દહાડે ઘેર જઇ એણે દાક્તર જાન્સનની ઉપર કાગળ લખ્યો તેમાં આ પ્રસંગની વ્યાકુળતા કાંઇ પણ ન જણાતાં વિદ્યા વિષયોની શાંતને લાંબી ચર્ચાજ માલમ પડે છે. ઐસાક ન્યુટન પોતાના અભ્યાસમાં બેસતો, ત્યારે ત્રણ ત્રણ કલાકથી ખાનું ટાઢું પડી જાય છે તેનું એને જરા પણ ભાન રહેતું નહિ. આતો મહાપુરૂષોની તલ્લિનતાનું વર્ણન છે. એટલે દરજ્જે બધાથી પોતાની ધ્યાનશક્તિ કબજે કરી શકાય નહિ એમ આપણે કદાપિ કબુલ કરીએ, તોપણ યાદ રાખવું કે તેમનામાં પણ એટલું બધું અભ્યાસબળ મહાવરાથીજ કેળવાએલું હતું, અને તે પ્રમાણે જો દરકોઇ માણસ મનનો આગ્રહ રાખે તો તે પણ ઘણે દરજ્જે પોતાનું ધ્યાન પોતાને કબજે કરી શકેજ.

અખંડતા એટલે લાંબા વખત સુધી એકના એક વિષય ઉપર જોડી રાખવું તે. એ ધ્યાનશક્તિની કેળવણીમાં બીજું પગથીયું છે. એક

તલ્લિનતાનું બળ આવ્યું, તો પછી તે ધીમે ધીમે અભ્યાસથી વધતું જશે. પાંચ મિનિટ એક વિષય ઉપર સ્થિર ચિત્ત રહ્યું, તો અભ્યાસથી તે પચાસ મિનિટ સુધી રહેતાં પણ શીખે.

ધ્યાન શક્તિની સ્વાધિનતા એટલે ચાહે તેટલું એક વિષય ઉપર ધ્યાન આપવું, અને ચાહે ત્યારે તે વિષય ઉપરથી ખસેડી તુર્તજ બીજા વિષયની સાથે જોડી દેવું. સાધારણ રીતે દુનિયામાં જોઇએ છીએ તો જેના ધ્યાનમાં અખંડતા વધારે હોયછે તેનામાં સ્વાધીનતા ઓછી હોય છે, અને સ્વાધીનતા વધારે હોયછે તો અખંડતા ઓછી દીઠામાં આવે છે. એટલે, કેટલા માણસ એક કામમાં લાંબા વખત સુધી મંડી રહેવાને શક્તિમાન હોયછે, પણ તે કામ છોડી બીજા કામમાં જ્યારે જોડાવું પડે છે, ત્યારે તેમ કરતાં તેને મહેનત પડેછે, તથા વાર લાગે છે. મતલબ કે એક કામમાં એકાગ્રતા તેનાથી મરજી માફક છોડી કે જોડી શકાતી નથી. એથી ઉલટું કેટલાક માણસ એવા હોયછે કે લાબા વખત સુધી એક કામમાં પોતાનું ચિત રોકી શકતા નથી, પણ તે કામ છોડી બીજા કામમાં લાગતાં તેની ધ્યાનશક્તિ પૂર્વવત્ ઉત્સાહી અને બળવાન થઇ જાય છે. આવી પ્રકૃતિને અનુસરવાને અર્થેજ અભ્યાસ પત્રકમાં જુદા જુદા વિષયોને એક પછી એક ગોઠવવામાં આવે છે. એમ કરવાથી જુદા જુદા વિષયોનો પણ લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કરવાને તે શક્તિમાન થાયછે, અને બાળકોને સારૂ તેમ કરવાની ખાસ જરૂરજ છે, કેમકે તેમનામાં ધ્યાનની અખંડતા હજી કેળવાએલી હોતી નથી. એ શક્તિ જેમ જેમ વધારે કેળવાતી જાય, તેમ તેમ તેમને વધારે વખત સુધી એકજ વિષયમાં ધ્યાન આપવાની જરૂર પાડતા જવું.

એમ કરવાથી બધામાં સરખીજ અખંડતા તો કયારે પણ આવશે નહિજ, અને તેમ સંપૂર્ણપણે આવવાની સંસારોપયોગી કેળવણીમાં જરૂર પણ નથી. અખંડતા હદપાર જવાથી સ્વાધીનતા ઓછી થઇ જાયછે અને તે સંસારોપયોગી કેળવણીમાં તો થવું જોઇએજ નહિ. ચિત્ત એક વિષય ઉપર એવું ચોંટી જાય કે ખસેડચું પણ ખસે નહિ, એ ગુણ કવિ પંડિતોને મહા ઉપયોગી. પણ સંસાર વ્યવહારમાં તો અનેક કામ ઉપર માણસને વારાફરતી ધ્યાન આપવાની જરૂર પડેછે, અને તે તરેહની શક્તિ જેનામાં કેળવાએલી હોય તેજ વ્યવહારી કામમાં સારો નીવડે. તે છતાં સંસારીને પણ એ વાતની તો અવસ્ય જરૂર છે કે થોડો કે ઘણો પણ જે-

ટલો વખત કોઇ કામમાં ધ્યાન. આપે તે વખત સુધી તો તેનું ધ્યાન તે કામમાં સંપૂર્ણપણે લાગવું જોઇએ. રસળતું ઉડતું મન તો પંડિતને તેમજ સંસાર વ્યવહારી માણસને પણ સમાનજ હાનિકારક છે, અને નઠારી કેળવણીની તે અચુક નિશાની છે. સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવાની ટેવ તો બાળકને માબાપ કે મહેતાજીએ હમેશાંજ પાડવી. અધુરૂં, ઉપલેકીયું, કાચું કામ કરી લાવે તો કદી પણ તે કબુલ રાખવું નહિ, પણ સંપૂર્ણ ધ્યાન આપીને સંપૂર્ણ કામ કરે એવી હમેશાં તાકીદ રાખવી. ઘણું કામ કદી બાળકને બતાવવું નહિ, કેમકે માથે ઘણું કામ આવી પડવાથી તેને તે અધુરૂં, ઉપલેકીયું, અને કાચુંજ કરી લાવવાની જરૂર પડેછે, અને તેમ કરવાથી એવી કુટેવ પડેછે કે તેનાં નુકશાન તેને જન્મ સુધી નડ્યા કરેછે. સંસારમાં પણ એવુંજ ઉપલેકીયું કામ કરનારો થશે, અને તેથી તે ગમે તે ધંધામાં પડશે પણ તેને તેમાં જશ કે જોઇએ તેવો લાભ કદી પણ મળવાનો નહિ. જ્યાં જશે ત્યાં એ ઉપલેકીયો, ઉડેલ, ઠોળીયો માણસ ગણાશે; બધા કહેશે કે એના કામમાં તે શી ભલીવાર હોવાની હતી, અને સોંપેલું કામ એ બરાબર કરી લાવશે એવો કોઇને પણ ભરોસો પડશે નહિ, અને જ્યાં એવી શાખ પડી ત્યાં તે માણસ દુનિયામાં કોડીનો થઇ રહેછે. માટે સંપૂર્ણ ધ્યાન આપી પોતાને સોંપેલું કામ સંપૂર્ણપણે કરવાની ટેવ દરેકને પડાવવી એ કેળવણીમાં ખરેખરૂં ઉપયોગી કામ છે, અને દરેક વિદ્યાર્થીએ પણ સમજવું કે આ અમૂલ્ય શક્તિ સંપાદન કરવાને હું મારા ખરા દિલથી પરમ પ્રયત્ન કરીશ નહિ ત્યાં સુધી માબાપ કે શિક્ષકથી કાંઇ પણ થઈ શકવાનું નથી, કેમકે આતો ઇચ્છા શક્તિનું કામ છે, અને તે પોતા શિવાય કોઇને પણ આધીન નથી.

વર્ગ પદ્ધતિ.

જ્યારે વર્ગો પાડી દરેક વર્ગને સારૂ એક મોટી ઉમરનો સુશિક્ષિત શિક્ષક હોય, ત્યારે તેને વર્ગાનુબંધી શિક્ષણ પદ્ધતિ કે માત્ર વર્ગ પદ્ધતિજ કહેછે. આ પદ્ધતિનું ખરૂં સ્વરૂપ બહાર પાડવાનું માન ડેવિડસ્ટોનનેછે, અને તે ઉપરથી તે સ્ટોની પદ્ધતિ પણ કહેવાય છે. કેટલાક એને ગાલેરી સિસ્ટમ પણ કહેછે, કેમકે એમાં ગાલેરી બહુજ અગત્યનીછે. સ્ટોએ પોતેતો એનું ટ્રેનિંગ સિસ્ટમ એટલે કેળવણીની પદ્ધતિ એવું નામ પાડ્યું હતું.

અને ભણતર નહિ પણ કેળવણી એજ નિશાળનું મુખ્ય કામ છે એ વાત એણેજ લોકોને પહેલ વહેલી પોકારીને કહી. એજ એની પદ્ધતિનું ખાસ લક્ષણ છે.

ટ્રેનિંગ સિસ્ટમનું સ્વરૂપ—૧ લું અને મુખ્ય તો એજ હતું કે મેહેતાજીએ વિશેષ લક્ષ ભણતર ઉપર નહિ, પણ કેળવણી ઉપર આપવું, અને તે કેળવણી પણ માત્ર બુદ્ધિનીજ નહિ પણ નીતિ તથા શરીરની પણ અવશ્યે જોઇએ. સ્ટોએ જે પદ્ધતિ લખી છે તેમાં તે નીતિની કેળવણી વિષે ઘણામાં ઘણું જુસ્સાભેર બોલ્યો છે, અને તે બધું વાજબીછે, કેમકે બુદ્ધિના વિસ્તાર કરતાં પણ સુનીતિનો અભ્યાસ એ સંસારમાં બેશક વધારે શ્રેયદાયક છે. તેમજ શરીર કેળવણી તર્ફ પણ નિશાળોનું ચિત્ત ખેંચનાર એજ હતો. નિશાળમાં ખેલ અથવા કસરતશાળા તો એની પદ્ધતિમાં અવશ્યનીજ છે.

સમૂહશિક્ષણ માનિટર પદ્ધતિવાળાઓએ કાઢયું હતું, પણ તે મહેતાજીનું કામ સુતર કરવાને માટેજ. પ્રથક શિક્ષણ જ્યારે એકથી થઈ શકયું નહિ, ત્યારે તે ચલાવી લેવાની માત્ર આ જુક્તિઓ હતી. માનિટર પદ્ધતિવાળાઓએ માનિટર રાખવાના ફાયદા કેટલાક દીઠા તે બતાવ્યા, તો પણ સમૂહ શિક્ષણમાં જે ખાસ ફાયદા રહેલા છે તેની તેમને કાંઈ ખબર નહોતી. સમૂહ શિક્ષણજ શિક્ષણ તરીકે ઉત્તમ છે એમ બતાવનાર તો મિ. સ્ટોજ પહેલ વહેલો હતો. એણે સ્પષ્ટપણે અસરકારક ભાષામાં કહ્યું કે સમૂહના સમભાવથી દરેક બાળકનું મન જેટલું પ્રફુલ્લિત તથા ચંચળ થાય છે, તથા સારે કે નઠારે માર્ગે ચાલવાને માટે જે જુસ્સાથી તે તૈયાર થાયછે, તે ચાંચલ્ય તથા જુસ્સો બાળકને એકલું શીખવવાથી કદી પણ તેનામાં ઉત્પન્ન થતો નથી. આખો સંસાર સમભાવને બળે બળવાન છે અને તે બળ કેળવણીના કામમાં બેશક વપરાવું જોઇએ.

સમૂહસમભાવનું બળ નિશાળમાં સર્વદા વાપરવાના વિચારથી આ પદ્ધતિમાં સર્વોકત જવાબ અને સર્વોકત વાંચન પર્યંત સઘળુંજ નિશાળનું કામ સમૂહમાં થતું.

શીખવવું અને શીખવેલું તપાસી જોવું એ બે કામ જુદાં છે. એ બતાવનાર પણ પહેલ વહેલી આ પદ્ધતિજ હતી. પરીક્ષા લેવા કરતાં ભણાવવું એ મેહેતાજીનું પહેલ વહેલું કામ છે અને તે ઉપરજ વિશેષ લક્ષ આ પદ્ધતિ આપે છે. ભણાવવાના પાઠ પરીક્ષાના પાઠથી વખતપત્રકમાં

જૂદાજ નોંધવા માંડ્યા, અને તેનું નામ કથિત પાઠ પડ્યું. વળી એ કથિત પાઠ ભણાવવાને અર્થેજ નહિ, પણ માત્ર બુદ્ધિને કેળવવાની ખાતર પણ અપાતા. એને સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ કહેતા.

કથિત પાઠ કે સામાન્ય જ્ઞાનની વખતે છોકરાનું મહેતાજી ઉપર અને મહેતાજીનું છોકરા ઊપર અખંડ ધ્યાન રહેવું અવશ્યનુંછે, અને તે માટે જે બેઠકની યોગ્ય ગોઠવણી કરી છે તેને ગ્યાલેરી કહે છે. ગ્યાલરી વિના આ ટ્રેનિંગ સિસ્ટમની નિશાળ ચાલીજ શકે નહિ, અને તે દરેક ઠેકાણે એ ત્રણ હમેશાં હોયજ છે.

પ્રદર્શન અને તેથી પણ વિશેષ શબ્દ ચિત્રણની અગત્યતા વિષે સ્ટો સાહેબ ડગલે ડગલે લખેછે, અને અગર જો તે વર્ગ પદ્ધતિ સિવાય બીજી પદ્ધતિમાં પણ એટલાંજ અગત્યનાં છે, તોપણ એ વાત બતાવવાનું માનતો આ અપૂર્વ પદ્ધતિકારનેજ છે. સ્ટોસિસ્ટમ પ્રગટ થયા પછીજ કેળવણી ખરા અને શાસ્ત્રીય પાયાપર આવી. આ રીતે જોતાં સ્ટોની પદ્ધતિ એ એકલી વર્ગ પદ્ધતિજ નથી પણ સકળ શિક્ષણ શાસ્ત્રનો સાર છે. સદાચારની ટેવ પાડવી અને મનની સઘળી શક્તિઓને કેળવવી એ અગાઉ વીસારીજ મૂકવામાં આવ્યું હતું. તોપણ તે કાંઈ પ્રથક શિક્ષણથી થઈ શકે નહિ એમ નથી, અને તેથી વર્ગાનુબંધી પદ્ધતિના જે લાભાલાભ અમે નીચે બતાવીએ છઇએ તેમાં તેને ન ગણતાં માત્ર વર્ગ બાંધવાથી જે ફાયદા ગેરફાયદા થાય તેજ ગણાવવા અમે વાજબી ધારીએ છઈએ, કે તે ઉપરથી તેનો પ્રથક પદ્ધતિ સાથે વાજબી મુકાબલો થઈ શકે.

વર્ગ પદ્ધતિના ફાયદા ગેરફાયદા. ૧ લો ને મોટો ફાયદો તો એજ છે કે સમૂહ સમભાવનું બળ કેળવણીના કામમાં વપરાઈ શકે છે. એ બળ કેટલું અગત્યનું છે તે બધા જાણે છે, અને તેથી કોઈ પોતાના છોકરાને એકલો ઘેર ભણાવતા હોય, તોપણ તે વખતે તેને બે ચાર સાથી હોયતો વધારે સારૂં એમ બધા સમજે છે. જેમ સાથીઓ વધારે તેમ આ સમભાવ બળ વધારે એમાં કાંઈ શક નથી, પરંતુ એ સમભાવ બળને સુમાર્ગે દોરવનાર જે મેહેતાજી તેનું બરાબર ધ્યાન તે સમૂહના દરેક જણ ઉપર કયાં સુધી આપી શકાય તે ઉપર તેનો નિશાળમાં ફાયદો ગેરફાયદો થવો આધાર રાખે છે.

જો છોકરા સરખા જ્ઞાન અને શક્તિના હોય, તો તો ગમે એટલા

હોય તોપણ તેમને અનુસરતું શિક્ષણ આપી શકાય. સરાસરી સરખા જ્ઞાનનો વર્ગ બાંધી શકાય ખરો, પણ શક્તિ તે બધાની સરખી હોવી એ અશકયછે. મોટી નિશાળમાં સરખા જ્ઞાનના ચાળીશેક છોકરા સહેજ મળી શકે, પણ તેમાં જોવા જઇશું તો દશેક સારી બુદ્ધિના, વીશેક મધ્યમ બુદ્ધિના, અને પાછા દશેક છેક કનિષ્ટ બુદ્ધિના માલમ પડશે. આ બધાનો વર્ગ બાંધી બધાને ભેળા શીખવવાથી ઉત્તમ અને કનિષ્ટ બંનેની ખરાબી થાયછે. બધા હાલ મધ્યમ બુદ્ધિના નીવડેછે એમ જે અહિયા તેમજ ઇંગ્લાંડમાં ફરીયાદ ઉઠેછે, તેનું કારણ આ પ્રમાણે વર્ગ પદ્ધતિમાં બધાનેજ એકી લાકડીએ હાંકવાથી થાયછે, અને લોકો કહેછે કે અસલ પ્રથક પદ્ધતિમાં એમ થતું નહિ, અને તે કારણથીજ તે સમે થોડા પણ અસાધારણ જ્ઞાન બુદ્ધિવાળા પુરૂષો નીકળી આવતા હતા.

આ કહેવું ઘણેક દરજ્જે ખરૂંછે, પણ અમે ધારીએછીએ સ્ટોતો ટુકડીઓ પાડવાની શખ્ત મના કરતો હતો, તોપણ જો શિક્ષક એક વર્ગની ત્રણ ટુકડી મોટા વિષયોમાં તેનું શિક્ષણ પરીક્ષણ જૂદું જુદુંજ લે, અને એ રીતે પોતે એક ટુકડીમાં રોકાએલો હોય ત્યારે બીજી ટુકડીઓમાં હલકા વિષયો (જે માત્ર ગોખણ કરાવવા તપાસવાનાજ હોય) તે માનિટર હસ્તક પોતાની નજર આગળ લેવડાવે, તો ઉપર લખેલાં નુકસાનો થવાનો જરા પણ સંભવ રહે નહિ, અને પરસ્પર પદ્ધતિનો પણ યોગ્ય ઉપયોગ થઈ શકે.

ગમે તેમ કરો, પણ વર્ગાનુબંધી પદ્ધતિજ મહેતાજીના કામને સરલ તથા રસ ભર્યું કરેછે. એકેકને ભણાવવા તથા તપાસવામાં જે કંટાળા ભરેલી મહેનત રહેલી છે તે ગમે એવા ઉત્સાહી અને દયાનતદારી વાળા મહેતાજીથી પણ થઇ શકે નહિ. એકનું એક સમજાવવાનું કે પૂછવાનું હોય, તો તે બધાને ભેળુંજ સમજાવવું કે પૂછવું એ સ્વાભાવિક રસ્તો છે, અને તેથી અગરજો વર્ગ પદ્ધતિમાં ઉત્તમ કનિષ્ટ ને કેટલુંક નુકસાન થતું હશે. તોપણ તેના હકમાં એ બધું જોતાં પ્રથક શિક્ષણ કરતાં વધારે ફાયદો થતો હશે એમાં અમને કાંઇ શક નથી. તે છતાં જો જરૂર પડે તો વર્ગના અતિ ઉત્તમ અને અતિ કનિષ્ટ છોકરાને દહાડામાં કેટલોક વખત પ્રથક શિક્ષણ મળે એવી ગોઠવણ કાંઈ તજવીજથી કરી શકે, તો એ નુકસાન પણ નહિ જેવુંજ થઈ રહે.

આ પદ્ધતિની સામા બીજો એક વાંધો લેવામાં આવેછે તે એવોછે કે સમૂહ ઉપરજ લક્ષ રાખવાથી પ્રત્યેક વિશેષ ઉપર લક્ષ અપાતું નથી, અને તેથી તે પ્રત્યેકનો અભ્યાસ, સ્વભાવ, તથા બુદ્ધિ તપાસી જે ઉપાયો લેવા જોઇએ તે કાંઈ પણ લઇ શકાતા નથી. ખરૂં જોઇએ તો આ દોષ વર્ગ પદ્ધતિનો નથી, પણ વર્ગ જોઇએ તે કરતાં બહુ મોટો રાખવાનો છે. અમે જે ઉપર ટુકડીઓ પાડવાની સૂચના કરીછે તેમ કરવામાં આવે, તો આ હરકત દૂર થાય, અને તેની સાથે વર્ગ પણ મોટો રાખી શકાય. વર્ગ તો કાંઇ પણ મોટો રાખ્યાવિના છૂટકોજ નથી. કાંઈ દશબાર છોકરે અકેકો શિક્ષક રાખવો મોટી નિશાળમાં પરવડી શકે નહિ.

એથી પણ મોટો વાંધો આ પદ્ધતિ સામા એછે કે એમાં શિક્ષકનાજ સઘળા પ્રયત્ન ઉપર ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે. છોકરાને ભણતર સરળ કરી આપવાથી તેની બુદ્ધિ પોતાની તર્ફનો વિચાર કરવામાં કે પોતાની મેળે મહેનત કરવામાં મંદ પડી જાયછે. તેમજ ભણતરમાં કારણ ભાગ વધારે સમજતા થતા હશે, પણ જેમાં પંડે મહાવરો કરવાની ઘણી જરૂરછે, તેવી બાબતોમાં તેઓ કાચા રહી જાયછે. વાંચન, લેખન, હિસાબ ગણવા વિગેરે કામ એ છોકરાઓ જોઈએ તેવી ઝપટ અને સફાઇથી કરી શકતા નથી, અને તેમાં ભૂલો પણ બહુ કરેછે. આ ટ્રેનિંગ સિસ્ટમનો નહિ, પણ શિક્ષકનો દોષ સમજવો. કથિત પાઠ આપે તે સંતોષ પામે, અને તે વેળા જે શીખવ્યું તેનો મહાવરો છોકરા પાસે કરાવે નહિ, તો બેશક બધું કાચું રહેજ. વળી જેમ જેમ છોકરા મોટા થતા જાય તેમ તેમ તેને સૂચવવાનું ઓછું કરતાં જઈ તેઓ પોતાની [illegible] અને મથ્યા પછી જ્યાં અટકી પડે ત્યાંજ તેને મદદ [illegible] રીત વધારે ને વધારેજ રાખતા જવું જોઇએ. પાઠશાળાની [illegible] તેવી પણ ચેલી તર્ફની કેળવણી જે ખાનગી અભ્યાસ તેને [illegible] કરવા તર્ફ બેશક બાળકની કેટલીક ઉમર પછી ખસુસ [illegible] જવું એ આગે કબુલ કરીએ છીએ, અને તેમ કરવાને [illegible] કરો પણ વિરોધ નથી. વિવેક વિના કોઇ પણ પદ્ધતિ [illegible], પણ તે માટે તે પદ્ધતિનો દોષ કાઢવો એ કદી [illegible] નહિ.

આ રીતે અમે ત્રણે પદ્ધતિ [illegible] ફાયદા ગેરફાયદા [illegible] તાવી ગયા. એ બધામાં ટ્રેનિંગ [illegible]. ભણતર એજ [illegible] કેળવણી નથી; એ મહાતત્વ [illegible] સઘળા [illegible]

સ્વીકારવા જોગછે. તેમજ બુદ્ધિની સાથે નીતિ તથા શરીરની કેળવણીની પણ તેટલીજ અથવા ખરૂં કહીએ તો વધારે જરૂરછે એ વાત પણ હાલ સઘળાએ કબુલ રાખીછે. ભણતર ઉપરાંત બુદ્ધિ કેળવણીના ખાસ પાઠ રાખવા જોઇએ એ એક બહુજ કિંમતી ભલામણ છે, અને બુદ્ધિ કેળવણીને માટે સૂચક પદ્ધતિજ યોગ્ય છે. બાળકની નિશાળે તો બેશક આ સઘળા નિયમોને બિલકુલ અનુસરતીજ હોવીજ જોઇએ, અને કિશોર વયના વિદ્યાર્થિઓને માટે પણ વાપરતાં આવડે તો એજ પદ્ધતિ ઉત્તમ છે. નાના બાળકને કાચ કે પતાસાનો પાઠ આપીએ છીએ, તેવોજ પાઠ મહેતાજી મોટી ઉમરના છોકરાને આપે તો બેશક તે કેવળ નિરૂપયોગી અને નુકસાની ભરેલું પણ છે, પરંતુ એમાં મહેતાજી સિવાય બીજા કોઇનો વાંક નથી. ખગોળ, ભૂસ્તર, રસાયન, યંત્રશાસ્ત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોના પ્રવેશક પાઠ સામાન્ય જ્ઞાનની પદ્ધતિ ઉપર આવા છોકરાઓને તો આપવા જોઇએ, અને એ પ્રમાણે સૂચક પદ્ધતિએ પ્રવેશ કરાવ્યા પછી ગ્રંથોના વ્યાખ્યાનમાં નાંખ્યા હોય, તો થોડા વખતમાં પાકે પાયે એ વિદ્યાઓમાં નિપુણ થાય. તેમજ આ પગથીએ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે છોકરાઓને પ્રથક પણ પોતાની મેળે મથવાનો મહાવરો પણ અવશ્ય પાડવો જોઇએ. આ પ્રસગે પરસ્પર સહાયતાનો પણ કેટલોક ઉપયોગ કરી શકાય, અને તેમ કરવાથી તેના પણ જે ખાસ લાભ છે તે મળી શકે. મતલબ કે ત્રણ પદ્ધતિઓનું યોગ્ય મિશ્રણ કરતાં મહેતાજીને આવડવું જોઇએ, અને તેમ તે કરે ત્યારેજ મન રૂપી અમૂલ્ય વસ્તુને ખીલવવાનું પરમપૂજ્ય કામ પરમેશ્વરે તેને સોંપ્યુંછે તેમાં તે પૂર્ણ જશ મેળવી કૃતાર્થ થઇ શકે.

અવલોકન શક્તિની કેળવણી.

આપણે પાછળ સમજાવી ગયા કે અવલોકન એ સઘળા જ્ઞાન તથા મનની શક્તિઓનો મૂળ પાયો છે. હવે એ અવલોકન શક્તિ કેવી રીતે શાળાઓમાં કેળવી શકાય તેનો આપણે કાંઈ વિચાર કરીએ.

જ્યાંસુધી બાળક કુદરતને આધીન છે, એટલે, શિક્ષકના હાથમાં આવ્યું નથી, ત્યાંસુધી તો બાળક સ્વચ્છંદે આમ તેમ ભ્રમણ કરતું થકું બહારની વસ્તુઓ સાથે પોતાની ઇંદ્રિયોને યથા પ્રસંગ સંન્નિકર્ષ કરતુંજ રહે છે; અને આ કુદરતી રીતે બાળકેળવણી ચાલવાથી તેના જ્ઞાન તથા બુદ્ધિમાં

વધારો થોડી મુદતમાં કેટલો બધો થાય છે તે (વિચાર કરીશું તો) ઘણોજ આશ્ચર્ય કારક માલમ પડશે. બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય છે એટલામાં પોતાના ઘર મધ્યેની અને બહારની ઘણીખરી વસ્તુઓનાં નામ, તેના ગુણ, તથા ઉપયોગથી ઘણે ખરે દરજ્જે વાકેફ થઇ રહે છે. પાંચ વર્ષે તો વિચાર કરતું, અને પોતાના વિચાર વાણીદ્વારે બીજાને બરાબર સમજાવી શકવાની શક્તિ ધરાવતું થાય છે. ખરે, આ કુદરતી રીતે બાળક જેવી ત્વરાથી પોતાની ભાષા ભણે છે, તેવી ત્વરાથી તે કદી પણ આગળ બીજી ભાષા શાળામાં ભણતું નથી, અને તેનું કારણ એજ છે કે આ પ્રસંગે ભણવાની રીત કુદરતી અને શાળાઓમાં કૃત્રિમ ચાલે છે.

અફસોસની વાત છે કે ઘણા ખરા માબાપો એમજ સમજે છે, કે બાળક પાંચ છ વર્ષનું થયું અને નિશાળે મૂક્યું, એટલે, બાહ્ય વસ્તુઓનો એની ઇંદ્રિયો સાથે સંન્નિકર્ષ કરાવવાનો વખત થઈ ચુક્યો, અને હવે તો એના માથામાં જ્ઞાન ભરવાનું તથા વિચાર કરતાંજ શીખવવાનું બાકી રહ્યું છે. શું પાંચ વર્ષની ઉમરમાં બાળક બધું વિશ્વ જોઇ રહ્યું ? આ સવાલનો જવાબ તો કોઇપણ હા ભણશે નહિ, પણ અમને દહેશત લાગે છે, કે ઘણા એમ કહેશે ખરા કે એમ બધું જોવા જાય તો પછી એ વિદ્યા ક્યારે ભણે. વિદ્યા ! વિદ્યા એટલે શું ? વિદ્યા એટલેજ આ જડચિદાત્મક વિશ્વનું જ્ઞાન; અને તે વિશ્વનું જ્ઞાન તો તમે હવે એને એક ઓરડામાં બેઠાંજ આપવા માગો એ કેવી વિપરીત મતિનું કામ છે ! આ અનંત-અગાધ-વિશ્વને અવલોકવાનું છોડાવી તમે પુસ્તકોના પાનામાંથીજ એને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કહોછો તે શી રીતે બની શકે એમ છે? અમે પુસ્તકોનો અનાદર કરતા નથી. પુસ્તકો તો અમારાં પ્રાણપ્રિય છે, અને અમારી અહોનિશ વાંચ્છનાજ એ છે કે આપણા દેશમાં બાળ, યુવા, ને વૃદ્ધ પર્યંત બધાંજ પુસ્તકાનુરાગી થાય. પુસ્તકો કેળવણીનું અવશ્ય સાધન છે, પણ તે ક્યારે કે જ્યારે તે વિશ્વના અવલોકનની સહવર્તમાન હોય ત્યારેજ. માટે શાળાના અભ્યાસમાંથી અવલોકન શક્તિને બાતલ કરવી એના જેવી એકે કોઇપણ ભૂલ નથી, અને એમ કરવાથી બાળકની બુદ્ધિ ખીલવાને બદલે ઉલટી જડ થઇ જાય છે. વિશ્વનું અવલોકન દૂર રાખવાથીજ આપણા દેશનો શાસ્ત્રીયવર્ગ વેદીયાઢોરમાં ખપી ગયો છે, અને આધુનિક કેળવણી પામેલાનું પણ ભણતર દેશના ઉદ્યોગને બહુધા નિરુપયોગીજ માલમ પડે છે.

વળી, વિદ્યાઓ સારા ને ખરા પાયા ઉપર ભણાવવાનો પણ એજ રસ્તો છે, કે તે વિદ્યાની જે વસ્તુઓ હોય તે પ્રથમ બાળકોની ઇંદ્રિયોને સંન્નિકર્ષ કરવી, તેનો ઘણો સહવાસ પડાવવો, અને પછી બાળકના તર્ક વિચારોનો ઉપયોગ કરી તેની પાસેજ તે વિદ્યાના મૂળ સિદ્ધાંતો કઢાવવા. ભૂસ્તર વિદ્યા ભણે અને તેમાં કહેલો એક જાતનો પણ પથરો બાળકે ન જોએલો હોય, તો તે વિદ્યા ભણ્યાથી શો ફાયદો ! ખગોળની મોટી મોટી વાતો કરે, પણ આકાશમાં શુક્રનો તારો ક્યાં છે તેતુંજ ભાન ન હોય, તો પછી એ ભણ્યાનું શું ફળ ! એજ પ્રમાણે સઘળી વિદ્યાનું સમજવું. વિદ્યા સંસાર વ્યવહારના ઉપયોગમાં આણવાને માટે છે—કાંઇ શાળાઓની પરીક્ષામાં પાસ થવાનેજ માટે નથી. પણ વિદ્યા જ્યારે અવલોકન શક્તિનો ઉપયોગ કરી શીખવેલી હોય, ત્યારેજ ઉપર કહ્યું તેવી રીતે સંસાર વ્યવહારના કામમાં વપરાઈ શકે, અને ત્યારેજ વિદ્યા ભણેલી સાર્થક થાયછે.

આ પદ્ધતિએ વિદ્યા શીખવવાથી તે વિદ્યા ખરી અને આગળ ઉપયોગી થઈ શકે એવી રીતે શીખવાય છે એટલુંજ નહિ, પણ અવલોકન શક્તિ કેળવાય છે, અને અવલોકન શક્તિ કેળવાવી એ વિદ્યા ભણ્યા કરતાં પણ બહુજ લાભકારી કામછે. નિશાળમાં કદીપણ જોઈએ તેટલી વિદ્યાઓ શીખવી શકાતી નથી, અને શીખવાયછે તેટલી પણ બધાને આગળ સંસારના કામમાં થોડીજ ખપ આવે છે, પણ એથી જો અવલોકન શક્તિ રૂપી સબળ હથીઆર કેળવાયું હશે, તો તે માણસ જે કામમાં પડશે તે કામમાં ફતેહ કર્યા વિના રહેનાર નથી.

આ કારણથી સઘળા ઉત્તમ પદ્ધતિકારોનો તો એવો વિચાર છે કે બાળકેળવણીના જેમ વાંચન, લેખન, અને ગણિત એવા ત્રણ વિષય ગણાયછે, તેમજ પ્રદર્શન પાઠ એ નામનો ચોથો વિષય પણ તેમાં દાખલ થવો જોઈએ. વાંચન, લેખન, અને વિશેષે કરીને ગણિત શીખવવામાં પ્રદર્શન કરી અવલોકન શક્તિનો ઉપયોગ શિક્ષક ચતુર હોયતો જોઈએ તેટલો કરી શકેછે, તોપણ તે બસ નથી. એમાં વિશેષ લક્ષ સ્વભાવિક રીતેજ વાંચનાદિ વિષયો શીખવવા ઉપરજ રહેલું હોયછે, અને અવલોકન શક્તિની કેળવણીતો ગૌણ પક્ષેજ આપવામાં આવેછે. માટે જરૂરછે કે અવલોકન શક્તિની કેળવણી ઉપરજ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે, એવા સ્વતંત્ર પાઠજ નિશાળના ધોરણોમાં હોવા જોઈએ; અને તેને અમે પ્રદર્શન પાઠ કહીએ છઈએ. સા-

માન્ય જ્ઞાનના પાઠ જે કહેવાયછે. તે એને મળતાજ છે, અથવ તેનોજ આ એક પેટાભાગ છે, પણ પ્રદર્શન પાઠમાં સામાન્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપવા કરતાં વધારે હેતુ રહેલો છે, અને એ સામાન્યજ્ઞાન આપ્યું એટલે પ્રદર્શન પાઠનો ઇલાખો બંધ પડેછે એમ નથી. પ્રદર્શન પાઠતો હલકામાં હલકી કે- ળવણીથી તે યુવાવસ્થાની ઊંચી કેળવણી સુધી હમેશાંજ કાયમ રાખી શકાય એવાછે.

બાળકોને માટે પ્રદર્શન પાઠ આપવાનો વિધિ લાંબા વિસ્તારથી જર્મન દેશના મહા પ્રસિદ્ધ આદિ પદ્ધતિકાર ફ્રોબલે ઉપજાવી કાઢયો છે, અને તે કિન્ડરગર્ટન એ નામથી ઓળખાયછે. એમાં બાળકોની તમામ તનમન તથા નીતિની શક્તિઓ કેળવવા ઉપર ઉપયોગી જ્ઞાનના મૂળતત્વો મનમાં સૂચક પદ્ધતિએ ઠસાવવા ઉપર, તથા હુનરી કામ કરવાનો અભ્યાસ પાડવા ઉપર ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. ટુંકામાં બાળપણ કેળવણીની એ ઉત્તમ પદ્ધતિછે પણ આપણામાં છેક બાળપણમાં છોકરાંને કોઈ નિશાળે મૂકતું નથી, તેવી નિશાળો પણ આપણા દેશમાં નથી, અને હોયતો ઉત્તમ સુશિક્ષિત મેહેતાજી તથા કિમતી સાહિત્યોની તેમાં એટલી જરૂરછે, કે તે આપણે હિંયા ચાલવીજ મુશ્કેલ પડે. તોપણ મોટા શેહેરો જેમાં શ્રી- મંત માણસો પોતાનાં છોકરાંને પાંચ વર્ષની ઉમરથી નિશાળે મોકલે છે, અને ત્યાં ચાલતી પદ્ધતિથી તે છોકરાંને તને તથા મને ફાયદો કરતાં નુકશાન વધારે થાય છે, ત્યાં જો તેવા શ્રીમંતો પોતાને ખરચે અને પોતાની દેખરેખ ની- ચે કિન્ડરગાર્ટનની નિશાળો કાઢે તો બેશક ઘણો ફાયદો થાય ખરો. શ્રીમંત વર્ગના છોકરાને સારૂજ તે નિશાળ હોવાથી, તેમાં કિન્ડરગાર્ટનની પદ્ધતિથી અલબત્ત કેટલોક ફેરફાર કરવો પડશે, પરંતુ ઘણી બાબતમાં તે રીતેજ એ બાળશાળાઓ (Infant Schools) ચાલી શકશે. એ બાળશાળામાં તો ત્રણ વર્ષની ઉમરથી છોકરાં દાખલ થઈ શકશે, અને રમત ગમત કરતાંજ તન તથા મનની યોગ્ય કેળવણીની સાથે સાધારણ ભણતરનો પણ મજબૂત પાયો ત્યાં નાંખી શકશે. ફકત ભણતરની બાબતજ લઇએ તો સાત વર્ષની ઉમરમાં તો તેણે એટલો અભ્યાસ કર્યો હશે, કે આપણી સામા- ન્ય નિશાળોમાં ત્રીજા કે ચોથા ધોરણમાં દાખલ થવાને લાયક માણસ પડશે જે હાલ પાંચ વર્ષની ઉમરથીજ નિશાળોમાં ગોંધ્યાથી કદી પણ બની શકતું નથી. પણ ભણવા કરતાં પણ મો[illegible]ાયદો તો એ થશે કે શરીરની, મનની,

તથા નીતિની બાળપણમાં જેવી જોઇએ તેવી તેને ઉત્તમ રીતની કેળવણી મળેલી હશે, અને હવે પછી તેને વિદ્યાભ્યાસ કરવો ઘણોજ સરલ પડશે. પણ જ્યાં સુધી આવી શાળાઓ થઈ નથી, ત્યાં સુધી તો આપણી ચાલુ નિશાળોમાં પ્રદર્શન પાઠ કેવી રીતે આપી શકાય તેનોજ વિચાર કરીયે. માજી ઇનસ્પેકટર હોપ સાહેબના વખતમાં કથિત પાઠનો પદ્ધતિગ્રંથ તૈયાર થયો છે તે, તથા તેમાં અવલોકન શકિત કેળવવાની જે પદ્ધતિ પ્રદર્શિત કરી છે તે દરેક મહેતાજીએ ખસુસ ખસુસ અભ્યાસ કરવા જોગ છે. એમાં સામાન્ય જ્ઞાનની જે નોંધો તે વિશેષે કરીને બાળશાળાને યોગ્યની છે, તોપણ તે આપણી નિશાળોના નીચલાં પહેલાં અથવા બીજા ધોરણસુધી ભણનાર છોકરાની ઉમરને સાધારણ રીતે લાયકજ છે, અને એ બધા પાઠ કદાપિ નહિ તોપણ કથિત પાઠના પાંચે ભાગના થોડા થોડા તો નિશાળોમાં મહેતાજીએ પોતે આપવા જોઇએ. એમ કરવા ઇન્સ્પેકટર સાહેબનો સરક્યુલર પણ છે, પરંતુ દિલગીરીની વાતછે કે એ વિષય ધોરણ બહારનો હોવાથી મહેતાજીઓ ભાગ્યેજ તે અમલમાં આણે છે. પણ એમાં તેમની મોટી ભૂલ છે. સ્વાર્થ બુદ્ધિથીજ જોતા હોય, તોપણ તેઓને એ કસુરથી નુકસાનજ છે. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ ડીપુટી સાહેબોની પરીક્ષામાં ખપ નહિ લાગે એ ખરૂં છે, તોપણ એમ કરવાથી અવલોકન શકિત કેળવાઇ હશે તો છોકરાં ધોરણના વિષયો સારી રીતે થોડા વખતમાં તૈયાર કરી શકશે.

સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ આપી રહ્યા એટલે પ્રદર્શન પાઠ થઈ રહ્યા એમ સમજવું નહિ. એતો એક બાળકેળવણીનો પ્રકાર છે. હવે ભૂગોળ, ખગોળ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, વગેરે અનેક વિદ્યાઓ જે નિશાળમાં વાંચનમાળાને દ્વારે શીખવવાની છે તેને વિષયભૂત કરી મહેતાજીઓએ પ્રદર્શન પાઠ આપવા જોઇએ. દરેક વિદ્યાનો મૂળ પાયો તો પ્રદર્શનથીજ નાંખવો. એ પ્રમાણે પાયો નંખાયા પછી માત્ર વ્યાખ્યાન કે પુસ્તકોથી વધારે જ્ઞાન આપવામાં આવશે તો કાંઇ હરકત નથી, અને પછી તો બેશક એમ કરવુંજ પડશે, કેમકે જે જે શીખવવાનું છે તે બધું કદીપણ પ્રદર્શિત થઇ શકે નહિ. પરંતુ પાયો ખરી પદ્ધતિ ઉપર નંખાયો હશે, તો તેની ઉપર સારી ઇમારત રચી શકાશે.

પ્રદર્શન પાઠ આપવાને માટે વસ્તુઓનો, યંત્રનો, નમુનાનો, નકશાનો, વગેરે અનેક રીતનો સારો સંગ્રહ તો અલબત્ત નિશાળમાં જોઇએજ, અને

તે પૂરો પાડવો એ તેને લાગતા-વળગતાનું કામ છે. પણ તેની સાથે મહેતાજીમાં ખંત અને ચીવટ એ વધારે અગત્યની છે. ખગોળના પ્રદર્શનને માટે તો આકાશનો ગોળ નિરંતર આપણાં માથા ઉપર ઉભોજ છે, તોપણ કેટલા થોડા મહેતાજી તેનો ઉપયોગ કરતા હશે? ભૂગોળ કે ભૂતળના પ્રવેશક પાઠ આપવાને સારૂ કેટલા થોડા મહેતાજી બાળકોને પાદરે લઈ જઈ તે તે વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરાવે છે? મહેતાજી આમ નથી કરતા તેથીજ એ વિદ્યાઓ છોકરાને અળખામણી લાગે છે, અને બિચારા ગોખી ગોખીને મરે છે તોપણ યાદ રહેતી નથી. માટે મહેતાજીઓને અમારી ખાસ ભલામણ છે, કે જો તેઓ સ્વાર્થ કે પરમાર્થ બેમાંથી એકેની મનમાં પરવાહ રાખતા હોય, તો તેમણે અવલોકન શક્તિ કેળવવાના આ પાઠ આપવામાં કદીપણ આળસ કરવું નહિ.

वहु गोखणना गेरफायदा.

છોકરાઓને શીખવવાની રીતમાં પણ આગળ કરતાં ઘણો વાંધ ભરેલો ફેરફાર થઈ ગયોછે. આગલા વખતમાં છોકરાઓને જે શીખવવાનું હોય તે સઘળું વર્ગમાંજ શીખવવામાં આવતું હતું. આથી શીખનારાં છોકરાઓને ત્રણ જાતના સંગીન ફાયદા થતા હતા.

૧. સઘળાઓને વર્ગમાં સારી પેઠે સમજવાને અથવા શીખવવાને બની આવતું.

૨, તેમને ઘરમાં ફુરસદનો અથવા રમવાનો વખત મળતો હતો, જેથી તેમની તંદુરસ્તીમાં સુધારો થતો અને શીખવાની શક્તિ મજબૂત રહેતી હતી;

૩. શીખવાનું કામ સહેલું હતું, જેથી ઘણાઓ ખૂશીથી નિશાળોમાં જઈ કેળવણી લેતા હતા.

હાલમાં શીખવવાની રીત એવી થઈ પડી છે કે વર્ગમાં સમજાવવું અથવા શીખવવું થોડું, અને ઘરનાં લેસનને માટે રાખવું ઘણું. સરકાર તરફથી શીખવવાનાં તથા પરીક્ષા લેવાનાં ધોરણ બાંધવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં ચોકસ અભ્યાસો ઠરાવવામાં આવ્યાછે, તે કોઈ પણ રીતે પૂરા કરવા એ આજે સઘળા શિક્ષકોના નેમ હોય છે. તે નેમ પૂરી પાડવાને તેઓ વખત પ્રમાણે અભ્યાસના ભાગ કરેછે, અને તે છોકરાઓ પાસે જેમ તેમ કરીને પૂરા કરાવે છે. દરેક બાબતનું લેસન ઠરાવીને તે ઘેર કરવા આપે છે. અને તે કરી લાવ્યાછે કે નહિ તેની તપાસ કરવી અથવા તે લેઈ જોવું, એ વર્ગમાંના કામનો મુખ્ય ભાગ થઈ પડેછે. વળી અભ્યાસના ભાગ કરતાં અથવા દરરોજનું લેસન આપતાં પણ જે વિવેક શિક્ષકો તરફથી વપરાવો જોઇએ, તે પણ બરાબર વપરાતો નથી, કેટલીકવાર એટલું બધું તો લેસન આપવામાં આવેછે કે સઘળો ફુરસદનો વખત તેમાં રોકવા ઉપરાંત, મોડી રાત સૂધી છોકરાંઓને ઉજાગરો પણ કરવો પડેછે. જ્યારે એટલું બધું ભારે લેસન હોતું નથી, ત્યારે પણ છોકરાઓનો એળે તે વખત તેમાં રોકાય છે કે ફુરસદ જેવું તેમને માટે કશું રહેતું નથી. એથી આગલી રીતથી જે ત્રણ જાતના ફાયદા છોકરાંઓને થતા ઉપર જણાવ્યા છે, તે હાલના વખતમાં ગુમ થાયછે. છોકરાઓની તંદુરસ્તીપર માઠી અસર થાયછે, અને તેમનાં તન તથા મન બંને નબળાં પડી જાયછે. મનું શીખવાનું જોર કમતી થાયછે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ સદાના

રોગી અને નબળી હાલતમાં થઈ પડેછે. ઘણા છોકરાંઓ શીખવાનો મોટો કંટાળો બતાવે છે, અને કેટલાંકો થોડા ઘણા આગળ વધી અટકી જાય છે. આંથી તેમનો સ્વાર્થ સઘળો બગડેછે, અને દુનિઆમાં તેઓ સદાની ગરીબાઈ અને સંકટનો ભોગ થઈ પડેછે. તેવો વખત આવે તેની આગમચ તેમની અવસ્થા હડકવાયા કૂતરાના સરખી બને છે, કારણ કે તેઓ ઘરમાં તેમજ બહાર સઘળે હાડમાર થાયછે, અને આળસુ, ઠોઠ, અભાગીઆ, વગેરે શબ્દોના ટાણા ખાતાં બેજાર થાયછે. એમાં જે સખત દીલનાં છોકરાં હોય છે તે ઓછી પરવાહ કરીને ચલાવેછે, પણ નરમ અને કાંકણા દીલનાં છોકરા ભારે ઊદાસ, દુખી, અને નાસીપાસ થઈ જાયછે, અને કેટલીકવાર નાદાન બુદ્ધિએ પણ દુનિઆં અને ઘરબાર તેમને અકારાં થઈ પડેછે. એવી વેળાએ શિક્ષકો તરફથી તો નહિ, પણ માબાપો તરફથી બીજે વિવેકનો ઉપયોગ થવો જોઇએ, અને બચ્ચાંની હાલત કેવી થઈ પડીછે તે સારી પેઠે જોવી તથા ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ, તે પણ બનતુંનથી.

वांचन शिखववानी रीत.

१. वांचनना पाठमां वांचवुं, समजवुं, अने सार याद राखवो ए त्रण वात उपर शिक्षके लक्ष राखवानुं छे.

આ નિયમ સહેલો અને સ્વભાવિક છે, તોપણ ઘણા મહેતાજીઓ જાણતા હોય એમ લાગતું નથી. હાલ ઘણી નિશાળમાં તો શું જોવામાં આવેછે. કે એક છોકરો ઉઠીને અસ્પષ્ટ અને અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરતો દોડ્યો જાયછે, અને પછી ચોપડી બંધ કરી એમાંના જે બોલ યાદ રહ્યા હોય તે સંબંધ અને અર્થ રહિત બકી જાયછે. એ વખત શિક્ષક ઘણું તો અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કાંઇક સુધારે છે, પણ બીજું પોતાનું કાંઇ કામ છે કે નહિ તેનો જરા પણ વહેમ આણ્યા વિના બેઠો બેઠો ઊંઘ્યા કરેછે. આમ થવાથી જે પાઠ સૌથી વધારે રસિક અને અગત્યનો તે નીરસ અને નિરૂપયોગી થઇ પડેછે.

વાંચનના જે ત્રણ અંગ ઉપર કહ્યા તેમાંથી એકે ઓછું ધ્યાન આપવા જોગ નથી, તોપણ ભણનારની અવસ્થા પ્રત્વે તેમાં કાંઇ ફેર પડે છે. શિખાઉ પહેલે પગથીએ હોય, ત્યારે તેના વાંચવા ઉપર સૌથી વધારે કા-

ળજી રાખવી. ભણનાર બીજે પગથીએ આવે, ત્યારે સમજ ઉપર, અને છેક છેવટે સાર યાદ રાખવા ઉપર શિક્ષકે વધારે ધ્યાન આપવું જોઇએ. તોપણ કોઇપણ અવસ્થામાં એ ત્રણે બાબતો કદી પણ વીસરવી જોઇએ નહિ. જો કેટલાક પગથીઆ સુધી એમાંની કોઇ બાબત પડતી મૂકવી ઘટે છે, તો તે છેલ્લી છે, પણ આપણી નિશાળોમાં તો એજ ઉપર કાંઇક ધ્યાન આપવામાં આવે છે, અને અવશ્યની બાબતોને શિખવનારની બધી અવસ્થામાં છેક ભૂલી જવામાં આવે છે. એનો પરિણામ એ થાય છે કે એ ત્રણેમાંની એકે બાબત નિશાળમાં તૈયાર થતી નથી, કેમકે યાદ રાખવું કે ચોપડીમાંના આડા અવળા દશવીશ શબ્દ બકી જવા અને પાઠનો સાર યાદ રાખવો એ બે કેવળ જૂદીજ વાત છે.

૨. વાંચવું શુદ્ધ, સરલ, અને રસ ભર્યું હોવું જોઈએ.

શુદ્ધતા, સરલતા, અને રસિકતા એ વાંચવાના ઉપરા ઉપરી ચઢતા પગથીઆં છે. તેથી તે ઉપર એ અનુક્રમે ધ્યાન આપવું. શુદ્ધતા આવ્યા વિના સરળતા આવવાની નથી, અને તેમજ રસિકતાનું સમજવું.

૩. કેવા કેવા ઉચ્ચાર, શા શા કારણથી, બાળકો અશુદ્ધ છે તેની શિક્ષકે નોંધ કર્યા કરવી, અને તેનો ઉપયોગ ચતુરાઈથી વાંચનની વેળા કરવો.

એમાંની મોટી મોટી ભૂલો શીખાઉને સારૂ નીચે નોંધીએ છીએ. એ ભૂલોના પાંચ વર્ગ પડી શકે છે. **મળતા આકારના અક્ષરની ભુલ.** જેમકે. ખ ને બ, ધ્વ ને ધ, ઠ ને ઢ, ભ ને મ, વગેરે અક્ષરોના આકાર કાંઇક મળતા હોવાના સબબથી તેમાં પહેલ વહેલા શીખઉઓ ભૂલ કરશે. મૂળાક્ષર ભણનારાને ખસુસ આ અક્ષરો કેટલા મળતા અને કેટલા જૂદાછે એ વિષે કથિત પાઠજ આપવો જોઇએ, અને પછીથી પણ જ્યારે જ્યારે એ ભૂલ માલમ પડે ત્યારે પાટીઆ ઉપર લખીને તે તર્ફ તેમનું ધ્યાન ખેંચતાજ રહેવું જોઇએ **૨. કાનામાત્રનીભૂલ.** નવા શિખાઉથી આ ભૂલ થવી એ સ્વભાવિક છે, કેમકે તેનું એ સંબંધી જ્ઞાન હજી કાચું છે. પણ વખતે વધારે શીખેલા છોકરા પણ એવી ભૂલો કરે છે. એ ભૂલો થવાના બે કારણ છે:—વાંચવામાં બહુજ ઉતાવળ, અને વાંચતી વેળા અર્થ ઉપર નજર ન રાખવાની કુટેવ. માટે ધીરજથી સમજીને વાંચવાની ટોકણી કર્યા કરીએ,

તો આ જાતની ભૂલો વર્ગમાંથી થોડા વખતમાં છેક નાબુદ થઇ જાય.

૨. **સ્થાન પ્રયત્નની ભૂલો.** ત વર્ગને ઠેકાણે ટ વર્ગ, ટ વર્ગને ઠેકાણે ત વર્ગ; શ, ષ, સ, એ અક્ષરો એક બીજાને ઠેકાણે વગેરે બોલે તે સ્થાનક ભેદની ભૂલ કહેવાય. કને ઠેકાણે ખ અથવા ગ બોલે એ પ્રયત્નની ભૂલ. નીચ વર્ણના છોકરામાં સ્થાન ભેદની ભૂલો ઘણી સાધારણ હોય છે. કોઇ કોઇ વખતે જીભમાં ખોડ હોવાથી પણ આવી ભૂલો થાય છે. ઘણી વખત તો તેનું કારણ નાનપણની ખરાબ ટેવ, અને બેફિકરાઇ એજ હોય છે. શિક્ષક શુદ્ધ બોલી બતાવે, જે સ્થાને જીભ અડકયાથી તે અક્ષર બોલાતો હોય તે પ્રમાણે કરીને બાળક પાસે ઉચ્ચાર કરાવે, અને કદી પણ એવી ભૂલો વર્ગમાં ચાલી જવા ન દે, તો આ કુટેવ દુર થાય. આ નીચવર્ણનો છે માટે એનાથી ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી એવું કદી પણ મહેતાજીએ બાનું બતાવવું જોઇએ નહિ, કેમકે તે વાજબી નથી. શિક્ષકના જાતના ઉચ્ચાર અલબત્ત શુદ્ધ જોઇએજ, અને તેને અક્ષરોના સ્થાન પ્રયત્નનું પણ વ્યાકરણ જ્ઞાન જોઇએજ. પણ એ વ્યાકરણ જ્ઞાન બાળક છોકરાને શાસ્ત્રીય રૂપમાં આપવાની જરૂર નથી. ૪. **ભાષાના પ્રાંત ભેદની ભૂલો.** ઉપલા ત્રણ પ્રકારની ભૂલો તો છેક શિખાઉ હશે તેજ કરશે. ઉપલા વર્ગમાં એવી ભૂલો થોડીજ દીઠામાં આવશે. પણ જે ભૂલની આપણે અહિંયાં વાત કરીએ છીએ, તે તો બધાજ વિદ્યાર્થીઓ કરશે, અને તેથી તે ઉપર શિક્ષક જો નિરંતર વિશેષ લક્ષ નહિ આપે, તો તે કદી પણ દૂર થવાની નથી, કેમકે જે ભાષા માણસ જન્મથી બોલતું આવ્યું છે અને જે ભાષા જ્યાં જાય છે ત્યાં ચોપાસ બોલાતી સાંભળે છે તે મૂકીને શુદ્ધ બોલવું એ બહુજ ખંતવિના થઇ શકતું નથી. માટે શિક્ષકે પ્રાંત ભેદની કેવી કેવી ભૂલો થાયછે તેની એક સવિસ્તર ટીપ કરવી જોઇએ, તે પ્રમાણે ઉચ્ચાર પોતે ખાનગી કે સરકારી વખતે ન કરવા, અને બાળકોનું વાંચન બોલવું વગેરે જે કાંઈ સાંભળવામાં આવે તે વખત આ ભૂલો સુધારતાજ રહેવી. સુરત જિલ્લામાં બધે ઠેકાણે સ, અને ચરોતરમાં શ બોલે છે એ પ્રાંત ભેદનો એક દાખલો છે. ૫. **ગામડીયાપણાની ભૂલો.** સને ઠેકાણે હ જેવું કાંઇ ઉચ્ચારણ ગુજરાતના સઘળા ગામડીયા કરે છે. એવી બીજી પણ ઘણી ભૂલો થાય છે. નીચ વર્ણના ખોટા ઉચ્ચારણ પણ આજ પેટામાં ગણવા. આ ભૂલો સુધા-

રવાના ઉપાય પ્રાંતભેદની ભૂલો સુધારવાને સારૂ જે બતાવ્યા તેના જેવાજ છે. આ ભૂલો સુધારવી અઘરી છે પણ ઉપરના જેટલી નથી, કેમકે ગામડીયા ભાષા બોલનારો જાણે છે કે એ અશુદ્ધ છે અને તેથી લાજે છે.

૪. સાંભળનારને સમજ પડે એમ સ્વાભાવિક રીતે વાંચવું તે સરલ વાંચવું કહેવાય.

ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા, ઘટતી ઉતાવળ, અને અર્થજ્ઞાન એ ત્રણ વાનાં વિના વાંચવામાં સરળતા આવતી નથી. માટે વાંચવાનો કેટલોક મહાવરો થયા પહેલાં શિખાઉમાં વાંચવાની સરળતા આવી શકે નહિ એ તો ખુલ્લુંજ છે. તોપણ જે જે પગથીઆની ચોપડી ભણતો હોય તેને અનુસરતી સરળતા બાળકમાં આવી શકે ખરી. પહેલી અને સાતમી ચોપડી ભણનારાની વાંચવાની સરળતામાં અલબત બહુજ ફેર છે, તોપણ પહેલી ચોપડીના પાઠ જેવી સ્વાભાવિક રીતે વાંચવા જોઇએ તેમ બાળક વાંચે, તો તે સરળતાથીજ વાંચે છે એમ જાણવું. ચોખું, અને અર્થજ્ઞાનની સાથે વાંચવું તો બધે પગથીએથી ઘણું ખરૂં બની શકે એમ છે. વાંચવાની ઉતાવળ જૂદે જૂદે પગથીએ જૂદી જૂદી છે, તોપણ તે જ્યાં જેટલી ઘટતી હોય તેટલી તો જોઇએજ.

જે વાંચે તેના અક્ષરે અક્ષર સ્પષ્ટ સમજાય, ત્યારે તે વાંચવું સ્પષ્ટ ચોખું છે એમ સમજવું. બહુ ઉતાવળ કરવાથી, અથવા વચે વચે સાદ ધીમો પાડી નાખવાથી ઉચ્ચારણ ચોખું સંભળાઈ શકાતું નથી. શબ્દના છેલ્લા અક્ષરો અને વખતે આઘેચો પણ મૂકી દેવાની ઘણાને ટેવ હોય છે, અને તેથી એ અક્ષરો ચોખા બોલાવવાની કાળજી રાખવી. વખતે જોડાક્ષરમાંનું એકાદું વ્યંજન પણ કોઈ મૂકી દે છે. વાંચવામાં સ્પષ્ટતા આવવાને માટે ઉતાવળની ટેવ છોડવવી પ્રથમ જરૂરનું છે. અને તેથી **"ધીમે ધીમે દરેક અક્ષર ઠોકીને સંભાળથી વાંચો"** એ શીખામણ સારો મહાવરો પડે ત્યાં સુધી આપ્યાજ કરવી.

સ્પષ્ટતાની બાબતમાં બીજી પણ બાળકમાં આવે વખતે કટેવ હોયછે.

૧. અચકાતાં અચકાતાં વાંચવું. કેટલા દોઢ પહોરે અકેકો અક્ષર વાંચી શકે છે અને વચમાં અ–અ–અ–અ કર્યાં કરે છે. કેટલાક વચગાળામાં રાગડો કાઢે છે, એ ખોડ વંચક સિદ્ધ પૂરી નહોવાના કારણથી

ઉત્પન્ન થાય છે. જુની રીતના વાંચનારાઓ વાંચતાં જે લહેકા કરે છે તેનું મૂળ કારણ એજ છે કે તેમનામાં વાંચવાની સરળતા નથી. રાગડો કાઢવા-ની કે અ–અ–અ કરવાની ટેવ કદી પણ છોકરાને પડવા દેવી નહિ. જો છોકરા શિખાઉ હોય, તો ધીમે ધીમે વાંચે તેની ફિકર નહિ, પણ વચે સ્વર પૂરવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. કેટલાક છોકરા બહુ ઉતાવળ અને તેથી ઉત્પન્ન થતા ગભરાટના કારણથી પણ અચકાય છે. તેને ધીમે ધીમે વાંચવાનું કહેવું અને બીહીતાં હોય, તો મીઠાશથી વાત કરી તેને હિંમત આપવી. જીભમાં કાંઇ ખોડ હોવાના કારણથી પણ કોઈ અચકાય.પણ ઘ-ણી વખત તો બીક અને ગભરાટ એજ તેનું ખરૂં કારણ હોયછે. જે ઘરમાં ઠીક બોલી શકે અથવા કવિતા ઠીક ગાઇ શકે, અથવા પોતાના શિક્ષકના મોઢા આગળ ઠીક વાંચે, પણ અજાણ્યા પરીક્ષકની આગળ અ–અ–અ કરવા લાગે ત્યારે નિશ્ચય જાણવું કે એની જીભમાં ખોડ નથી, પણ બીકણ છે. જીભની ખોડ પણ ધીરજ અને મહાવરાથી દુર થઇ શકે છે. કહે છે કે ગ્રીસનો ડીમાસ્થનીશ જેની જગતમાં હજી વકતૃત્વમાં જોડી થઇ નથી, તે-ની જીભ જુવાનીમાં અટકતી હતી, અને તેથી તેણે દરરોજ દરીઆ કાંઠે જઇને પોતાની જીભ ઉપર કાંકરા મૂકી એકાંતમાં ભાષણ કરવાનો મહાવરો પાડયો હતો. **शब्द के अक्षर बेवडवा.** કેટલા અચકાતા નથી, ત્યારે એમ કરે છે. “ બાપા ” એ શબ્દ વાંચવો હોય તો બા–પા–બાપા અથવા બા–બાપા એમ વાંચે. એનાં બે કારણ હોય. કાંતો વંચકસિદ્ધિ કાચી, અથવા કાંતો અણઘટતી ઉતાવળ. વાંચતાં થોડું આવડયું હોય, તો પણ એમ શ-બ્દ કે અક્ષર બેવડવા તો નજ દેવા. ધીમે છૂટું છૂટું વાંચે, તો ફિકર નહિ.

ઉતાવળની બાબતમાં યાદ રાખવું કે ઉતાવળા કરતાં ચોખ્ખું વાંચવું વધારે અગત્યનું છે. જો ચોખું વાંચતાં આવડશે, તો પછીથી ઉતાવળ એની મેળે વધતી જશે. પ્રથમ અક્ષરે અક્ષર, પછી શબ્દે શબ્દે, અને પ-છી ઉપવાકયે ઉપવાકયે, અને છેવટે વાકયાંતેજ સંપૂર્ણ અટકે એવા વાંચન શીખવાના ચાર પગથીઆં છે, અને તેથી જે છોકરો જે પગથીઆનો હોય ત્યાં તેને અનુસરતું અટકવા દેવું. વખતે ઉતાવળથી વાંચવાની તાકીદ રા-ખવાને લીધેજ ઘણી નિશાળનું વાંચન ધિક્કારવા યોગ્ય નઠારૂં માલમ પડેછે. બધી જાતની અશુદ્ધતા અઘટિત ઉતાવળથી વાંચવામાં આવે છે. માટે બધે પગથીએ એ ઉપર નજર રાખવી.

જે વાંચે તેનો અર્થ વાંચનાર બરાબર સમજતો નહોય, તો તેના વાંચવાથી સાંભળનારને સમજાવો અશક્ય છે. તેથી વાંચનારને અર્થજ્ઞાન જરૂર હોવું જોઇએ. પણ ઘણા બાળકો વાંચે છે ત્યારે અર્થ ઉપર ધ્યાન બિલકુલ આપતા નથી, અને તેથીજ મતલબ કહેતી વખતે થોડું ઘણું ચોપડીમાં જોવાની તેને જરૂર પડે છે. એવી કટેવ મહેતાજીઓજ ઘણું કરીને છોકરાને પાડે છે. ઉતાવળ કરવાની એટલી બધી લાહે હોય છે, કે વાંચવાને બદલે આગગાડીની પેઠે છોકરાંઓને બકી જવાની ટેવ પડે છે. રસ ભર્યું વાંચવાને માટે તો અર્થજ્ઞાનની વિશેશે કરીને જરૂર છે. માટે મહેતાજીએ મૂળથીજ સમજીને વાંચવાની બાળકોને ટેવ પાડવી. વાંચતાં શીખવાનો મુખ્ય હેતુજ એ છે, કે વાંચીએ તેની મતલબ સમજીએ. મોટ-પણે આપણા દેશમાં થોડાજ જ્ઞાન મેળવવા સારૂ ખાનગી વાંચે છે, અને તેનું મોટું કારણ એ છે કે વાંચે તેની મતલબ સમજવાની શક્તિ મહેતા-જીએ તેઓને આપી નથી. વાંચ્યા પછી મતલબ સમજવાને સારૂ વાક્યે વાક્ય મનમાં વાંચી જવાની તેને જરૂર પડે છે, અને તેથી એવી એવડી મહેનતથી કંટાળી તે ખાનગી વાંચવુંજ મૂકી દે છે, અને તેમ થવાથી તેના જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો થવાને બદલે દિનપર દિન તે અજ્ઞાન અને વહેમી થતા જાય છે. ખાનગી વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવો એ મહેતાજીની એક કિંમતી ફરજ છે, અને તેને માટે વાંચે તેજ વખતે સમજીને વાંચે એવી ટેવ પાડવી જોઈએ.

૯. લખનારના મનનો વધો ભાવ સાંભળનારને પ્રત્યક્ષ જ-ણાય એવી રીતે જે વાંચવું તે રસ ભર્યું વાંચવું કહેવાય છે.

આ કામ ઘણુંજ અઘરૂં છે. રસભર્યું વાંચનાર ખરેખરા તમને મોટી ઉમરના પણ થોડાજ માલમ પડશે. એનું કારણ એ છે, કે રસભર્યું વાચ-નારે લખનારનો બંધો અર્થ સમજવો જોઇએ એટલુંજ નહિ. પણ તે લ-ખતી વેળા તેના મનમાં જે જે જુસ્સાઓ જેટલે દરજ્જે પેદા થયા હોય, તે તે જુસ્સાઓ તેટલે દરજ્જે વાંચનારે જાણવા જોઇએ, તે તેજ રૂપે તે-ના દિલમાં લાગવા જોઇએ, અને તે પ્રમાણે તેને બતાવતાં આવડવા જોઇએ.

તે છતાં પણ રસભર્યું વાંચતાં શીખવું એ ઘણીજ ઉપયોગી કળા છે. સારાવક્તત્વનો પાયો એ ઉપરથી ચણાય છે. આપણા દેશમાં સુભાષિત બોલનારાઓની ખોટ છે તેનું એક મજબુત કારણ એ છે કે બાલ્યાવસ્થા-

માં રસભર્યું વાંચવા ઉપર (અને તેના મુખ પાઠ ઉપર) કાંઇજ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી.

રસભર્યું વાંચતા શીખવાને માટે ખરો નિયમ તો એજ છે કે **तमेज जाते बोलता हो, एम समजीने वांचो.** એ વેળા વાંચનારે લખનારની સાથે એકરૂપ થઇ જવું, તેના વિચાર તેજ પોતાના વિચાર કરી નાંખવા, તેના જેવીજ પોતાની લાગણીઓને જાગૃત કરવી, અને પછી તે બોલતો હોય તે પ્રમાણેજ પોતે બોલવું. તમે જોશો કે રસભર્યું વાંચવામાં અર્થજ્ઞાન કેટલું અવશ્યનું છે. એ વિના સારૂં વાંચન થઇ શકતુંજ નથી, અને તેથી મહેતાજીએ વાંચવું સારૂં કરવાની મતલબે પણ સમજણની ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવું ઘટે છે.

ખરો નિયમ તો રસભર્યું વાંચવાનો ઉપર કહ્યો તેજ છે તોપણ નીચેના બે નિયમ ઉપર ધ્યાન રાખવાથી ઘણી મદદ મળશે. **१. विराम चिन्ह आगळ घटती रीते अटकवुं.** વિરામ ચિન્હનાં નામ ને ઓળખતાં, અને તે પ્રત્યેકની આગળ કેટલું અટકવું જોઇએ વગેરે બાબતો આ પગથીએ તો ભણનારને શીખવવીજ જોઇએ. પણ માત્ર એટલું શીખવ્યાથી ફાયદો થવાનો નથી. એ સમજનો ઉપયોગ કરવાનો તેમને ખંતથી મહાવરો પાડવો જોઇએ. મહાવરો થયા પછી એ કામમાં ભણનારને કે ભણાવનારને કાંઇ મહેનત નહિં પડે. **जोरवाळा शब्द घटता जोरथी वांचवा.** વાક્યમાં કેટલા શબ્દ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવાનો હોય છે અને તે પ્રસંગે સ્વર પણ જુદી રીતે કરવો પડે છે, એ બાબત ઉપર જેમ તેમ વાંચનારનું મૂળથીજ ધ્યાન ખેંચવું. એ બધાનો આધાર લખનારના અર્થ ઉપર અથવા ભાવ ઉપર રહેલો છે. જ્યાં ભાર મૂકવો જોઈએ ત્યાં ન મૂકતાં બીજે ઠેકાણે મૂકવાથી અર્થનો કેવો અનર્થ થઇ જાયછે એ એક નીચેના દાખલા ઉપરથી માલમ પડશે. "હું કાલે મુંબઈ જવાનો છું." એમાં જો "હું" ઉપર ભાર મૂકીને વાંચીએ તો એવો અર્થ થાય કે મારો ભાઇ નહિ પણ હું કાલે મુંબાઈ જવાનો છું. "કાલે" ઉપર ભાર મૂકીએ તો આજે કે પરમ દહાડે નહિ એવો અંદરથી અર્થ નીકળી આવેછે. એજ પ્રમાણે મુંબઈ બોલ ચાંપીને બોલતાં એવો અર્થ જણાય કે કોઇએ "તમે કાલે સુરત જવાના છો" એમ કહ્યું હોય અને તેના ઉત્તરમાં તેની ના પાડી મુંબઈ જવાનો છું એમ તે કહેતો હોય "છું" શબ્દ જોરવાળો કરતાં એમ

જણાય કે "નહિ કેમ? હું કાલે મુંબઇ જવાનો છુંજ." 'જવાનો' બોલ પણ ભાર મૂકવાથી જુદોજ અર્થ સૂચવે. "હું જવાનો છું. હું કાલે મુંબાઇથી આવ્યો એમ તમને કોણે કહ્યું" એવો ભાવ સમજાય: આ પાંચ બોલના વાકયનાં આ રીતે પાંચ અર્થ થઇ શકે છે, અને એ બધાનો આધાર ફકત ભાર મૂકવાની ઉપરજ રહ્યો છે. આ ઉપરથી તમે જોશો કે આ વિષય વાંચનમાં કેટલો અગત્યનો છે, વિરસ કે નીરસ વાંચવું આ જાતની ગફલતને લીધેજ થાયછે. પણ એ વાત ખરી કે ભાર મૂકતાં આવડવાને માટે તે વાક્યની આગળ પાછળના વાકય વાંચી તેનો અર્થ તથા સઘળા ભાવ વાંચનારે જાણવાજ જોઇએ. ફરીથી કહીએ છઇએ કે અર્થ—જ્ઞાન વિના તો સારૂં વાંચવાની આશાજ ન રાખવી. એ માટેજ વાંચનનો પાઠ ઘેરથી ભણનારે તૈયાર કરી આવવાની જરૂર છે. એમ ઘણો મહાવરો થયા પછી વાંચનારના હાથમાં જે આપ્યું તે ટપ રસભરી રીતે તે વાંચી શકશે.

૩. જેવો રસ હોય તે પ્રમાણે સ્વરભેદાદિ અનુભાવ પણ કાંઈક કરવા જોઈએ. પ્રીતિનું. મશ્કરીનું, દિલગીરીનું, ઉત્સાહનું. આશ્ચર્યનું, ભયનું, કંટાળાનું, કે શાંતિનું બોલતી વખતે આપણે સ્વર તથા હાથ માથા વગેરેના હાવા ભાવો કેવા જુદા કરીએ છઇએ તે સૌ જાણોછો. એમાંનું કાંઇક કરી બતાવવું એ પણ એક રસભર્યા વાંચનનું લક્ષણ છે, પણ **અનુભાવ ઢોંગ ભરેલા ન થાય અથવા રાગડો ન નીકળે"** તે ઉપર હમેશાં લક્ષ રાખવું.

વાંચન શીખવવાની રીત. ભાગ ૨ જો.

૧. વાંચનપાઠ ચલાવવાની ત્રણ મતલબ છે:—૧. વાંચવાની કળા શીખવવી. ૨. ભાષા જ્ઞાન વધારવું ૩. જૂદા જૂદા વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

આ ત્રણે હેતુ પાર પાડવાને માટે યોગ્ય વાંચનમાળા અવશ્યની છે. પેહેલો હેતુ તો ઘણું કરીને ગમે તેવી વાંચનની ચોપડીથી પાર પડી શકે: ગામઠી મહેતાજીઓ કક્કો ને પદ શીખવીને કોઇ પણ વાંચન ચોપડી વિના એ હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પાડી શકેછે, પણ બીજા બે હેતુ બિલકુલ દુર રહી જાયછે. વંચકસિદ્ધિ કરાવવાને માટે પણ યોગ્ય ચોપડીઓની કેટલીક જરૂરતો છેજ.

ફરી જવું. ૨. પાછલી ચોપડીમાં કે શીખવામાં તે કઠિણ શબ્દ આવ્યો નહિ હોય. આવા શબ્દ ઘણું કરીને સારી વાંચનમાળાની ચોપડીઓમાં પાઠને મથાળે લખ્યા હોય છે, પણ તેજ ઉપર આધાર રાખી બેશી રહેવું નહિ. એ શબ્દ તો શીખવવાજ, પણ તે ઉપરાંત પણ ઘણા શબ્દ શીખવવા લાયક હોય છે તેને ભૂલી જવા નહિ. ૩. જે વિષયનો બોલ હોય તે વિષયજ બાળકના અનુભવથી દૂર હોય. એવા શબ્દ સહેલા દેખાય, તોપણ બાળકને નજ આવડતા હોય. જે વસ્તુ જોવામાં નથી આવી તે વસ્તુનું નામ એને ખબર ન હોય એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. માટે એ વિષય બાળકને જાણીતો હશે કે નહિ તેનો શિક્ષકે હમેશાં વિચાર રાખવો. આ બાબત શહેરના અને ગામડાના છોકરાના જ્ઞાનમાં બહુ ફેર હોય છે, અને તેથી દરેકને નડતી જુદી જુદી મુશ્કેલીઓ શિક્ષકે વિચાર કરીને ઓળખી શકવી જોઇએ. વિદ્યાના વિષયો તો બાળકને નવાજ છે, અને તેથી તેના પ્રત્યેક સાંકેતિક શબ્દ સહેલા દેખાય, તોપણ બાળક નહિ સમજતા હોય એમજ જાણવું

પણ શબ્દના અર્થ જાણવા છતાં પણ વાકય રચના કઠિણ હોય, તો તેનો અર્થ બાળકથી ન સમજાય. ક્રિયાપદનો કર્ત્તા, વિશેષણનો વિશેષ્ય, સર્વનામનું નામ વગેરે કેટલીક બાબતો ન જણાય, તો અર્થ ન સમજાય અથવા સમજાય તો ઊંધોજ. માટે વાકય રચના કયાં કઠિણછે તે પણ બાળકની બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો વિચાર કરીને શોધી કાઢવું જોઇએ. જ્યાં વાકયનો વિષય અજાણ્યો હોય, ત્યાં આવી અણસમજણ હોવાનો ઘણો સંભવ છે, વાર્ત્તા કરતાં વિદ્યાના પાઠમાં વાકયનો અન્વય બાળકો બહુજ થોડો સમજી શકે. એ રીતે જ્યાં પણ કાંઇ નવો વિચાર હોય, ત્યાં બાળક વાકય રચનામાં ભૂલ કરશે એમ જાણવું. કેટલેક પ્રસંગે ગ્રંથકારની રચનાજ ગુંચવણવાળી હોવાના કારણથી છોકરાઓને તે વાકય કઠિણ લાગેછે. એવાં વાકય શિક્ષકે અવશ્ય ચૂંટી કાઢવાં જોઇએ, અને તે કેમ સુધરી શકે તે પણ (બાળકોનું ભાષા જ્ઞાન કાંઇ કેળવાએલું હોયતો) તેમની પાસે કઢાવવું. એથી બાળકને ઘણો રસ લાગશે, તથા નિબંધ રચવામાં ઘણો ફાયદો થશે.

શબ્દની કઠિણતા અર્થ, પર્યાય, અને વ્યુત્પત્તિ જાણવાથી દુર થાય. કઠેણ વાકય સમજવાનું મુખ્ય સાધન પદચ્છેદ છે.

પર્યાય એટલે એક અર્થના જે જે શબ્દ હોય તે બધા જાણવાઃ— જેમકે 'યોગ્ય' એના પર્યાય "લાયક," "ઘટિત," "ઘટતું," "મુનાસિબ,"

"જોઇએ તેવું" વગેરે. *પર્યાય જાણ્યાથી બાળકનું ભાષા જ્ઞાન વધે છે, તે ખોળતાં વિચાર કરવાની ટેવ પડેછે, અને વર્ગને રસ લાગેછે. પણ ઘણી વખતે પર્યાય આપી શકાતા નથી, અથવા તે આપ્યાથી પણ શબ્દનો જોઇએ તેવો ખુલાસો થતો નથી. એને માટે અર્થ સમજાવવાની અથવા વ્યાખ્યા આપવાની જરૂર પડેછે. એ કામ પર્યાય કહેવા કરતાં ઘણું અઘરૂં છે, અને નાનાં બાળક તે કરવાને કેવળ અશક્તિમાન માલમ પડશે. મોટા માણસ પણ એ કામ થોડાજ સારી રીતે કરી શકે છે. પણ જેટલું એ કામ અઘરૂં, તેટલુંજ કેળવણીના કામમાં વધારે અગત્યનું છે. એથી પર્યાય કહેવાં કરતાં ઉંચી જાતની કેળવણી મળેછે. પણ એમ કરાવતાં મહેતાજીને બરાબર નહિ આવડે તો ફાયદાને ઠેકાણે નુકશાન થાય. બાળકો પાસે વ્યાખ્યા કઢાવવા પહેલાં શિક્ષકે એ સંબંધી આ નિયમો સમજવા જોઇએ ૧. વ્યાખ્યા કરવી એટલે એક વસ્તુનો સામાન્ય વર્ગ અને તેના વિશેષ લક્ષણો કહેવાં જેમકે, હાથી, એ સુંઢ વાળું મોહું ચોપગું જનાવર છે. એમાં હાથી, એ ચોપગું જનાવર છે એમ કહીને તેનો વર્ગ જણાવ્યો અને તે વર્ગમાં "મોટું અને સૂંઢવાળું" એ ગુણોથી જુદો પડે છે. તે વિશેષ લક્ષણો બતાવ્યાથી એની વ્યાખ્યા થઇ. ૨. વાંચનના પાઠમાં આ શાસ્ત્રીય રૂપેજ વ્યાખ્યા લેવાની જરૂર નથી, પણ તે કડકે કડકે સૂચક પ્રશ્નવડે કઢાવવી. ૩. સાદા અને જાણીતા વિચારની વ્યાખ્યા કરાવવી નહિ. એક યાદ રાખવું કે જેમ વિચાર સાદો તેમ તેની વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે, અને તે વ્યાખ્યાની જરૂર ઓછી છે. ૪. શાસ્ત્રીય વિષયના સઘળા શબ્દની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રીયરૂપેજ જોઇએ. ૫. શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યામાં એક શબ્દ વધારવા ઘટાડવાથી કેટલો અર્થભેદ થઇ જાય છે તે તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ વખતે ખેંચતા રહેવું. એમ કરવાથી તોલન—શકિત કેળવાય છે, ભાષાની યથાર્થતા આવે છે, અને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી મળે છે.

૯. व्युत्पत्ति अने पदच्छेद ए समजुतीना मोटा मददनीश छे, पण ते वांचनना पाठमां मददनीशज छे.

કેટલાક ઉત્સાહી, પણ કાચા શિક્ષકો વાંચન પાઠનો ઘણો વખત આ બે વિષયથીજ રોકેછે. એ ખોટું છે. તેમ વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ શીખવવાને

---

*પર્યાયની જોડે વિરૂદ્ધાર્થ શબ્દ પૂછવાથી પણ ઘણો ફાયદો થાયછે.

જુદા વખતની જરૂર નથી એમ કોઇ સમજતા હોય, તો તે પણ ભૂલ છે. સમજુતીમાં એ બે વિષયો મદદ કરેછે માટે તેને વાંચનના પાઠમાં બોલાવવામાં આવેછે, પણ એ મદદે આવેલા ઘરધણી થઇ બેસે એ કાંઇ વાજબી નહિ. માટે આ નિયમ હમેશાં યાદ રાખવો, કે સમજુતીમાં મદદ કરે તેવાજ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને પદચ્છેદ વાંચનના પાઠમાં પૂછવાં જોઇએ.

વ્યુત્પત્તિ જાણ્યાથી શબ્દની વ્યાખ્યા પૂછવાની જરૂર દૂર થાયછે એમ ન જાણવું. ઘણી વખતે ભાષામાં ચાલુ અર્થ વ્યુત્પતિના અર્થ કરતાં જૂદોજ હોયછે. એ બતાવવાની હમેશાં જરૂર છે. મૂળ અર્થ શો, પછીથી અર્થ શો ફર્યો. એ ફરવાનું કારણ શું, વગેરે વાતનો વિચાર કર્યાથી ભણનારને સારી કેળવણી તથા ઉપયોગી જ્ઞાન મળેછે, અને પાઠ રસિક થાયછે.

જે શબ્દનો સંબંધ વાકયમાં બાળકને ગુચવણમાં નાંખે એવો હોય તે શબ્દનું પદચ્છેદ પૂછવાનોજ સાધારણ નિયમ રાખવો, પછી તે સાથે વ્યાકરણના બીજા નિયમો પૂછી જોઇએ, અને વ્યાકરણનો વિષય તાજો કરાવીએ, તો કાંઈ હરકત નથી. એવી રીતે વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાન પણ તાજું કરાવી શકાય. જેમ એક ચોપડીના શબ્દમાં બાળકોએ 'તા' પ્રત્યય ઓળખ્યો તો પછી તેનાં બીજાં ઉદાહરણ, ભાવવાચક નામના ભાષામાં બીજા પ્રત્યયો કેટલા ચાલેછે, તેનાં ઉદાહરણો વગેરે ઝપ ઝપ પૂછી શકાય. એમ કર્યાથી વર્ગમાં રસ અને ચાંચલ્ય વધે, તોપણ સમજુતી જે મુખ્ય કામછે, તે ગૌણ થઈ જાય અને આ ઉપવિષયો મુખ્યપદને પામે એમ કદી થવું જોઇએ નહિ.

૯ અર્થની કઠિણતાના ઉપાય પ્રદર્શન, ઉદાહરણ અને સ્પષ્ટી કરણ છે.

શબ્દ કે વાકયરચના સરલ હોય, તોપણ અર્થ એવો કઠણ હોય કે છોકરાંથી સમજાય નહિ. ભાષાની કઠિણતા ઘણું કરીને થોડી ઘણી દૂર સૌથી થઈ શકે, પણ જ્યાં અર્થજ જાતે કઠિણ, ત્યાં ચતુર મેહેતાજીનો ખપ પડેછે. એ ઠેકાણે સામાન્ય માણસનું કાંઇજ ચાલતું નથી.

આપણી વાંચનમાળામાં જ્યાં કઠણપણું છે ત્યાં અર્થનુંજ છે અને તેથી તે કેમ દૂર કરી શકાય તે ધ્યાન રાખીને શીખવું જોઇએ.

વાકયની અર્થકઠિણતા ત્રણ કારણથી ઉત્પન્ન થાયછે. ૧ અનુભવમાં નહિ આવેલી વસ્તુનું અથવા વાતનું તેમાં વર્ણન કર્યું હોય. એનો ઉપાય

પ્રદર્શનજ છે એટલે વસ્તુનો તેને અનુભવ કરાવવો. ૨ અનુભવમાં આવેલી વાત વિશેષ રૂપમાંથી કહાડીને સામાન્ય રૂપમાં મૂકેલી હોય બુદ્ધિ કેટલેક દરજ્જે કેળવાયા વિના સામાન્ય રૂપે કહેલી વાત સમજાતી નથી, નિરાધાર વસ્તુ પૃથ્વી ઉપર પડેછે એમ કહીએ, તો થોડાજ બાલક સમજે, પણ આ ચોપડીને હાથનો ટેકો ન આપીએ તો શું થાય એમ પૂછીએ, તો તેઓ પોતાની મેળેજ જવાબ આપી શકશે. હવે જોઇશું તો એ બે રીતના બોલવામાં ફેર માત્ર રૂપનોજ છે, પણ વિશેષ રૂપે બાળક જાણેછે અને સામાન્યરૂપે જાણતા નથી. સામાન્ય રૂપમાંથી કાઢીને વિશેષ રૂપમાં એક વિચાર મૂકવો તેને ઉદાહરણ કહેછે. ૩. જાણીતા અને અજાણ્યા વિચાર એક બીજા સાથે ગૂંચવાઈ ગયા હોય, અથવા વિકટ અનુક્રમમાં ગોઠવાએલા હોય, અથવા બાળકને જોઈએ તેવડાં નાનાં પગથીઆં તેમાં ન પાડ્યાં હોય, તો તે બાબત તેમનાથી ન સમજાય. આ સ્થળે શિક્ષકે સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઇએ આ કામ અઘરૂં છે. પ્રથમતો શિક્ષકે તે વિષયના પોતાના મનમાં કડકા પાડી જવા, તેમાંથી કઈ બાબતો બાળકને જાણીતી છે અને કઈ અજાણી છે તે તપાસી જવું, પછી તેને યોગ્ય અનુક્રમમાં ગોઠવવી, અને જે જે ઠેકાણે પગથીઆં ખૂટતાં હોય ત્યાં પોતાની તર્ફથી પૂરવાં. અર્થાત્ પ્રથક્કરણ, સરલ રચના, અને ઘટતા વિસ્તારથી અઘરામાં અઘરા પાઠનું સ્પષ્ટીકરણ થઇ શકેછે.

વાંચન શીખવવાની રીત ભાગ. ૩

૬ પાઠને લગતું પણ તેમાં ન આપ્યું હોય એવું કેટલુંક જ્ઞાન વાંચનની સમજુતી વેળા આપવાની જરુર છે.

અ. વિચક્ષણ મહેતાજીના નિશાળીઆ તેઓના સામાન્યજ્ઞાનથી મોટપણે પણ ઓળખાઈ આવે છે. એનું કારણ એછે કે એવા મહેતાજી પોતાના દરેક પાઠમાં કાંઈ કાંઈ બહારનું જ્ઞાન આપતાજ રહેછે, અને તે એવી રસિક રીતે આપેછે કે પાઠની વાત કરતાં પણ છોકરાંઓને તે વધારે યાદ રહી જાયછે. વાંચનતો વિશેષ કરીનેજ બહારનું જ્ઞાન આપવાનું ઠેકાણું છે. પરંતુ તે જ્ઞાન પાઠને લગતું અને મુખ્ય વિષયને ઢાંકી ન નાંખે એટલુંજ જોઇએ.

વ. તે છતાં થોડું ઘણું બહારનું જ્ઞાન આપવાની જરૂરજ છે એમ જાણવું. ગમે એવી ઉત્તમ વાંચનમાળા હોય તોપણ શિક્ષકની તર્ફના વ-

ધારાની જરૂરતો હમેશાં રહેલી હોયછે, કેમકે જૂદે જૂદે ઠેકાણેના જૂદા જૂદા ઉમરના અને જૂદા જૂદા જ્ઞાનના છોકરાને તે બધી રીતે અનુસરતી કદી પણ હોઇનજ શકે. બાળકના વિશેષપણાનો વિચાર કરી વિશેષ હકીકત આપવાની છે. કેટલીક વિશેષ હકીકત તો પાઠના સ્પષ્ટીકરણને અર્થે આપવી પડેજ છે, અને તેનું વર્ણનતો આપણે ઉપર વિસ્તારને નામે કરી ગયા છઈએ. એ ઉપરાંત પણ છોકરાઓ, પાઠમાં જેજે જ્ઞાન જોઇએ, તેમાં અધુરા હોય, તો તે તે જ્ઞાન આપવાની જરૂર હમેશાં રહેવાનીજ. જેમકે, વાંચનના પાઠમાં જાણે 'પારિસ' નામ આવ્યું. હવે જે છોકરા યૂરોપની ભૂગોળ નહિ ભણ્યા હોય તેને એ ફ્રાંન્સની રાજધાની છે એવી કેટલીક હકીકત કહેવીજ જોઇએ. ઘણું કરીને એનો એક નિયમજ રાખવો, કે ભૂગોળ કે ઇતિહાસનું કોઇપણ નામ આવે, તો તે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછી અજ્ઞાન માલમ પડે. તો વિશેષ હકીકત આપવી. એવા પાઠની વખતે નકશો હાજરજ રાખવો. વિશેષ હકીકત આપવાના એવા જૂદા જૂદા પ્રસંગો આવેછે, કે તે બધા બનાવી શકાતા નથી, પણ ચતુર શિક્ષક તુર્ત તેને ઓળખી શકેછે.

क. પાઠની બહારનું જ્ઞાન આપવાના બે હેતુ હોયછેઃ—સામાન્ય જ્ઞાન અથવા ભાષાજ્ઞાન વધારવું. એ બંને હેતુ અગત્યના છે, પણ સામાન્યજ્ઞાન ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખવું ઘટે છે.

ड. એ બહારનું જ્ઞાન હમેશાં "નોટ" ના આકારમાં લખાવવાની જરૂર નથી. ઉત્તમતો એ છે કે એવી વિશેષ હકીકત છોકરાઓને એવી રસિક લાગે કે તે પોતાની મેળેજ યાદ રાખે અથવા લખી લે. ભાષાજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે ઘણી બાબતની નોટ છોકરા એ પ્રમાણેજ લઇ લે એવી ટેવ પાડવી જોઇએ. તોપણ વિદ્યા જેવા કેટલા કઠણ વિષયની વિશેષ હકીકત આપતાં, "આ બહુ જાણવા લાયક છે, તપાસીને લખી લેજો" એમ કહીને તેઓનું ધ્યાન તથા કાળજી તે તર્ફ ખેંચી લખાવવાની પણ જરૂર પડે છે, માટે "નોટ" લખાવવી કે વાતમાંજ કહી જવી એ બેમાં કયું સારૂં તે કહી શકાતું નથી, પણ ઘણું કરીને પ્રથમ જ્યાં સુધી નોટ લેવાની ટેવ પડી નથી ત્યાં સુધી લખાવવું, અને પછી તેઓ ધીમે ધીમે પોતાની મેળે પોતાને અનુસરતું લખી લેતાં શીખે એવી તજવીજ રાખવી એ સારો રસ્તો છે.

૭ લખનારનો ભાવ સમજાય અને સાંભળનારના હૃદયમાં લાગે ત્યાં સુધી તેનો અર્થજ બરાબર સમજાયો નથી એમ જાણવું

શબ્દાર્થ સમજવો, ભાવ સમજવો, અને ભાવ સમજી તેમાં તદાકાર થઈ જવું એ ત્રણે વાત જૂદી છે. ફક્ત શબ્દાર્થ જાણ્યાથી વાંચનનો હેતુ થોડોજ પાર પડેછે. ભાવ સમજ્યાવિના માત્ર શબ્દાર્થ જાણવાથી સૂનું સૂનું લાગે છે અને કાંઈ પણ રસ લાગતો નથી. લખનારના ભાવમાં તદાકાર થવું એટલે જે વિકારથી તેણે લખ્યું હોય તેજ મનોવિકારમાં વાંચનારે આવી જવું. એ ભાવ સમજવામાં ટોચનું પગથીઉં છે, અને એથીજ વાંચવું સાર્થક થાયછે.

રસભર્યું વાંચવાને માટે ભાવ સમજી તેમાં ઉતરવાની કેટલી જરૂર છે તેતો આપણે પૂર્વે કહી ગયા છઈએ.

ભાવના તદાકાર થવાને માટે સ્વાભાવિક શક્તિ અને અનુભવ એ બે વાતની જરૂર છે. જેનામાં વીરરસ નથી તે વીરવાર્તા વાંચી કદી પણ ઉશ્કેરાવવાનો નહિં. નિર્દય માણસનું હૃદય ગમે એવા કરૂણારસથી પણ પીગળવાનું નહિજ. તેમ જેને જેનો અનુભવ નથી તેને તે રસ લાગવાનો નહિ. બાળકથી શૃંગાર અને વૈરાગ્ય સમજાતા નથી, કેમકે તેને હજી એનો અનુભવ થયો નથી. અર્થાત:—સ્વાભાવિક શક્તિ અને અનુભવ રહિતને ભાવ સમજાવવો અશક્ય છે, તોપણ મહેતાજીને વ્યવહારમાં એ તર્કની થોડીજ હરકત માલમ પડશે, કેમકે માણસ જાતિના સ્વભાવ સામાન્ય રીતે એવા સરખા છે, કે બધાંને સરખાં કારણથી ઘણું કરીને સુખદુખ સરખુંજ ઉત્પન્ન થઇ શકેછે. મરણનું વર્ણન વાંચી કોઇને પણ હસવું આવવું, તો અશક્ય છે–થોડી ઘણી દિલગીરી બધાને થશેજ. માટે સાધારણ વાંચન પાઠનો ભાવ જાણવાને માટે સ્વાભાવિક શક્તિ બધામાં છેજ એમ માની મહેતાજી વર્તશે, તો તે ઘણી ભૂલ નહિ કરે. દેશકાળના કારણથી અમુક વૃત્તિનું વળણ અમુક વિષયમાં બદલાઇ ગએલું લાગે, તો ઘટતા વિસ્તારથી અથવા વિશેષ વર્ણનથી તે ઠેકાણે આણી શકાય. જે પ્રસંગનું વર્ણન ચાલતું હોય તેનો જો બાળકોને અનુભવ ન હોય, તો તેના જેવા બીજા પ્રસંગ તેમનાં અનુભવમાં આવ્યા હોય તેનું સંક્ષેપમાં સ્મરણ કરાવ્યાથી ધારેલો મનોભાવ પેદા થશે. ટુંકામાં, **સ્વાભાવિક શક્તિ બધામાં છેજ એમ**

માની સમાનુભવનું સ્મરણ કરાવવું એ સમ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું શિક્ષકના હાથમાં સબળ સાધન છે.

પાઠનો સારસંગ્રહ.

આપણે આ વિષયને આરંભેજ કહ્યું છે કે વાંચવું, સમજવું, અને સાર યાદ રાખવો એવાં ત્રણ અંગ વાંચન પાઠના છે. હવે, એમાંનું છેલ્લું જેની પછાડી આપણા મહેતાજીઓ ગાંડા થઇ ગયાછે તેનું વર્ણન અત્રે કરીએ છઈએ, અને તે ઉપરથી તેઓ જોશે કે તેઓ સમજે છે તે કરતાં આ બાબત કેવી જૂદી રીતેજ ચલાવવા જોગ છે.

૧. જો પાઠનો અર્થ સંપૂર્ણ તથા રસભરી રીતે સમજાયો હશે, તો તેનો સાર ભણનારને આપોઆપજ યાદ રહેશે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે સાર યાદ રાખવાને માટે પણ સમજુતી ઉપર ધ્યાન આપવાની કેટલી જરૂર છે. જે સમજાયું નથી અથવા જેમાં રસ લાગ્યો નથી, તે યાદ રહેવું અશક્ય છે. માત્ર શબ્દ યાદ રાખવાથી તો કાંઇપણ ફાયદો નથી, અને તે સમજ્યાવિના લાંબી મુદત યાદ પણ રહેતા નથી. માટે, પાઠના શબ્દ નહિ પણ મતલબ યાદછે કે નહિ તે તપાસવું ઘટેછે, અને તે પાઠ સારી રીતે સમજાવ્યો હશે ત્યારેજ યાદ રહેશે.

૨. પાઠનો સાર વાંચનારને જન્મ પર્યંત યાદ રહે એવો શિક્ષકે ઉદ્દેશ રાખવો જોઇએ.

નિશાળમાં જ્ઞાન આપવાનો મુખ્ય હેતુ એજછે કે તેને મોટપણે ખપ લાગે, અને તેથી તે મોટપણે યાદ રહે એવી રીતેજ આપવું જોઇએ. નિશાળ છોડે તેની સાથે મહેતાજીએ આપેલું જ્ઞાન મહેતાજીને સોંપતા જાય એમ હોય, તો તેને નિશાળમાં એટલા વર્ષ ગોંધી રાખવાનું કાંઇ વિશેષ *પ્રયોજન નથી.

પણ ઘણા મહેતાજીતો જન્મ પર્યંતતો શું, પણ એક દિવસ કે એક કલાક પણ વાંચનપાઠનો સાર છોકરાંને યાદ રહેશે કે નહિ તેની જરાપણ

---

*બુદ્ધિની કેળવણી મળે તો તે મોટો ફાયદો કહેવાય ખરો, પણ જે મહેતાજી એવી રીતે શીખવે છે કે તેનું આપેલું જ્ઞાનજ છોકરાઓને લાંબી મુદત યાદ રહેતું નથી, તે મહેતાજીની પદ્ધતિથી બુદ્ધિની કેળવણીતો જરાપણ મળતી હોય એમ આશા રાખવી એજ ફોકટ છે.

પરવાહ રાખતા નહોય એમ લાગેછે. તેઓતો માત્ર છોકરાએ વાચ્યું તેજ ક્ષણે તેને કાંઇ સાર યાદ છે કે નહિ એટલુંજ જાણવા માગે છે. તેમજ આખા પાઠનો સંબંધ પૂર્વક સાર યાદછે કે નહિ તે જાણવાની પણ તેઓ કાળજી રાખતા નથી. વાંચેલા ભાગનો પણ સાર ન માગતાં, ઘણાતો આડા અવળા કેટલાક શબ્દથીજ સંતોષ પામેછે. તેઓ માત્ર સારસંગ્રહને શબ્દનું ગોખણુજ સમજે છે, અને તેથી તેઓ વિચાર કરેછે કે બિચારા છોકરા બધું તે બરાબર કયાંથી બોલી જાય. પણ બધું બોલી જવાનું માગેછેજ કોણ? આ ઠેકાણેતો સાર યાદછે કે નહિ તે જોવાનું કામ છે, પણ તે પરીક્ષકને ન આવડયાથી ગોખવાનો બોજો છોકરા ઉપર પોતે નાંખે છે. ઘણી નિશાળોમાં સાર કહી જવાને માટે ચોપડીના પાઠેપાઠ ગોખી જવાનો એક સાધારણ ધારો છે! અને મહેતાજીઓજ તેમ કરવા તેની ભલામણ અને વખતે આગ્રહ કરેછે!

ખરી વાતતો એછે કે મતલબ કહી જવાને ઘણા સમજુતીની તપાસને ઠેકાણે ગણેછે, અને સમજે છે કે નહિ તે તપાસવાની પોતાનામાં શક્તિ ન હોવાથી ચોપડી બંધ કરાવી તેની શબ્દગોખણ શક્તિનીજ પરીક્ષા લેછે. સમજણ અને સારસંગ્રહ જાણવાને માટે કેવી રીતે પરીક્ષા લેવી જોઇએ તે આગળ કહેવામાં આવશે, પણ હાલ એટલુંજ કહેવું બસછે કે હાલ ઘણે ઠેકાણે મતલબ પૂછવામાં આવેછે તેથી સમજેછે કે નહિ તે પણ જણાતું નથી અને સાર યાદછે કે નહિ તે પણ જણાતું નથી. માત્ર મહેતાજી તથા નિશાળીઆનો કાળ મિથ્યા જાયછે.

૨. बाळकोने सारसंग्रह करतां शीखववाने माटे समजुती, पाठनुं प्रथक्करण अने मोढानी तथा लेखी परीक्षा ए जरूरनां छे.

પાઠની સમજુતી કેવી રીતે આપવી તે આગળ સમજાવવામાં આવ્યું છે. સમજુતીની પરીક્ષા કેમ લેવી તે આગળ પરીક્ષાના વિષયમાં સમજાવવામાં આવશે.

પાઠનું પ્રથક્કરણ એ બહુ અગત્યની બાબત છે, અને એની ઉપરજ પાછળથી સાર યાદ રહેવો એ આધાર રાખેછે' પાઠમાં કયા કયા મુદ્દા અને તે દરેક મુદ્દાના પેટામાં કઈ કઈ વાત કહેવામાં આવીછે એ બાબતનું ચોખું જ્ઞાન પાઠના પ્રથક્કરણથીજ થઈ શકેછે. સહેલા પાઠ હોયતો બાળકો પોતાની મેળેજ એ કરી શકશે, અને તે જાણવાને માટે શિક્ષકને માત્ર

સારી રીતે પરીક્ષા લેતાંજ આવડવું જોઇએ. પણ વિદ્યા જેવા અઘરા વિષયના પાઠમાં થોડાજ છોકરાની બુદ્ધિ એ કામમાં પોતાની મેળે પહોંચી શકશે. માટે શિક્ષકે એવા પાઠના મુદ્દા અથવા મોટા પેટાં કયાં છે તે સમજુતીની વખતેજ છોકરાંને બતાવવા, અને વધારે જરૂરનાં માલમ પડેતો નોટમાં પણ ઉતરાવવા. પરીક્ષાની વખતે પણ એકેકો મુદ્દો લઇને તે પેટાની કઈ કઈ હકીકતો છે તે જો પૂછવાની ટેવ રાખી હોય, તો છોકરાંઓને વિષયનું પ્રથક્કરણ અને ચોખી રીતે વિચાર કરતાં આવડે, અને એમ થયાપ છી તેમને હરકોઈ પાઠ સમજવો અથવા યાદ રાખવો બહુ સહેલો માલમ પડશે.

પરીક્ષાનો વિષય એટલો બધો ઉપયોગી અને લાંબોછે કે તેને જુદોજ હવે પછી આપીશું.

उपशिक्षकोने सुचना.

१ वर्गना सामा मध्य भागे शिक्षके उभा रहेवुं.

अ. વર્ગની બેઠક સમાંતર પગથાર ઉપર હોય તો બહુ સારૂં. પગથારની છેલ્લી હાર ઉપર સમબાજુ ત્રિકોણ કાઢીએ, તો તેના શિરોબિંદુ આગળ શિક્ષકને ઉભા રહેવાનું સ્થાન આવે.

ब. ઉભા રહેવાનું કારણ એછે કે શરીરમાં જાગૃતિ રહે અને આખા વર્ગ ઉપર ધ્યાન અપાય. ઇંગ્લાંડમાં તો બધા શિક્ષકો આખો વખત ઉભાજ રહેછે, પણ જો આપણાથી એમ ન બની શકે તો તેમ કરવાની જરૂર નથી. તોપણ બને તેટલો વખત ઉભા રહેવું એ સારૂંછે. જ્યારે એટલો થાક લાગે કે શરીરમાં જાગૃતિ આવવાને બદલે આળસ પેદા થાય. ત્યારે બેશી જવું એજ બહેતરછે. યાદ રાખવું કે પલાંઠી વાળીને કે કોઈ એવી બીજી જંગલી રીતે તો કદાપિ પણ બેસવું નહિ, અને બને ત્યાંસુધી ઉભા રહેવા ઉપરજ લક્ષ રાખવું. જુવાન શિક્ષક લાગલાગટ એક કલાક, અને આખા દિવસમાં બધુ મળીને ત્રણ કલાક તો ઉભા રહેવાને શક્તિમાન હોવોજ જોઇએ એમ અમે ધારીએ છઇએ.

क શિક્ષકે વર્ગમાં ફરવું અથવા છોકરાની પાસે જઇને ઉભા રહેવું એ ઠીક નથી, એથી શિક્ષક ચોતરફ નજર કરી શકતો નથી, અને તેથી વર્ગમાં બરાબર બંદોબસ્ત રાખી શકાય નહિ. મધ્ય ભાગમાં ઉભા રહેવાનું

કારણજ એછે કે બધા છોકરાની ઉપર નજર તે કરી શકે, અને બધા છોકરા તેને જોઈ શકે.

ઙ કાળું પાટીઉં એ મધ્ય સ્થળની પાસેજ મૂકેલું હોવું જોઇએ. તેની એક બાજુએજ શિક્ષકે ઉભા રહેવું.

२. दरेक वर्गमां काळु पाटीउं, चाकनो लखवा लायक कडको, अने लुछवानुं लुगडुं, ए हमेशांज हाजर जोईए.

કાળા પાટીઆનો ઉપયોગ કરવામાં શિક્ષકની ઘણીખરી ચતુરાઈ રહેલીછે. માટે દરેક શિક્ષકે જેમ બને તેમ એનો વધારે ઉપયોગ કરવો, અને સારી રીતે એનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું. પાટીઉં તો બધા ભરે, પણ શી રીતે ભરવું એમાંજ ચતુરાઈ અને ફળ રહેલું છે.

३. शिक्षके वर्गनो बंदोवस्त राखवा उपर सौथी पहेलुं ध्यान आपवुं.

બંદોબસ્તના પેટામાં ચાર વાત આવી જાયછે:—૧. ચૂપકી ૨. પાઠમાં બધાનું ધ્યાન. ૩. હાજરી. ૪. શિક્ષકનું કહ્યું કરવું. અ વર્ગમાં શોરબકોર થાય એના જેવું બીજું કાંઈ પણ નુકસાન કરનાર કે શરમ ભરેલું નથી. એથી શિક્ષકની બીજી બધી આવડત પાણીમાં જાયછે, અને પાસેના વર્ગોને પણ હરકત કરેછે. છોકરાંઓને ચૂપ રાખવાને સારૂ આ નિયમ બહુ અગત્યના છે:—૧. શિક્ષકે પંડે મોટે સાદે બોલવું નહિ, ૨. એક કરતાં વધારે છોકરાને કોઈ પણ કારણસર (સર્વોક્ત જવાબ શિવાય) એક વખતે બોલવા દેવા નહિ. ૩. શિક્ષકે જાગૃતિ રાખવી, અને છોકરાંના કહેવા ઉપર હમેશાં ધ્યાન આપવું. ૪ શિક્ષકે કદી ભૂલવું નહિ કે ચૂપકી સૌથી વધારે અગત્યની છે.

બ છોકરા ચૂપ રહ્યા પછી વર્ગમાં જે કામ ચાલેછે તે ઉપર બધાનું ધ્યાન છે કે નહિ એ જાણવાની બહુજ જરૂરછે, કેમકે જો ધ્યાન નહિ આપે, તો શીખવવામાં શિક્ષક જેટલી ખંત તથા ચતુરાઈ રાખતો હશે તેનું કાંઈ પણ ફળ નહિ થાય. છોકરાંઓનું ધ્યાન ખેંચવાને માટે અને તેમને ચૂપ રાખવાને માટે શિક્ષકે રસિક રીતે પાઠ આપવા જોઇએ. ઘણું કરીને તો છોકરાંને પાઠમાં રસ ન લાગવાથીજ શોર કરેછે અથવા આડું અવળું જોયછે અર્થાત:—એમાં બહુધા તો શિક્ષકનોજ વાંક હોયછે. તોપણ

સારી રીતે પરીક્ષા લેતાંજ આવડવું જોઇએ. પણ વિદ્યા જેવા અઘરા વિષયના પાઠમાં થોડાજ છોકરાની બુદ્ધિ એ કામમાં પોતાની મેળે પહોંચી શકશે. માટે શિક્ષકે એવા પાઠના મુદ્દા અથવા મોટા પેટાં કયાં છે તે સમજુતીની વખતેજ છોકરાંને બતાવવા, અને વધારે જરૂરનાં માલમ પડેતો નોટમાં પણ ઉતરાવવા. પરીક્ષાની વખતે પણ અકેકો મુદ્દો લઇને તે પેટાની કઈ કઈ હકીકતો છે તે જો પૂછવાની ટેવ રાખી હોય, તો છોકરાંઓને વિષયનું પ્રથક્કરણ અને ચોખી રીતે વિચાર કરતાં આવડે, અને એમ થયા પછી તેમને હરકોઈ પાઠ સમજવો અથવા યાદ રાખવો બહુ સહેલો માલમ પડશે.

પરીક્ષાનો વિષય એટલો બધો ઉપયોગી અને લાંબોછે કે તેને જુદોજ હવે પછી આપીશું.

उपशिक्षकोने सुचना.

१ वर्गना सामा मध्य भागे शिक्षके उभा रहेवुं.

अ. વર્ગની બેઠક સમાંતર પગથાર ઉપર હોય તો બહુ સારૂં. પગથારની છેલ્લી હાર ઉપર સમબાજુ ત્રિકોણ કાઢીએ, તો તેના શિરોબિંદુ આગળ શિક્ષકને ઉભા રહેવાનું સ્થાન આવે.

ब. ઉભા રહેવાનું કારણ એછે કે શરીરમાં જાગૃતિ રહે અને આખા વર્ગ ઉપર ધ્યાન અપાય. ઈંગ્લાંડમાં તો બધા શિક્ષકો આખો વખત ઉભાજ રહેછે, પણ જો આપણાથી એમ ન બની શકે તો તેમ કરવાની જરૂર નથી. તોપણ બને તેટલો વખત ઉભા રહેવું એ સારૂંછે. જ્યારે એટલો થાક લાગે કે શરીરમાં જાગૃતિ આવવાને બદલે આળસ પેદા થાય. ત્યારે બેશી જવું એજ બહેતરછે. યાદ રાખવું કે પલાંઠી વાળીને કે કોઈ એવી બીજી જંગલી રીતે તો કદાપિ પણ બેસવું નહિ, અને બને ત્યાંસુધી ઉભા રહેવા ઉપરજ લક્ષ રાખવું. જુવાન શિક્ષક લાગલાગટ એક કલાક, અને આખા દિવસમાં બધુ મળીને ત્રણ કલાક તો ઉભા રહેવાને શક્તિમાન હોવોજ જોઇએ એમ અમે ધારીએ છઇએ.

क શિક્ષકે વર્ગમાં ફરવું અથવા છોકરાની પાસે જઇને ઉભા રહેવું એ ઠીક નથી, એથી શિક્ષક ચોતરફ નજર કરી શક્તો નથી, અને તેથી વર્ગમાં બરાબર બંદોબસ્ત રાખી શકાય નહિ. મધ્ય ભાગમાં ઉભા રહેવાનું

કારણજ એછે કે બધા છોકરાની ઉપર નજર તે કરી શકે, અને બધા છોકરા તેને જોઈ શકે.

ड કાળું પાટીઉં એ મધ્ય સ્થળની પાસેજ મૂકેલું હોવું જોઇએ. તેની એક બાજુએજ શિક્ષકે ઉભા રહેવું.

२. दरेक वर्गमां काळु पाटीउं, चाकनो लखवा लायक कडको, अने लुछवानुं लुगडुं, ए हमेशांज हाजर जोईए.

કાળા પાટીઆનો ઉપયોગ કરવામાં શિક્ષકની ઘણીખરી ચતુરાઈ રહેલીછે. માટે દરેક શિક્ષકે જેમ બને તેમ એનો વધારે ઉપયોગ કરવો, અને સારી રીતે એનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું. પાટીઉં તો બધા ભરે, પણ શી રીતે ભરવું એમાંજ ચતુરાઈ અને ફળ રહેલું છે.

३. शिक्षके वर्गनो बंदोवस्त राखवा उपर सौथी पहेलुं ध्यान आपवुं.

બંદોબસ્તના પેટામાં ચાર વાત આવી જાયછેઃ—૧. ચૂપકી ૨. પાઠમાં બધાનું ધ્યાન. ૩. હાજરી. ૪. શિક્ષકનું કહ્યું કરવું. अ વર્ગમાં શોરબકોર થાય એના જેવું બીજું કાંઈ પણ નુકસાન કરનાર કે શરમ ભરેલું નથી. એથી શિક્ષકની બીજી બધી આવડત પાણીમાં જાયછે, અને પાસેના વર્ગોને પણ હરકત કરેછે. છોકરાંઓને ચૂપ રાખવાને સારૂ આ નિયમ બહુ અગત્યના છેઃ—૧. શિક્ષકે પંડે મોટે સાદે બોલવું નહિ, ૨. એક કરતાં વધારે છોકરાને કોઈ પણ કારણસર (સર્વોક્ત જવાબ શિવાય) એક વખતે બોલવા દેવા નહિ. ૩. શિક્ષકે જાગૃતિ રાખવી, અને છોકરાંના કહેવા ઉપર હમેશાં ધ્યાન આપવું. ૪ શિક્ષકે કદી ભૂલવું નહિ કે ચૂપકી સૌથી વધારે અગત્યની છે.

ब છોકરા ચૂપ રહ્યા પછી વર્ગમાં જે કામ ચાલેછે તે ઉપર બધાનું ધ્યાન છે કે નહિ એ જાણવાની બહુજ જરૂરછે, કેમકે જો ધ્યાન નહિ આપે, તો શીખવવામાં શિક્ષક જેટલી ખંત તથા ચતુરાઈ રાખતો હશે તેનું કાંઈ પણ ફળ નહિ થાય. છોકરાંઓનું ધ્યાન ખેંચવાને માટે અને તેમને ચૂપ રાખવાને માટે શિક્ષકે રસિક રીતે પાઠ આપવા જોઇએ. ઘણું કરીને તો છોકરાંને પાઠમાં રસ ન લાગવાથીજ શોર કરેછે અથવા આડું અવળું જોયછે અર્થાત઼—એમાં બહુધા તો શિક્ષકનોજ વાંક હોયછે. તોપણ

વખતે રમતીઆળ છોકરા રસિક પાઠનો પણ અનાદર કરે. માટે શિક્ષકે ઘડીએ ઘડીએ એવા છોકરાઓને છેલ્લો શબ્દ અથવા બીજાને પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ પૂછીને જોવું કે તેઓ ધ્યાન આપે છે કે નહિ, અને ધ્યાન નહિ આપનારને ઘટતી શિક્ષા કદી પણ કરવાને ભૂલવું નહિ.

क વર્ગમાં હમેશાં બધા ઘણું કરીને હાજર રહે એ બાબત ખંત રાખવી જોઇએ. તેમજ તે વેળાસર આવે એ પણ એટલુંજ અગત્યનુંછે. મોડા આવનારને વર્ગની હેઠે બેસાડી મૂકવા એ એક સાધારણ રીતે સારો ઉપાયછે. તેમજ નિશાળમાં હાજર થયા પછી કામ ચાલતી વખતે પિશાબ પાણીની રજા માગ્યા કરે એ ઠીક નહિ. બને ત્યાંસુધી બધાને એવા કામ સારૂ અમુક વખતે ભેગીજ રજા આપવી એ બહુ સારૂંછે. ક્ષણે ક્ષણે વર્ગમાં કોઈ છોકરો રજા લેવા આવે એમ તો કદી બનવુંજ ન જોઇએ.

ड શિક્ષક જે કહે તે પ્રમાણે બાળકોએ ખૂશીથી કરવું જોઇએ. શિક્ષકના સામી તકરાર કોઈ કરે, તો તે ઉપરથી માલમ પડેછે કે તેને વર્ગનો બંદોબસ્ત રાખતાં આવડતો નથી.

૪. શિક્ષકે ભય કરતાં માયાવડે છોકરાંને વશ કરવા તરફ વધારે કાળજી રાખવી.

ભયથી ઘણું તો માત્ર ઉપરનોજ બંદોબસ્ત રાખી શકાય છે, પણ બાળકો મનમાં શિક્ષકની વિરૂદ્ધજ રહેછે. માયાથી તે તેને વશ થઈ જાય છે. માયાથી જે વર્ગમાં બંદોબસ્ત રખાયછે તે વધારે સારો અને ખરો જાણવો.

ભયનો કાંઈજ ઉપયોગ ન કરવો એમ કહેવાની મતલબ નથી. પણ તે જેમ થોડો થાય તેમ વધારે સારૂં. ભયનો ઉપયોગ કરવો પડે ત્યાં પણ બાળકને મારવાની તો અમે ઉપશિક્ષકોને મનાઈજ કરીએ છઇએ. એથી ઉતરતી શિક્ષા તેઓને કરવાની છૂટ આપીએ છઇએ, પણ તે વખતેજ અને બહુ વિચાર કરીને કરવી જોઇએ.

વર્ગનો બંદોબસ્ત રાખતાં આવડવો એ મોટી કળાછે, અને તે શિક્ષકને ધીમે ધીમે આવડશે,

૧. શિક્ષકે શીખવવાના પાઠ તૈયાર કરી આવવા જોઈએ.

આગલે દહાડે ઘેર વિચાર કરી જોવો કે કાલે આપણે શું શું શીખવવું છે, તે શી રીતે શીખવી શકાશે. અને પછી તેની નોંધ તૈયાર કરવી.

જો પોતાને કોઈ વિષય કેમ શીખવવો તેની સમજ ન પડે તો મહેતાજીને પૂછી જોવું, અને તેની સલાહ લઇને નોંધ તૈયાર કરવી.

નિશાળમાં કામ ચલાવવા પહેલાં સઘળા ઉપશિક્ષકોએ ઘેરથી તૈયાર કરી આણેલી નોંધો મહેતાજીને સ્વાધીન કરવી જોઇએ. મહેતાજી તે નોંધમાં ભૂલ હશે તે બતાવશે, અને તે પ્રમાણે શીખવેછે કે નહિ તે પણ જોશે.

૬. પાઠ આપતી વેળા ઉત્સાહ ભરેલી ધમક રાખવી, પણ બાવરા થઈ જવું નહિ.

કેટલાક નઠારા મહેતાજીને ભણાવવાના કામ ઉપર અભાવ અને કંટાળો હોયછે, અને તેથી તે જે કામ કરેછે તે જાણે તેને મારવા કાઢયા હોય તેવી રીતે કરે છે. તેમ તો તમારામાંનો કોઈ પણ નહિ કરે એ મને નિશ્ચય છે, કેમકે તમારે મોટામાં મોટું અહિંયા શીખવાનુંજ શિક્ષણ કળાછે. તેથી આશાછે કે તમે ભણાવવાના કામમાં હોંસ અને ખંત રાખશોજ. તે છતાં આટલું કહેવાની જરૂર છે, કે કેટલાક ઘણી ખંત તથા હોંસ હોયછે, તોપણ તેની ઢપ એવી માંદી અને ઠંડી હોયછે કે તેથી બાળકોને કાંઈ પણ રસ લાગતો નથી, અને જોનાર પણ ધારેછે કે શિક્ષકમાં કાંઈ હોંસ કે દમ નથી. માટે હમેશાં શીખવવાની રીતનો મૂળથીજ ઉત્સાહી અને ધમકભરેલી રાખવી. ધીમે ધીમે અભ્યાસથી એ રીત તમને સ્વાભાવિક થઈ જશે અને પછી કાંઈ મહેનત નહિ પડે. તેમજ મૂળથી જો શીખવવાની રીત મોળી પડી જશે, તો પછીથી તે છોડવી બહુ અઘરી પડશે, અને તે નહિ છૂટે ત્યાં સુધી નિશાળમાં કે લોકોમાં તમને કદી જશ મળશે નહિ.

કેટલાક ઉત્સાહી ધમક રાખવા જતાં બહુ ગાભરા થઈ જાય છે. મોટો ઘાંટો કાઢે છે, ઝપટથી બોલ્યા જાય છે, અને પોતે શું પૂછે છે કે છોકરા શું જવાબ દેછે તેનું તેને બરાબર ભાન રહેતું નથી. વખતે તો તે છેક બેભાનજ થઇ જાય છે. એવા શિક્ષણથી કાંઈ પણ ફાયદો થતો નથી, પણ માત્ર સઘળે હાંસિ થાય છે. માટે ધીરજ એ ઉત્સાહના જેટલીજ ઉપયોગની છે. ઉત્સાહ અને ધીરજ એ બંને જ્યારે સરખા પ્રમાણમાં મળેછે ત્યારેજ ઉત્તમ પ્રકારની ધમક ઉત્પન્ન થાય છે.

મતલબ એ કે શીખવવામાં ચપળતા રાખવી, પણ ગભરાઈ જવું નહિ. ઉતાવળ વિનાનો શિક્ષક માંદા જેવો દેખાય છે, અને જો ઉતાવળની સાથે તેનામાં ધીરજ નહિ હોય તો વખતે તે છેક ગાંડા જેવોજ દેખાશે. અભ્યાસથી એ બને ગુણ પ્રાપ્ત થાયછે.

७. शिक्षके ज बोलवु ते शुद्ध भाषामांज बोलवुं.

અશુદ્ધ બોલનારો શિક્ષક મૂર્ખ ગણાય છે. શુદ્ધ શબ્દ કયાછે અને કયા શબ્દ ગામડીયા કે પ્રાંતભેદના દોષવાળા છે તે શુદ્ધ ગૂજરાતી પુસ્તકોના અભ્યાસથી માલમ પડે છે. તોપણ ઘણીવાર ઉપશિક્ષકો ખોટી ટેવને લીધે શુદ્ધરૂપ જાણવા છતાં અશુદ્ધ બોલેછે એવી બે ફિકરાઇ કદી રાખવી નહિ, અને પોતાના ઉચ્ચાર ઉપર હમેશાં લક્ષ રાખવું.

८. वर्गमां बोलवा चालवानी रीत मीठाश भरेली जोईए.

કેટલાક શિક્ષકો વર્ગમાં મોટો ઘોઘળો કાઢીને બોલ્યા જાયછે, અને ધમકાવતા હોય તેવી ઢપથીજ પ્રશ્ન પૂછેછે. એ બહુ ખોટુંછે. બધાથી સંભળાય અને ઉત્સાહ દેખાય એવી રીતે બોલવું, પણ તેથી વધારે ધાંટો કદી પણ કાઢવો નહિ. આ દોષને લીધેજ ઘણા શિક્ષકોને ક્ષયી રોગ થાય છે. તેમ ધમકાવીને તો કોઇ છોકરાને જરૂર વિના કાંઇ કહેવુંજ નહિ, બોલાવવાની રીત માન તથા પ્રેમ ભરેલી રાખવાથી બાળકના ચિત્ત પ્રફુલ્લિત થાય છે. આપણે સમજાવીએ તે જલદીથી સમજે છે, અને આપણને કાળ જેવા ગણવાને બદલે માયા રાખે છે.

९. पाठ एवी रीते आपवो के भणनारने रस लागे.

રસ લાગ્યા વિના બાળકના ચિત્ત પાઠમાં બળાત્કારે કદી પણ ચોંટવાનાં નથી. શીખવવાનું ઘણું ખરૂં ફળ પાઠ રસિક કરતાં શિક્ષકને કેટલે દરજ્જે આવડે છે તેના ઉપરજ આધાર રાખે છે. જે શિક્ષક પોતાના પાઠ રસિક કરી જાણેછે તેનામાં આવડત ઓછી હોયછે, તોપણ તેનો વર્ગ પરીક્ષામાં સારો નીકળે છે, અને તે જાતે આગળ જતાં સારો શિક્ષક થાય છે.

પાઠ રસિક કરવાનો મુખ્ય રસ્તો એ છે કે દૃષ્ટાંત તથા ઉદાહરણો ઘણાં તથા રોજ દીઠામાં આવતી હોય એવી વાતનાં આપવાં, તથા પાઠમાં જે જે નવી જાણવાજોગ ચીજોના નામ આવે તેનું પ્રદર્શન કરવું.

१०. सरकारी चोपडीओना आरंभमां घणुं करीने ते शी

રીતે શીખવવી તે સમજાવેલું હોયછે. તેનો અગાઉથી અભ્યાસ કરવો અને તે પ્રમાણે શીખવવાની ખંત રાખવી.

એ ઠેકાણે દરેક વિષય શીખવવાની સંપૂર્ણ રીત આપેલી છે એમ ન જાણવું. શીખવવાનું તો એક મોટું શાસ્ત્રછે અને તેમાંનું થોડું તમને ધીમે ધીમે શીખવવામાં આવશે. પણ તે પહેલાં તમને આ ચોપડીમાની સૂચનાઓ ઘણી ઉપયોગી માલમ પડશે.

દરેક વિષય કેવી રીતે શીખવવા તે હવે પછી તમને વિસ્તારથી બતાવવામાં આવશે, અને કથિત પાઠ વખતે તમે તે પ્રત્યક્ષ જોશો.

૧૧. સૂચક અને વ્યાખ્યાન પદ્ધતિમાં શો ફેર છે તે ચોખ્ખું સમજી રાખવું, અને બંને રીતિઓ વાપરવાનો મહાવરો મેળવવો.

૧૨. ગમે તે પદ્ધતિએ શીખવતા હો, પણ બધાં છોકરાં બરાબર સમજેછે કે નહિ તેની પળેપળ મનમાં ચીવટ રાખવી.

પાઠ આપતી વેળા કદી પણ કઠણ શબ્દ વાપરવા નહિ. મોટી ઉમરનાને જે શબ્દ અથવા વાત સમજાય તે બાળકને પાહાડ જેવી લાગે છે એ કેટલાક શિક્ષકો બિલકુલ ભૂલી જાય છે. માટે ઉપર લખેલી સૂચના આપવાની બહુજ જરૂર છે. શિક્ષકે બાળકની બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો શીખવતી વેળા હમેશાં વિચાર કરવો, અને તે પ્રમાણે પોતાનું શિક્ષણરૂપી વાહાણ ચલાવવું.

૧૩. ઘણું ખરું શીખવવાનું કામ પ્રશ્નોત્તર વડેજ ચલાવવું જોઈએ.

પ્રશ્ન પૂછવામાં બહુ હોશીઆરી જોઇએ છઈએ, એ કળા વિષે તમને આગળ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે.

૧૪. કેળવણીનો હેતુ જ્ઞાન આપવા કરતાં પણ મનની સઘળી શક્તિઓને વિસ્તાર પમાડવી એ વધારેછે.

આ ઉપરથી આ નિયમો નીકળેછે તે શિક્ષકે કદી ભૂલવા નહિ. ૧. જેમ બને તેમ ગોખણ ઓછું કરાવવું. ૨. નવી વાત કહી દેવા કરતાં છોકરાં પોતાની મેળેજ શોધી કહાડે એવી તજવીજ કરવી. ૩. છોકરાં કાંઈ ભૂલ

કરે તો તે બતાવી ન દેતાં, તેની પાસેજ શોધી કઢાવવી. ૪. કાંઈ સમજવામાં અથવા જવાબ દેવામાં બાળક અટકી પડે, તો કાંઇક સહાયતા મળે એમ પ્રશ્નને ફેરવવો, પણ બધી અડચણ ખસેડી આપવી નહિ.

૧૯. शरीरनी, बुद्धिनी, तथा नीतिनी केळवणी उपर सरखुंज ध्यान आपवुं.

કેટલાક મહેતાજીઓ માત્ર બાળકના મનમાં જ્ઞાન ભરવા ઉપરાંત બુદ્ધિની કેળવણીનો એ વિચાર રાખતા નથી, તો પછી તે શરીર તથા નીતિની કેળવણી ઉપર શું ધ્યાન આપે? પણ એ ત્રણે પ્રકારની કેળવણી એક સરખાજ ઉપયોગની છે, અને એમાંની એકે વીસરવી ન જોઇએ. શરીર વિના મન શું કરી શકેછે ? નીતિ વિનાનું માણસ તો જગતમાં પોતાને તથા બીજાને કેવળ દુઃખનુંજ કારણ છે.

માટે છોકરાની તનદુરસ્તી ઉપર હમેશાં ધ્યાન આપવું, અને તેમાં બિગાડ થાય એવું કાંઈ પણ કરવું નહિ.

છોકરાને હમેશા સાચું બોલવાની ટેવ પડાવવી, અને તેની સુઘડતા તથા રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખવું. કોઇ પણ છોકરાના હાથ પગ કે મોં ગંદાં જોવામાં આવે તો તુર્તજ ધોઈ આવે એવી તાકીદ રાખવી, જો લૂગડાં મેલાં હોય, તો તે નદી કે કૂવે જાતે જઇને ધોવાની ભલામણ કરવી, અને ફાંટાં માલમ પડે તો તે સાંધતાં અથવા દોરો ભરતાં જાતે શીખવાની સૂચના કરવી.

वांचनपाठनी परीक्षा.

१ वाक्यनी प्रथक्कृति प्रथम पूछवी, पण ते पूछतां सांकेतिक शब्दो वापरवा नहि.

વાકયની પ્રથકકૃતિ અથવા રચના વિચાર જાણ્યા વિના કોઈ પણ વાકય સમજાતું નથી. ઉદ્દેસ્ય, વિધેય, અને તે દરેકના વિવિધ સ્તુસર્યવાદ જાણ્યાથીજ વાકયનો અર્થ ચોખો સમજાય છે. માટે વાકયની પ્રથકકૃતિ પૂછવી એ છોકરાને વાકય સમજાવવાનો અથવા તે સમજે છે કે નહિ તે જાણવાનો ખરો રસ્તો છે.

પણ આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે વ્યાકરણ શાસ્ત્રના શબ્દમાંજ એ પ્રથક્કૃતિ પૂછવી. ઘણે પગથીએ ભણનારા તો રચના વિચારના સાંકેતિક શબ્દ જાણતાજ નહિ હોય, અને જાણતા હોય તોપણ તે રીતે પૂછવાની જરૂર નથી. એ રીતે પૂછવાથી બાળકના મન ઉપર પડદો પડેછે અને ચોખ્ખું જ્ઞાન થતું નથી. રચના વિચાર જાણતા હોય, તો વખતે કર્ત્તા શું, ક્રિયાપદ શું, સ્તુત્યર્થ વાદ કયા કયા છે એમ પૂછી શકાય, પણ ઘણી વેળા તે નીચે બતાવી રીતેજ બધા વર્ગમાં પ્રથક્કૃતિ પૂછવી એ ઠીક છે.

કોણે કર્યું? શું કર્યું? ક્યારે કર્યું? કેમ કર્યું? ક્યાં કર્યું? શા માટે કર્યું? એ કેવો હતો? વગેરે પ્રશ્નો જો પૂછતાં આવડે તો રચના વિચાર સઘળો પૂછી શકાય અને તેમ પૂછવાથી વાક્ય સમજે છે કે નહિ તે બરાબર માલુમ પડે.

२. पेहले पगथीए अवलोकन शक्तिने, बीजो तोलन तथा कल्पना शक्तिने अने त्रीजे* अगोचर तथा सामान्यकरण शक्तिने अनुसरता प्रश्नो विशेषे करिने पूछवा.

જેમ કે બીજી ચોપડીમાં સૂર્ય ચંદ્રનાં નામ આવે, તો તેઓ સંબંધી ખગોળ જ્ઞાન આપવા ન જવું, પણ તેઓ કેવા દેખાય છે, ક્યારે ઉગેછે વગેરે અવલોકન શક્તિથી જણાય એવી બાબતોજ તેમની પાસેથી કઢાવવી. તેમજ એવે ઠેકાણે ઋતુ શબ્દ આવે તો તેનાં કારણ સમજાવવા ન બેસવું, પણ દરેક ઋતુનાં ખાસ લક્ષણો શાં છે તેજ પૂછવાં.

તોપણ એ ત્રણ જાતના પ્રશ્ન હમેશાં જૂદા જૂદા પગથીઆને માટેજ રહેવા દેવા અથવા તેમ બની શકે છે એમ અમારો કહેવાનો અર્થ નથી. દરેક પગથીએ એ ત્રણે પ્રકાર ભળી જવાનાજ, અને તેમ થવુંજ જોઇએ, કેમકે બાળકમાં પણ થોડી ઘણી બધી શક્તિઓ રહેલી છે, પરંતુ એ નિયમની મતલબ એ છે કે જૂદી જૂદી જાતના પ્રશ્ન જે જૂદા જૂદા પગથીઆને અનુસરતા હોય તે પગથીએ તેજ જાતના વિશેષે કરીને પૂછવા.

પરીક્ષાના ઉદાહરણ.

ઉપર જે નિયમો પરીક્ષા લેવાને સારૂ આપ્યા તે બરાબર સમજાય

---

* Abstraction and generalization.

તેને સારૂ ઉદાહરણ દાખલ બે ત્રણ ટુંકા પરીક્ષપ્રશ્નના નમુના અમે અત્રે આપીએ છઇએ. વાંચતાં આવડે છે અને સમજુતીની બાબત પાઠ ચ- લાવવો છે એમ આ નોંધ તૈયાર કરતી વખત ધાર્યું છે.

ધારો કે નીચલા વર્ગમાં આ પ્રમાણે કોઈ છોકરાએ વાક્ય બરાબર વાંચ્યું.

कोईएक छोकरो सीममां बकरां चारतो हतो. तेणे एक द- हाडो रमतमां अमथी बुमो पाडी जे ओ वाघ आव्यो ओ वाघ आव्यो.

કોણે બૂમ પાડી? **પેલા છોકરાએ.** એ છોકરાનું નામ શું? **નામતો ચોપડીમાં નથી આપ્યું.** ત્યારે ચોપડીમાં કેવો છોકરો કહ્યો છે? **કોઈ- એક છોકરો.** એ છોકરો શું કરતો હતો? **બકરાં ચારતો હતો.** બકરાં તમે દીઠાં છે? તેને કેટલા પગ હોય છે? **ચાર** કેવા રંગના હોય છે? **ધોળા કે કાળા.** બકરાં કેમ બોલે છે? બેંએં. એ પ્રમાણે કોઇને બરાબર બોલતાં આવડે છે? કોઈ છોકરો બોલી બતાવે છે. (આમ કરવાથી વર્ગમાં હસાહસ થઈ રહેશે અને છોકરાઓનો બધો થાક ઉતરી જશે) ઠીક, પણ લોકો બકરાંને પાળતાં શું કામ હશે? **તે દૂધ આપેછે.** એ આપણને દૂધ આપે તેમ આપણે એને કાંઈ આપવું પડતું હશે ખરૂં કે? **જવાબ નહિ.** બધા લોક બકરાં કે ગાય કેમ નહિ પાળતા હોય? **તેને ખવડાવવાને પૈસા જોઈએ છીએ.** પૈસા શું કામ જોઇએ? **ઘાસ લાવવું પડે** બીજું કોઈ? **દાણો નાંખવો પડે.** વારૂ એટલું કર્યાથી પણ એનું પૂરૂ પેટ ભરાય કે? **ના, ચરવા મૂકવી પડે.** બકરાં શિવાય બીજા કોઈ જનાવરને ચરવા જતાં તમે જોયા છે? **હા સાહેબ, ગાય, ભેંસ, ઘેટાં.** એ ગાય ભેંસની જોડે કોણ હોય છે? **ગોવાળીઓ.** ત્યારે આ છોકરો કોણ હશે એ તમને સૂઝે છે? **ગોવાળીઓ.** ઠીક, એ બકરાંનો ગોવાળ હતો. એ સીમમાં બ- કરાં—ચારતો હતો. ચરાવવું એટલે શું? **ચરાવવું.** ચરાવવું એટલે શું? **બકરાં ચરે તે.** એનો ખરૂં, પણ એ છોકરો ચરતો હતો એમ કહેવાય? **ના. ત્યારે તો છોકરો ચરતો હતો એમ થઈ જાય.** ઠીક, ચરવું એટલે? **ઘાસ ખાવું.** ત્યારે છોકરો ચરતો હતો એમ કહીએ તો શો અર્થ થઈ જાય? **છોકરો ઘાસ ખાતો હતો.** બરાબર, જોયું? ચારતો હતો એમાંથી એક કાનો કાઢી નાખી ચરતો હતો એમ કહેતાં કેવો ઉંધો હસવા જેવો અર્થ

થઈ જાય છે. માટે તમે વાંચવામાં કે લખવામાં કાનામાત્ર ઉપર બહુ ધ્યાન રાખજો.

એ છોકરો ક્યાં બકરાં ચારતો હતો? **સીમમાં.** સીમ કોને કહે છે? **ગામની બહાર છૂટી જમીન પડી હોય તે.** ત્યાં શું કામ લઈ ગયો હશે? **ત્યાં ઘાસ બહુ ઉગેલુ હોય.** સીમમાં એક દહાડો એણે શું કર્યું? **વાઘ આવ્યો વાઘ આવ્યો એમ બૂમ પાડી.** કોણે બૂમ પાડી? **એ છોકરાએ** કયા છોકરાએ? **ગોવાળીઆના છોકરાએ.** કેવી બૂમ પાડી? **ઓ વાઘ આવ્યો ઓ વાઘ આવ્યો.** વાઘ તમે દીઠો છે? જુઓ, તમને હું એનું આ ચિત્ર દેખાડું, એનો રંગ કેવો હોય છે? **પીળો.** તે ઉપર શું હોય છે? **કાળા પટા.** એ રંગ કેવો દેખાય છે? **સારો** ત્યારે માણસો એને જોવાને ચાહાતા બહુ હશે? **ના.** કેમ? **એતો મારી નાખે એવોછે.** એને જોઇને માણસને શું થાય છે? **બીક લાગેછે.** છોકરાએ ત્યારે એ બૂમ શા માટે પાડી હતી? **બીક લાગી તેથી.** ના, ચોપડી ધ્યાન દઇને ફરીને વાંચો. **ના, સાહેબ, એણેતો અમથી બૂમ પાડી હતી.** અમથી બૂમ તે કેવી? **નકામી.** ત્યારે વાઘ આવેલો ખરો કે નહિ? **ના.** ત્યારે બૂમ પાડવાની મતલબ શી? **લોકોની મશ્કરી કરવી.** એમાં લોકોની મશ્કરી કેમ થઈ? **લોકો બિચારા દોડતા દોડતા આવે, અને પછી વાઘ ન જોય ત્યારે નકામો ધક્કો ખાઇને પાછા જાય?** પણ એણે કેમ જાણ્યું કે લોકો આવશે? **લોકોતો જિવ બચાવવાને આવે.** કોનો જિવ? **એ છોકરાનો.** બીજા કોનો? **બકરાંનો.** એ છોકરાનો અને બકરાંનો જિવ બચાવવાનું લોકોને શું કામ હતું? સાહેબ, માણસને દયા આવ્યા વિના ન રહે. એ માણસમાં ગુણછે તે સારો કે નઠારો? **બહુ સારો.** ત્યારે તમે રમતાહો તેમાં કોઈ પડી જાય, તો બીજાએ શું કરવું જોઇએ? **તેની પાસે જઇને ઉઠાડવો. આશનાવાશના કરવી.** એમ ન કરતાં કોઈ છોકરો ઉભો જોયા કરે તો તે કેવો જાણવો? **બહુ નઠારો.** તેના ઉપર બીજા છોકરા હેત રાખે ખરા કે? **ના.** ત્યારે પાસેના ખેતરમાંથી જે લોક દોડી આવ્યા તે કેવા જાણવા? **સારા.** એ ભરવાડનો છોકરો કેવો? **નઠારો, બહુ નઠારો.** કેમ? **જૂઠું બોલ્યો.** જૂઠું તે કેવો? **નઠારો.** એ શું કામ જૂઠું બોલ્યો હતો? **મશ્કરી કરવાને.** કોની? **એને મદદ કરવાને જે આવ્યા હતા તેની.** આપણને દયાથી મદદ કરવા આવે તેનીજ આપણે મશ્કરી કરીએ એ કેવો ગુણ?

બહુજ નઠારો. એવાં કામ જોઇને પરમેશ્વર રાજી થાય ખરો કે ? **ના ! બહુ ગુસ્સે થાય.** પરમેશ્વર ગુસ્સે થાય એવાં નઠારાં કામ કરીએ તો આખરે **આપણી બહુ ખરાબી થાય.** હવે તમે આ પાઠમાં જોશો કે એ છોકરાને પોતાના પાપી કામનું કેવું ફળ મળ્યું.

ઉદાહરણ ૨ જું.

ધારોકે છઠી ચોપડીમાંનો પાઠ ૧૧૦ મો (સેનાપતિ વાશિંગટનનો) વર્ગમાં શીખવવાનો છે. પ્રથમ વાશિંગ્ટન શબ્દનો ઉચ્ચાર તથા જોડણી બધાના મનમાં ઠસાવવી કેમકે એમાં ભૂલ કરવાનો ઘણો સંભવ છે. વંચાવવા માંડ્યા.

દુનિયાંનો નકસો હાજર રાખી નીચે પ્રમાણે પૂછી વિશેષ જ્ઞાન આપવું.

વાશિંગટન કોણ હતો? **સેનાપતિ.** એ શબ્દના ભાગ પાડો અને અર્થ સમજાવો ? **સેના એટલે લશ્કર, અને પતિ એટલે ધણી.** સામટો અર્થ? **લશ્કરનો ધણી.** એટલે? **સરદાર.** સરદાર કઈ ભાષાનો શબ્દ છે? **ફારસી.** ઇંગ્રેજીમાં સરદારને શું કહેછે તે કોઈ જાણેછે? બ્રિટિશ ઇંડિયાના ઇતિહાસમાં ઘણીવાર એ શબ્દ આવી ગયો છે. યાદ કરો. **જનરલ.** બરાબર. સંસ્કૃતમાં જનરલને શું કહે? એ શબ્દ આ પાઠમાંજ છે. **સેનાપતિ.** આ પાઠ કયા જનરલ વિષેનો છે? **જનરલ વાશિંગ્ટન.** એ કોનો સરદાર હતો? **સ્વતન્ત્ર સંસ્થાનનો.** સ્વતંત્ર સંસ્થાન આ નકસામાં બતાવો. (બતાવે છે). અહિંયા કઈ જાતના લોક રહેછે? **અમેરિકન.** અમેરિકામાં રહે તે બધા અમેરિકન કહેવાય એ રીતે તમે કહ્યું તે ખરૂં, પણ મારો અર્થ પૂછવાનો અર્થ એછે કે અહિંયા વસેછે તે, લોક કઈ જાતના છે. **ઇંડિઅન.** ના, ઇંડિયન તો થોડાજ છે. હાલ અમેરિકા ખંડમાંથી એ મૂલવતનીઓની વસ્તી ઓછી થઈ ગઈ છે અને તેની જગો ઉપર—**યુરોપીઅન લોકો આવીને વસેલા છે.** બરાબર, ત્યારે સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં કઈ જાતના યૂરોપિઅનો વસ્યા છે? **કોઈ ઠેકાણે મેં વાંચ્યું હતું કે ત્યાં ઇંગ્રેજની જાતનાજ લોકો જઇને વસેલા છે.** શાબાસ, પરચૂરણ વાંચેલું આવે પ્રસંગે ખપ લાગેછે. સ્વતંત્ર સંસ્થાનના ઘણુખરા લોકો ઇંગ્રેજી જાતના છે; અને તેઓની બોલી, ધર્મ તથા રીત ભાત સરખાંજ છે. સરખાંજ કેમ હશે? **કેમકે મૂળ ઇંગ્લાંડથી આવેલા છે.** ઠીક. સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં રાજ કોનું ચાલે છે? ઇંગ્લાંડનું. ના.

વગર જાણે ઠોકવું એ બહુ ખોટી ટેવ છે. પ્રથમ અહિંયા આવીને વસ્યા ત્યારે તેમ હતું ખરૂં પણ હાલ નથી. સ્વતંત્ર દેશ કોને કહેછે તે તમે જાણો છો? **પરદેશી લોકનું રાજ ન હોય તે.** જ્યાં પરદેશીનો અમલ ચાલતો હોય તે મુલુક કેવો કહેવાય? **પરતંત્ર.** પરતંત્રથી ઉલટો શબ્દ શો? **સ્વતંત્ર.** એના ભાગ પાડો. સ્વ એટલે પોતે અને તંત્ર એટલે તાબે અથવા બંધાએલે; ત્યારે એ સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર કેમ કહેતા હશે? **કેમકે પહેલાં ઇંગ્લાંડને તાબે હતા પણ હાલ કોઈ પરદેશીને તાબે નથી.** એ ક્યારે અને શી રીતે સ્વતંત્ર થયા તે જાણોછો? સાંભળો, હુંજ કહું. ઇંગ્લાંડથી અસલ આવેલા એટલે તેઓ ઘણા વર્ષ સુધીતો ત્યાંનાજ રાજાને તાબે સ્વાભાવિક રીતે રહ્યા. પણ તમે જાણોછો કે ઇંગ્લાંડમાં એવો ધારો છે કે લોકો પસંદ કરીને મોકલે તે લોકો જે કાયદા બાંધે તે પ્રમાણેજ રાજાથી અમલ થઈ શકે છે. એવા પસંદ કરેલા ગૃહસ્થોની સભાને પાર્લામેંટ કહેછે. હવે અમેરિકાના ઇંગ્રેજોએ કહ્યું કે અમારી તર્ફના માણસો તમે પાર્લામેંટમાં કેમ બોલાવતાં નથી, એ બાબત અરજીઓ અને તકરાર ઘણા વર્ષો સુધી ચાલી, પણ ઇંગ્લાંડના લોકોએ તેમને ગાંઠયા નહિ. એવા વખતમાં અમેરિકનો ઉપર એક વેરો (ઈન્કમટેક્સ) નાંખ્યો ત્યારે એ લોકોએ કહ્યું કે જ્યાં સુધી અમારી તર્ફના માણસ બોલાવ્યા નથી, અને તેમણે એ બાબતમાં સંમતિ આપી નથી ત્યાં સુધી અમે એ કર આપનાર નથી. રાજાએ તાણ કરી, અને તેથી મોટું બંડ ઉઠયું. સાત વર્ષ ઈ. સ. ૧૭૭૬ થી ૧૭૮૩ સુધી ભારે લડાઈ ચાલી. પરિણામે ઇંગ્લાંડની હાર થઈ અને અમેરિકનો જિત્યા. તેમણે ઇંગ્લાંડની ઝૂંસરી ફેંકી દીધી અને પોતાના મુલકનું નામ સ્વતંત્ર સંસ્થાન પાડયું, હાલ ભૂગોળમાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનને શું કહે છે? **યુનૈટેડસ્ટેટ્સ.** ઠીક, એનો અર્થ જોડાએલાં સંસ્થાન એવો થાયછે? (ઉપર જે હકીકત આપી તે બે ચાર પ્રશ્ન પૂછીને છોકરા સમજ્યા છે કે નહિ તે તપાસી જોવું અને પાકું કરાવવું.)

ઇંગ્લાંડના રાજાથી સ્વતંત્ર થવા પછી યુનૈટેડસ્ટેટસના લોકોએ રાજનો બંદોબસ્ત શો કર્યો તે કોઈ જાણે છે? **પોતાના દેશનો કોઈ રાજા કર્યો હશે.** હા, એ પણ એક રસ્તો છે, પણ એ લોકોએ તો તેમ કર્યું નહિ. રાજાના રાજ સિવાય બીજી જાતનું રાજ કાંઈ થાયછે? **હા સાહેબ પ્રજાસત્તાક રાજ.** શાબાસ. પ્રજાસત્તાક રાજ એટલે શું? **જ્યાં રાજાવિના**

લોકો પોતાની મેળેજ રાજ ચલાવે તે. બરાબર, પણ બધા લોકો ધંધો રોજગાર કરે કે રાજ ચલાવવા જાય? **લોકો પોતાની તર્ફના માણસો પસંદ કરે તેજ રાજતો ચલાવે.** એમ પસંદ થએલા માણસોની સભાને અમેરિકામાં શું કહેછે? **પાર્લમેંટ,** ના, પાર્લમેંટતો ગ્રેટબ્રિટનની રાજસભાને કહેછે ખરા. સાંભળો અમેરિકામાં રાજસભાને સેનેટ કહેછે. બધા જોડે બોલો; શું કહેછે? **સેનેટ,** અસલ રોમમાં જ્યારે પ્રજાસત્તાક રાજ હતું ત્યારે તેની રાજ સભાને પણ—**સેનેટ કહેતા હતા.** અમેરિકાની સેનેટના ઉપરીને શું કહેછે? આ પાઠમાંજ તે બોલ આવેલો છે. **પ્રમુખ.** બરાબર પ્રમુખને ઇંગ્રેજીમાં પ્રેસિડંટ કહેછે. પ્રમુખ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ? **પ્ર એટલે આગળ અને મુખ એટલે મોઢું,** સભાના મોઢા આગળ એટલે મોખરે જે હોય તેને—**પ્રમુખ કહેછે.**

(હવે પહેલી કલમ વંચાવે છે.) ધારો કે બરાબર વાંચી. ત્યાર પછી.

તમે વાંચ્યું તેમાં કયા બે માણસની વાત આવે છે? **વોશિંગ્ટન અને તેના દોસ્તદારની.** એ દોસ્તદાર કોણ હતો? **ત્યાંનો મુખ્ય અધિકારી.** હેં! દોસ્તદાર મુખ્ય અધિકારી હતો? હા, **ચોપડીમાં એમજ કહ્યુંછે (એમ કહી પહેલું વાક્ય વાંચે છે)** એ વાક્યનો અર્થ એમ થાય ખરો, પણ તમે બધો પાઠ વાંચી આવ્યા છો કે નહિ? **હા સાહેબ.** ત્યારે એ પાઠમાં નોકરી આપવાની વાત છે તે કોને? વાશિંગ્ટનને કે તેના દોસ્તદારને? કે **એના દોસ્તદારને આપવાની.** એ આપવાની કોના હાથમાં હતી? **વાશિંગ્ટનના.** ત્યારે જે નોકરી આપે તે મુખ્ય અધિકારી હોય કે લે તે હોય? **ના, ના! સાહેબ, મુખ્ય અધિકારીતો વાશિંગ્ટનજ હતો.** ઠીક. ત્યારે પહેલું વાક્ય તમે ફરીથી વાંચો (વાંચેછે.) હા, હવે એ બરાબર વાંચ્યું. મૂળ તમે વાંચ્યું ત્યાંથીજ મને લાગતું હતું કે તમે અર્થ ઊંધો સમજતા હશો. પણ વાક્યની રચનામાં પણ ખોડ છે કે એવા બે અર્થ થઈ શકેછે. કોઈ એને સુધારી શકોછો? હા, **મુખ્ય અધિકારી વાશિંગ્ટનને એક મિત્ર હતો.** બરાબર, અને અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં છે તેને ઠેકાણે પણ સંસ્થાનના કરીએ તો વધારે સારૂં. હવે બે અર્થ થઈ શકે ખરા? ના. ત્યારે એ મિત્ર કોણ હતો? **મુખ્ય અધિકારી નહિ.** એ શું નહિ હતો એમ હું પૂછતો નથી, પણ એ કોણ હતો તે પૂછુંછું. કેમ, કોઇને સુઝતું નથી? શી નોકરી કરતો હતો તે પાઠમાં કોઈ ઠેકાણે નથી કહ્યું?

अनुलेखन.

(ડિક્ટેશન.)

१. गूजराती भाषामां जोडणी बराबर लखवी ए बहुंज सहेलुं कामछे, अने तेथी छोकरा तेम नहि करे तो तेमां शिक्षकनोज वांक जाणवो.

અમે જાણીએ છઇએ કે આ કહેવું કેટલાકને બહુ વિપરીત લાગશે. અમે જાણીએ છઇએ કે ઘણા લોક ગૂજરાતી જોડણીના સામો બહુજ પોકાર કરે છે, અને કેટલાક તો શુદ્ધ લખવું અશક્યજ સમજી પોતાના લખાણમાં જોડણીની ગમે એવી ભૂલો કરેછે, તોપણ તેને માટે જરાએ શરમાતા નથી. આ પ્રમાણેની સઘળી ફરિયાદ પાયા વગરનીજ છે એમ કહેવા માગતા નથી, તોપણ એમતો કહીએ છઇએ કે ઇંગ્રેજી ભાષાને મુકાબલે ગૂજરાતીમાં શુદ્ધ લખવું એ નાના છોકરાની રમત જેવું છે.

એનું કારણ પણ ખુલ્લુંજ છે. ગૂજરાતી જોડણીનો મુખ્ય નિયમજ એ છે કે બોલવું તેમ લખવું. ઇંગ્રેજીમાં બોલાયછે કાંઈ અને લખાયછે કાંઇ; એ કારણથી ઇંગ્રેજીમાં શુદ્ધ વાંચવું કે શુદ્ધ લખવું એ મહામોટા પરિશ્રમનું કામ થઈ પડે છે. ઘણુંકરીને દરેક શબ્દની જોડણી અને ઉચ્ચાર ગોખી રાખવો પડેછે. આવું વિકટ કામ પણ દેશીઓ ફતેહમંદીથી કરી શકે છે, તો તેઓ પોતાની ભાષા જે બોલાય છે તેમજ લખાય છે તે શુદ્ધ કેમ ન લખી શકે? ગૂજરાતીમાં શુદ્ધ લખતાં શીખવું એ માત્ર થોડાજ વખતનું કામછે, અને તે ન થઈ શકવાનું કારણ પોતાની ભાષા તરફ અનાદર અને આલસ્ય એ શિવાય બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી. ઇંગ્રેજોને તો પોતાની ભાષા શુદ્ધિનું એવું અભિમાન હોય છે કે જોડણીમાં કોઈ જરાએ ભૂલ કરે છે તો તેને છેક અભણજ ગણી કાઢેછે, અને તેથી દેશીઓ ઇંગ્રેજી જોડણી તરફ અપૂર્વ લક્ષ આપે છે. ગૂજરાતી જોડણીને માટે તેમને કોઈ વગોડનાર નથી, *પોતામાં ભાષાશુદ્ધિનું અભિમાન નથી, અને તેથી

---

*ગૂજરાતમાં જોઇશું તો કેટલાક ગ્રંથકારો અને કેળવણી ખાતાની ગૂજરાતી શાખાને લગતા થોડાક ગૃહસ્થો શિવાય કોઈ પણ જોડણીની જરાએ પરવાહ રાખતું નથી. એ બહુજ ખેદકારક વાત છે, પણ ખરી છે.

તેઓ બેધડક ગૂજરાતીમાં એવું અશુદ્ધ લખેછે કે જો તેમાંની સોમા હિસ્સાની ભૂલ પણ ઇંગ્રેજીમાં કરી હોય તો તેઓજ કબુલ કરે કે અમે કોડીને પણ લાયકના કોઈ ઇંગ્રેજ આગળ ગણાઇએ નહિ.

જોડણીના નિયમો ગૂજરાતીમાં હજી સઘળાએ માન્ય કર્યા નથી એ બાત ખરી છે. તેમજ કેળવણીખાતાએ બાંધેલા નિયમો બરાબર રીતે અમલમાં આણવા મુસ્કેલ છે, તોપણ એ ઉપરથી સ્વચ્છંદ રીતે મરજીમાં આવે તેમ લખવાની સઘળાને છૂટછે અને કોઇને કાંઈ પૂછવાનો અધિકાર નથી, એ બોલવુંતો ગાડુંજ કહેવાય. મતભેદ કરી શકાય એવા શબ્દો ગૂજરાતીમાં થોડા છે, તે બાદ કરતાં તો સઘળાએ (કેળવણી ખાતાવાળાએ કે તે બહારનાએ) શુદ્ધ સરખી રીતે લખવુંજ જોઇએ. કેળવણી ખાતાવાળાઓને માટે તો નિયમો મુકરર થએલાજ છે અને તે પ્રમાણે સમજીને તેઓએ લખવાનો મહાવરો પાડવોજ જોઇએ.

કેળવણી ખાતાએ બાંધેલા જોડણીના નિયમો અમલમાં આણતાં મહેતાજીઓને કેવી કેવી હરકતો નડે છે, તે શી રીતે દૂર થઈ શકે, વગેરે બાબતો ઉપર પહેલાં અમે વિસ્તારથી લખ્યું છે અને પ્રસંગે હવે પછી પણ લખીશું, પરંતુ આ ઠેકાણે તો સામાન્ય રીતે અનુલેખનનો વિષય કેમ શીખવવો તેની પદ્ધતિ બતાવવી એજ અમારો હેતુ છે.

૨. जो छोकराने गूजराती लिपिनुं पाकुं ज्ञान होय, तो मात्र तेनो कान केळव्यार्थीज ते घणुंखरुं अनुलेखन तो शुद्ध करी शके.

બોલવા પ્રમાણેજ ઘણુંખરૂં ગૂજરાતીમાં લખાયછે તેથી જો લખાવનાર શું બોલે છે તે લક્ષપૂર્વક સાંભળવાની ટેવ પડે, હ્રસ્વ દીર્ઘ કે જોડાક્ષર ઉચ્ચાર ઉપરથી પરખી શકે, અને જો પોતાને બારાખડીને જોડાક્ષરનું જ્ઞાન હોય, તો છોકરા સહેલથી સારૂં અનુલેખન કરેજ. કોઈ કોઈ વખતે અનિમિયત એટલે બોલવાથી જૂદી રીતેજ લખાતા શબ્દો આવેછે ખરા, અને તે વિષે અમે આગળ નિયમ આપીશું, પણ એવા શબ્દ બહુજ થોડાછે, અને તેથી આ પ્રમાણે કરવાથી શિક્ષકને ઘણો ફાયદો થશે.

૩. अनुलेखन पाठनो हेतु एछे के वाळको शुद्ध जोडणी करतां शीखे अने पोताना कोईपण लखाणमां जोडणीनी भुल करे नहि.

અનુલેખનનો આ હેતુ ઘણા શિક્ષકોના જાણ્યામાં હોય એમ લાગતું નથી. તેઓ એટલુંજ સમજેછે કે કોઈ પાંચદશ લીટી લખાવે, તે શુદ્ધ લખતાં આવડયું એટલે અનુલેખન શીખી રહ્યા. આ વિષયનું એ પહેલું પગથીયું છે ખરૂં, પણ તેટલું થયું કે શીક્ષક પરવાર્યો એમ તેણે કદી જાણવું નહિ. આખી ભાષાની જોડણી શીખવાને માટે અનુલેખનનો પાઠ છે. કોઇનું લખાવ્યું કે પોતાની મેળે, નિશાળમાં કે ખાનગીમાં, જ્યાં લખે ત્યાં શુદ્ધજ લખે એવી જયારે ટેવ બાળકોને પડી જાય, ત્યારેજ અનુલેખન પાઠનો હેતુ પાર પડ્યો એમ સમજવું.

૪. જોડણી મોઢે પૂછ્યાથી તથા અનુલેખનથી શીખવી શકાય છે, પણ તેમાં અનુલેખનની રીત વધારે ફાયદા ભરેલીછે.

છેક આરંભમાં મોઢેથી જોડણી કરાવવી એ ઠીક છે, પણ કાંઇક લખવાની સરળતા આવે કે તુર્ત અનુલેખનજ કરાવવા માંડવું, કેમકે તેમાં લખવાથી છોકરાંને વધારે વિચાર કરવો પડે છે અને તે જોડણી મનમાં ઠસી જાય છે.

અનુલેખનને પગથીએ આવ્યા પછી કોઇ વેળા મોઢે જોડણી પૂછવીજ નહિ એમ પણ ન સમજવું. કોઈ વખતે નજરમાં આવે તો એમે કરવું, અને દરેક વખતે અનુલેખન કરાવ્યા પછી અઘરા શબ્દની જોડણી કેટલાક છોકરાને મોઢે પૂછી જવીજ. પણ કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે ઘણો વખત અનુલેખનમાં કાઢવો.

૫. અનુલેખન શીખવવામાં ત્રણ પગથીઆં છે—શબ્દ લખાવવા, વાક્ય લખાવવાં, અને કાગલપર લખાવવું.

શરૂઆતમાં તો વાકય લખીજ શકે નહિ. તે વેળાતો શબ્દજ લખાવ્યા વિના છુટકો નથી. ધોરણોમાં પણ એજ રીતની વ્યવસ્થા છે.

પણ વાકય લખે એટલું જ્ઞાન છોકરાંનું વધે, તોપણ શબ્દ લખાવવાની રીત ઘણાક વખત સુધી જારી રાખવાની જરૂર છે. એ વેળા બે દહાડા શબ્દ લખાવવા તો એક દહાડો વાકય લખાવવાં. જે ધોરણોમાં લીટીબંધુ અનુલેખન જોઇએછીએ તે ધોરણમાં ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે કર્યાથી શિક્ષકને ઘણો ફાયદો માલમ પડશે. લીટીઓ લખાવવામાં મોટું નુકશાન એછે કે તેમાં કામના તો ચાર પાંચ શબ્દોજ આવી જાયછે, અને પાઠમાં આવેલા

બીજા નવા અને જાણવા લાયક શબ્દોની જોડણી ભણનારના મનમાં ઠસી છે કે નહિ, તે તપાસવાનો અવકાશ મળતો નથી. માટે પાઠમાં જેટલા નવા શબ્દો આવ્યા હોય અને જેની જોડણીમાં ભૂલ કરવાનો સંભવ દેખાય તેટલા શબ્દો શિક્ષકે ચૂંટી લાવવા અને તેજ વર્ગને લખાવવા. આમ કરવાથી દરરોજ નવા શબ્દો આવશે તેની જોડણી ઉપર લક્ષ રાખવાની બાળકોને ટેવ પડશે અને જો એવી ટેવ પડી તો થોડા વખતમાં તેઓનું અનુલેખન પોતાની મેળે ઘણું સુધરી જશે. બીજું એવા ગણ્યા ગાંઠ્યા શબ્દ લખાવતાં અને તપાસતાં ઘણો વખત નહિ જાય, કેમકે દરેક પાઠમાં ભાગ્યેજ દશબાર કરતાં વધારે નવા શબ્દો દરરોજ આવશે; તેથી પાછલા પાઠમાંના શબ્દો પણ તે ભેળા લખાવવાનું બની શકશે. પાઠના શબ્દ અનુલેખનમાં કહ્યા તેનો અર્થ વાંચનપાઠનાજ એમ ન સમજવું. વ્યાકરણ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વગેરે સઘળા પાઠમાં જે અઘરા શબ્દો આવે તેની જોડણી વખતે વખતે અનુલેખનના પાઠમાંજ લેતા જવી. આ બાબત ઉપર લક્ષ ન આપવાથીજ "વિશેષણ, ભૂગોળ, સિદ્ધરાજ" જેવા રોજ વપરાતા શબ્દો પણ છેક છઠ્ઠા ધોરણ સુધી ચડેલા છોકરાને બરાબર લખતાં આવડતા નથી અને જોડણીમાં બહુજ શરમ ભરેલી ભૂલ કરેછે.

આ રીતે છૂટા શબ્દો લખાવવાની અમે ભલામણ કરીએછીએ પણ તે ઉપરથી વાક્ય લખાવવાની રીત ના પસંદ કરતા હોઇએ એમ નહિ સમજવું. એના ફાયદા જુદીજ જાતના છે. છૂટા શબ્દ ગમે એટલા શુદ્ધ લખતા હશે, પણ જો વાક્ય લખવાનો મહાવરો નહિ હોય, તો તેઓ ગભરાઇ જશે, વખતસર લખી નહિ રહે, અને સેહેલા સહેલા શબ્દોમાં ઘણી ભૂલ કરશે. માટે વાક્ય પણ લખાવવાંજ. તે બંને રીત કેટલે દરજ્જે વાપરવી તે બાબત ઉપર ઇશારો કર્યો છે. જ્યાં સુધી સ્લેટ ઉપર અનુલેખન શીખવાને પગથીએ છે ત્યાં સુધી વખતે વખતે શબ્દ પણ લખાવતાજ રહેવું.

કાગળ ઉપર લખાવવાનો પણ મહાવરો પાડવાની જરૂર છે, કેમકે સંસાર વ્યવહારમાં કાગળ ઉપરજ લખવાનું છે. એ લખાવવાની રીત તો સ્લેટ ઉપર લખાવવાના જેવીજછે. એમાં કાંઈ વિશેષ નથી, તે છતાં એ પગથીયું જૂદું પાડવાનું કારણ એછે કે સ્લેટ ઉપર ભૂંસીને સુધારવાનું મળેછે અને કાગળ ઉપર તેમ થઈ શકતું નથી, તેથી કેટલોક મહાવરો પડ્યા વિના બાળકો કાગળ ઉપર સારૂ અનુલેખન કરી શકતા નથી. માંહે ડપકા પાડેછે

ભૂંસેછે, ચેહેરેછે, અને જોવો પણ ન ગમે એવો કાગળને કરી નાખે છે. કાગળ ઉપર અનુલેખન કરાવતા હોઇએ ત્યારે ચહેરવાની કે કાક પત્ર મૂકી ઉમેરવાની પણ કદી છૂટ આપવીજ નહિ. આ પગથીએ એમ ન કરે એજ શીખવવાનું છે—બાકી શુદ્ધ લખતાં તો પાછલે પગથીએથીજ તેમને આવડી ચુક્યું છે.

અનુલેખન વેળા આંકવા દેવું કે નહિ એવો સવાલ ઘણીવાર પૂછવામાં આવેછે. અમારો વિચાર એમછે કે ત્રીજા ચોથા ધોરણમાં આંકવા દેવું અને પછીથી નહિ. ખરેખરૂં તો એ વાત લેખનકળામાં કેટલા કેળવાએલા છે તેની ઉપર આધાર રાખેછે. જો વગર લીટીએજ લખીજ શકતા ન હોય, અથવા એવું નઠારૂં લખે કે વાંચવું પણ મુસ્કેલ પડે, તો પછી તેને આંકવા દેવાની છૂટ આપવીજ પડે, અને તેવાનેજ એ છૂટ આપવી.

હાલ ધોરણોમાં બાળબોધમાં અનુલેખન કરાવવાનો ધારો છે તેથી મહેતાજીએ પણ તેમાંજ ટેવ પાડવી જોઈએ. બાકી બાળબોધમાંજ અનુલેખન હોવાની કાંઈ જરૂર નથી.

૯. अनुलेखन वेळा शिक्षके शुद्ध उच्चारण स्पष्ट रीते एकज वार करवुं, अने लखात्री रह्या पछी पण फरीथी बोली जवानी कांइ जरुर नथी.

કેટલાક શિક્ષકો આ નિયમને હસવા જેટલે દરજ્જે હદની બહાર લઈ જાયછે. "દૂર" શબ્દ લખાવવો હોય તો ઉકાર ઉપર ભાર મૂકીને એટલો લાંબો કરે કે જાણે બે ગાઉજ દૂર તેને ખેંચી લઈ જતા હોય. હ્રસ્વને પણ તેવોજ હસવા જેવો ટુંકો કરી નાંખેછે અને તેની જોડે સાદનો લટકો અને "જોજો તપાસજો" એવી સૂચનાઓ બરાડતાજ જાયછે. અનુલેખન લખાવવાની એ રીતજ નથી. એને કદાપિ મૂળાક્ષર કે બારાખડી લખાવવાની રીત કહીએ તો ચાલે; પણ અનુલેખનનામનેજ એથી લાજ લાગેછે. કેળવાએલો શુદ્ધ માણસ બોલતો હોય તે રીતેજ માત્ર બોલવું જોઇએ, અને પછી તે ઉપરથી છોકરાં હ્રસ્વ દીર્ઘાદિનો ભેદ ઓળખી શકે એટલા તેના કાન કેળવવાજ જોઈએ. ખરેખરૂં જોઇએ તો લખાવનારના ઉચ્ચારણની સાથે જોડાણીના પાઠનો કાંઈ સંબંધ નથી. અમુક શબ્દોની જોડણી છોકરા જાણે છે કે નહિ, તે શબ્દ પોતે નિબંધ કે કાગળમાં લખવા બેઠા હોય તો પોતાની મેળે શુદ્ધ લખી કે નહિ એ બાતની જ્યાં તપાસ કરવાની છે, ત્યાં

લખાવનારના ઉચ્ચાર સાથે તેના જ્ઞાનનો કાંઈ પણ સંબંધ હોવો જોઇએ નહિ.

નિયમમાં શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કહ્યું છે તેનું કારણ તો એજ કે શિક્ષકનું ઉચ્ચારણ સર્વદા શુદ્ધ જોઇએ એમછે, તો અનુલેખનમાં તો વિશેષે કરીનેજ હોવું જોઇએ; તેમ નહિ હોય, તો છોકરાઓ ગભરાઈ જાય, અને પોતે શુદ્ધ જોડણી જાણતાં છતાં પણ વખતે શિક્ષકને ભરોસે ભૂલાય. આવી વેળા તો છેક ઉપલા ધોરણવાળાજ બહુ કેળવાએલા હોય તો સમજીને શુદ્ધ લખી શકે.

કેટલાક "કહેછે, દહાડો, કૂતરો" વગેરે શબ્દોની જેવી જોડણી થાયછે તે પ્રમાણેજ અનુલેખનમાં બોલેછે. પણ એ વાજબી નથી. એવા શબ્દો તો આપણી લિપિનું મૂળતત્વ જે બોલવું તેમ લખવું તેના અપવાદ છે અને તે એટલા થોડાછે કે ભણનારે યાદ રાખવાજ જોઇએ. શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવાનો અર્થ એટલોજછે કે કેળવાએલા માણસો હમેશાં જે પ્રમાણે બોલતા હોય તે પ્રમાણે બોલવું. અનુલેખન વેળા એમાં કાંઈપણ ફેર કરવાની જરૂર નથી. માત્ર જરા ધીમાશથી ચોખી રીતે બોલવું એટલે બસછે.

સ્પષ્ટ એટલે એવી રીતે બોલવું કે બધા લખનારથી અક્ષરે અક્ષર સંભળાય. બહુ ધીમેથી પણ ન લખાવવું, તેમ ઘણી બૂમ પણ ન પાડવી. ઘણી બૂમ પાડવાથી તો છોકરા ઉલટું થોડું સમજી શકે છે, અને ગભરાઇ જાયછે. અક્ષરે અક્ષર સાફ સંભળાય તે ઉપર વધારે લક્ષ રાખવું.

એકવાર બોલવાનો નિયમ રાખવાથી શિક્ષકને તથા બાળકોને—લખનાર તથા લખાવનાર બંનેને ઘણો ફાયદો થાયછે. વારે વારે બોલવાથી છોકરાને ધ્યાન આપવાની જરૂર રહેતી નથી, તેથી બરાબર લક્ષ દઈ સાંભળતાંજ નથી, કાંઈ લખતા હોય ને કાંઈ બોલ કાને પડેછે, અને તેથી તેઓ ગભરાઈ જઈ વિના કારણ ઘણી ભુલો કરેછે. ઘણીવાર બોલવાની રીત રાખી હોય છે ત્યારે "શું શું" એમ કરી પૂછવાનું છોકરાને મન થાય છે, અને એમ થયું એટલે વર્ગમાં શોરબકોર થઈ રહેછે, કોઇથી પૂરૂં સંભળાતું નથી, શિક્ષકનું માથું પાકી જાયછે, અને અનુલેખનમાં ઘણીજ ભૂલો સ્વભાવિક રીતે થાયછે. માટે એકવાર બોલવું એ સારૂંછે.

છોકરાને બધું યાદ રહે નહિ એ વાત ખરી, પણ તેનો ખરો ઉપાય ઘણીવાર બોલવું એ નથી. યાદ રહેવું એ તો આપણે એકી વખતે કેટલા

શબ્દ ભેગા બોલીએ છીએ તેની ઉપર આધાર રાખેછે. એકી વખતે કેટલા શબ્દ બોલવા એનો કાંઈ નિયમ આપી શકાતો નથી. એ છોકરાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખેછે. નીચલા ધોરણોમાં બે ત્રણ શબ્દોજ બોલીએ તો કાંઈ હરકત નથી. અનુલેખનમાં વાક્યના સંબંધ પ્રમાણેજ અટકીને લખાવવું એવો કાંઈ નિયમ બધે ઠેકાણે પાળી શકાતો નથી. એ તો છેક ઉપલાજ ધોરણમાં થઈ શકે અને ત્યાં તો બને ત્યાં સુધી તેમજ કરવું. બીજા ધોરણોમાં છોકરા યાદ રાખી શકે તેટલાજ શબ્દ ભેગા બોલવા.

છોકરાઓ લખી રહ્યા કે નહિ તે જાણવાને સારૂ મધ્યમ છાંટવાળા કોઈ છોકરાને કહી રાખવું કે તે લખી રહે એટલે છેલ્લો શબ્દ તાણીને બોલે. તે બોલ્યો કે બધા છોકરા તૈયાર થઈ જશે અને પછી શિક્ષકે બીજો કડકો લખાવવો. આ નિયમ અવશ્યનોજછે એમ કાંઈ નથી. ચતુરને અનુભવી શિક્ષક પોતાની મેળે પણ જાણી શકે કે છોકરા લખી રહ્યાકેનહિ.

એ વચગાળામાં જેમ થોડો વખત જાય તેમ સારૂં. કેમકે નહિ તો તે વખત બીજાએ જે લખ્યું છે તે જોવામાંજ ઘણું કરીને તે કાઢશે. એટલી ઉતાવળથી લખાવવું કે લખી રહ્યા પછી બીજામાં જોવાનો વખત મળે નહિ. તેમ નીચલા છોકરાને લખવાનું રહી જાય એટલી બધી ઉતાવળ કરવી નહિ. એ માટેજ ઉપર મધ્યમ છાંટવાળાનું ધોરણ રાખવાનું કહ્યુંછે. નબળાને નવરાશ મળે એટલું ધીમું તો ક્યારે પણ લખાવવુંજ નહિ. એને તો કાંઈ દોડવું પડે એમજ રાખવું. એથી તેની છાંટ વધશે એ પણ એક ફાયદોજ છે.

જો ઉપર કહ્યું તેમ ઘટતી રીતે અનુલેખન કરાવ્યું હશે તો લખી રહ્યા પછી સામટું વાંચી સંભાળવવાની જરૂરજ નહિ રહે, અને મૂળ જો નઠારી રીતે લખાવ્યું હશે તો પછીથી ગમે એટલું વાંચી સંભળાવશો તો પણ છોકરાઓ બધું કદી પણ સુધારી શકવાનાજ નહિ. સામટું વાંચતી વેળા થોડાજ મેળવવા બેસેછે—ઘણા તો એક બીજામાં જોવાનુંજ પ્રયત્ન કરશે. તેમ શિક્ષકનું લક્ષ વાંચવામાં હોવાથી તે વર્ગ તર્ફ જોઈએ તેટલી નજર રાખી શકતો નથી. માટે સામટું વાંચી સંભળાવવા ફાયદો કાંઈ નથી અને ગેરફાયદાનો સંભવ રહે છે.

૭ અનુલખેન કરાવ્યા પછી શિક્ષકે સંભાળથી તપાસવું અને જેને જે શબ્દોમાં ભૂલ પડી હોય તે શબ્દો તેની નોંધમાં બીજે દહાડે ઘેરથી મંગાવવા.

સંભાળથી અનુલેખન તપાસવાની બહુજ જરૂર છે. તે વિના અને ભૂલો સુધારી નોંધમાં લખ્યા વિના એ પાઠથી થોડોજ ફાયદો થશે.

શિક્ષકે જાતેજ તપાસવું એમ કાંઈ નથી. છોકરાઓ પાસે પણ તપાસાવે તો ચાલે, અને મોટો વર્ગ હોય તો શિક્ષકનો તેમ કર્યા વિના છૂટકોજ નથી. પણ ભૂલો આળસ કે દગાથી સુધારવાની રહેવા દે નહિ એ વાતની શિક્ષકે ખસૂસ કાળજી રાખવી. છોકરા પાસે સુધરાવ્યા પછી થોડીક સ્લેટો માંથી તેણે જાતે તપાસવી એટલે કોઈ ગરબડ કરવા નહિ પામે. લખનાર પાસેજ તેની સ્લિટ તપાસાવી હોય તોપણ ઘટતી કાળજી રાખી હોય તો કાંઈ હરકત નહિ નડે. સાધારણ રીત સ્લેટ બદલાવવાની છે. જો સ્લેટ બદલાવવી હોય તો સામસામી બદલાવવી નહિ, પણ વર્ગને ચક્રાકારગણી સૌને કહેવું કે ઉપલાને, નીચલાને, બે મૂકીને, ચાર મૂકીને સ્લેટ આપી દો. છેક નીચલા કે ઉપલાની સ્લેટ એ રીતે ઉપલા કે નીચલાના હાથમાં જશે. આ પ્રમાણે ગમે તેવી રીતે સ્લેટ બદલાવી હશે તોપણ શિક્ષક તરફની તપાસ તો જોઇએજ.

८. अनुलेखननो घणो महावरो थया पछी "जोडणीना नियमो" शीखववा.

તેમાં પણ છેલ્લા ત્રણ નિયમો બહુ ધ્યાન આપી શીખવવા.

९. छोकरा मनोयत्न वगेरे जे कांइ लखे ते बधामां सुद्ध जोडणीने सारु तेमने टोक्याज करवा.

એ કર્યા વિના એકલા અનુલેખનથી જોડણી કદી પણ જોઈએ તેવી સારી થતી નથી એ શિક્ષકે હમેશાં યાદ રાખવું.

भूगोळविद्या शिखववानी रीत.

१. नामो याद रखाववां एज कांइ भूगोळविद्या शीखववानो हेतु नथी.

જગાઓનાં નામ જાણવાં એનેજ ઘણા ભૂગોળવિદ્યા સમજે છે. નામની સાથે જો તે નકશામાં બતાવતાં આવડ્યાં તો તો તેઓની સમજ પ્રમાણે કાંઈ બાકીજ ન રહ્યું. પણ આ તો માત્ર સ્થળવિદ્યા થઈ, અને

એ ભૂગોળવિદ્યામાં કાંઈ મુખ્ય નથી. આ પૃથ્વીના ગોળાને લગતી તમામ બાબતો વિષે સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું તેનેજ ભૂગોળવિદ્યા કહેછે. એનો ખ-ધી વિદ્યાઓ સાથે સંબંધ છે. ભૂતળવિદ્યા તો એનું અવસ્યનું અંગજ છે અને ઘણી વખત સ્થળવિદ્યા કરતાં વધારે અગત્યનું છે. મોટી ઉંમરે જ-ગાઓના નામ કરતાં ભૂતળજ્ઞાન વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં કાંઈ શક નથી. તેમ નામો ગોખવાથી બુદ્ધિને કેળવણી થોડીજ મળેછે. મતલબ એ કે સ્થળવિદ્યા નકામી નથી, પણ ભૂગોળવિદ્યાનું તે એક માત્ર પેટુંજ છે તે કદી પણ શિક્ષકે વીસરી જવું નહિ. આ વાત વીસરી જવાથી અને નીચલા નિયમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે ન શીખવાયાથીજ આ વિષય છોક-રાંને અપ્રિય થઇ પડેછે. બાકી જાતે એ વિષય ઘણો મનોરંજક અને આ ખા વર્ગને ચંચળ કરી નાંખે એવો વિષય છે.

२. जाणीता उपरथी अजाण्या उपर लईजईनेज बाळकोने भूगोळविद्या शीखववी.

એમ ન કરતાં કેટલાક મહેતાજીઓ અજાણ્યા ઉપરથી જાણીતે ઠે-કાણે લાવેછે. પ્રથમમાં દુનિઆથી શરૂ કરેછે, પછી ખંડ ઉપર આવે છે, પછી દેશ ઉપર, અને એમ કરતાં કરતાં પોતાને ગામ પહોંચતાં તો બિ ચારા બાળકને કેટલાં વર્ષ વહી જાયછે. ભૂગોળના ગ્રંથો એ અનુક્રમે લખ્યા હોયછે ખરા, કેમકે શાસ્ત્રીય ગ્રંથો વ્યાખ્યાન પદ્ધતિએ લખવા વધારે સુ-ગમ પડેછે, પરંતુ મહેતાજીએ તો સૂચક પદ્ધતિએ શીખવવાનું છે, માટે તેણે એથી જુદેજ અનુક્રમે ચાલવું જોઇએ. હાલ ધોરણો બંધાયાછે એટલે ઉપર કહ્યું તેવી ઉંધી રીતે તો આ ઇલાકાના મહેતાજીઓ નહિજ શીખવે, એ અમે જાણીએ છઇએ, તોપણ આ વાત યાદ રાખવાથી પોતાના ધો-રણમાં જે શીખવવાનું છે તે સારી રીતે શીખવતાં આવડશે. હોપસાહે-બની ભૂગોળવિદ્યાઓ નીકળી તે પહેલાં આપણા આખા પ્રાંતમાં સારા સારા મહેતાજીઓ પણ ચોપડી પકડીને ઉપર કહેલી અસ્વાભાવિક રીતેજ શીખવતા હતા.

સ્થળવિદ્યા (topography) સિવાય ભૂગોળવિદ્યાની બીજી સઘળી બાબતો શુદ્ધ સૂચક પદ્ધતિએ શીખવી શકાય એવીછે, એટલે, બાળકોનાં મોંમાંથી આપણે તે સૂચક પ્રશ્નવડે કઢાવી શકીએ, અને નામોની બાબત-માં પણ જાણીતા ઉપરથી અજાણ્યા ઉપર જઇએ તો તે સૂચક પદ્ધતિજ

થઈ. કહ્યાવિના નામ નહિ આવડે એ વાત ખરીછે, પણ એમ તો સઘળી વિદ્યાઓમાં સાંકેતિક નામો તો કહેવાજ પડેછે. પણ તે ઉપરથી એ પદ્ધતિ કાંઈ વ્યાખ્યાન કરતી નથી. જાણીતા ઉપરથી ચાલતાં ચાલતાં કાંઈ અજાણ્યું આવે, તે શું છે તે બરાબર જણાય, અને પછી તેનું નામ પૂછે ત્યારે આપણે કહીએ, એ સૂચક પદ્ધતિજ છે.

સ્થળોની બાબતમાં જાણીતા ઉપરથી અજાણ્યા ઉપર શી રીતે જવું એ હોપકૃત ભૂગોળના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે તેથી તે અહિંયાં લખવાની કાંઈ જરૂર નથી.

૩. ભૂગોળવિદ્યાનો નિયમસર અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યા પહેલાં કેટલાક પ્રવેશક પાઠ આપવા જોઇએ.

આ નિયમ બધી વિદ્યાઓના અભ્યાસને લાગુ પડે છે. ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ વગેરે ઘણા વિષયોમાં બાળકોથી પ્રવેશ થઈ શકતોજ નથી; અને ઘણાં વર્ષ તેમાં કૂટાયા છતાં પણ નિશાળ છોડેછે ત્યારે થોડા વખતમાં ભૂલી જવાના છે એવું પોપટીઉં જ્ઞાન લઇનેજ છોકરાઓ જાયછે તેનું કારણ એજછે કે તેને આવા પ્રવેશક પાઠ મળેલા નથી. ભૂગોળ ઇતિહાસ ભણી રહ્યા કે છોકરા ભૂલી જતા માલમ પડેછે તેનું પણ એક કારણ આજ છે.

પ્રવેશક પાઠ આપવાની રીત સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ અપાય છે તેના જેવીજ છે. એમાં ચોપડીનો ઉપયોગ ભણનાર કે ભણાવનારે કાંઈ પણ કરવાનો નથી. ખરૂં જોઈશું તો કોઈ પણ જાતના સૂચક પાઠમાં ચોપડીની જરૂરજ નથી, અને જો મહેતાજી સૂચક પદ્ધતિએ શીખવે છે તો બાળકોની પાસે ચોપડી લેવડાવવાનીજ જરૂર થોડી પડશે.

૪. ભૂગોળ વિદ્યાના પ્રવેશક પાઠમાં દિશાઓ, વ્યાખ્યાઓ પેદાશ, હવા વગેરે બાબતોનું અને પછી- નકશાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

આ બધું એક બે દિવસમાં શીખવી શકાશે એમ ધારશો નહિ. એમાંની દરેક બાબત ઉપર એક કરતાં વધારે પ્રવેશક પાઠ આપવા પડશે. દિશામાંજ બાળકોને બે પાઠથી ભાગ્યે પૂરી સમજ પડશે વ્યાખ્યાઓમાં તો દરેકને માટે લગભગ એકેકા પાઠ જોઇશે.

આ નિયમમાં જેજે બાબતો શીખવવાની કહીછે તે પ્રત્યેક છૂટી છૂટીજ શીખવવી એમ નથી. કેટલીક ભેગીજ શીખવવી વધારે સુગમ પડશે અને બાળકને પણ વધારે રસ લાગશે. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ બધા શાસ્ત્રીય મર્યાદામાં રાખવાથી ધારેલી મતલબ ઉલટી ઘણે દરજ્જે ઊંધી વળેછે. એવા પાઠમાં તો પ્રસંગોપાત જે વિવિધ વાતો આવે તેને છેડતા જવું જોઇએ કે બાળકમાં વિશાળ જ્ઞાનનો પાકો પાયો બંધાય, બુદ્ધિ કેળવાય, તર્કશક્તિ પ્રફુલ્લિત થાય, અને મન સઘળી બાબતોનો રસ લેતાં શીખે. મોટી ઉમરે ભણેલા શાસ્ત્રોના જ્ઞાનનું પણ સાક્ષાત્કારપણું આવા પ્રવેશક પાઠની ઉપર આધાર રાખેછે. તે વિના સઘળું શાસ્ત્રજ્ઞાન ઝાંખું ઝાંખું, સંસાર વ્યવહારથી અલગ, અને ભાસવત્જ દેખાયા કરેછે. તેની અહોનિશ જે ઉપયુક્તતા છે તે કદી સમજાતી નથી, અને સઘળું શાસ્ત્રજ્ઞાન તો બહુધા વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવાને વાસ્તેજ છે.

આવા બધાએ પ્રવેશ પાઠ પૂરા થઈ રહ્યા પછીજ નિયમસર અભ્યાસ શરૂ કરવો, એમ અમારો કહેવાનો અર્થ નથી. એક બાબતના પ્રવેશક પાઠ આપી રહ્યા પછી તે બાબતનો નિયમસર અભ્યાસ શરૂ કરવો. કેટલીક બાબતો તો ભૂગોળવિદ્યામાં કેટલુંક ચાલી ગયા પછી શરૂ કરવાની હોયછે તો તેના પ્રવેશક પાઠ અગાઉથી આપવા એ નિરર્થક છે. પ્રવેશક પાઠમાં બધીજ વ્યાખ્યાઓ શીખવવી અથવા જે શીખવવી. વ્યાખ્યાના રૂપમાંજ શીખવવી એમ પણ નથી. જેની વ્યાખ્યા હોય તેને વિષે અનુભવસિદ્ધ સામાન્ય વિચાર આપવો એજ આ પાઠનો હેતુછે કે આગળ જ્યારે નિયમસર તે વસ્તુઓ વિષે વાંચે ત્યારે એના મનમાં તે બાબત ચોખો વિચાર બંધાય.

૯. પ્રવેશક પાઠ નિશાળના મકાનની બહાર ખુલ્લી હવામાં અપાય તો વધારે સારું.

ગામ બહાર છોકરાંઓને મેદાનમાં સાંજ કે સવારે લઈ જઈ ફરતાં ફરતાં વાતચિત્તની સાથેજ નદી પર્વત વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન આપીએ, તો તેમના મનમાં વધારે ઠસીને બેસે.

નિશાળમાં પણ આવા પાઠ આપી શકાય ખરા, પણ તેમ હોય ત્યારે ઘણી વખત પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપવાને બદલે તેઓના ખાનગી અનુભવમાં આવેલી વાતો સંભારી તેનો ઉપયોગ કરતા શિક્ષકને આવડવું જોઇએ.

૬. प्रवेशक के नियमसर पाठमां सौथी प्रथम डुंगरो, पछी नदीओ, पछी देशनी जमीन तथा निपज, पछी शहेरो, ए अनुक्रम राखवो जोईए.

રાજકિય ભૂગોળ કરતાં સ્વભાવિક ભૂગોળ એટલે ભૂતળ ઉપર પ્રથમ લક્ષ આપવું. તેમાં પણ ડુંગરોની રચના સૌથી અગત્યની છે. પર્વતો હરેક દેશનું હાડપિંજર કહેવાય છે, કેમકે તેના ઉપર નદીઓનો પ્રવાહ, શહેરોનું વસવું, લોકોનો ધંધો, અને હવા વગેરે ઘણી વાતો આધાર રાખેછે.

પર્વતોની ઉંચાઈ આપણે કહીએ છઇએ, પણ તેથી આંકડો જાણ્યા સિવાય તેઓના જ્ઞાનમાં થોડોજ વધારો થાયછે. ઉંચાઈ અને અંતર વિષે બાસકોના મનમાં ચોખો વિચાર હોતો નથી. તેથી પ્રવેશક પાઠમાં તે આણવાની તજવીજ કરવી જોઇએ. બાળક કરતાં મહેતાજી કેટલો ઊંચોછે, મહેતાજી કરતાં નિશાળની છત કેટલી ઊંચીછે, તે કરતાં છાપરૂં, છાપરા કરતાં ગામમાં કોઈ હવેલી, દહેરૂં, કે મિનારો હોય તે કેટલો ઊંચોછે. એ અનુક્રમે માપની સાથે બતાવવા જવું કે તેમના મનમાં ઊંચાઇનો વાસ્તવિક વિચાર આવે. પછી ગામની પાસે કાંઈ ટેકરો, ધાર, કે ડુંગરી હોય ત્યાં તેમને લઈ જવા; અને તે ગામ કરતાં કેટલી ઊંચીછે, તેનો દેખાવ અને આકાર કેવોછે, તેના ઉપર શું ઉગ્યુંછે, તે પત્થર રેતી કે શેની બનેલી છે, તે કઈ દિશામાં જાયછે, તેના ઢાળ કઈ દિશામાં આવેલા છે, વગેરે ઘણી બાબતો તેમને જાતે જોતા અને શોધી કહાડતા કરવા. એ પ્રમાણે પાયો નાંખ્યા પછી મોટા મોટા પર્વતનું પણ ચિત્ર બાળકના મનમાં પાડી શકાય.

પર્વત પછી નદીનું જ્ઞાન આપવું. તેને માટે ગામની પાસે કોઈ નાળું કે વહેળો હોય તેનો નમુનો લેવો. એનાં પાણી હમેશાં વહ્યાંજ કરેછે, અમુક દિશામાંથી આવી અમુક દિશામાંજ જાયછે, એમ શા માટે થાયછે, એનો માર્ગ વાંકો ચૂંકોજ છે, સીધી કેમ વહેતી નથી, કાંઠે કાંઠે બને બાજુએ ચાલ્યા જઇએ તો ક્યાં જઈ પહોંચીએ—ક્યાંથી નીકળે છે અને કોને મળેછે, કયે કયે ઠેકાણે ધોધ થાયછે તે કેવા અને શામાટે, એને કાંઠે કેવી વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ થાયછે ખેડુતોને એનો શો ફાયદો છે, નાળું શું કામ બાંધ્યું છે, બારેમાસ પાણી રહેતાં હોય ત્યારે હોડી વહાણની જરૂર, વેપારને ફાયદો; બંદરનું વસવું અને વસ્તીનો અત્યંત વધારો, મોટાં મોટાં શહેરો નદી કે

દરીઆને કાંઠેજ શા માટે હોયછે, વગેરે બાબતો દેખાડતાં દેખાડતાં ઊંચા ભૂગોળ જ્ઞાનનો સારો પાયો રોપાય અને એ રીતે શીખવાય તો છોકરાને એવો રસ લાગે કે કહ્યામાં આવે નહિ.

એજ પ્રમાણે વનસ્પતિ અને ખનિજ વસ્તુઓ અમુક પ્રદેશમાં કેવી કેવી થાયછે તે ઓળખાવી તેથી માણસોમાં કેવો ઉદ્યોગ ઉભો થાયછે તે સમજાવવું.

ભાગ ૨ જો.

નકશા અને ગોળો ભૂગોળવિદ્યાના અભ્યાસમાં અવશ્યનાછે.

નકશા વિના ભૂગોળવિદ્યા કદી પણ શીખવી શકાતી નથી. પહેલો નકશો અને તે ઉપરથી ભૂગોળવિદ્યાનું જ્ઞાન એ અનુક્રમ રાખવો જોઇએ.

આખી પૃથ્વીનો ખરો વિચાર બંધાવવાને સારૂ તથા અક્ષાંશ રેખાંશ વગેરે સમજાવવાને સારૂ ગોળો પણ ખરેખરે જરૂરનો છે. ગોળાર્ધના ચપટા નકસા જોઇને બાળકના મનમાં વખતે ખોટા વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે.

ભૂશિર, સામુદ્રધૂની, સરોવર વગેરે વ્યાખ્યાઓ બરાબર સમજવાને માટે ગોળો અથવા ગોળાર્ધના નકશા વધારે ઉપયોગી છે, કેમકે અમુક દેશના નકશામાં એ બધી વસ્તુઓ જોઇએ તેટલી હોતી નથી. માટે, વ્યાખ્યાઓ શીખવતી વેળા એનો ઉપયોગ કરવો. બેટને સરોવર, ભૂશિરને સામુદ્રધૂની, અખાતને દ્વિપકલ્પ, વગેરે વસ્તુઓ એક બીજાથી કેવી ઉલટી છે તે બાળકો પાસે નકસા ઉપરથી કઢાવવું.

નકસા ઘણી તરેહના થાય છે. માત્ર હદ બતાવનારા નકસા, નામ ભરેલા નકસા, ઉચાણ નીચાણ બતાવનારા નકસા, હવા બતાવનારા નકસા વગેરે. એમાંના કેટલાક ભૂતળવિદ્યાને લગતા છે, પણ તે જો નિશાળમાં હોય તો છોકરાને બતાવ્યાથી આ પૃથ્વી વિષે વધારે ચોખું જ્ઞાન મળશે.

એ શિવાય એક બીજી જાતના નકસા થતા નથી, પણ તે હોવાની બહુજ જરૂર છે. તે નકસા એવા પદાર્થના બનવા જોઇએ કે તે ઉપરથી નામ લખીએ ત્યારે લખાય અને ભૂંસી નાખીએ ત્યારે ભૂંસી નંખાય. આવા નકસા ભૂગોળવિદ્યા ભણાવનારને તથા પરીક્ષા લેનારને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે. એ ન હોવાથી મહેતાજીને પાટીયા ઉપર નકસો ચીતરવો પડે છે અને પરીક્ષકને નામ લખેલો આગળ રાખીજ પૂછવું પડેછે. ચપળ છો-

કરે પોતાની આંખનોજ ઉપયોગ કરીને પૂછેલી જગા બતાવી શકે, અને તે અગાઉથી જાણતો હતો કે નવિ તે પરીક્ષકથી જાણી શકાય નહિ. આનો કાંઈક ઉપાય એ છે કે પરીક્ષા વખતે દૂરથી લાકડીવડે આવે કે તુર્તજ બતાવે એ વાતની પરીક્ષકે ચીવટ રાખવું. પણ જો આવા નકસા (સિલેટજેવડા) હોય તો દરેક છોકરાને પૂછેલી બાબતો યોગ્ય ઠેકાણે લખી લાવવાનું કહીએ કે તુર્ત લખી લાવે, આપણે તુર્ત તપાસી શકીએ, અને તેમના ભૂગોળ જ્ઞાનની આપણે ખરી કસોતી કરી શકીએ. નકસા વિનાનું "ગોખણીઉ" ભૂગોળ કેટલાક આળસુ મહેતાજીના નિશાળીઆમાં હાલ હોય છે તે કદી પણ આવી પરીક્ષામાં નિભી શકે નહિ. આવા નકસા ન હોવાથી મહેતાજીએ નીચે પ્રમાણે કરવું.

૮. પાટીયાપર પોતે નકસો કાઢવો, શીખવવાની બાબતો એક પછી એક અમુક નિયમ પ્રમાણે કઢાવી તેનાં નામ લખતાં જવું, વારંવાર ઉલટ પાલટ પ્રશ્નથી તે નામ પાકાં કરાવવાં, દરેક નામને લગતી હકીકત તે દેતી વેળાજ જણાવવી, હકીકતથી વિષયને રસિક કરવા તર્ફ લક્ષ રાખવું, જરુર દેખાય ત્યાં નોટ લખી લેવાનું કહેવું, અને છેવટે ચીતરેલો નકસો ભુંસી નાંખી છાપેલા નકસામાં શીખવેલાનું પુનરાવર્તન કરી જવું.

તે વખતે ને તે વખતેજ પોતાથી નકસો નહિ નીકળી શકાતો હોય, તો અગાઉથી ચીતરી મૂકવો, આકાર ચાલે એવોતો જોઇએજ. પણ પાઠ ચાલતો જાય અને નકસો નીકળતો જાય એ વધારે સારૂં છે.

નકસાની હદના નામ લખવાને ભૂલવું નહિ, કેમકે તે વડેજ તેનું જ્ઞાન બીજા દેશના જ્ઞાનની સાથે જોડાઈ શકે છે.

એક પછી એક નામો કઢાવવાને માટે એકજ નિયમ રાખવો એમ નથી. બહુધા દિશાને ક્રમે ચાલ્યા જવું એ વધારે સારૂં છે. તે છતાં કોઈ વખત બીજો પણ ક્રમ વધારે ફાયદા ભરેલો હોય છે. તેજ દેશના પર્વતમાંથી તેની નદીઓ નીકળતી હોય તો તે એક પર્વતનેજ તેમાંથી કઈ કઈ નદીઓ નીકળે છે તે જોઈ જવું એ વધારે સારૂં છે. તેમજ એકજ કામને માટે ઘણા ગામ પ્રસિદ્ધ હોય તો તેને તેજ સંબંધમાં ભેળાં લેવાથી બાળકોને વધારે યાદ રહેછે.

નામ યાદ રખાવવાં એ એક જાતનું ગોખણજ છે અને તેથી એતો વારંવાર ઉલટપાલટ પ્રશ્ન પૂછયાંવિના કદીપણ યાદ નહિ રહે અને પુનરાવર્તન વેળા શિક્ષકની ફજેતી થશે.

ભૂગોળવિદ્યાની ચોપડીઓમાં નિપજ છેવટે આપી હોય છે સો પણ જે જે ગામના નામ આવે તેની નિપજ વગેરે હકીકત તે વેળાજ શીખવવી. ઇતિહાસમાં શા માટે પ્રખ્યાત છે તે પણ શીખવવું જોઇએ. જે જે હકીકત રસિક જેવી લાગે તે બધી આવે પ્રસંગે કહેવી.

નોટ લખાવવાથી વિષય વધારે યાદ રહેછે અને ઘેર ગોખવાને માટે ચોપડીની જરૂર રહેતી નથી. ભૂગોળના પાઠ આપ્યા પછી ઘેર ગોખવાને આપવામાં કાંઈ હરકત નથી, પણ પાઠ આપ્યા પહેલાં આટલું ઘેરથી તૈયાર કરી લાવજો એમ કદી પણ કહેવું નહિ, એ આળસુ અને અશિક્ષિત મહેતાજીની નિશાની છે.

પુનરાવર્તન વેળા છાપેલો નકસો વાપરવાને કદી ભૂલી જવું નહિ. હવે પછી બાળકને એ નકસા સાથેજ કામ છે અને તે નકસાનું પાટીયા ઉપર ચીતરેલા નકસાથી કદ જાૂદું હોવાના કારણથી તેમાં તેને વખતે ગુંચવણ પડવાનો પણ સંભવ છે.

નકસાનો ઉપયોગ કરવાની બાબતમાં એક વાત સંભારવી જોઇએ કે લાકડી વિના કદી પણ પોતે કે છોકરાઓએ નકસાને અડકવું એ બહુ ગંદી રીત છે. એથી નકસા બગડી જાય છે. આ સૂચના ઘણી નાની છે, પણ ઘણા તે પ્રમાણે અમલ કરતા દેખાતા નથી તેથી અહિયાં લખવાની જરૂર પડી છે. બીજું નકસા બતાવવાની બાબતમાં એ પણ યાદ રાખવા જોગછે કે શેહેરોના નામો ન બતાવતાં તેના બિંદુ ઉપરજ લાકડી મૂકવી જોઇએ. તેમજ દેશ, પર્વત, વગેરેને બતાવતી વખત નામ ન બતાવવું પણ તેનો તમામ વિસ્તાર બતાવવો. વળી નદી બતાવવાની સ્વભાવિક રીત એ છે કે તેના મૂળ આગળથી લાકડી ફેરવતા ફેરવતા મુખ આગળ જવું. કદી પણ મુખ આગળથી મૂળ તરફ જવું નહિ.

શરિર કેળવણીની જરુર.

કહેવત છે કે "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા." બધા કહેછે ભણવું, ગણવું, રળવું, ખપવું, એ સઘળું શરીરની પછાડી છે. બધા જાણેછે કે

આપણે ગમે એટલું ભણ્યા ગણ્યા હોઇશું, તોપણ જો શરીર રોગિષ્ટ ને નિર્બળ હશે, તો આપણાથી આપણું કે દેશનું હિત કોઇપણ રીતે બરાબર થઈ શકશે નહિ. આપણે જાણીએ છઇએ કે નીરોગી સુદૃઢ લોહીના આનંદમય એક ધબકારા આગળ કોટચાવધિ દ્રવ્ય કે માનપ્રતિષ્ટાનું સુખ કાંઈ પણ લેખામાં નથી. જુઓ, પેલો જુવાન ભૈયનજી કેવા આનંદમગ્ન સૂરથી આલાપદારી ઉઠાવતો ચાલ્યો જાયછે. એના મોંપર, એના અવાજમાં, એની ચાલમાં, એને રૂએરૂએ આનંદ વ્યાપી રહેલો છે! એને આઠ રૂપરડીનો પગાર મળેછે, ઘરમાં મણ પણ દાણાનો સંગ્રહ નથી, તનપર જે લુગડાં જૂઓછો તેજ, એના માબાપને કુટુંબકબીલો અહિંયાથી પાંચસે ગાઉ દૂર કયાંનેકયાં પડેલાં છે, અને તેમને ક્યારે મળીશ તેનો એને કાંઈપણ ભરોસો નથી—ટુંકામાં ઉપર આભ ને હેઠે પૃથ્વી એવી સ્થિતિમાં એ અહીંઆ માત્ર ઉદર નિર્વાહને અર્થેજ કાળક્રમણ કરેછે, તોપણ એ જે આનંદનો ઉપભોગ કરેછે તે આનંદનો એક અંશ પણ મહા શ્રીમાન, બુદ્ધિમાન, કે સત્તાવાનમાં તમે જોયોછે? એના આ અતુલ્ય ઈર્ષાયોગ્ય આનંદનું કારણ શું છે? એક એજ કે એની શરીર સંપત્તિના સુખ આગળ એને બીજા દુઃખ ગમે એવાં હશે પણ તે કાંઇજ જણાતાં નથી, અને જિંદગીના આનંદનો એ ખરેખરો ઉપભોગ કરે છે. એનો કેવો આનંદી, ઉત્સાહી, શૂરો સ્વભાવ! કેવી સાચી, ઉદાર બુદ્ધિની, પરમાર્થી લાગણીઓ! અને વિદ્યા સંસ્કાર ન પામેલો છતાં પણ એ કેવો ઉમદા તેજસ્વી પ્રાણી દેખાય છે!

આટલું જોયા જાણ્યા છતાં આપણા લોક પોતાના બાળકની શરીર કેળવણી સંબંધી જે બેપરવાઈ રાખેછે તે ખરેખરી આશ્ચર્યકારક છે. જાણે તેઓ પોતાના બાળકને નીરોગી, સુદૃઢ, ને દીર્ઘાયુ કરવાને ઇચ્છતાજ ન હોય તેવી તેમની સઘળી વર્તણુંક દીઠામાં આવેછે. લાડમાં તેને વખતે ગળ્યું ગળ્યું ખવડાવે છે અને ઘરેણા ઘાલી જાનનું જોખમ વહોરી લે છે ખરા, પણ શરીર પોષાઇને બળવાન થાય એવો ખોરાકપોશાક આપવાનો તેમના મનમાં વિચારજ આવતો નથી. કદાપિ માબાપની સ્થિતિ સારી હોયછે, તો ખોરાક પોશાક ઘણુંકરીને ઠીક મળેછે, પણ કસરત જે શરીરનો બાંધો મજબુત થવાનું મુખ્ય કારણ છે તે તો લેશ માત્ર પણ આપવામાં આવતી નથી. ઈશ્વરની પરમકૃપાળુ રચના એવીછે કે બાળક હરતું ફરતું

થાયછે ત્યાંથી તેને બેસી રહેવું ગમતુંજ નથી, અને રમવા કૂદવાને નિમિત્તે તે જોઇએ તેટલી કસરત પોતાની મેળે લઈ શકે છે, પણ મૂર્ખ માબાપો કુદરતની પણ આડે આવેછે. રખેને કોઈ લઈ જશે અથવા મારી નાંખશે એવી દહેશતથી તેને ઝાઝું ઘરની બહાર હરવાફરવા દેતા નથી. ઘરમાં પણ જો વધારે દોડે કૂદેછે, તો ભાઈ તને વાગશે એમ કહી શાંત બેસી રહેવાનીજ ભલામણ કરેછે. એવાં ડાહેલાં માબાપો ઘણીવાર બાળકને કહે-છે કે ભાઈ બેઠી રમત રમીએ! બેઠી રમત! બાળકના નવા ઉછળતા લોહીને બેઠી રમત કેવી? શું નવલોહ્યું બાળક નીચું માથું ઘાલી શેતરંજ, સોગટાં, કે ગંજીફા રમવા બેસે? એ તો ઘરડા, જેના હાથપગ નરમ પડી ગયાછે, શરીરમાં સત્વ રહ્યું નથી, લોહી મોળું પડી ગયુંછે, તેની રમતો છે, અને જે બાળકને એમાં રૂચિ લાગી, તેનું ભવિષ્ય ખરેખરૂં ખેદકારક છે. બાળકને જુવાન એની ખરેખરી રમત તો દોડવું, કૂદવું, ઉછળવું, બાથંબાથા કરવી એજછે, અને એ જો ડહાપણની મર્યાદામાં રહીને કરવામાં આવે તો એના જેવું શરીરને નીતિની કેળવણી આપનારૂં બીજું એકે સાધન નથી. મોટી ઉમરના યુરોપીયનોને ક્રિકેટની રમતમાં દોડાદોડ ને હોકારા કરતાં જોઈ આપણા લોક હાસ્યની સાથે આશ્ચર્ય પામેછે, પણ વિચાર કરતા નથી કે તેમની જે આવી ઉત્તમ શરીર સંપત્તિ છે તેનું કારણ એવી રમતોજ છે, અને એવી શરીર સંપત્તિ છે માટેજ તેને આવા કૂદકારા અને હોકારા કરવાનું સૂઝ પડેછે. આપણા લોક બિચારા નાનપણથીજ કસરત વિના લોહીમુઆ થઈ રહેલા તેને આ યુરોપીયનોનો શરીરોલ્લાસ હાંસિપાત્ર લાગે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

આપણા લોકમાં પણ જોઇશું તો માલમ પડશે કે ગરીબના છોકરાં ખોરાકપોશાક સારો મળતો નથી તોએ શ્રીમંતના છોકરાં કરતાં શરીરે સુદૃઢ ને હિંમતવાળા હોયછે, કેમકે માબાપ ધંધાર્થું હોવાથી તેને નાનપણમાં ઘરને ખૂણે રોકી રાખવાની કોઈને ફુરસદ મળતી નથી, અને કાંઈક મોટાં થવા આવે છે કે તેમની પાસે મહેનત મજુરી તેમના ગજાસર લેવામાં આવે છે. આથી તેઓનાં શરીર કસાઈ પલોટાઈ નીરોગી ને મજબુત થાય છે.

પાંચ સાત વર્ષનાં છોકરાંને છ કલાક સુધી તો નિશાળમાં ગોંધાવી રાખવાં, અને ઘેર આવે ત્યાર પછી પણ બે ચાર કલાક ખાનગી અભ્યા-

સમાં બળાત્કારે રોકવાં, એ તેનાં કૂમળાં શરીરરૂપી વૃક્ષને મૂળમાં હિંગ સિંચી નાંખવાજ બરોબર છે. એથી આખા શરીરનું બધારણ તૂટી જાય છે, બુદ્ધિ જડ થઈ જાય છે, અને તેનામાં મોટપણે કાંઇ હોસ જોવામાં આવતી નથી. દાકતરોનો એવો અભિપ્રાય છે દશ વર્ષની ઉમર સુધી તો બાળકને દહાડામાં છ કરતાં વધારે કલાક અભ્યાસમાં કદી પણ રાખવું નહિ પણ આપણા લોક તો ચોવીશે કલાક બાળક ચોપડી લઇને માથું ફોડ્યાં કરે તો રાજી રાજી થઈ જાય એવા છે.

અમે જાણીએ છઈએ કે બધાં માબાપ કાંઈ આવા લાંબા અભ્યાસના માઠા પરિણામથી અણવાકેફ નથી. આજ કાલ એ બાબત ઉપર મા બાપોનું લક્ષ દોરાવા લાગ્યું છે એ કાંઈક સંતોષકારક છે, તોપણ બાળકો ઉપર પડતો બોજો ઓછો કરવા કોઇની તર્ફથી કાંઈ પણ પ્રયત્ન થએલું હજી જોવામાં આવ્યું નથી. નિશાળોનો અભ્યાસ બહુ વધી ગયો એમ બૂમ પાડેછે, પણ પોતેજ પોતાના છોકરાને સારૂ ખાનગી શિક્ષક રાખી તેના બોજામાં વધારો કરવા કદી પણ ચૂકતા નથી. અમારો તો એવો વિચાર છે કે મહેતાજી જો પદ્ધતિસર પોતાનું કામ બરાબર કરે, તો ખાનગી અભ્યાસને સારૂ શિક્ષક રાખવાની કદી પણ જરૂર પડે નહિ. જ્યારે માસ્તર કાંઇ શીખવે નહિ, અને આખો વખત પરીક્ષાજ લે લે કર્યા કરે, ત્યારે અલબત્ત તે પાઠ તૈયાર કરાવવાને માટે ઘેર ખાનગી શિક્ષક રાખવો પડેજ, પણ એ માસ્તરની ભૂલ છે–ધોરણની નથી. તે છતાં ધોરણોજ ભારે પડતાં હોય, તો માસ્તરે અને માબાપે તે ઓછાં કરાવવાં તર્ફ વળતી મહેનત કરવી, પણ લાંબા વખત સુધી બાળકને અભ્યાસના બોજા નીચે ગુંગળાવી નાંખવો નજ જોઇએ એમ અમારો આ પ્રસંગે કહેવાનો હેતુ છે.

ખરી વાત એજ છે કે આપણા લોક શરીર સંપત્તિની કિંમતજ સમજતા નથી. તેઓ તેને તુચ્છ ગણેછે, ધિક્કારેછે, અને તેની ઉપર અભાવ રાખે છે. તેમણે શરીર સંપત્તિનું સુખ જાતે અનુભવ્યું નથી, અને તેથી તે પોતાનાં છોકરાંને આપવા કાંઈ પણ ઈચ્છા રાખતા નથી. બલ્કે તેઓ શરીર સંપત્તિને એક નડતર રૂપ ગણેછે. તેઓની અહોનિશ તૃષ્ણા એટલીજ હોયછે કે છોકરાં વહેલાં વહેલાં ભણે, વહેલાં વહેલાં ભણે, વહેલાં વહેલાં કમાતાં થાય, વહેલાં વહેલાં પરણે, અને વહેલાં વહેલાં છોકરાંનાં માબાપ થઇ બેસે. તેમને ખબર નથી કે આજ રસ્તો વહેલાં વહેલાં મર-

વાનો પણ છે, અને જે અલ્પાયુષ્ય ભોગવશે તેમાં પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ વિગેરેનાં જે સુખ ધારેલાં છે તે સબળને ઉત્સાહી શરીર વિના શી રીતે મળી શકવાનાં હતાં ?

માબાપનું દેખાદેખી છોકરાં પણ જલદીથી શરીર કેળવણી ઉપર અભાવ રાખનારાં થઈ પડેછે. હાલ જ્યારે સરકાર તર્ફથી રમતો અને કસરત કરાવવાની મહેતાજીઓ ઉપર તાકીદ ચાલે છે તે સમે જોઈશું તો તેની સામા માબાપો મૂર્ખાઇથી પોકાર ઉઠાવી મૂકેછે, અને છોકરાંને પણ કાંઇ બળાત્કાર જેવું કરેછે, ત્યારે તેઓ કસરતશાળામાં દાખલ થાયછે. તે છતાં બાળકને તો રમત કસરત સ્વાભાવિક પણેજ પ્રિય હોવાથી તે બાળકોને પ્રિય લાગે એવી રીતે જો ચલાવવામાં આવે, તો તેમાં તેમની તર્ફની હરકત તો સહજ દૂર થાય એમ છે. માબાપોનું અજ્ઞાન દૂર કરના સમજુક દેશી ગૃહસ્થોને ઘટેછે કે તેઓ તેમને બોધ કરે અને પ્રસંગોપાત કસરતશાળામાં જઈ ઈનામ વિગેરે આપી તેઓના મનમાં ઉતારે કે શરીરકેળવણી એ ઈચ્છવા અને પ્રસંશાજોગ વસ્તુ છે.

હવે તે કેવી રીતે આપવી તથા તે આપવામાં કેવા કેવા વિચાર તથા ચતુરાઈ રહેલી છે તેનું કાંઈ વિવેચન કરીએ.

અભ્યાસ એ સઘળી જાતની કેળવણીનો મહા મંત્રછે. વારંવારના અભ્યાસથીજ મનની શક્તિઓ કળવાય છે, વારંવારના અભ્યાસથીજ સદાચરણની ટેવ પડેછે, અને તેમજ વારંવાર શરીરના ચલનવલનથાજ શરીર કસાઇને મજબૂત થાયછે. એ ચલનવલન કેવી રીતે કરવું કે ઘણામાં ઘણો ફાયદો થાય તે વિષે હવે વિચાર કરીએ.

નિશાળીઆઓનાં શરીરને ચલનવલન કરાવવાનાં ત્રણ પ્રસંગ છેઃ—

૧. કવાયદ. ૨. રમત. ૩. અને કસરત.

નિશાળ કે વર્ગમાંથી જતી આવતી વખતે ઉભા થવું, ચાલવું, અને બેસવું વગેરે શરીરની ક્રિયાઓ બાળકને અવશ્યે કરવીજ પડેછે, પણ જ્યારે તે મહેતાજીની આજ્ઞાને અનુસાર અને એક સરખા સુશક્ષિત ઢપથી કરવામાં આવેછે, ત્યારે તે કવાયદ કહેવાય છે. એક સિપાઈઓની ટુકડી તમે રસ્તામાં કૂચ કરતી જોશો, તો તમને માલમ પડશે કે માણસના ચાલવા ચાલવામાં પણ કેટલો ફેરછે. સિપાઈઓ છાતી કાઢી, માપેલે ડગલે હાર-

બંધ, કેવી છૂટથી, આનંદદાયક રીતે ચાલ્યા જાયછે! તેઓ એક બીજા સાથે જરાપણ ગુંચવાઈ કે અથડાઈ જતા નથી, અને થોડા વખતમાં ઘણું કામ સરળતાની સાથે કરી શકેછે. નિશાળની કવાયદમાં એટલી બધી શરીરની અક્કડાઈ રાખવી એ ઉચિત નથી, પણ ચાલવા હાલવામાં ધમક તથા નિયમિતપણું તો હોવુંજ જોઇએ. એમ થવાથી બાળકોની હિલચાલ ઘણી રમણિક લાગેછે, અને તેમના શરીરને કેળવણી મળેછે.

ઉઠાડવા બેસાડવાનો પ્રસંગ ન હોય. તોપણ વર્ગમાં ને વર્ગમાંજ ઉઠાડી, ડાબાજમણા ફેરવી, બેસાડી દીધાથી છોકરાંઓની સુસ્તી ઉડી જાય છે, અને ભણતરનું કામ વધારે હોંસભેર ચાલી શકેછે. તે છતાં પણ નિશાળમાં આ પ્રમાણે કવાયદ કરાવવાના પ્રસંગ થોડાજ મળવાના, અને એથી કદીપણ બાળકના શરીરને જેટલું ચલનવલન જોઇએ છિયે તેટલું મળી શકવાનું નહિ; માટે શરીર કેળવણીને સારૂ ફક્ત કવાયદ બસછે એમ મહેતાજીએ કદીપણ સમજવું નહિ, અને રમત તથા કસરતને માટે જોઈતી ગોઠવણો કરવીજ.

૨. રમત એ શરીર કેળવણીનો બાળકને માટે કુદરતી રસ્તો છે. એ વિના બાળકનું શરીર કદીપણ કેળવાય નહિ. નિશાળના વખતમાં અર્ધો કલાક જે છૂટીનો આપવામાં આવેછે, તે મનની આશાએશ અને શરીરની કસરતને માટેજ છે. આ રમવાનો વખત પાઠ કરવામાં ગાળવાની કદીપણ નિશાળીઆઓને ભલામણ કરવી નહિ, પણ તેમની સાથે જઈ રમવા કૂદવામાં ખસુસ ઉત્તેજન આપવું. એટલો અર્ધો કલાક પણ શરીર કેળવણીને માટે બસ નથી, અને તેથી નિશાળ છૂટયા પછી કલાકેક સુધી સારી રીતે છોકરા રમી શકે એવી મહેતાજીએ ગોઠવણ કરી આપવી જોઇએ, તથા ઘેર પણ તેઓને પાઠ કરવાની વેઠ ભારે ન પડે તેને માટે હમેશાં કાળજી રાખવી.

આ પ્રમાણે દશબાર વર્ષની ઉમર સુધી તો શરીર કેળવણીનો ઘણો આધાર રમવા કૂદવા ઉપરજ રાખવો. એ રમતો કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરી હોય, તો ઘણામાં ઘણો ફાયદો થાય એ હવે પછી બતાવવામાં આવશે, પણ આ ઠેકાણે કહેવાની મતલબ એ છે કે નાનપણમાં ઘણો વખત શરીર કેળવણીના પછાડી કાઢવો એ અવશ્યનું છે. આ ઉમરે સામટી ભારે કસરત થઈ શકતી નથી, અને તેમ કરવા જાય તો ઉલટું નુકસાન થાય છે.

આ વખને તો હરવું, ફરવું, દોડવું, કૂદવું, એવી સાધારણુ ચલનવલનની ક્રિયાઓજ લાંબો વખત સુધી કરવાથી શરીરને ફાયદો થાય છે.

૩. કસરત, એટલે થોડા વખતમાં શરીરને ઘણો પરિશ્રમ પહોંચાડી શરીરને જોઇએ તેટલું ચલનવલન આપવું. દશબાર વર્ષની ઉમર પછી આ પ્રમાણે શરીરને રફતે રફતે કેળવવાની જરૂર પડે છે. હવે શરીરની સ્નાયુઓ વિગેરે કસાઇને કાંઇક મજબૂતી ઉપર આવી છે, તે ભારે મહેનત કરવાને શક્તિમાન થઈ છે, અને હવે એના શરીરને સાધારણ રમતની કસરત કરતાં કાંઈ વધારે મહેનત ન આપીએ, તો જોઇએ તેવી શરીર કેળવણી મળે પણ નહિ. વળી, હવે એને વિદ્યાભ્યાસના વિષયો એટલા બધા વધી પડ્યા છે, કે પહેલાની પેઠે એને રમતમાં ઘણો વખત ગાળવો ઓસ્જે એમ પણ નથી. પાઠશાળાના અભ્યાસની વખતે તો એને આખા દહાડામાં ભાગ્યેજ દોઢ બે કલાક શરીર કેળવણીને માટે ફાજલ પડી શકશે, અને તે વખતે એનું જુવાન શરીર એવું પ્રફુલ્લિત થયું હશે કે તેને જોઇતી મહેનત આપવાને માટે તો સવારથી સાંજ સુધી ફર ફર કરે તોપણ તે બસ પડે નહિ. માટે આવે સમયે શરીરની યોગ્ય કેળવણી આપવાનો હેતુથી ડંડ, મુગદળ, કુસ્તી, વગેરે અનેક યુક્તિઓ માણસે કાઢી છે, અને તેજ કસરત એ નામથી ખરેખરી રીતે ઓળખાય છે. આ યુક્તિઓ એવી છે, કે માણસ જો એક કલાક સુધી એવી કસરત કરે, તો બાર ગાઉ ચાલ્યા કરતાં પણ એને વધારે મહેનત પડે, શરીરે પરસેવો પરસેવો છૂટે, લોહી વેગથી દોડવા માંડે, કડકડીને ભૂખ લાગે, અને આખું શરીર કસાઇને એકદમ સુદૃઢ થાય.

૪. પણ કેવળ કસરત નિશાળીયાઓને પ્રિય લાગતી નથી, અને કસરતમાં મનનો ઉલ્લાસ એ શરીરને પ્રફુલ્લિત કરવાને સારૂં અવશ્યનો છે. તેમજ કેવળ કસરત કાંઇક પાકી ઉમર થયા વિના લાભકારક પણ નથી એમ આપણે ઉપર કહી ગયા. માટે શરીર કેળવણીની શાળોપયોગી પદ્ધતિને માટે તો રમતને કસરત એ બંનેનું સંમિશ્રણ કર્યું હોય, તોજ સારામાં સારૂં ફળ થાય.

કિન્ડરગાર્ટનની જે શિક્ષણપદ્ધતિ કહેવાય છે તેમાં આ સંમિશ્રણ ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે, અને તેની સાથે હુન્નરી તથા સંસારોપયોગી કામો આવડે તે ઉપર પણ ખસુસ લક્ષ રાખ્યું છે. કિન્ડરગાર્ટનની પદ્ધતિએ

જો કેટલાક ફેરફાર સાથે આપણા દેશમાં શીખવાતું હોય, તો હુન્નરી કેળવણીને માટે હમણાં જેવી બૂમ પડેછે તેવી પડે નહિ એમ અમે ધારીએ છીએ; એ ગમે તે હોય, પણ શરીર કેળવણી નિમિત્ત મહેનત કરાવવાની તેમાં હુન્નરી કામ આવડે એવો પણ એક ઉદ્દેશ રાખ્યો હોય તો તે કાંઈ ખોટું નથી.

૫ શરીર કેળવણીની પદ્ધતિ મુકરર કરવામાં આ ચાર ઉદ્દેશ મનમાં રાખવા જોઇએઃ—૧ શરીરના તમામ અંગ, તથા ઇંદ્રિયોને કેળવી મજબૂત તથા ચાલાક કરવાં. ૨. એ કસરતનો બાળકને હોંસ તથા રસ ઉપજે એવી જોઇએ, ૩. આગળ સંસારમાં કામ લાગે એવાં શરીરના ચલન વલનનો આ કસરતોથી મહાવરો પડવો જોઇએ. ૪. આવાં ચલનવલન કરતાં હુન્નરી કામો પણ કેટલાંક આવડે, તો વધારે સારૂં.

૬. એમાં પહેલો ઉદ્દેશ તો સર્વોપરી છેજ. એ અર્થેતો આ બધું કરવાનું છે, અને તે બાબત કોઈ પણ પદ્ધતિ ભૂલ કરે એમ સંભવતું નથી. તે છતાં કહેવું જોઇએ કે કેટલીક કસરતો એવી હોયછે કે જેથી અમુક અંગને કસરત મળેછે અને અમુક અંગને મળતી નથી; જેમકે ચાલવાથી નીચલા અંગની સ્નાયુઓને કામ મળે છે, પણ હાથ, પેટ, છાતી; વગેરેને થોડુંજ અથવા કાંઈ કામ મળતું નથી. બેઠક અથવા ઉઠબેસથી પણ એમજ થાય છે. એથી ઉલટું મુગદળ ફેરવવાથી હાથ, છાતી, પેટ વગેરે ઉપલા અંગ સારી રીતે કેળવાય છે, પણ શરીરનો નીચલો ભાગ ખરો તે વખત કાંઈ કામ કરતો નથી. માટે શરીર કેળવણીની પદ્ધતિમાં બેઠક ને મુદગળ એ બંનેને જોડી દેવામાં આવે છે. હવે ડંડ પીલવાથી ઉપલા ને નીચલા અંગ તમામ કસરત પામે છે, અને તેથી એ એકલીજ બસ છે, પણ જાતે એ કસરત બહુ ભારે હોવાથી એનો ઉપયોગ થોડી મિનિટ સુધીજ થઈ શકે.

બીજા અંગની પેઠે ફેફસાં અને કંઠને પણ કસરત આપવાનીજ છે. માટે રમતાં છોકરાં હોકારા તથા બૂમાટા કરે તેથી કંટાળવું નહિ, પણ માત્ર લડાલડી ન કરે તેનીજ સંભાળ શિક્ષકે રાખવી જોઇએ. રમતમાં ગાયન આવતું હોય, તો તે રમત વધારે સારી સમજવી.

આવોજ ભેદ જૂદી જૂદી રમતોમાં રહેલો હોય છે. એક રમત આ અંગને કસરત આપે છે, તો બીજી બીજાને. માટે રમતોનો એવો ક્રમ ગોઠવવો જોઇએ કે બધાં અંગને પૂરતી કસરત મળી શકે.

બધાં અંગનેજ નહિ, પણ ઈંદ્રિયોનેએ મજબુત ને ચાલાક કરવી. એ વિષય શરીર કેળવણીનાજ પેટાનો છે. આંખ, કાન, હાથ, પગ, વગેરે કેળવાઈને એવાં થવાં જોઇએ કે ધાર્યું કામ ટપ દઇને કરી શકે. જે કસરત કે રમતોમાં ફેંકવું, તાકવું, વગેરે આવેછે તે ઇંદ્રિયોને પણ કેળવનારી કસરતો છે. ઇંદ્રિયોને કેળવવાની પણ બહુજ જરૂર છે, કેમકે સ્નાયુઓ જબરી થઈ, પણ જ્ઞાનતંતુઓ કહેલું કામ કરવાને તત્પર તથા કુશળ થયા નથી, ત્યાં સુધી સ્નાયુબળ ધાર્યું કામ કાંઈ પણ કરી શકશે નહિ.

૭. શરીર કેળવણીમાં બાળકને રસ તથા હોંસ ઉપજે એમ કરવું એ કાંઈ અઘરૂં નથી, કેમકે શરીરના ચલનવલન નીરોગી માણસને સ્વાભાવિકપણેજ આનંદદાયક છે. તે છતાં સાધારણ કસરત કરતાં રમત બેશક વધારે પ્રીતિ ઉપજાવે છે, તેનાં કારણ છે. પહેલું તો એકે, રમવું એ બળાત્કારનું નહિ, પણ રાજી ખુશીનું કામ છે. કસરતમાં સ્વાભાવિકપણે જે આનંદદાયકપણું રહેલુંછે તે પણ બળાત્કારના વિચારથી જતું રહેછે. માટે નિશાળીયા કસરતની ઉપર વેઠની દૃષ્ટિએ ન જુએ તેની શિક્ષકે ખસુસ ફિકર રાખવી જોઇએ. બને ત્યાં સુધી તેમને મરજીમાં આવે તે અને તેટલી કસરત કરવા દેવી એજ ઉત્તમ રસ્તો છે, અને રમતમાં તેમ થઈ શકેછે તેથીજ તે વધારે પ્રિય લાગેછે. બીજું રમતમાં મનની શક્તિઓનો પણ ઉપયોગ આવેછે, અને તેજ એના વિશેષ રસનું તો મુખ્ય કારણછે. ત્રીજું રમત પ્રત્યક્ષ સપ્રયોજન છે, એટલે, અમુક હેતુ પાર પાડીશું તો ફતેહ મળશે, એ વિચાર રમતમાં હમેશાં રહેલો હોય છે, અને તેથી તે હોંસ તથા હરખ ભેર કરવામાં આવેછે. એથી ઉલટું સાધારણ કસરતમાં તે સમે તો હેતુ વિનાની મહેનત કરવી પડે છે, અને તેથી ભવિષ્યને માટે તૈયારી કરવાનો સ્વભાવ જેનો બરાબર કેળવાયો નથી તેને તે કરતાં આળસ તથા કંટાળો ઉપજે છે. મોટી ઉમરનાંને પણ આપણે જોઇએ છિયે કે ક્રિકેટ રમવી, ફુટ બોલમાં દોડવું, હોડી હલકારવી, ઘોડા દોડાવવા, વગેરે રમતો જેટલી ગમે છે, તેટલા ડંડ મુગદળ ગમતા નથી. તો, બિચારાં બાળકનો શો વાંક? માટે કસરતને જેમ બને તેમ રમતનું રૂપ આપવામાં આવે તેમ વધારે સારૂં. ચોથું કારણ એ છે કે રમતમાં હારજીતની સ્પર્ધા જબરી લાગી રહેલી હોય છે. આ કારણથીજ બાળકને વખતે રમતની લત લાગી જાય છે, અને પોતાના શરીરને જોઇએ તે ઉપ-

શંત મહેનત આપી ઘસી પણ નાખે છે. આમ ન થાય તેની પણ સંભાળ રાખવી જોઇએ, અને તે કારણને લીધે અમે સ્પર્ધાનો બહુજ ઉપયોગ કરવો એ પસંદ કરતા નથી. માટે જે રમતમાં પક્ષ (પાર્ટી) પાડવા ન પડે તે સૌથી સારી, અને પાડવા પડે તો જેમ તે પક્ષ મોટા તેમ વધારે સારૂં. જે રમતમાં જણ જણના પક્ષ પડી જાય, અને દરેક જણ એમ જાણે કે સૌથી આગળ નીકળું તો વધારે સારૂં, તે રમતનો ઉપયોગ કોઈ કોઈ વખતજ કરવો.

૮. આવી રમતો અથવા કસરતથી મોટપણે સંસારમાં ખપ લાગે એવી રીતે શરીરને વાળવું તથા પલોટવું એ પણ ખરેખરૂં ઉપલા ત્રણ ઉદ્દેશના જેટલુંજ અગત્યનું છે. ચાલવું, દોડવું, કૂદવું, છલંગ મારવી, ભૂસકો મારવો, તાણવું, ઘોડો દોડાવવો, ગાડી હાંકવી, તરવું, હલેસાં મારવાં, કુસ્તી, લાકડી, પટા, તીર ફેંકવું, ગોળી મારવી, વગેરે અનેક ક્રિયાઓ સંસારમાં પ્રસંગોપાત બધા માણસનેજ જરૂરની છે, અને તે ગજા પ્રમાણે આવડ્યા વિના શરીરની કેળવણી મળી એમ કહી શકાયજ નહિ.

૯, કસરતને વખતે શરીરની મહેનત કરવીજ છે, તો તે કરતાં હુનરી કામ જો આવડી શકતાં હોય, તો તે ખોટું નથી. બીજું કાંઈ નહિ તોપણ પાવડો, કૂવાડો, વાંસલો, વિંધણું, આરી, હથોડો, વગેરે ઓજારો વાપરતાં આવડે, તો એવો ધંધો કરવો હોય તેનેજ નહિ પણ સઘળા માણસને આગળ જતાં તે કોઈ વખત મહા ઉપયોગી થઈ પડે. બાળકો ખોદીખાદી બાગનો એક કિત્તો તૈયાર કરે એના જેવું કાંઇપણ ઉપયોગી કે આનંદદાયક નથી. છોકરો પોતાની રમત ઓજારવડે એક નાની સરખી પેટી બનાવે એના જેવું બીજું સુંદર શું છે! ઇંગ્લાંડનો પ્રધાન ગ્લાડસ્ટોન રોજ પોતાના બાગમાં લાકડાં ફાડેછે એ તો સર્વેના જાણ્યામાં હશે. દિલગીરીની વાત છે કે આપણા લોક ઘરકામની મહેનતને મજુરી સમજી તુચ્છ ગણવા લાગ્યા છે. અસલના વખતમાં રાજપુત્રો પણ ગુરૂને ઘેર વિદ્યાભ્યાસને સારૂં જતા, ત્યારે તેઓ ત્યાં ખુશીથી નીચામાં નીચું પણ ઘરકામ કરતા. હાલ ફ્રાન્સની નિશાળોમાં કસરતને વખતે ઉપયોગી હાથ મહેનતની મજુરી લેવામાં આવે છે.

તે છતાં અમે આ નિયમને વિકલ્પરૂપેજ મૂક્યો છે, કેમકે તમામ અંગ ઇંદ્રિયોને સર્વોત્તમ કેળવણી આપવી એજ શરીર કેળવણીનું મુખ્ય ધોરણ રહેવું જોઇએ. તેમ કરતાં થકાં જો હરખની સાથે છોકરાં કોઈ હુન્નર કામ

શીખે એવી ગોઠવણ થતી હોય, તો ખોટી શરમના વિચારથી તેમ કરતાં આચકો ખાવો નહિ એજ અમારો કહેવાનો આ સ્થળે હેતુછે.

૯ શરીર કેળવણી આપનારે તનદુરસ્તીના કેટલાક નિયમો તો અલબત્ત જાણવાજ જોઇએ, પણ તે વિષય એવડો મોટો છે કે તે એકાદા સ્ફૂટલેખમાં દર્શાવી શકાય નહિ. એ માટે તો માબાપે તથા મહેતાજીઓએ શરીર વિદ્યા (Anatomy) તથા અંગવિજ્ઞાન (phisyology) ના કેટલાંક મૂળતત્વોનો દાકતરની યથાર્થતા સાથે નહિ, તોપણ સામાન્યપણે અભ્યાસજ કરવો જોઇએ. સાત ચોપડીઓમાં આ બાબતના કેટલાક પાઠ છે અને વિશેષ જ્ઞાનને માટે દાકતર ત્રિભુવનદાસ વિગેરેના પુસ્તકો વાંચવા જોઇએ. બનશે તો અમે હવે પછી આરોગ્યતાના સંબંધમાં અંગવિજ્ઞાનનો કેટલોક વિસ્તાર લખીશું.

દેશી પિંગળ.

છંદનાં સ્વરૂપ સમજાવનારા શાસ્ત્રને પિંગળ કહેછે. સંસ્કૃતમાં પ્રથમ એ શાસ્ત્ર પિંગળ નામના નાગે રચ્યું, તે ઉપરથી એ આચાર્યનું નામજ છંદ શાસ્ત્રવાચક થઈ પડયું છે. પિંગળ નાગે દર્શાવેલા છંદો શિવાય પાછળથી એ શાસ્ત્રમાં ઘણાં છંદો વધારવામાં આવેલા છે. અને વ્રજભાષામાં તો મૂળ સંસ્કૃતમાં જણાએલાજ નહિ એવા ઘણા છંદો લખાયા તથા તે છંદોનું નિરાકરણ થયું, તોપણ એ વિષયના ગ્રંથો પિંગળ નામથીજ ઓળખાતા આવેછે.

કોઈપણ પિંગળમાં જેનાં નામ શોધ્યાં ન જડે એવા ઘણી તરેહનાં પદ્યબંધ ગૂજરાત પ્રાંતમાં અસલથી આજ પર્યંત ચાલ્યા આવેછે. એ કોઇને અજાણ્યું નથી. એ પદ્યબંધને [1]દેશી કહેછે, કેમકે બીજા પ્રાંતોમાંથી

---

૧ કેટલાએક લોકો પ્રેમાનંદ વગેરે વાર્તિક કવિતા લખનારા જે ઢપનુ પદ બંધન કરી ગયાછે તેનેજ દેશી કહેછે, અને સંગીત કવિતાની રીતીને દેશી કહેવા ઇચ્છતા નથી. એ વિચારે તો ગરબી, ધોળ, પદ, પ્રભાતિયાં વગેરે જે અનેક દેશી રીતિઓ છે તેને દેશી કહી નહીં શકાય. અમારા મતે તો એ પ્રમાણે એ શબ્દનો સ્વભાવિક અર્થ સંકોચી નાંખવાની કાંઈ જરૂર નથી, અને કદાપિ વ્યવહારમાં એજ અર્થ ખરો હોય, તો અમે આ નિબંધમાં એને સાંકેતિક અર્થમાં વિસ્તર્ણી રીતે વાપરીએ છીએ એમ જાણવું. પીંગળ પ્રદર્શિત રીતિ વિના જેટલી રીતિ ગૂજરાતમાં ચાલેછે તેને અમે દેશી કહીએ છીએ.

અથવા સંસ્કૃતમાંથી એ રીતો આવી નથી, પણ આપણા પ્રાંતની ખાશ રીતિઓ છે. ગૂજરાત પ્રાંતમાંજ છે એમ ન જાણવું. આખા હિંદુસ્તાનમાં બે તરેહના પદ્યબંધ ચાલેછે:—એક સંસ્કૃત અને એક દેશી, દક્ષિણમાં ઓવી, અભંગ, કટાવ વગેરે ચાલેછે, તે ત્યાંના દેશી પદ્યબંધજ છે, અને વૃજભાષામાં દોહરા, ચોપાઈ, છપય, કુંડળિયા, કવિત વગેરે ઘણી રીતીઓ ચાલેછે તે પણ ત્યાંની દેશીજ છે. માત્ર વૃજ ભાષામાં કાવ્ય શાસ્ત્ર વધારે ખેડાયાથી ત્યાંના પંડીતોએ દેશીઓનું પ્રથક્કરણ કરીને તેના નિયમો બાંધ્યા, અને એમ સંસ્કાર પમાડી તેને છંદ એવા શાસ્ત્રીય નામે પિંગળમાં જગા આપી. ગૂજરાતની એકે દેશી હજી એવો સંસ્કાર પામી નથી. કદાપિ સોરઠો ગૂજરાતમાંથી વૃજપિંગળમાં ગયો હોય, તોપણ એને સંસ્કાર પમાડનાર તો બેશક વૃજભૂમિજ હશે.

ગૂજરાતી કવિતા તો બધી દેશીમાંજ લખાઈ છે એમ કહેવામાં કાંઈ ઘણી અતિશયોક્તિ નથી. દયારામભાઈના વખત સુધી તો પ્રાચીનકાળથી ગૂજરાતી કવિઓ દેશીમાંજ લખતા આવ્યાછે. માત્ર સામળ કવિએજ વૃજદેશના થોડાએક છંદ સર્વત્ર ઠેકાણે વાપર્યા, અને દેશીનો ત્યાગ કર્યો. એને અનુસરી બે ત્રણ કવિઓ કોઈ કોઈ વખત એ પરદેશી પદબંધન પોતાની કવિતામાં વાપરી ગયા છે. બાકીના બીજા બધા તો ગરબી ધોળ કે બીજી જાતની દેશીમાંજ પોતાની વાણીનો પ્રકાશ કરી ગયાછે. હાલના વખતમાં છંદનો કાંઈ વધારે પ્રસાર થવા લાગ્યો છે ખરો. કવિ દલપતરામે પ્રથમ છંદનો સામળ કરતાં ઘણો વધારે ઉપયોગ કીધો, અને ઘણા માત્રામેળના તથા કેટલાએક અક્ષર છંદથી ગૂજરાતીઓને જાણીતા કીધા. પછી કવિ નર્મદાશંકરે તો અક્ષર છંદનો મહીમા ઘણોજ ગજાવ્યો. એવામાં નર્મદાશંકર, દલપતરામ, અને હીરાચંદનાં પિંગળ બહાર પડ્યાં, અને છંદનું જોર મજબૂત પાયા ઉપર આવ્યું. એ સ્થિતિમાં સ્વભાવિક રીતે દેશી લખનારાઓ હલકા ગણાવા લાગ્યા, અને છંદમાં લખવું એ કવિનું પરમ પુરૂષાર્થ છે એમ માનવામાં આવ્યું. તે છતાં પણ દેશીઓનું પ્રબળ બહુ ઓછું થયું એમ સમજવામાં બહુ ભૂલછે. એ કદાપિ કોઇને આશ્ચર્ય જેવું લાગશે, પણ નિસંશય ખરૂંછે, કે છંદનો એ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં અપૂર્વ પ્રસાર કરાવનારા કવિઓ નર્મદાશંકર અને દલપતરામની કવિતાનો પણ ઘણો ભાગ છંદમાં નથી, પણ દેશીઓમાંજ છે. એ બેઉની અજમાયશ ઉપરથી એતો સિદ્ધજ થઈ

ચૂકયું છે કે સંગીતં કવિતામાંતો દેશીઓ રહેવાનીજ, અને મોટા કાવ્યમાં અક્ષરછંદ બધે ફતેહમંદીથી ગૂજરાતીમાં વાપરી શકાય એ વાત પણ અસંભવિત સરખી બધાને લાગેછે. અર્થાત:—દેશીઓ ગૂજરાતમાં ઘણી વપરાતી આવીછે અને આગળ પણ વપરાવાનીજ. વળી હાલ પ્રાચીન કવિતાનો અભ્યાસ નિશાળોમાં દાખલ થયો છે, અને તેથી તે કવિતાનાં બંધારણ જાણવાની ઘણી જરૂર છે. એ સઘળા કારણોને લીધે એ દેશીઓનું પિંગળ રચાવું હાલ અવસ્ય થઈ રહ્યુંછે.

આ બારીક વિષય ઉપર અમે થોડું થોડું લખવાનો વિચાર રાખીએ છઇએ. આ જાતનો ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રથમજ પ્રયત્ન થાયછે અને તેથી આશાછે કે વિદ્વાન મિત્રો એનું ઉદાર દૃષ્ટિથી અવલોકન કરશે. એક ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ રચવું એ કઠિણ અને મહાભારત કામછે તેના કરતાં પણ પ્રથમ પિંગળ રચવું એ વધારે કઠિણ અને મહાભારત કામછે. વ્યાકરણ રચનારને બોલાતી ભાષાનું ઘણુંજ અવલોકન કરવું પડેછે અને જો અવલોકન કરવામાં કાંઇ ખામી રહી જાયછે તો તે દોષ તેને આગળ નડ્યા વિના રહેતો નથી. જેમ દૂધમાંથી અતિશ્રમે માંખણ નીકળે છે તેમ ભાષામાંથી ભાષાના નિયમ ખેંચી કાહાડતાં પરિશ્રમ અને બુદ્ધિબળનો બહુજ ખરચ કરવો પડેછે. એ સઘળી મુસ્કેલીઓ પેહેલાં પિંગળકારને નડેછે, અને તેમાં વિશેષ એકે તેને ઘણીજ શ્રવણશુદ્ધિ, અને કાવ્યશાસ્ત્રની સ્વાભાવિક સમજ જોઇએ છઇએ. જો તેનો કાન જરા પણ કાંઈ ભૂલ કરે તો તેની બધી રચના મિથ્યા જાય, અને જો છંદશાસ્ત્રના ઊંડા મર્મ સમજતો ન હોય તો દેશીઓની ખરી પદ્ધત્તિને ખોટી ગણી સ્વછંદી નિયમજ ગોઠવવા તતપર થઈ જાય.

અમે જાણીએ છઇએ કે ગૂજરાતમાં છંદ શાસ્ત્રીનું જ્ઞાન ઘણુંજ થોડું છે તે છતાં જે બેચાર વિદ્વાનમિત્રો એ વિષયમાં નિપુણ છે તેને આર્જવ પૂર્વક વિનંતિ કરીએ છઇએ કે વિષયમાં જ્યાં પણ કાંઈ મતભેદ જેવું લાગે ત્યાં અમને સૂચવતાં આચકો ખાવો નહિ. અમારો હેતુ દેશીઓનું પ્રથક્કરણ કરી ખરા નિયમ બાંધવાનો છે;—મતભેદ ખેંચવાનો નથી.

દેશી પિંગળનો આરંભ કરવાની પૂર્વે પિંગળ શાસ્ત્રનાં સામાન્ય મૂળ તત્વ સમજવાં જોઇએ. પિંગળના ગ્રંથોમાં એ શાસ્ત્રના વિશેષ નિયમો બહુ આપ્યા હોયછે, પણ સામાન્ય મૂળતત્વને બિલકુલ છેડતાજ નથી. આ

દમા આટલી માત્રા, ગણ તથા આ ઠેકાણે યતિ, અને આ છંદમાં આ પ્રમાણે, એ બહુજ વિસ્તારથી લખ્યું હોયછે—એટલે સુધી કે ગૂજરાતીઓને સત્ન પિંગળનો અર્થ નકામું લાંબુ કથનજ થઈ રહ્યોછે—પણ તેનાં કારણ લેશમાત્રે પણ આપતા નથી. પિંગળના મૂળ સમર્થ ગ્રંથકારો એ કારણોથી અજાણ હતા એમ અમારો કહેવાનો હેતુ નથી. એથી ઉલટું તેઓએ કેટલાએક સૂક્ષ્મ નિયમો બાંધ્યાછે તે ઊપરથી સાફ લાગેછે કે તેઓ એ કારણ બરાબર જાણતા હતા. પણ આપણા સઘળા શાસ્ત્રના ગ્રંથોની પેઠે પિંગળમાં બોધન શૈલીજ વાપરીછે, અને શોધનનો જરા પણ ઉપયોગ કીધો નથી તેથી કારણોની સમજ તે સમજનારમાંજ રહી, અને પાછળથી તો ઘણા પિંગળપાઠી વેદપાઠીના જેવાજ વિવેકરહીત થયા.

પિંગળ એ પદ્ય રચનાનું શાસ્ત્રછે, ત્યારે પ્રથમજ એ પ્રશ્ન ઉઠેછે કે પદ્ય એટલે શું? ઘણા લોકો પદ્ય ને કવિતામાં શો ભેદછે તે ન સમજી તે બંનેને એક રૂપ ગણેછે, પણ ખરૂં જોઇએ તો દેહ અને આત્મા એ બે જેવી નિરાળી વસ્તુછે, તેવીજ કવિતા પદ્યથી જુદીજ વસ્તુ છે. કવિતા અર્થમાં રહેલીછે, અને પદ્યરચના શબ્દની ધ્વનિમાં રહેલીછે. અજાણી પરભાષાના પદ્યની ખુબી આપણે અનુભવી શકીએ. પણ તે ભાષા સારી પેઠે ભણ્યા શિવાય તેનો કવિતારસ ક્યારે પણ સમજાવાનો નહિ. એ વાત ખરી કે કવિતા અને પદ્ય બહુધા જોડેજ જોવામાં આવેછે, અને કવિતાનો સંપૂર્ણ સમાવેશ પદ્ય વિના બીજા રૂપમાં થઈ શકતો નથી, તોપણ એ નિરાળી વસ્તુઓ છે એ જાણવું બહુ અગત્યનું છે. પદ્ય કવિતા વિનાનું હોય, અને ગદ્યમાં કવિતારસ કેટલોએક તો ઘણીવાર આવી શકે છે.

પદ્ય જેમ એક બાજુએ કવિતાની હદમાં પેસી જાયછે તેમ બીજી બાજુએ તે સંગીતની હદમાં જતું રહેછે. ઘણા લોકો ગાયન ને પદ્ય એક રૂપજ ગણેછે, અને ખરેખર એ બે વચ્ચેનો ભેદ તો ઘણો ઘણોજ સૂક્ષ્મ છે. એ બન્ને એટલે પદ્યશાસ્ત્ર અને સંગીતશાસ્ત્રને અર્થની સાથે કામ નથી, પણ શબ્દની ધ્વનિ સાથે કામ છે. એ શબ્દ માધુર્યના નિયમોનાં શાસ્ત્રછે, અને ખરૂં જોઇએ તો સંગીતશાસ્ત્રનોજ પદ્યશાસ્ત્ર એક વિષયછે. સંગીતશાસ્ત્રના બે વિષય છેઃ—સ્વર અને તાલ; સ્વર એ સંગીતશાસ્ત્રનો ખાસ વિષયછે, અને તાલનું જ્ઞાન એ બંનેમાં જોઇએ છઇએ. હાલ આપણામાં કવિતા જે ગવાયછે તેમાં અવશ્ય કાંઈ સ્વર ભેદ થાયછે ખરો,

પણ તે એટલા નથી કે સંગીતશાસ્ત્રની ગણત્રીમાં ગણવાજોગ કહેવાય, અને જેમ જેમ ભાષાઓ વધારે ખેડાતી જાયછે તેમ તેમ તેનું વળણ એ સ્વરભેદ દૂર કરવા તરફ છે. ઘણી ખેડાએલી ભાષાઓમાં, જેમકે ઇંગરેજી, વૃજ વગેરેમાં છંદ ગવાતા નથી, પણ બોલાયછે. પંડીત કવિઓની ક્ષણે ક્ષણે અનેક રસમાં ઉડતી વાણીને ગાયનનો એક રસ ઉદ્દીપન કરવાને બદલે તેને પ્રતિકુળ થઈ પડેછે. માટે પદ્યની વ્યાખ્યા એમ કરીએ તો ચાલે કે શબ્દના ઉચ્ચારણ સંબંધી સ્વરભેદ વિના બીજા કાંઈ નિયમો રાખીને જે રચના કીધી હોય તે પદ્ય. ગદ્યમાં શબ્દ રચના અર્થ અને વ્યાકરણ નિયમને અનુસરીજ કરવામાં આવેછે, પણ પદ્યમાં તે ઉપરાંત શબ્દના સ્વરૂપ ઉપરજ, અને તે સ્વરૂપના સંયોગે ઘડાતા શ્રવણ માધુર્ય ઉપર અવશ્ય ધ્યાન આપવામાં આવેછે.

દુનિયામાં પદ્ય રચનાનાં બે ધોરણ જાણવામાં આવ્યાંછે. એ બે શિવાય બીજાં છે, પણ તે આ બેના પેટામાંજ મૂકી શકાયછે. મુખ્ય તો એ રીત છે કે પદ્યની પ્રત્યેક લીટીના અમુક ભાગ પાડ્યા હોય તો તે દરેક ભાગને બોલતાં સરખોજ કાળ જાય. એ રીતે સરખો કાળ જવાથી ઉચ્ચારણ નિયમિત થાયછે અને કાનને સ્વભાવિક રીતેજ પ્રિય લાગેછે. એ પ્રત્યેક કડકો બોલતી વખતે કાંઈ ભાર મૂકવામાં આવેછે, અને એ કડકા સમાન કાળ અંતરે હારબંધ સ્વરનો કડકો લેતા લેતા હારબંધ ચાલ્યા જાયછે. કાંઈ વધારે થોભવાનું આવેછે ત્યારે એમ કહેવાયછે કે લીટી અથવા ચરણ પૂરૂં થયું, અને એવા ચરણના અમુક જુથને છંદ કહેછે. ઘણું કરીને આપણા દેશના છંદ ચ્યાર ચરણનાં હોયછે. સંગીત કવિતા વિના ત્રણ ચરણી શ્લોક જોવામાં આવતો નથી પણ બે ચરણી દોહરો અને છ ચરણી છપ્પો તો બધે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપર કહ્યું તે શિવાય બીજી રીત પદ્યરચનાની છે. પ્રથમની રીત તો આપણા દેશની સામાન્ય રીત છે એટલે ઉદાહરણ વિના પણ સમજાઈ હશે. તથાપિ આ રીતનું ઉદાહરણ વિના સ્પષ્ટીકરણ કરવું અશકયછે. ઇંગરેજી વગેરે કેટલીએક યૂરોપીઅન ભાષાઓમાં એ ચાલેછે. સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન, સઘળી હિંદુસ્તાનની પ્રાકૃત, આર્બી વગેરે ઘણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં પહેલી રીત ચાલેછે. એ બધાના પદ્ય સમકાળી વિભાગની ઉપર આધાર રાખેછે. પણ એ સમકાળી વિભાગ કઈ ભાષાઓ

માં થઈ શકે કે જેના ઉચ્ચારણમાં હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ ચોખો રહેલોછે. ઇંગરેજી ભાષામાં એ ભેદ ચોખો નથી. અને લિપિતો એ ભેદ સમજતીજ નથી. ત્યારે એવી ભાષાઓએ પદ્યરચનાની બીજી યુક્તિ કહાડી છે. અથવા ખરૂં જોઈએ તો સંસ્કૃત, ગ્રીકમાં જે ઊંચી પદ્ધતી ચાલતી હતી તેની સ્વસામાર્થ્યને અનુકુળ પડતી એક અપભ્રંશ રીત પકડી છે. એ બે ભાષાઓએ સમકાળી નિયમ શિવાય એક વધારે નિયમ સ્વિકાર્યો હતો. સમભાગમાં અક્ષર સંખ્યા પણ સરખીજ રાખતા હતા કે તે ભાગ સઘળી રીતે સરખાજ થઈ જાય. એ વિશેષ નિયમ એ ભાષાઓએ રાખ્યો, પ્રત્યેક ભાગમાં જેમ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો તેમ મૂકવાનું કાયમ રાખ્યું, પણ સમકાળની વાત પોતાની અશક્તિ જાણી છોડી દીધી. એ રીતે આપણને એવી નવી છે કે વખતે એમ પણ લાગે કે એમાં તે પદ્યપણું ક્યાં રહ્યું, તોપણ એ રીતથી એ કેટલું એક શબ્દ માધુર્ય સંપાદન થઈ શકે છે, અને કવિતા રસનો ભાગ બેશક તે ઝીલવાને સમર્થછે; ટુંકામાં સમકાળ ભાગની, અને સમસંખ્યા વર્ણવાળા ભાગની એવી બે રીતિઓ પદ્યરચનાની છે,

હવે ગૂજરાતી દેશિઓનું બંધારણ કઈ રીતિનું છે? પહેલી કે બીજી? એ જાણવું બહુજ અગત્યનું છે, પણ એનો ઉત્તર કાંઈ અઘરો નથી. બીજી રીતિએ એટલે અક્ષરના સામ્ય ઉપર તો દેશીઓ નથી રચાઇ, એતો જરા મહેનત લઇને કોઈ ગમે તે દેશીનું પ્રથક્કરણ કરશે તો તેને ઝટ માલમ પડશે. એક લીટીમાં સોળ અક્ષર માલમ પડશે, તો બીજીમાં ચૌદ, ત્રીજીમાં ૨૦) અને ચોથીમાં હરાડ. અક્ષરનો નિયમ છેજ નહીં. ત્યારે માત્રાનો નિયમ હોવો જોઇએજ, કેમકે જો તે નિયમ પણ નહીં હોય તો તો એ પદ્યજ નથી, અને જો પદ્યજ નથી તો ગાધર્વો જે સારંગી નરઘાં લઈ ગાયછે, અને ગૂજરાતીઓ હરખથી સાંભળે છે તે બધું પશુથી પણ અધમ પ્રાણીના જેવો ખેલજ સમજવો.

આ ઠેકાણે અમારે એક વાત સંભારવી જોઇએ. પદ્યના નિયમ પાળવા, અને મજૂરની માફક મહેનતે માત્રેમાત્ર મેળવી જવી એ બંને જૂદીજ વાત છે. ખરા કવિને માત્રા ગણવી પડતી નથી. તે ગણતા નથીજ, અને જગતમાં જેટલા મોટા કવીઓ થઈ ગયા છે તેમની વાણી સ્વભાવિકજ છે. જેમ ગદ્યનો કોઇપણ સારો લખનારો લખતી વખતે વ્યાકરણ

નિયમનો વિચાર કરતો નથી, પણ પોતાની કલમને ઉછાળાબંધ મનના વેગની પછાડી ફેંકતો ચાલ્યો જાયછે, તેમ કવિઓના મુખારવિંદમાંથી સરવસ્તી આપો આપ ખળખળાટ ચાલીજ જાયછે, અને તે વખતે પિંગળશાસ્ત્રનાં બંધનમાં ચાલુંછું એમ તેને લેશમાત્ર પણ માલમ પડતું નથી. એ ખરૂં કે એટલેઃ સ્વચ્છંદ વેગ છતાં પિંગળશાસ્ત્રનું બંધન બરાબર જળવાયછે, પણ તેતો સ્વાભાવિક રીતેજ તેનાથી થઈ જાયછે. જેમ સાધારણ લોકોથી બોલતાં અને વિદ્વાનોથી લખતાં વ્યાકરણ નિયમ સહજ પળાઈ જાયછે, તેમ ખરા કવિની ઉભરાતી વાણીમાં સ્વભાવિકજ પિંગળ નિયમ રહેલા છે. ખરે, જો એ પિંગળ નિયમ એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક નહી હોય, તો પછી એ શાસ્ત્રજ શેનું અને એને માન્ય પણ કોણ કરે ?

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ગૂજરાતી કવિઓ સ્વભાવિકજ કવિતા કરી ગયા છે અને તેમાં કાંઈ નિયમ હોવાજ જોઇએ. પણ ફક્ત સ્વાભાવિક રીતેજ અને શાસ્ત્રની સહાયતાની સાથે કામ કરવામાં જે ફેર પડેછે તે બેશક અહીંયાં નજરે પડેછે. શાસ્ત્રના નિયમ જાણ્યાથી કળા સંપૂર્ણ થાયછે. ગદ્યનો લખનાર લખતી વખતે વ્યાકરણ નિયમ ખોળીઓળીનેજ લખતો નથી, તે છતાં વ્યાકરણજ્ઞાનથી તેનું લખાણ નિર્દોષ થાયછે. તેમ સ્વભાવિક કવિઓ પિંગળ ન ભણ્યા હોય તો છૂટ વધારે લે, એટલે તે પોતાના ઉત્સાહમાં જે અક્ષર લઘુ બોલાતો હોય તેને તે ગુરૂ કરે અને ગુરૂને લઘુ કરે, અને તેને ખબર ન પડે કે હું આ ઠેકાણે છૂટ લઊંછું. તેનો કાનતો તેના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે પદ તાલબંધ છે કે નહી તે કહે, પણ જ્યાં તેનું ઉચ્ચારણજ ભાષાના નિયમથી ઉલટું હોય તો ત્યાં તેને કાંઈ સહાય કરી શકતો નથી. ખરૂં કે એના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ લીટી તાલબંધજ છે, તથાપિ બીજા વાંચનારે જો ઉચ્ચારણ ભિન્ન કીધું તો તે ઝટ તૂટવાની. આ ઠેકાણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખપમાં આવેછે. જો પિંગળ જાણતો હોય તો સમજે કે આ ઠેકાણે દીર્ઘ ઉચ્ચારણ હું કરૂંછું, પણ ભાષામાં તો હ્રસ્વ છે જો. આટલું જ્ઞાન તેના ઉપર હમેશાં અંકુશરૂપ રહેવાનું અને છૂટ લઊંછું એમ સમજ્યો કે તેને જેમ બને તેમ થોડીજ છૂટ લેવાનું મન થવાનું. સંસ્કૃત કવિઓ ઘણું કરીને કાંઈજ છૂટ લેતા નથી. વ્રજભાષાના કવિઓ ઈકારને ઉકારવાળા અક્ષર શિવાય બીજે ઠેકાણે થોડીજ લેછે, અને આપણા જૂના ગૂર્જર કવિઓ તો સઘળા સ્વભાવિક કવિજ છે એટલે

અંગ્રેજીમાં આવે ત્યાં અને મરજીમાં આવે તેટલી છૂટ લેછે, તે છતાં તેમનું લખાણ નિયમિત છે એતો નિઃસંશયજ, પણ ઉચ્ચારણની છૂટ ઘણી લીધી છે. સારા કવિઓમાં એ છૂટ પણ ઘણી નથી, અને જ્યાં છે ત્યાં રસમાં વધારે કરનારી છૂટછે, પણ એ વિષય આગળ કાંઈક વિસ્તાર આવશે.

ભાષાશાસ્ત્ર.

ભાષાઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થાયછે અને વૃદ્ધિ પામેછે એ વિષયનું જે શાસ્ત્ર તેને ભાષાશાસ્ત્ર કહેછે. વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર એ બંનેના વિષય એક બીજાથી જૂદાજ છે. સાધારણ રીતે વ્યાકરણ તો એકજ ભાષાનાં લક્ષણો જુએછે, અને તે જોવાની મતલબ ભાષાઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ અને વૃદ્ધિ પામી તે જાણવાની નથી, પણ તે અમુક ભાષામાં જે જ્ઞાનના ભંડાર રહેલા છે તે પ્રાપ્ત કરવાની કુંચી હાથમાં લેવી એ મતલબ છે. વ્યાકરણનો અભ્યાસી એક ભાષા ભણેછે તે તે માંહેલા ગ્રંથો વાંચવાની શક્તિ મેળવવાને સારૂ ભણેછે, પણ તે ભાષાજ જાણવાને સારૂ ભણતો નથી. ભાષાશાસ્ત્રીનો ઉદ્દેશ એથી જૂદોજ છે. તે જે ભાષાઓ ભણેછે તે ભાષાઓ વિષે શોધ કરવાને સારૂજ ભણેછે. ભાષાઓ ભણ્યાથી તેને પણ તે ભાષામાં રહેલું જ્ઞાન મળેછે અને તેનો લાભ લેછે એમાં કાંઈ શક નથી, તોપણ એની નજર હમેશાં જૂદીજ વાત ઉપર રહેલી છે. અર્થાત્:—ભાષા ભણવી એજ ભાષાશાસ્ત્રીનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, અને તે ભાષાવડે બીજું જ્ઞાન મેળવવું એ ઉદ્દેશ ગૌણછે. ભાષાશાસ્ત્રી તો, જેમ પ્રાણી વિદ્યાવાળો પ્રાણીનો, વનસ્પતિ વિદ્યાવાળો વનસ્પતિનો, ખગોળ વિદ્યાવાળો ખગોળનો અભ્યાસ કરેછે, તેમજ પોતે આડી અવળી નજર રાખ્યા સિવાય ભાષાઓનો અભ્યાસ કરેછે. જેમ પ્રાણી વિદ્યાવાળા પ્રાણીઓનાં લક્ષણો જાણવાં, તેના વર્ગ બાંધવા, તેની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવો, એજ પોતાનું મુખ્ય કામ સમજે છે, તેમ ભાષાશાસ્ત્રી પણ ભાષાઓ વિષે ખોળ કરવી, વિચાર કરવા, અને ટુંકામાં ભાષાનું શાસ્ત્ર બાંધવું એજ પોતાનું મુખ્ય કામ સમજે છે, અને આમ થાય ત્યારેજ કોઈ પણ જ્ઞાન શાસ્ત્ર નામને યોગ્ય ગણાવું જોઇએ.

ખરેખરૂં ભાષાશાસ્ત્ર યૂરોપખંડમાં આજ કાલજ હજી ઉત્પન્ન થયુંછે. ભાષા વિષે સામાન્ય તરંગો યુનાની કોઈ કોઈ પંડીતો ચલાવતા જતા હતા,

પણ જે લોકો પોતાની શિવાય બીજી બધી ભાષાને બર્બર એટલે જંગલી કહીને ધિક્કારતા હતા, અને જે લોકો પોતાનીજ ભાષામાં શબ્દના પાંચ વર્ગ પણ ઓળખવાને શક્તિમાન થયા નહોતા, તે લોકો ભાષાશાસ્ત્રમાં કાંઈ પણ પાયાસર વિચાર ચલાવી શકે એ આશા ફોકટ છે. ખરેખર યુનાની લોકો બીજા બધા વિષયમાં ઘણા ઉત્કૃષ્ટ થઈગયાછે, પણ શબ્દ શાસ્ત્રમાં તો છેક નાના બાળકના જેવાજ હતા. જૂના લોકોમાં વ્યાકરણના મહાભારત શોધ કરનાર, અને શબ્દશાસ્ત્રમાં યથેચ્છ રીતે રમણ કરનાર તો માત્ર ભરતખંડના આર્ય લોકોજ હતા. બીજા લોકો હજી અર્થથી શબ્દને જૂદો પાડી તે વિષેજ વિચાર કરવાને પાત્ર થયા નહતા. યુનાની પ્રકાશના પ્રાચીનકાળથી તે છેક છેલ્લા સેંકડા સુધી યૂરોપખંડમાં ભાષાશાસ્ત્ર શું તે પણ કોઈ સમજતું નહતું, કદાપિ કોઇનું મન ભાષાઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે વિષે ખોળ કરવાનું થાય તોપણ તે સમયે જે ભાષાના મૂળ વિષે ભૂલ ભરેલા વિચારો ચાલતા હતા તેને લીધે તે ખોળથી કાંઈ પણ સારૂં પરિણામ નીપજતું ન હતું. હીબ્રુ અથવા યાહુદી એ મૂળ ભાષાછે એમ ધર્માભિમાની પાદરીઓએ અસલથી ઠોકી બેસાડયું હતું, અને તે પ્રમાણે બધા માન્યાજ આવતા હતા એટલે શોધને ખરે માર્ગે કોઇથી પણ પડી શકાતું નહતું, તેમજ ધર્મની આડ ન ગણનારા પંડિતોએ પણ મૂળથી એક એવો કપોલકલ્પિત સિદ્ધાંત ચલાવી મૂક્યો હતો કે તેને લીધે ભાષાશાસ્ત્ર કદી પણ ઉત્પન્ન થાયજ નહિ. તેઓ એમ માનતા હતા કે ભાષાઓ માણસે પોતાની મેજે પોતાની મરજી પ્રમાણે બનાવીછે, જ્યારે માણસો સુધરતા સુધરતા એવી સ્થિતિમાં આવ્યા કે તેઓથી પોતાના મનના સઘળા વિચાર પોતાના શરીર તથા મ્હોંના હાવભાવથી બતાવી શકાયા નહી, ત્યારે તેઓએ પરસ્પર સંપ કરીને વાણીનાં ચિન્હ મુકરર કર્યાં, અને એક મતે એવો ઠરાવ કર્યો કે આ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો, અને આ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે; આ મત દેખીતોજ ખોટોછે, તોપણ ઘણા કાળ સુધી નાસ્તિક વિદ્વાનોમાં એ સંદેહ વિના મનાયો જતો હતો. લૉક, આડમસ્મિથ, અને ડયુગલ્ડ સ્ટુઅર્ટ જેવા ફિલસુફોએ પણ એ મત કબુલ કરી તેનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. આ બે ભ્રમણાઓને લીધે ભાષાશાસ્ત્રના શોધકો આડે રસ્તેજ કૂટાયા કર્યા. બધી ભાષાઓનાં મારી મચડીને હીબ્રુમાંથી મૂળ કહાડવાને સારૂ ૧૭ મા અને અઢારમા સેંકડામાં ઘણાઓએ અ-

ત્યંત પરિશ્રમ તથા વિદ્યાનો ખરચ કર્યો, પણ વેળુમાંથી તે તેલ શી રીતે નીકળે? ૧૮મી સદીના ઘણા ફિલસુફો માણસે પોતાની મેળે ભાષાની શી રીતે યોજના કરી હશે તેની અટકળો કરવાજ મંડી ગયા, પણ કેવળ અટકળથી શું થઈ શકે? પ્રથમ પ્રત્યક્ષ વિના અનુમાનજ્ઞાન નથી, એવો જે તર્કશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત તે તો તેઓ બિલકુલજ ભૂલી ગયા. એ વાતનું પહેલ વહેલું સ્મરણ તેઓને લીબનિટ્રઝ નામના મહાપંડીત અને તત્વવેત્તાએ કરાવ્યું. એણે ચોખું બતાવી આપ્યું કે " જે આ તમે શ્રમ કરોછો તે સઘળો ફોકટછે, જો તમારે ભાષાના શાસ્ત્રનો શોધ કરવોછે, તો જેમ બીજા શાસ્ત્રની ખોળ કરોછો તેમજ એની પણ કરો. નકામા તરંગો ન દોડાવો, તેમજ અગાઉથી એહ હબસીમૂઠ બાંધીને ન બેસો, પણ પ્રથમ કેટલીએક સત્ય વાતોનો સંગ્રહ કરો અને પછી તે ઉપર તમારી અનુમાન શક્તિ વાપરો. પ્રથમ જૂદી જૂદી ભાષાઓ તો ભણો, તેના શબ્દોનો સંગ્રહ તો કરો, તેના વ્યાકરણ નિયમોની વિશેષતા તો જુઓ, અને પછી તે ભાષાઓના સરખાપણા અથવા ઉલટાપણા વિષે તમારી કલ્પના ચલાવવા લાગો. જ્યારે તમે એ પ્રમાણે દુનિયાની ઘણી ભાષાઓના કોષ તથા વ્યાકરણ એકઠાં કરશો, ત્યારેજ તમે બરાબર રીતે કહેવાને શક્તિમાન થશો, કે મૂળ ભાષા કઈછે, તે કેવી હતી, તેમાંથી કઈ કઈ અને શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ વગેરે વગેરે ".

આ સમર્થ જ્ઞાનીના વચન તથા પરિશ્રમના પ્રતાપે ધર્મ પ્રચારકો, પ્રવાસીઓ, અને બીજાઓ પોતપોતાના પ્રસંગાનુસાર ભાષાઓ અને ઉપભાષાઓના શબ્દસંગ્રહ કરવા લાગ્યા, અને ઇસવી સન ૧૮૦૦ માં એક જેસ્યુટ પ્રચારકે સ્પેનિષ ભાષામાં ૭ પુસ્તકભર એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો તેમાં ૩૦૦ ભાષાના નમુના આપ્યા, તે દરેકની હકીકત લખી, અને ઘણે ઠેકાણે તેઓનો પરસ્પર સંબંધ પણ દૈવયોગે બરાબર બતાવ્યો. ૭ સાત વર્ષ પછી એ ગ્રંથને તથા રૂશિઅન સરકારે સંગ્રહ કરાવ્યા તેને આધારે બર્લિનમાં એક બીજું પુસ્તક રચાયું. માટે ખરૂં જોઇએ તો ૧૮૦૦ નું વર્ષ એટલે ૧૯ મા સૈકડાનો આરંભજ ભાષાશાસ્ત્રનો આરંભ છે. આ પ્રમાણે ભાષાશાસ્ત્ર ખરે રસ્તે પડયું; તોપણ એ માર્ગમાં અંધકાર અને કેવળ ગુંચવણજ દીસતી હતી, માર્ગ બતાવનારૂં અજવાળું કોઈ ઠેકાણે પણ દેખાતું હતું નહિ. અંધારામાં હાથ પસારી મહા અરણ્યમાં

ચાલવા સરખું એ હતું. એ અંધારામાં—એ ગુંચવણમાં—સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાને એકદમ અજવાળું કરી મૂક્યું. એકદમ એથી અવ્યવસ્થામાં વ્યવસ્થા દીસવા લાગી; એકદમ ધોરી રસ્તો નજરે પડ્યો, અને ભાષાશાસ્ત્રરૂપી મહા અરણ્યના શોધકો આપોઆપ આનંદભેર આગળ ધસવા લાગ્યા. ટુંકામાં સંસ્કૃત વાણીએ યૂરોપીઅન વિદ્વાનોના હાથમાં ભાષાશાસ્ત્રની કુંચીજ મૂકી દીધી, અને તેથી તેને પ્રતાપે પાછલા બે હજાર વર્ષમાં જે થઈ શક્યું નહોતું તે થોડાજ વર્ષમાં સહેજ થઈ ગયું—એટલે ભાષાશાસ્ત્રનો મજબુત પાયો રોપાયો અને હાલ તેનું વર્ધીને મોટું વૃક્ષ થઈ રહ્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું ઓળખાણ પ્રથમ યૂરોપિઅન લોકોને કરાવવાનું અને તે તરફ તેઓનું લક્ષ ખેંચવાનું માન સરવિલિયમ જોન્સને છે. એ વિદ્વાને શંકુતલાનું ભાષાંતર પ્રગટ કરીને સંસ્કૃત ભાષાનો રસ યૂરોપને ચખાડ્યો, અને કોલબ્રુકના લખાણે ભરતખંડના અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરફ યૂરોપને પાછું કાંઈ માનપૂર્વક જોતાં શીખવ્યું. અર્વાચીન યૂરોપ ચમક્યું, અને જે લોકોને આજ પર્યંત જંગલી કહીને પોતાના અજ્ઞાનમાં નિંદતું હતું તે લોકો એક વખત રસિક,વિદ્વાન, અને શાણા હતા એમ કહેવાની જરૂર પડી. એ પ્રસંગે સરવિલિયમજોન્સે પોકારીને આખા યૂરોપને કહ્યું કે "સંસ્કૃત, ગ્રીક, અને લાટિન એક મૂળમાંથી નીકળીઓ છે એમ કોઈપણ ભાષાશાસ્ત્રીનો કહ્યા વિના છૂટકો નથી. યૂરોપની હાલની ઘણીખરી અર્વાચીન ભાષાઓના મૂળ પણ સંસ્કૃતમૂળને મળતાંજ છે, અને જૂની ફારસી ભાષા પણ એજ કુટુંબની છે." પણ ઇગ્લાંડની ભાષા તે સમયે યૂરોપમાં એટલી પ્રસિદ્ધ નહોતી, ઇગ્લાંડના લોક વિચાર મૂર્તિમાન થાય તે પહેલાં તેને ઝીલી લે એવા નથી, વગેરે કારણોને લીધે એ પોકાર યૂરોપમાં બધે સંભળાયો નહિ. ઇગ્લાંડમાં તો ભાષાનું, અને ભાષાનું સિદ્ધ થયું એટલે જાતિનું પણ ઐક્ય આ ઉપરથી સિદ્ધ થવા લાગ્યું તેજ ઘણાને પરવડ્યું નહિ, અને ડ્યુગલ્ડસ્ટુઅર્ટ જેવો પંડીત પણ એવાં બ્હાનાં બતાવા લાગ્યો કે સંસ્કૃતભાષા કંઈ ખરી ભાષાજ નથી, પણ એતો બ્રાહ્મણોએ ગ્રીક અને લાટિન ઉપરથી નવીજ ઘડી કાહાડેલી ભાષા છે. પણ એ પોકાર જર્મનીના સ્લેજલ નામના ઉત્સાહી પંડીતે સાંભળ્યો, અને સાંભળતાંજ એ પ્રાચીન ભાષાના અભ્યાસમાં નિમગ્ન થયો. અભ્યાસ કરીને તુર્તજ "હિંદુઓની ભાષા અને વિદ્યા" એ નામનું રસભર્યું એક પુસ્તક

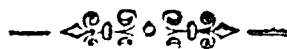
પ્રગટ કર્યું, અને એ પુસ્તકથી આખા યૂરોપખંડમાં સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્વ જાહેર થયું. જેમ સરાવલિયમજોન્સને યૂરોપમાં સંસ્કૃત ભાષા ઓળખાવવાનું માન ઘટેછે, તેમ આ પંડીતને એનું મહત્વ પ્રગટ કરવાનું માન છે. એ ગ્રંથ સને ૧૮૦૮ માં બહાર પડ્યો હતો. એ સમયથી જર્મન લોકો સંસ્કૃત અભ્યાસ તરફ ખૂબજ મંડ્યા છે, સંસ્કૃત વિદ્યા તે જર્મનનીજ થઈ પડી છે, અને ઇંગ્લાંડ જેના કે તનુજો હજારો બંધ હિંદુસ્થાનમાં વસેછે, જેણેજ એ ભાષાની ખોળ કરી, જેણેજ એ ભાષા પ્રથમ યૂરોપમાં દાખલ કરી, તે દેશને સંસ્કૃતના શિક્ષાગુરૂઓ જર્મનીથી હાલ મંગાવવા પડે છે. ખરેખર ભરતખંડનું સંપત્તિ સુખ ઇંગ્લાંડ ભોગવે છે, અને વિદ્યાસુખ જર્મની ભોગવે છે. જર્મન લોકો એ સંસ્કૃતના મોટા મોટા વ્યાકરણ અને કોષ રચ્યા છે, વેદ સરખા ગ્રંથોના પણ ભાષાતર કરવા માંડ્યાં છે, અને આર્ય સમયનું બરાબર ચિત્ર પોતાના મનમાં યથા શક્તિ ઉતાર્યું છે. જર્મન દેશ, ખરે પોતે કહેછે, તેમ "શર્મન્" દેશજ થઈ પડયો છે. મોટા મોટા ભાષાશાસ્ત્રીઓ એ દેશમાંજ થઈ ગયા છે–ઈંગ્લાંડનો હજી એકે ભાષાશાસ્ત્રી કહેવાયો નથી. ફ્રેંચે પાછળથી સંસ્કૃત અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે, અને જેમ સઘળા વિષયમાં એ વિચક્ષણ લોકો સિદ્ધિ પામે છે તેમ આમાં પણ પામ્યા છે, અને હાલ ભાષાશાસ્ત્રમાં જર્મનની દમોદમ આવી પહોંચ્યા છે. તોપણ હજી સંસ્કૃતીઓની સંખ્યા તો જર્મનીમાંજ સૌથી વધારે છે.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન મળ્યા પછી યૂરોપમાં ભાષા શાસ્ત્રની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. સન ૧૮૧૬ માં **બોપ** નામના પ્રખ્યાત સંસ્કૃતીએ પોતાના ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો, અને "આર્ય વર્ગની ભાષાઓનું વ્યાકરણ" એ નામનું મહા પુસ્તક રચી પોતાના શ્રમની પરિસીમા આણી. આ ગ્રંથોમાં ગ્રીક, લાટિન, જર્મન વગેરે યૂરોપની ઘણી ખરી ભાષાઓને એશયાખંડની સંસ્કૃત વગેરે આર્ય ભાષાઓ સાથે પંડીતાઈથી સરખાવીછે. સાન્વય વ્યાકરણ આ ગ્રંથોથી ઉભું થયું અને સાન્વય વ્યાકરણના એજ ગ્રંથો સારામાં સારા નમુનાછે. સાન્વય વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર એ બહુ મળતાં છે, પણ ફેર એટલોજ છે કે સાન્વય વ્યાકરણમાં બે કે બેથી વધારે અમુક ભાષાઓનોજ મુકાબલો કરવામાં આવેછે, અને ભાષાશાસ્ત્રનો વિષય સામાન્ય રીતે સઘળી ભાષાઓ છે. તેમાં સાન્વય વ્યાકરણનો **બોપ** તે બાપજ છે. હજી એના જેવો બીજો સાન્વય

વૈયાકરણી કોઈ થયો નથી. એ પંડીતના ગ્રંથો ઉપરથી સાન્વય વ્યાકરણ કિશોરાવસ્થામાંજ જન્મ પામ્યું એટલું નહિ, પણ ભાષાશાસ્ત્રને વિસ્તીર્ણ અને અચળ પાયો મળ્યો. એ પાયા ઉપર જે મોટી ઈમારત રચાઈ છે અને હવે પછી રચાશે તેને કાંઈ પણ પડવાનો ભો નથી.

બોપના સમયેજ પોટ નામનો વિદ્વાન પણ ભાષાશાસ્ત્રમાં સારા સારા શોધ કરવા લાગ્યો હતો. ગ્રીમનું જર્મન ભાષાઓનું મહા વ્યાકરણ પણ ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ઓછું અગત્યનું નથી. જો કે એનો વિષય આર્ય ભાષાઓની એક શાખા, ટ્યુટોનિકજ છે, તોપણ તે એવું સંપૂર્ણ છે કે એ શાખાનો તો એ વ્યાકરણાચાર્યજ ગણાયછે. વિલ્હમવાન હંબોલ્ડ ભાષાનું સામાન્ય શાસ્ત્ર બાંધવા તરફ તનમનથી મંડ્યો. એણે વાણી અને મન એ બંનેનો પરસ્પર સંબંધ તથા એ બંનેની એક બીજાપર શી અસર થાયછે તે ઉપર ઘણા ઘણા વિચાર કીધા, અને ઘણા ઝીણા ભેદોને અજવાળામાં આણ્યા. પાછળથી એજ વિષયમાં સ્ટીન્થાલ નામના વિદ્વાને ઘણા અગત્યના શોધ કીધા છે.

આ રીતે આર્ય વર્ગની ભાષાઓને તપાસતાં જે શોધન પદ્ધતિ હાથ લાગી અને સંપૂર્ણ થઈ તેજ પદ્ધતિ બીજી ભાષાઓનું વિવેચન કરતાં પણ કામે લગાડવામાં આવીછે, અને તેથી માણસની સઘળી ભાષાઓના વર્ગ બાંધવામાં, અને તે સંબંધી સામાન્ય વિચાર કરવામાં ઘણી મદદ મળીછે. એ શોધન પદ્ધતિથી અને એ મદદથી ભાષાશાસ્ત્રે કયા કયા સામાન્ય સિદ્ધાંતો સંપાદન કર્યાછે, તેનો કાંઈ વિસ્તાર કોઈ બીજે પ્રસંગે આપીશું.

ભાષાઓના વર્ગ.

દુનિયામાં બહુ ભાષાઓ ચાલે છે. દેશ દેશની ભાષા જૂદી હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ પ્રાંત પ્રાંતની અને પરગણા પરગણાની પણ ભાષાઓ જૂદી હોય છે. હિંદુસ્તાનમાંજ જોઈશું તો કેટલી બધી ભાષાઓ ચાલે છે, અને ગૂજરાતમાં પણ કાઠીયાવાડી, સુરતી, ચરોતરી, વગેરે કેટલા બધા ભાષા ભેદ છે. આપણામાં કહેવત છે કે બાર ગાઉએ બોલી બદલાય, અને એટલામાં પણ જાત અને ધંધા પ્રમાણે જૂદા જૂદા લોકોની બોલી જૂદી હોયછે. એ પ્રમાણે જોઇશું તો આ જગતમાં ઘણીજ ભા-

ષાઓ ચાલે છે. એ ૯૦૦ની ઉપર હશે એમ હાલ જાણવામાં આવ્યું છે.

આ ભાષા બોલનારા એક બીજાનું બોલ્યું સમજી શકતા નથી. સાધારણ માણસને ભાષાઓનું મળતાપણું માલમ પડતું નથી અને તેથી કદી પણ તેમના ખ્યાલમાં આવતું નથી કે આ જૂદી જુદી ભાષાઓ ચાલે છે તેમાંની કેટલીએક એક મૂળમાંથીજ નીકળી હશે. મળતાપણા કરતાં ફેર ઉપર તેનું મન વધારે દોડે છે, કેમકે વ્યવહારમાં તે જાણવાની વધારે અગત્ય છે. તે છતાં વિચારવંત માણસના જાણવામાં જ્યારે બીજી ભાષા આવે છે ત્યારે તે પોતાની ભાષા સાથે કેવી રીતે મળતી આવે છે તે પણ તેના દીઠામાં થોડું ઘણું આવ્યા વિના રહેતું નથી. પ્રથમ તો શબ્દનું યવન ગોત્રની કહીએ તો પણ ચાલે. રૂશિયા અને રૂશિયાને લગતા ભાગની ભાષાઓને સ્લેવોનિક કહેછે. જર્મની (જેમાં આસ્ત્રિઆ પૃશિયાનો સમાવેશ થાયછે) તે અને ઈંગ્લાંડની ભાષા ટ્યુટોનિક કહેવાય છે. ડેન્માર્ક, સ્વીડન નોર્વે અને આઇસલાંડમાં જે ભાષા બોલાય છે તેનું ગોત્ર જુદુંજ પાડ્યું છે. અને તેને સ્કાંડિનેવિયન કહે છે.

આર્ય વર્ગથી ઉતરતી સેમિટીક વર્ગની ભાષાઓ છે. એ વર્ગમાં આરબી, હીબ્રુ, ખાલ્ડી, સીરિઆક અથવા સૂર્યની ભાષાઓ છે અસલ બાબીલન અને નાઈનીવાહમાં જે ભાષા બોલાતી હશે તે આ વર્ગનીજ હશે એમ શિલા લેખો ઉપરથી જણાય છે તેથી અરબસ્તાન તથા તુર્કસ્તાનના ઘણાખરા ભાગમાં તથા તેને લગતા પ્રદેશમાં આ વર્ગની તથા આરબી ભાષા બોલાય છે. ઈજીપ્ત વગેરે આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગની તથા આબીસિનિયાની ભાષા આ વર્ગનીછે એમ કેટલાએકનું કહેવું છે, પણ તે હજી નિઃસંદેહ સાબીત થયું નથી.

તુરાની વર્ગમાં ઘણીજ ભાષાઓ છે, પણ તેમાંની ઘણીખરી જંગલી તથા લોકો પણ તેવાજ છે તેથી તે વિષે વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. એના પણ ઉત્તર તથા દક્ષિણ એવા બે ભાગ પાડેલા છે; એશિયાના મધ્ય તથા ઉત્તર ભાગમાં બોલાતી અપાર બોલીઓ, તથા યૂરોપમાં તુર્કસ્તાન, હંગરી, લાપલાંડ વગેરે બાકી રહી ગએલા ભાગમાં જે ભાષાઓ ચાલે છે તે સઘળાને ઉત્તર તુરાની કહેછે બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, ટિબેટ, ભૂતાન વગેરે હીમાલય પર્વતની નજીકનો પ્રદેશ, મલાયા, પોલિનિશિયા, તથા હિંદુસ્તાનનો દક્ષિણ ભાગ એ ઠેકાણેની ભાષાઓને દક્ષિણ તુરાની કહેછે,

કાનડી, તામિલ, તેલેગુ, ગોંડ વગેરે હિંદુસ્તાનમાંની ભાષાઓ તુરાનીછે. હાલ એક શોધકે એ આર્ય છે એવો પૂર્વ પક્ષ ઉઠાવ્યો છે. નાગ લોકની ભાષાઓ પણ આજ વર્ગમાં ગણાય છે.

વાક્યવિચાર.

સામાન્ય વ્યાખ્યાઓ.

૧ માણસના મનનો એક નિર્ણય જેવડે સંપૂર્ણ પ્રકાશ પામેછે તેને વાક્ય કહેછે.

શબ્દવડે વિચાર અથવા ભાવ તો જણાય, પણ નિર્ણય જણાવવાને સારૂ વાક્ય અવસ્ય છે. આપણે ઘોડો જોયો, અને તેવડે જે વિચાર ઉત્પન્ન થયો તે "ઘોડો" એ શબ્દવડે સંપૂર્ણ જણાઈ શકેછે તેમજ તેને ચરતાં દેખીને જે વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે તે "ચરતો" એ શબ્દ બોલ્યાથી સંપૂર્ણ બતાવી શકાયછે. પણ "તે ઘોડો ચરેછે" એવો જે મનનો નિર્ણય તે વાક્ય વિના કોઈ પણ રીતે સંપૂર્ણ પ્રગટ થતો નથી.

બારીક નજરથી વિચાર કરીશું તો નિશ્ચયાર્થ, સંશયાર્થ, પ્રશ્નાર્થ વગેરે સઘળી જાતના વાક્યોમાં કોઈ જાતનો નિર્ણયજ રહેલો છે. એ સઘળાં વાક્યોવડે આ હું નિશ્ચય જાણુંછું, આ વાતમાં મને સંદેહ છે, આ કામ કરાવવાની મારી ઈચ્છાછે, આ વાત હું જાણવાને ચાહુંછું વગેરે મનના નિર્ણયજ પ્રગટ થાયછે. આ કામ કરાવવાની મારી ઈચ્છાછે, વ્યવહારમાં આ ન્યાયશાસ્ત્રની કોટિ કદાપિ કઠિણ લાગે, તો એ સઘળાને પ્રથક્ પ્રથક્ જાતના વિચાર ગણવામાં કાંઈ હરકત નથી, પણ જ્યાં શબ્દ અને વાક્યનો ભેદ સમજવો છે ત્યાંતો આટલું ઊંડું ઉતર્યા વિના છૂટકો નથી.

વાક્યમાં અધ્યાહારાદિક કારણોથી એક શબ્દ પણ હોય, પરંતુ વસ્તુતઃ તે શબ્દનો સમુદાયજ હોય છે.

૨. શબ્દો કેવી રીતે ગોઠવાઇને વાક્ય થાયછે તેનો જે વિચાર તે **વાક્ય વિચાર.**

૩. **અધિકાર વિચાર, અનુસાર વિચાર, અનુક્રમ વિચાર, અને રચના વિચાર** એવા સાધારણ રીતે વાક્ય વિચારના ચાર વિભાગ ગણાયછે.

એમાંના પહેલા ત્રણ **શબ્દવિચારના** પેટામાં પણ આવી શકે. રૂપ પ્રકરણ, અધિકાર પ્રકરણ, અનુસાર પ્રકરણ, અને અનુક્રમ પ્રકરણ એ ચારે ખરેખરાં શબ્દવિચારનાજ પ્રકરણ છે, તથાપિ રચનાવિચાર કેટલોએક જાણ્યા વિના એ ત્રણ બાબતો મન માનતી રીતે સમજાવી શકાતી નથી, અને તેથી એ ત્રણ પ્રકરણને વાકય વિચારમાં મૂકવાં પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેની પહેલાં રચનાવિચાર ચલાવવો પડેછે.

વાકયવિચારને બહુજ લગતો **વાણીવિચાર** અથવા **શૈલીવિચાર** છે. જૂદા જૂદા બોલનાર અથવા લખનારની જે જૂદી જૂદી બાની અથવા ઢપ હોય છે તેનું તેમાં વિવેચન કરેલું હોય છે. નિબંધકળા શીખનારને તે જાણવું અવશ્યનું છે, તે છતાં એ ભાગ એટલો વિસ્તીર્ણ છે કે તેનો વ્યાકરણનાં ગ્રંથોમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી, અને તેથી તે વિષે સ્વતંત્ર પુસ્તક રચવાની રીત પડેલી છે.

૪. વાકયના અંગ કયાં કયાં હોઈ શકે છે, તેના કેવા કેવા વર્ગ પાડેલા છે વગેરે બાબતોનું જેમાં વર્ણન આવેલું હોય તેને રચના વિચાર કહીએ.

૫. અમુક શબ્દ અમુક રૂપે આવીને વાકયમાં જે કાંઈ કામ કરે છે, તે તેનો અધિકાર કહેવાય છે, અને એ અધિકાર વ્યાકરણના જે ભાગમાં નિર્માણ કરવા આવ્યો છે તેને અધિકાર વિચાર કહીએ.

આ પ્રકરણમાં વિભક્તિ, વચન, કાળ વગેરેનાં અર્થોનું વિવેચન આવી જાયછે.

૬. વાકયમાં એક શબ્દ બીજાને અનુસરી કેવું રૂપ ધારણ કરેછે એનો જેમાં વિચાર કર્યો છે તેને અનુસાર વિચાર કહીએ.

જે શબ્દ બીજાને અનુસરે તેનું નામ **અનુસાર્ય**, અને જે અનુસરવાની જરૂર પાડે તેને **અનુસારક** કહીએ. વાકયમાં કોઈ શબ્દ અનુસરે છે (agrees) and કોઈ શબ્દ અનુસારે છે (governs) એટલે અનુસરવાની બીજાને જરૂર પાડે છે. આ નવા શબ્દો પદચ્છેદ કરતી વખત બહુ અગત્યના માલમ પડશે.

૭. વાક્યોમાં શબ્દો એક બીજાની પછી કયા અનુક્રમે આવે છે તેનો જ્યાં વિચાર કર્યો છે તેને અનુક્રમ વિચાર કહેછે.

રચનાવિચાર.

૮. સઘળાં વાક્યમાં અવશ્યનાં પદ અથવા શબ્દ બે છે:—ઉદ્દેશ્ય (કર્તૃપદ) અને વિધેય ક્રિયાપદ.) જો ક્રિયાપદ સકર્મક હોય, તો **વિધેય પૂરણ** (કર્મ) પણ અવશ્યે જોઇએ.

૯. જે વસ્તુ વિષે બોલવું છે—જે વસ્તુ દેખાડવાની છે—તેને **ઉદ્દેશ્ય**, અને તે વસ્તુ વિષે જે કાંઈ બોલવાનું છે તે **વિધેય** કહેવાય છે:—જેમકે "છોકરો રમેછે" એ વાક્યમાં "છોકરો" એ **ઉદ્દેશ્ય** અને "રમેછે" એ **વિધેય.**

ઇંગ્રેજી ન્યાયશાસ્ત્રમાં **ઉદ્દેશ્ય, વિધેય,** અને **સંયોજક** એવાં ત્રણ પદ અવશ્યનાં ગણ્યાં છે. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયને જોડનારૂં જે પદ તે **સંયોજક.** "આત્મા અમર છે" એ વાક્યમાં "આત્મા" એ **ઉદ્દેશ્ય**, "અમર" એ **વિધેય**, અને "છે" એ **સંયોજક**. આપણી રીતમાં "અમરછે" એ ભેગુંજ **વિધેય** ગણાય.

"છોકરો રમે છે" એ વાક્યનું પ્રથક્કરણ ન્યાયશાસ્ત્રી આ પ્રમાણે કરે:—"છોકરો" એ **ઉદ્દેશ્ય**, "[1]રમતો" એ **વિધેય**, અને "છે" એ **સંયોજક** બેશક આ પ્રમાણે વિચારમાં તો ત્રણ પદ સમાએલાંજ છે, પણ ભાષામાં ઘણી વખત **વિધેય** અને **સંયોજક** મળીને, આ ઉદાહરણમાં જોયું તેમ, એકજ [2]શબ્દ થએલો માલમ પડેછે, અને તેથી વ્યાકરણમાં **ઉદ્દેશ્ય** અને **વિધેય** એવાં બેજ પદ ગણાયછે તે ઠીકજ છે.

---

૧ "રમેછે" એનો અર્થ "રમતોછે" એવોજ છે. કેટલીક ભાષામાં વર્તમાનકાળના રૂપ એ રીતેજ સધાય છે:—જેમકે હિંદુસ્તાનીમાં "लडका खेलताहै" ઇંગ્રેજીમાં The boy is playing &c. ગૂજરાતીમાંપણ વિધેધાર્થે વર્તમાનના રૂપ એ રીતેજ થાયછે:—જેમકે "તે રમતો નથી."

૨ સંયોજક અને વિધેય મળીને જે એક શબ્દ થાયછે તે ક્રિયાપદ. જો એ બે ભેગાં મળતાં ન હોય તો કોઈ પણ ભાષામાં "હો" ધાતુ સિવાય કોઈ પણ ધાતુના રૂપાખ્યાનની જરૂરજ ન પડે. બીજા ધાતુના કૃદંતો અને "હો" ધાતુના રૂપાખ્યાન એવડે ભાષાનો ઘણું કરીને સઘળો વ્યવહાર ચાલી શકે. સંસ્કૃત ભાષામાં આટલું વિસ્તીર્ણ રૂપાખ્યાન છતાં પાછળથી નિરૂપયોગી થઈ પડ્યું, અને કૃદંતોજ આગળ પડ્યા તેનું કારણ નૈયાયિક પદ્ધતિએ ગ્રંથ કર્ત્તાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા હોય એમ લાગે છે.

ન્યાયશાસ્ત્રીએ **કર્મને** નિરાળું પદ ન માનતાં, **તેને વિધેયપૂરણ** કહી **વિધેયનુંજ** અંગ માને છે.

૧૦. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એ પદ વડેજ જે બોલવામાં આવે છે, તેને **મૂળવાદ** કહીએ.

૧૧. મૂળવાદમાં કોઈ પણ અર્થનો વધારો કરવાને સારૂ જે વિશેષ બોલવામાં આવેછે તેને [1]**સ્તુત્યર્થવાદ** કહે છે.

નાના પ્રકારના વિચાર અને રસથી ભરેલા મનુષ્યનો વ્યવહાર મૂળવાદથી નજ ચાલી શકે એ ખુલ્લુછે. અને તેથી સઘળી ભાષામાં મૂળના એ નાના વાક્યને વધારી સ્તુત્યર્થ વાદ કરવાની જરૂર પડેછે, નાના બાળકને પણ જલદીથી માલૂમ પડે છે કે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયથીજ સઘળા વિચાર કહી શકતા નથી.

૧૨. એક અથવા અનેક શબ્દથી, એક અથવા અનેક શબ્દાવળીથી, અને એક અથવા અનેક ઉપવાક્યથી સ્તુત્યર્થવાદ થઈ શકે છે:—જેમકે,

તમારો છોકરો બહુ રમેછે. (ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયમાં એકેકો શબ્દ વધાર્યાથી)(તમારો)[1] (મોટો)[2] છોકરો (રોજ)[1] (બહુ)[2] રમેછે. ॥ ॥ બબ્બે ॥ ॥

(તમારા ભાઈનો)[1] છોકરો (પેલા ખેતરમાં)[1] રમેછે. ॥ ॥ એકેકીશબ્દાવળી. ॥

(તામારા બાઈનો)[1] છોકરો (પેલા ખેતરમાં)[1] (બીજા છોકરા ભેગો)[2] રમેછે } ઉદ્દેશ્યમાં એક અને વિધેયમાં બે શબ્દાવળી વધાર્યાથી.

(તમારા ભાઈનો)[1](સોળ વરસનો)[2] (પેલો)[1] (સૌથી મોટો)[2] છોકરો (છગન)[1] (આજે)[1] (દયાળ પટેલના ખેતરમાં)[2] નાના છોકરાં ભેગો) (શરમાયા વિના)[3] (કેમ)[2] રમેછે? } ઉદ્દેશ્યમાં અને વિધેયમાં બે શબ્દ અને ત્રણ શબ્દાવળી વડે સ્તુત્યર્થયોછે.

(જે છોકરો કાલે વાંચતો હતો) તે (આજ) રમેછે! } ઉદ્દેશ્યમાં એક ઉપવાક્ય અને વિધેયમાં એક શબ્દ વધાર્યાથી

---

૧. એમાં સ્તુતિજ હોય એમ ન સમજવું. નિંદા પણ હોય, અને ગમે તે રીતની અર્થવૃદ્ધિ હોય, ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, સ્તુત્યર્થ વગેરે અહિયાં જે શબ્દો લીધા છે તે સંસ્કૃત ભાષાના શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં વપરાતાજછે. એ મૂકી નવા શબ્દ શા માટે ઘડવા જોઇએ?

આ રીતે એક વાક્ય સ્તુત્યર્થ વાદથી મરજીમાં આવે તેટલું વધી શકે. શબ્દથી થોડી, શબ્દાવળીથી વધારે, અને ઉપવાક્યથી સૌથી વધારે વાક્યવૃદ્ધિ થાયછે, માટે સ્તુત્યર્થની ત્રણ પદવી ગણી શકાય:—સ્વલ્પ સ્તુત્યર્થ વાદ, સામાન્ય સ્તુત્યર્થવાદ, અને વિશાળસ્તુત્યર્થવાદ.

૧૩. શબ્દો એક બીજા જોડે કાંઇ સંબંધે બંધાએલા હોય, પણ તેમાં કોઈ ક્રિયાપદ ન હોય, તો તે શબ્દાવળી કહેવાય.

૧૪. કર્તાક્રિયાપદ યુક્ત જે શબ્દ સમુદાય જાતે વાક્યજ છતાં બીજાની સાથે મળીને એક વાક્ય કરવાના કામમાં આવે છે તેને ઉપવાક્ય કહીએ.

૧૫. જે વાક્યની ઉપવાક્યવડે વૃદ્ધિ થઈ નથી તે **સરળ વાક્ય** કહેવાયછે:—જેમકે "હું રોજ સવારમાં સંસ્કૃત ગ્રંથ વાંચુંછું."

૧૬. જે વાક્યની વૃદ્ધિ ઉપવાક્યવડે થઇછે પણ જો એક ઉપવાક્ય બીજા વાક્યના પેટામાં ભરાઈ ગયું હોય તો તે વાક્યને **સંમિશ્ર** કહેવું:— જેમકે "હું રોજ સવારમાં તમે જે સંસ્કૃત ગ્રંથ આપ્યોછે તે વાંચુંછું."

૧૭. જે વાક્યની વૃદ્ધિ ઉપવાક્યવડે થઈછે, અને તે ઉપવાક્યો એક બીજા સાથે બંધાએલાં છતાં એક બીજાથી સ્વતંત્ર રહેલાં છે. તે વાક્યને **સંબંધીત વાક્ય** કહીએ:—જેમકે "હું રોજ સવારમાં વહેલો ઉઠુંછું, અને સંસ્કૃત ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવા બેસુંછું"

આ વાક્યમાં જરા ફેર કરીએ તો વર્ગ બદલાઈ જાય છે. "હું રોજ સવારમાં વહેલો ઉઠીને સંસ્કૃત ગ્રંથનો અભ્યાસ કરૂંછું," આ સંમિશ્રવાક્ય પણ ન રહ્યું. એ એક સરળ વાક્યછે.

સરળ ઉદ્દેશ્ય વાક્ય.

૧૮. **મૂળવાદક, સ્વલ્પ સ્તુત્યર્થવાદક, અને સામાન્ય સ્તુત્યર્થ વાદક** એવાં ત્રણ પ્રકારનાં સરળ વાક્ય થાયછે.

૧૯. મૂળવાદકમાં ઉદ્દેશ્ય **નામ, નામવત્ શબ્દ**, કે **નામરૂપ શબ્દાવળી** હોય:—

જેમકે,

૧ **નામ.**	**રાજારામ** બેઠો છે.
૨ **નામવત્ શબ્દ.**	
(અ.) કૃદંત **નામ.**	**લડવું** ઠીક નહિ.

(ब.) સર્વનામ. તે બેઠો.

(क.) વિશેષણ. ગાંડો બકે છે.

૩ નામવત્ શબ્દાવાળી. માંહોમાંહે લડાઈ કરવી ઠીક નહિ.

૨૦ ઉદ્દેશ્યનો સ્તુત્યર્થવાદ નીચે પ્રમાણે થાય:—

૧. વિશેષણવડે. નાદાન રાજારામ બેઠો છે.

૨. વિશેષણવત્ શબ્દવડે.

(अ.) વર્તમાન કૃદંત. ધાવતું છોકરૂં બેઠું છે.

(ब.) ભૂત કૃદંત. 'હાર્યો જુવારી બમણું રમે'.

(क.) વિશેષ ભૂતકૃદંત. થાકી ગએલો રાજારામ બેઠોછે.

(ड.) ષષ્ઠયંત નામ. સતારાનો રાજારામ બેઠોછે.

(इ.) સમાનાર્થ નામ. રાજારામ મહારાજ બેઠા છે.

૩. વિશેષણ રૂપ શબ્દાવળીવડે.

(अ.) વર્તમાન કૃદંત. શાહુથી પણ પરાક્રમમાં ઉતરતો. રાજારામ બેઠોછે.

(ब.) ભૂતકૃદંત. આશાતૃષ્ણા ભર્યો રાજારામ બેઠોછે.

(क.) વિશેષ ભૂતકૃદંત. શિવાજીથી ઉતરેલો રાજારામ બેઠોછે.

(ड.) ષષ્ઠયંત નામ. શિવાજીના વંશનો રાજારામ બેઠોછે.

(इ.) સમાનાર્થ નામ. શિવાજીનો વંશજ રાજારામ બેઠોછે.

વિધેય.

૨૧. વિધેયપદ એકલું ક્રિયાપદ હોય, અથવા નામ સર્વનામ કે વિશેષણ યુક્ત કે તદ્રૂપ શબ્દાવળી યુક્ત ક્રિયાપદ હોય:—જેમકે

૧. એકલું ક્રિયાપદ. તે છે.

૨. શબ્દ યુક્ત ક્રિયાપદ.

(अ.) નામ. તે બ્રાહ્મણ છે.

(ब.) સર્વનામ. તે હું છું.

(क.) વિશેષણ. તે ડાહ્યો છે.

૩. **શબ્દાવળી યુક્ત ક્રિયાપદ.**

(अ.) નામરૂપ શબ્દાવળી. તે ભાષણ આપનાર છે.

(ब.) વિશેષણ રૂપ શબ્દાવળી. તે સાંભળવા લાયક છે.

૨૨. વિધેયપદનો સ્તુત્યર્થવાદ નીચે પ્રમાણે થાયછેઃ—

૧. **ક્રિયા વિશેષણવડે.** ખલાસી ઉપર ચડેછે.

૨. **ક્રિયા વિશેષણવત્** શબ્દવડે.

(अ.) **વિભક્ત્યંત** નામ. ખલાસી છાપરે ચડેછે.

(ब.) **નામયોગ્યંત** નામ. ખલાસી છાપરા ઉપર ચડેછે.

(क.) સંબધક કૃદંત. તે કૂદકારો મારીને ચડેછે.

(ड.) વિશેષણ વર્તમાન કૃદંત તે બોલતો બોલતો ચડેછે.

(ई.) અવ્યય વર્તમાન કૃદંત. તે બોલતાં ચડી ગયો.

(फ.) ભૂતકૃદંત. તે છાકયો છાકયો ફરેછે.

૩. ક્રિયા વિશેષણ રૂપ શબ્દાવળી.

(अ.) વિભક્ત્યંત નામ. તેણે લોઢાની લેખણથી લખ્યુંછે.

(ब.) નામયોગ્યંત નામ. તેણે લોઢાની લેખણવડે લખ્યુંછે.

(क.) સંબંધક કૃદંત. તેણેલોઢાની લેખણ લઇનેલખ્યુંછે

(ड.) વિશેષણ વર્તમાન કૃદંત. શત્રુઓના સૈનનેહરાવતો હરાવતો શિકંદર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યોછે.

(ई.) અવ્યય વર્તમાન કૃદંત. શિકંદર સાથે લડતાં પરમાર રાજા ફાવ્યોનહિ.

(क.) વિશેષ ભૂત કૃદંત. અનેક શસ્ત્રે ઘવાણો ઘવાણો તે લઢ્યોજ જાય છે.

(व.) ભૂતકૃદંત. શરમનો*માર્યો તે બોલ્યો નહિ

જુદી જુદી વિભક્તિઓ અને નામયોગી અવ્યયો કેવી રીતે જુદા જુદા સ્તુત્યર્થવાદના કામમાં આવે છે તેનો વિસ્તાર અધિકાર વિચારમાં આવશે.

---

* અહિયા કૃદંતના કેટલાંક ઉદાહરણ આપ્યાંછે તેનાં તે ઉદ્દેશ્યનો સ્તુત્યર્થવાદ કરેછે એમ પણ કહી શકાય. મૂળ જોતાં તો એ પ્રમાણેજ છે, પણ રૂઢિથી વિધેય સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય એમ દેખાય છે.

૨૩. ક્રિયા વિશેષણ જેમં ચાર પ્રકારનાં છે તેમં વિધેયના સ્તુત્યર્થવાદ પણ ચાર પ્રકારના થઈ શકે છે.

કાળવાચક સ્તુત્યર્થવાદ.	તમે ગઈ કાલે આવ્યા હતા.
સ્થળવાચક સ્તુત્યર્થવાદ.	તમે મારે ઘેર આવ્યા હતા.
રીતિવાચક સ્તુત્યર્થવાદ.	તમે પગે ચાલીને આવ્યા હતા.
કાર્ય કારણવાચક સ્તુત્યર્થવાદ.	તમે મને મળવા આવ્યા હતા.

વિધેય પૂરણપદ.

૨૪. **વિધેય પૂરણપદનું** સ્વરૂપ તથા સ્તુત્યર્થવાદ ઉદ્દેશ્યના જેવોજ છે.

જે જે વર્ગના શબ્દ અથવા શબ્દાવળી ઉદ્દેશ્ય થઈ શકેછે તે વિધેય પૂરણ પણ થઇ શકે, અને જે જે સઘળા શબ્દ અથવા શબ્દાવળીવડે ઉદ્દેસ્યના અર્થમાં વધારો થઈ શકેછે તે તે શબ્દ અને શબ્દાવળી વડેજ વિધેય પૂરણની પણ વૃદ્ધિ થાયછે.

૨૫. સંમિશ્રવાક્યમાં એક મુખ્ય અને એક અથવા અનેક ગૌણ ઉપવાક્ય હોયછે.

૨૬. એ ગૌણ ઉપવાક્ય નામરૂપ, વિશેષણરૂપ, કે ક્રિયા વિશેષણરૂપ હોય; જેમકે—

(अ.) નામરૂપ ઉપવાક્યઃ—રજપૂત લઢાઈમાં પાછો હઠે એ સંભવિત નથી.

(ब.) વિશેષણરૂપ વાક્યઃ—લડાઇમાંથી નાશી આવે તે રજપૂતને તેની સ્ત્રીઓ પણ તુચ્છ ગણાતી હતી.

(क.) ક્રિયા વિશેષણરૂપ ઉપવાક્ય } જ્યારોરે શૂરવીર રણમાં પડેછે ત્યારે તે સ્વર્ગમાં જાયછે એમ રજપૂતો માનતા હતા.

૨૭. નામરૂપ ગૌણ વાક્ય ને મુખ્ય વાક્યની જોડે જોડવાને સારૂ "એ તે" "કે" એવા દર્શક શબ્દ વાપરવા પડેછે, અને નામરૂપ ઉપવાક્ય (નામના ધર્મ પ્રમાણે) ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, કે વિધેય પૂરણનું કામ વાક્યમાં કરે છે. જેમકેઃ—

(ड.) પાપી માણસ સુખી થાય એ સંભવિત નથી. (ઉદ્દેશ્ય)

(ई) બાળકનો ધર્મ છે કે મા બાપની આજ્ઞા માનવી (વિધેય)

(फ.) તમે કહ્યું તે હું કબુલ કરૂંછું. (વિધેયપૂરણ)

૨૮. વિશેષણરૂપ ઉપવાક્યને આરંભે "જે," જેવું "જેટલુ" "જેવડું" એવાં તત્પદાપેક્ષક પદ આવેછે, અને તેનું ઉત્તરપદ (વિશેષ્ય સહિત કે વિશેષ્યને અધ્યાહાર રાખી) મુખ્ય વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય, વિધેયપૂરણ, કે વિધેય સ્તુત્યર્થ-વાદકનું કામ કરેછે. જેમકેઃ—

(જે.) જે માણસ ભણેછે તે ડાહ્યું થાયછે. (ઉદ્દેશ્ય)

(જેવું) તમારે જેવું જોઇએ તેવું લો. (વિધેયપૂરણ)

(જેટલુ.) તમે જેટલું કહ્યું તેટલું ખરૂંછે. (ઉદ્દેશ્ય.)

(જે) અમે રહેતાં હતા તે ઘરમાં હાલ કોણ રહેછે? (વિધેય સ્તુત્યર્થ વાળું.)

(જેવડું.) { આજે જેવડો સાપ જોયો તેવડો કોઇ દહાડો મેં દીઠો નહતો. } (વિધેયપૂરણ.)

૨૯. ક્રિયાવિશેષણરૂપ ઉપવાક્યને આરંભે "જ્યાં," "જ્યારે," અને "જેમ," એવા ક્રિયા વિશેષણ આવેછે, અને તેનું ઉત્તરપદ (ત્યાં, ત્યારે, તેમ) મુખ્ય વાક્યના વિધેયપદનો સ્થળ, કાળ, કે રીતિ સંબંધી સ્તુત્યર્થ વાદ કરેછે. જેમકેઃ—

(જ્યાં.) જ્યાં જાઓ, ત્યાં નશીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. (સ્થળ)

(જ્યારે.) જ્યારે જોશો, ત્યારે જાણશો. (કાળ)

(જેમ.) જેમ ચાહે, તેમ એ કરેછે. (રીતિ.)

૩૦. નામરૂપ ઉપવાક્યની જોડે નામયોગી અવ્યય મળ્યાથી ક્રિયા વિશેષણરૂપ થઇ જાયછે, પણ તે જોડાતાં પહેલાં વચમાં "એ," "તે" એવા શબ્દ મૂકવા પડેછે.

હું બોલ્યો એમાં મેં શું ખોટું કર્યું? (સ્થળ.)

તમે આવ્યા તે પહેલાં તે ગયો હતો. (કાળ.)

આપે ફ્રમાવ્યું તે મુજબ મેં કર્યું છે. (રીતિ.)

૩૧. વિશેષણરૂપ ઉપવાક્યના ઉત્તરપદની જોડે વિભક્ત્યંત અથવા નામયોગ્યંત નામ જોડાયાથી ક્રિયાવિશેષણરૂપ ઉપવાક્ય થાય છેઃ—જેમકે

તમે જે ગામમાં ગયા હતા તે ગામમાં કોનું રાજ છે? (સ્થળ.)

હું રહુંછું તે ઘરની પાસે નિશાળ છે. (સ્થળ.)

તમે આવ્યા તે વખતે હું બહાર ગયો હતો. (કાળ)
એણે જેટલા દહાડા રાજ કર્યું તેટલા દહાડા સુધી પ્રજા દુખી હતી. (કાળ)
તમે કહ્યું તે રીતેજ મેં તેને કહ્યું છે. (રીતિ.)
તમે બતાવી તે રીત પ્રમાણે મેં હિસાબ ગણ્યોછે. (રીતિ.)

वाक्य विचार संबंधित वाक्य.

૩૨ સંબંધિત વાક્યનાં ઉપવાક્યો સહગામી કહેવાય છે, કેમકે વાક્યમાં તે બધાં સરખાજ અધિકારનાં છે.

એ ઉપવાક્યોમાં કોઈ મુખ્ય અને કોઈ ગૌણ હોય એમ નથી. સઘળાં એક બીજાથી નિરાળાજ અધિકાર ચલાવેછે. **સહગામી** એટલે જોડે આવનારાં.

એ રીતે એ ઉપવાક્યો જાતે સ્વતંત્ર વાક્ય છતાં એક બીજા સાથે કાંઈ સંબંધ ધરાવતા હોયછે. અને તે બધા મળીને સંયુક્ત પણ એકજ નિર્ણય થાયછે, તેથી તે નિરાળાં વાક્ય ન ગણાતાં એક વાક્યનાં અંગજ ગણાયછે.

૩૩ સહગામી ઉપવાક્યો વચ્ચે અનુકુળ સંબંધ, પ્રતિકુલ સંબંધ વિકલ્પ સંબંધ, કે કાર્ય કારણ સંબંધ હોયછે.

"हुं आव्यो अने ते गयो" એમાં "હું આવ્યો" અને "તે ગયો" એ બે ક્રિયા એક બીજાને અનુકુળછે તેથી આ અનુકુળ સંબંધિત વાક્ય કહેવાય.
"हुं आव्यो पण ते जतो रह्यो." એ બે ઉપવાક્યમાં જે બે ક્રિયાઓછે તે એક બીજાથી પ્રતિકુલ છે અને તેથી એ વાક્યને પ્રતિકુલ સંબંધિત વાક્ય કહીએ.

"हुं आवीश के तमे आवजो." હું આવું કે તમે આવો એ બે વાતનો અહિંયા વિકલ્પ રહેલોછે તેથી એ વિકલ્પ સંબંધિતવાક્ય કહેવાય.

"हुं आव्यो केमके तमे मने बोलाव्या हता." એમાં બીજું વાક્ય કારણ અને પહેલું વાક્ય કાર્ય છે.

"हुं आव्यो; माटे तमारे पण आववुं जोइये." એમાં પહેલું વાક્ય કારણ અને બીજું વાક્ય કાર્ય છે.

કાર્યકારણ સંબંધિત વાક્ય અને કાર્યકારણદર્શક ક્રિયાવિશેષણરૂપ પવાક્યથી થએલું સંમિશ્ર વાક્ય એ ઘણીવાર રૂપમાં એવાં સરખાં દેખા-

પછે, કે તેને ઓળખતાં મેહેનત પડેછે. "हुं आव्यो माटे तमारे पण आववुं जोइये." એ સંબંધિત વાક્ય નથી, પણ સંમિશ્ર વાક્યછે; તથાપિ વિરામ ચિન્હના ફેર સિવાય બીજો ફેર ઉપર જે સબંધિત વાક્ય આપ્યુંછે તેના કરતાં એમાં કાંઈ પણ રૂપમાં જણાતો નથી. પણ અર્થમાં ફેર મોટો છે. " हुं आव्यो माटे तमारे पण आववुं जोइए. " એમ જે બોલેછે તેના મનમાં મુખ્ય વાત કહેવાની તો એજછે કે " તમારે આવવું જોઇએ" અને તેનો કારણદર્શક સ્તુત્યર્થવાદ કરવાને સારૂજ " હું આવ્યો " એમ બોલેછે. એથી ઉલટું "हुं आव्यो; माटे तमारे पण आववुं जोइए." એમ બોલનારના મનમાં " હું આવ્યો " અને " તમારે આવવું જોઇએ " એ બંને વાત મુખ્યછે, અને એ બંને વાતને કાર્ય કારણના સંબંધમાં રાખવીછે માટેજ તે બંનેને એક વાક્યમાં બોલે છે. વળી એક વાક્યમાં "માટે" નામ યોગીછે અને બીજામાં વાક્ય યોગીછે. એથી, તેથી, વગેરે શબ્દોથી જોડાએલાં વાક્યોને તો સંબંધિત નજ ગણવા.

हुं आवुं, तो तमे आवजो" એ વાક્યમાં પણ બંને ઉપવાક્યો વચ્ચે કાર્ય કારણનોજ સંબંધછે. જ્યારે બે ક્રિયાઓ નિશ્ચયાર્થમાં નથી, પણ તેમાંની એક ક્રિયાનું બનવું બીજી ક્રિયાના બનવા ઉપર આધારરાખેછે ત્યારે તે બે ઉપવાક્યને જોડવા સારૂ "जो, तो" વપરાયછે; અને જો નિશ્ચયાર્થની ક્રિયાઓ વચ્ચે કાર્ય કારણનો સંબંધ હોય તો "माटे, केमके" વગેરે વાક્યયોગીઓ વપરાય છે.

ઉપલા વાક્યને કેટલાક સંમિશ્ર કહેછે અને "તમે આવજો" એને મુખ્ય વાક્ય ગણેછે. અર્થમાં " હું આવું " એ ગૌણ વાક્ય છે ખરૂં પણ વાક્ય રચનામાં તે ગૌણ નથી. રચનાની રીતે તે મુખ્ય વાક્યમાંનું કાંઈ પણ કામ કરે એમ નથી, અને કારણદર્શક છે માટે એ મુખ્ય વાક્યનો સ્તુત્યર્થ વાદ કરેછે; એમ માનીએ તો પછી કારણ દર્શક સંબંધિત વાક્ય કોઈજ રહેશે નહિ. મુખ્ય વાક્યનું રચના વિચારે કાંઇ પણ કામ કરે તેજ ઉપવાક્યને ગૌણ ગણવું એ નિયમ સારોછે.

संबंधितवाक्यनुं संकोचन.

૩૪ સદગામી ઉપવાક્યોમાં જ્યારે ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, વિધેય પૂરણ,

કે કોઈ સ્તુત્યર્થવાદ સામાન્ય હોય છે, ત્યારે બહુધા તેની પુનરૂક્તિ કરવામાં આવતી નથી, અને તે પ્રસંગે તે સંબંધિત વાક્ય સંકોચાએલુંછે એમ બોલાય છે.

૩૫ માટે સંબંધિતવાક્યમાં (अ) બે અથવા અધિક ઉદ્દેશ્ય અને એક વિધેય, (ब) બે અથવા અધિક વિધેય અને એક ઉદ્દેશ્ય, (क) એક વિધેય અને બે અથવા અધિક વિધેય પૂરણ, (ड) એક વિધેય અને તેના બે અથવા અધિક સ્તુત્યર્થવાદ હોઈ શકેછે.

(अ) **"काळो घोडो अने राती गाय चरेछे"** એ સંબંધિત વાક્ય છે અને "કાળો ઘોડો ચરેછે" અને "રાતી ગાય ચરેછે" એ બે એનાં સહગામી ઉપવાક્યછે. સામાન્ય પદ "ચરેછે" એની પુનરૂક્તિ ન કરવાને સારૂ એ વાક્યનું સંકોચન કર્યુંછે.

(ब) **"हवा गरमीथी फूलेछे अने हलकी थायछे."** એમાં બંને વિધેય પદનો ઉદ્દેશ્ય "હવા" શબ્દજછે તેથી તેની પુનરૂક્તિ કરી નથી. જો એ વાક્યને ન સંકોચીએ તો "હવા ગરમીથી ફુલેછે, અને હવા ગરમીથી હલકી થાયછે" એ પ્રમાણે બોલવું પડે.

(क) **" तेणे पांच रुपिआ अने छ आना आप्या. "** એમાં "તેણે પાંચ રૂપિઆ આપ્યા" અને "તેણે છ આના આપ્યા" એવાં બે સહગામી વાક્યો મળેલાંછે.

(ड) **" उद्योग अने खंत विना कांई थई शकतुं नथी "** એ સંકોચાએલા સંબંધિત વાક્યને હતું તેવું કરીએ તો આ પ્રમાણેથાયઃ— ઉદ્યોગ વિના કાંઈ થઈ શકતું નથી, અને ખંત વિના કાંઈ થઈ શકતું નથી".

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયપૂરણના પણ અનેક સ્તુત્યર્થવાદ વાક્યમાં આવેછે અને તે વેળા તેને સંકોચાએલું સંબંધિત વાક્ય ગણીએ, તો ગણી શકાયઃ—જેમકે "સદ્ગુણી અને શાણા લોકો સુખી થાયછે" એમાં "સદ્ગુણી લોકો સુખી થાયછે" અને "શાણા લોકો સુખી થાયછે" એવાં બે સહગામી વાક્ય ગણીએ તો ગણાય, તો પણ એ વાક્યને સરલ ગણવું એ વધારે સારૂં છે. તેમજ વ્યાસ અને વાલ્મીકના કાવ્યને ઇંગરેજ લોકો બહુ વખાણેછે" એમાં બે સહગામી વાક્ય ન પાડતાં વિધેય પૂરણ

કે કોઈ સ્તુત્યર્થવાદ સામાન્ય હોય છે, ત્યારે બહુધા તેની પુનરૂક્તિ કરવામાં આવતી નથી, અને તે પ્રસંગે તે સંબંધિત વાક્ય સંકોચાએલુંછે એમ બોલાય છે.

૩૫ માટે સંબંધિતવાક્યમાં (अ) બે અથવા અધિક ઉદ્દેશ્ય અને એક વિધેય, (ब) બે અથવા અધિક વિધેય અને એક ઉદ્દેશ્ય, (क) એક વિધેય અને બે અથવા અધિક વિધેય પૂરણ, (ड) એક વિધેય અને તેના બે અથવા અધિક સ્તુત્યર્થવાદ હોઈ શકેછે.

(अ) "**काळो घोडो अने राती गाय चरेछे**" એ સંબંધિત વાક્ય છે અને "કાળો ઘોડો ચરેછે" અને "રાતી ગાય ચરેછે" એ બે એનાં સહગામી ઉપવાક્યછે. સામાન્ય પદ "ચરેછે" એની પુનરૂક્તિ ન કરવાને સારૂ એ વાક્યનું સંકોચન કર્યુંછે.

(ब) "**हवा गरमीथी फूलेछे अने हलकी थायछे.**" એમાં બંને વિધેય પદનો ઉદ્દેશ્ય "હવા" શબ્દજછે તેથી તેની પુનરૂકિત કરી નથી. જો એ વાક્યને ન સંકોચીએ તો "હવા ગરમીથી ફુલેછે, અને હવા ગરમીથી હલકી થાયછે" એ પ્રમાણે બોલવું પડે.

(क) "**तेणे पांच रूपिआ अने छ आना आप्या.**" એમાં "તેણે પાંચ રૂપિઆ આપ્યા" અને "તેણે છ આના આપ્યા" એવાં બે સહગામી વાક્યો મળેલાંછે.

(ड) "**उद्योग अने खंत विना कांई थई शकतुं नथी**"
એ સંકોચાએલા સંબંધિત વાક્યને હતું તેવું કરીએ તો આ પ્રમાણેથાયઃ—ઉદ્યોગ વિના કાંઈ થઈ શકતું નથી, અને ખંત વિના કાંઈ થઈ શકતું નથી".

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયપૂરણના પણ અનેક સ્તુત્યર્થવાદ વાક્યમાં આવેછે અને તે વેળા તેને સંકોચાએલું સંબંધિત વાક્ય ગણીએ, તો ગણી શકાયઃ—જેમકે "સદ્ગુણી અને શાણા લોકો સુખી થાયછે" એમાં "સદ્ગુણી લોકો સુખી થાયછે" અને "શાણા લોકો સુખી થાયછે" એવાં બે સહગામી વાક્ય ગણીએ તો ગણાય, તો પણ એ વાક્યને સરલ ગણવું એ વધારે સારૂં છે. તેમજ વ્યાસ અને વાલ્મીકના કાવ્યને ઇંગરેજ લોકો બહુ વખાણેછે" એમાં બે સહગામી વાક્ય ન પાડતાં વિધેય પૂરણ

ઉદ્દેશ્ય તથા તેના સ્તુત્યર્થવાદ.	વિશેષ હકીકત.	વિધેય તથા તેના સ્તુત્યર્થ.	વિશેષ હકીકત.	વિધેય પૂરણ તથા તેના સ્તુત્યર્થવાદ.	વિશેષ હકીકત.
મહેતાજી.	નામ.	સુધારશે.	એકલું ક્રિયાપદ.	નિશાળ.	નામ.
૧. આ	વિશેષણવત્ સર્વનામ.	૧. નિશ્ચય.	ક્રિયાવિશેષણવત્ નામયોગ્યંત નામ.	૧. તમારી.	વિશેષણવત્ષષ્ઠ્યંત સર્વનામ.
૨. સર્વશિક્ષક સંપત્તિ સંપન્ન.	વિશેષણ.	થોડા વખતમાં.	ક્રિયા વિશેષણ રૂપ નામ યોગ્યંત શબ્દાવળી.	બગડી ગએલી.	વિશેષણવત્ વિશેષ ભૂત કૃદંત.

तेणे कह्युं के ज्यारे हुं तमने मळीश, त्यारे तमे जे वात सांभळी छे तेनो हुं बधो खुलासो करीश—સંમિશ્રવાક્ય.

अ તેણે કહ્યું — ब નું મુખ્ય વાક્ય.

ब. કે હું બધો ખુલાસો કરીશ — अ નું નામ રૂપ ગૌણ ઉપવાક્ય—વિધેયપૂરણ અને ક તથા ડ નું મુખ્ય વાક્ય.

क. તમે જે વાત સાંભળી છે તેનો — ब નું વિશેષણ રૂપ ગૌણ ઉપવાક્ય—વિધેયપૂરણનો સ્તુત્યર્થવાદ.

ड. જ્યારે હું તમને મળીશ ત્યારે — ब નું ક્રિયા વિશેષણ રૂપ ગૌણ ઉપવાક્ય—કાળદર્શક સ્તુત્યર્થવાદ.

आपणे केटलीक वार सत्कर्म करीए, त्यारपछी ते सहेलां लागेछे; अने ज्यारे ते सहेलां लागेछे, त्यारे तेमां आनंद उपजवा मांडेछे; अने ज्यारे तेमां आनंद उपजेछे, त्यारे ते आपणे वारंवार करीए छईए—સંબંધિતવાક્ય.

अ આપણે કેટલીકવાર સત્કર્મ કરીએ ત્યારપછી — બનું કાળદર્શક ક્રિયાવિશેષણ રૂપ ગૌણ ઉપવાક્ય.

ब. તે સહેલાં લાગેછે— अ નું મુખ્ય ઉપવાક્ય.

क. અને જ્યારે તે સહેલાં લાગેછે ત્યારે. } ङ નું કાળદર્શક ક્રિયાવિશેષણ રૂપ ગૌણ ઉપવાક્ય.

ङ. તેમાં આનંદ ઉપજવા માડેછે—क નું મુખ્ય અને च નું સહગામી ઉપવાક્ય

इ. અને જ્યારે તેમાં આનંદ ઉપજેછે ત્યારે } फ નું કાળદર્શક ક્રિયાવિશેષણ રૂપ ગૌણ ઉપવાક્ય.

फ. તે આપણે વારંવાર કરીએ છઇએ } इ નું મુખ્ય અને च તથા ङ નું સહગામી ઉપવાક્ય.

अक्षरलिपिनी उत्पत्ति.

"બારાખડી, બાવનનો વિસ્તાર" એમ હાલ કહેવું અને સમજવું બહુ સહેલ છે, પણ પ્રથમ ભાષાનાં તમામ ઉચ્ચારણોનું પ્રથક્કરણ કરી તેનાં મૂળતત્વોને જૂદાં પાડવાં તથા તેને માટે અકેકું લેખી ચિન્હ કલ્પવું એ સહેલી વાત નથી. એ કરવા કરતાં પણ તેમ કરવાનો વિચાર ઉઠવો એ વધારે મુસ્કેલ છે. કદાપિ કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિનો પુરૂષ એમ પણ કરી શકે એમ અમે ધારીએ, તો પણ બધા લોક તે કબુલ રાખી તે પ્રમાણે લખવા માંડે એ પણ તેવીજ અસંભવિત વાત છે. મતલબ કે હાલ કક્કો લખતાં વાંચતાં શીખવું એ બાળક્રિડા સમાનજ આપણે ગણીએ છઈએ; તોપણ ગંભીરાઇથી વિચાર કરીએ છઇએ ત્યારે જેમ બીજા રોજના સહવાસથી સહેલા થઈ પડેલા પણ મૂળ જોતાં મહા વિકટ શોધોની પેઠેજ લિપિની ઉત્પત્તિ પણ માણસની અક્કલને ગભરાવી નાંખેછે. આ કારણથીજ લિપિદાન તો કોઇ દેવ દેવીએ અમને કર્યુંછે એમ અસલના સંઘળા લોક માનતા હતા.

લિપિની ઉત્પત્તિ વિષે યુરોપના વિદ્વાનોએ હાલ ઘણા ઘણા શોધ અને અવલોકન ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત કર્યોછે કે દુનિયામાં પ્રથમ વસ્તુ ચિત્ર લિપિ નીકળી, ત્યારપછી તેણે શબ્દ ચિત્ર લિપિનું રૂપ પકડ્યું અને તેમાંથી ધીમે ધીમે શબ્દલિપિ અને છેવટે હાલ જે આપણામાં અક્ષરલિપિની રીત ચાલેછે તે ઉત્પન્ન થઈ આવી. આ શીરીતે થયું તેની સમજ નીચે પ્રમાણે છે.

વસ્તુ ચિત્રલિપિ એટલે જે વાત કહેવી હોય તે બધી ચીતરી બતા-

વવી. બેશક પોતાના મનના વિચાર દૂરના માણસને જણાવવાનો આ રસ્તોજ સ્વાભાવિકપણે પહેલ વહેલો સૂઝી આવે એમછે; અને અદ્યાપિ કેટલાક જંગલીલોકો એ પ્રમાણેજ કરેછે. ઉત્તર અમેરિકાના સુપિરિયર સરોવરની પાસે એક ખડક ઉપર ત્યાંના જંગલી ઇંડિયનોએ પોતાનો કીર્ત્તિલેખ કોતર્યોછે. તેની લિપિ વસ્તુચિત્રનીજછે. એ કીર્ત્તિલેખનો પ્રસંગ એવો જણાયછે કે એ ટોળીના સરદારે જળમાર્ગે જઈ કોઈ શત્રુ ટોળીનો સંહાર કર્યો હતો, અને તે વેળા તેની મદદે બીજી ટોળીનો સરદાર બગલો નામે કોઈ હતો. આ લડાઇનો ઇતિહાસ તે જંગલી લોકે ખડક ઉપર આ રીતે કોતર્યો છે. તેમણે પ્રથમ તો પાંચ હોડકાં ચીતર્યા છે, અને તેમાં બધાં મળીને એકાવન માણસ દેખાયછે. એની આગળ એક ઘોડેસ્વાર કાહાડ્યો છે, અને એ ટોળીઓના સરદાર જેવો દંડ રાખેછે તેવો તેના હાથમાં આપ્યોછે. એની પાસે એક બગલું ચીતર્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે એ સરદારે એકાવન માણસની સાથે હોડકાંમાં બેસી એ હુમલો કરેલો અને તે વેળા તેનો મિત્ર બગલો પણ તેની જોડે હતો. સામે કાંઠે જતાં તેમને કેટલા દહાડા ભાગ્યા, તે જણાવવાને સારૂ આકાશનો ઘૂમટ કાઢી તેમાં ત્રણ વાર સૂરજ ચીતર્યો છે. એ ઉપરથી સમજાયછે કે એ જળ પ્રયાણને ત્રણ દિવસ લાગેલા. સામે કાંઠે જઈ પહોંચ્યા એ વાત કહેવાને સારૂ કાચબો કાઢ્યોછે. ઘણા ચિત્રલેખમાં કાચબો એ પૃથ્વિવાચક ચિન્હ છે.

કોઇને એમ લાગશે કે આતો માત્ર ચિત્રામણજ થયાં. એને લેખન કળા કોઈ પણ પ્રકારની શી રીતે કહી શકાય? પણ એમાંજ લેખનકળાનાં કાંઇક મૂળ આવી ગયાંછે. એમાં તમે જોશો કે એ સરદારના મિત્રને માણસરૂપે ન ચીતરતાં તેનું નામ જે બગલો હતું તેનુંજ ચિત્ર પાડ્યુંછે. આ વસ્તુનું નહિ પણ માત્ર શબ્દનું, ધ્વનિનુંજ ચિત્ર થયું. વસ્તુને પડતી મૂકી તેના શબ્દને, ધ્વનિને, ઉચ્ચારણનેજ પકડવું, એ ચિત્રકળામાંથી નીકળી લેખનકળામાં આવવાનું પહેલું પગલું છે. હજી એમાં ચિત્રલિપિનું અંગ પણ રહેલું છે એ વાત ખરી, પણ તેની સાથે શબ્દલિપિ પણ દાખલ થઈ ચૂકી. માટેજ અમે એને શબ્દ ચિત્રલિપિ કહીએ છઇએ.

વિલાતમાં છોકરાંઓ "રેબસ" નામની એક લખવાની રમત કરેછે. તે એક જાતની શબ્દચિત્રલિપિજ છે;—જેમકે "જુવાળ" શબ્દ લખવો હોય તો પહેલી એક જુ અને પછી વાળ ચીતરી પૂછે કે વાંચો આ શું

લખ્યું. આ રમતની વધારે સમજ પડવા સારૂ પહેલાં સ્ત્રીબોધ વગેરે પારસી ચોપાનીયામાં એવી રમુજો આવતી હતી તે વાંચી જોવી.

હાલ જે છોકરાંઓની માત્ર રમતજ થઈ પડીછે તે કોઈ સમે ગંભીર માણસોની લેખનકળા હશે એમ કહેવું એ કાંઈ કલ્પનાનુંજ નથી. અમેરિકાના મેક્સિન લોકો જ્યારે પહેલવહેલા જોવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમનામાં આ બીજા પ્રકારની લિપિ ચાલતી હતી, અને તેઓ સ્પાનિયર્ડને તાબે થયા, સહવાસમાં આવ્યા, અને ખ્રીસ્તી થયા તો પણ તે કોઈ કોઈ વખત એ લિપિજ વાપરતા. "આમેન" શબ્દ તેઓ પાણી અને એળીયાના ઝાડનું ચિત્ર પાડી લખતા, કેમકે તેમની ભાષામાં "આ" નો અર્થ પાણી અને "મેન" નો અર્થ એળીઓ થાયછે.

આ પ્રમાણે કરતાં પણ ભાષાના શબ્દો જેમાં ઘણા તો નિરાકાર વસ્તુ કે ભાવક્રિયાવાચક છે, તે બધાજ શબ્દો ચિત્ર પાડીને લખી બતાવવા એ બેશક બહુ મુશ્કેલ છે. પણ માણસની બુદ્ધિ આગળ કાંઇ અશક્ય જણાતું નથી. મિસરના અસલી લોક જે તેમની વિદ્યા કળાને માટે અમર કીર્ત્તિ મૂકી ગયાછે, તે પોતાના અધ્યાત્મિક વિચારને પણ શબ્દ ચિત્રલિપિથી બરાબર લખવાને શક્તિમાન થયા હતા. ઉદાહરણ દાખલ અનાદ્યંતતા જણાવવાને તેઓ કુંડાળું કાઢતા, કેમકે કુંડાળા ઉપર આંગળી ફેરવ્યા કરીએ તો તેનો કદી પણ છેડો આવતો નથી. સર્પને મહાબુદ્ધિવાળું પ્રાણી જાણી તેનું ચિત્ર પાડી ડહાપણ શબ્દ સૂચવતા. એ રીતે ચિત્રમાર્ગેજ એ લોક બધા પોતાના વિચાર જણાવતા અને તેની મદદથી કીર્ત્તિ લેખોજ નહિ પણ ગહન વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખી શકતા. એ જૂના મિસરીઓની લિપિ "હાઇરોગ્લિફિક્સ" એટલે પવિત્ર લેખ એ નામથી ઓળખાયછે. ઇજીપ્તના મોટા હેરત ઉપજાવનારા પિરામીડો ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે આ લિપિમાંજ લખેલું છે, અને તે ઉકેલવાની કુંચી યૂરોપના પંડિતોએ ઘણા પરિશ્રમથી શોધી કાઢીછે.

આ પ્રમાણે શબ્દચિત્રલિપિનો જ્યારે એવો વિસ્તાર થાય કે દરેક શબ્દને માટે એકેકું ચિત્ર મુકરર થાય, ત્યારે પછી એ દરેક ચિત્રને બરાબર મૂળ વસ્તુ પ્રમાણે ચીતરવાની જરૂર રહેતી નથી, કેમકે હવે તે વસ્તુસૂચક નહિ પણ શબ્દ સૂચક થઈ રહ્યુંછે. હવે તો એટલુંજ લખનારે ધ્યાન રાખવાનું છે કે એક ચિત્ર બીજા ચિત્રથી ઓળખાઈ શકે એમ

લખવું. એક ચિત્રનો બધો આકાર ન પાડતાં જે બાબતમાં તે બીજા ચિત્રોથી જૂદું પડતું હોય તેજ બાબત ઉપર ખસુસ લક્ષ આપી તે ચીતરવું. જેમકે આપણી લિપિ તો અક્ષરની છે તોપણ તેનો દાખલો લઇએ, તો ખ ને બ લખવામાં સરખા થઈ ન જાય એ ઉપરજ સારો લખનાર વધારે ધ્યાન આપેછે. એ ખ મૂળ સંસ્કૃત ख ઉપરથી નીકળ્યો છે અને તેથી એનાં ર ને વ જેવા બે અક્ષર બરાબર દેખાડવા ઉપર કોઇપણ લક્ષ આપતું નથી, અને ઘણા તો જાણતા નથી કે એ રીતે ગૂજરાતી ખખ્ખો ઉત્પન્ન થયોછે. એજ પ્રમાણે ચિત્ર લિપિના ચિત્રોને ટુંકાવી નાંખી છેવટે સંજ્ઞા રૂપ ચિન્હો રાખ્યાં. શબ્દચિત્રલિપિ જ્યારે આવી સ્થિતિએ સુધરીને આવેછે, ત્યારે તેને માત્ર શબ્દલિપિ કહેવી એજ વધારે ઉચિત છે, કેમકે હવે એ લિપિમાં દરેક શબ્દને માટે જૂદાં જૂદાં લખવાના ચિન્હ સુકરર થઈ ગયાં હોયછે. એને ઇંગ્રેજીમાં "હાએરેટિક" કહેછે.

શબ્દ લિપિનો સંપૂર્ણ નમુનો હાલ ચીના લોકમાં તૈયાર છે. ફટાકાની પેટી ઉપર ચીનાઈ અક્ષર આવેછે તે તો સૌએ જોયા હશે. એ ચીન દેશની લિપિ છે. એ લિપિમાં વિલક્ષણપણું એછે કે આપણે જેમ "બાવન" થીજ સઘળું લખીએ વાંચીએ છીએ તેમ ન કરતાં એ લિપિમાં તો દરેક શબ્દને માટે એકેકો અક્ષર જૂદોજ કલ્પેલો છે. તેથી ચિનાઈ વિદ્યાર્થિનો જન્મારો કક્કો ભણવામાંજ જતો રહેછે. વ્યવહારી કેળવણી લેનારને ૩૦૦૦ ૪૦૦૦ અક્ષરો શીખવવા પડેછે, અને પછી જેમ વિદ્વાન વધારે તેમ તે વધારે અક્ષર ભણેલો છે એમ સમજવું. આ લિપિની કડાકુટ આવી તમે જોશો, ત્યારેજ તમને સમજાશે કે આપણી અક્ષરલિપિ કેવી સુધરેલી, સુગમ, ને ફાયદાકારક છે.

અક્ષરલિપિની ઊત્પત્તિની માટે ગ્રીક લોકમાં એવી દંત કથાછે કે કાડમસ નામના એક પુરૂષે તે પ્રથમ ગીસમાં દાખલ કરી, અને તેને તેઓ ઈશ્વરી માન આપતા. એ જાતે ફિનિશિયાનો રહેવાસી હતો. ઈતિહાસકાર ટાસિટસ એ બાબત લખેછે કે મિસરી લોક ચિત્રલિપિથી લખતા અને તેની પાસે શીખીને જાણે પોતેજ શોધક હોય તેમ ફિનિશિયાના વેપારીઓએ અક્ષરલિપિ ગ્રીસમાં દાખલ કરી, આ વાત ખરીછે. અક્ષરલિપિની નવાણું ટકા ખોળતો મિસર દેશમાંજ થઈ ચૂકી હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપરના જે "પવિત્ર લેખો" છે તે જોતાં પણ માલમ

પડેછે કે વસ્તુ ચિત્ર મૂકી શબ્દ ચિત્ર લખવાનું પસંદ કરે તો તેમ કરવાની કળા એ લેખકોના હાથમાં હતી. એમ ભાસેછે કે "રેબસ"ની રમતનીરીતે શબ્દ ચિત્ર દાખલ થયા પછી એક નવીજ જુક્તિ માણસને લખવાની સૂઝી આવી. વસ્તુનું નહિ પણ તેના ઉચ્ચારણનુંજ ચિન્હ જરૂરનું છે એટલું સમજાયા પછી સ્વાભાવિકપણેજ તે વસ્તુના આકારને મૂકી તેના ઉચ્ચારણ ઉપર વધારે લક્ષ આપવા માંડ્યું. એ અરસામાં કોઇને એમ લાગ્યું કે "જુ" ને "વાળ" એવાં પદ પાડી ચીતરીએ છીએ તે કરતાં દરેક અક્ષરનેજ પકડીએ તો કેમ, અને અક્ષર લખવાને માટે એમ કરવું કે તે જેનો આદ્યાક્ષર હોય તે વસ્તુનું ચિત્ર પાડવું. એટલે ક લખવો હોય તો કમળ, ખ લખવો હોય તો ખાજું, ગ લખવો હોય તો ગાય ચીતરવી. એને આદ્યાક્ષર સૂચક શબ્દ ચિત્રલિપિ કહીએ તો ચાલે. આવી લિપિતો મિસરી લોકોએ પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડી હતી એમ તેમના લેખો ઉપરથી સાફ જણાય છે. ખામી એમાં એટલીજ હતી કે તેઓ આ પ્રમાણે અ-ક્ષરવાર જોડણી કરીને શબ્દો લખતાં; અને વળી તે આખા શબ્દનું ચિ-ન્હ પણ તેની જોડે ચીતરતા. જાણે બીહીતા હાયકે અક્ષરલિપિ કોઇને ન ઉકલે તો આ શબ્દ ચિત્રથી પણ તે વાંચી શકે. મતલબ કે તેમના લખાણમાં શબ્દચિત્રલિપિ અને અક્ષરલિપિ સેળભેળ થઈ ગએલી હતી ધર્મના લેખ ચિત્રલિપિમાંજ બહુધા હોવાથી ચિત્ર કાઢી નાંખવા એ લો-કને રૂચ્યાં નહિ હોય. જૂના ધર્મલેખ વાંચવા લખવાને માટે શબ્દ ચિત્ર-લિપિનો અભ્યાસ જરૂરનો પણ હતો, અને તે જાણીજ ધર્માલયોની શા-ળામાં એ બંને લિપિ સેળભેળ શીખવવાનો ધારો રાખ્યો હશે. વ્યવહારી કામમાં તો કેવળ અક્ષરલિપિજ વાપરતા હોય એમ પણ બને એમ છે. એ ગમે તેમ હો, પણ વ્યવહાર બુદ્ધિના ફિનિશિયન વેપારીઓએ તોજોયું કે હવે વસ્તુનાં ચિત્રામણની રીત નિરૂપયોગી છે, અને તેમણે અક્ષરચિ-ત્રજ વાપરવા માંડ્યાં. તેમના સંબંધમાં આવવાથી ગ્રીક લોકોને પણ અ-ક્ષરલિપિનું જ્ઞાન થયું.

દુનિયામાં જે હાલ હજારો મૂળાક્ષર લખાય છે તેમાંના ઘણાખરાનું મૂળ આ ફિનિશિયન લિપિજ છે. યુરોપના સઘળા દેશોમાં જે એબી સી ચાલેછે તે બધીજ ગ્રીક લોકના "એલ્ફા બેટા" ઉપરથી ચાલે છે. ફારસી અરબીના "અલેફબે" તો ખુલ્લીજ રીતે તેના નામ ઉપરથી પણ એ

ફિનિશિયન મૂળની સાક્ષી આપેછે; હીબ્રુભાષાનો પહેલો અક્ષર અલેફ છે અને અલેફ શબ્દનો અર્થ તે ભાષામાં બળદ એવો થાય. બીજો અક્ષર "બેથ" છે તેનો અર્થ ઘર. ત્રીજો અક્ષર જિમલ એટલે ઊંટ, વગેરે, વગેરે. પ્રથમ અલેફને માટે બળદીયોજ ચીતરતા હશે, અને પછીથી ધીમે ધીમે તે સંકોચાઈ ફેરવાઈ એક શબ્દચિન્હજ થઇ ગએલું, અને પર્યંતે તે શબ્દચિન્હ ટળીને તેના આદ્યાક્ષર ઉપરથી માત્ર અકારનુંજ તે ચિન્હ થઈ રહ્યું, બીજા અક્ષરોનું પણ એ પ્રમાણેજ સમજવું.

સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારા શોધકો સાબીત કરી આપેછે કે ઇજિપ્તના મૂળ વસ્તુચિત્ર, શબ્દચિત્ર, અને છેવટના આદ્યાક્ષર ચિત્ર અથવા અક્ષર એ એક બીજા ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થએલાં છે. ફિનિશિયનના મૂળાક્ષર એ બીજું કાંઈજ નથી પણ જુજ ફેરફારની સાથે ઇજિપ્તના આદ્યાક્ષર ચિત્ર, ગ્રીકલોકો તો કબુલ કરેછે કે અમારૂં અક્ષરજ્ઞાન ફિનિશિયનો તર્ફથીજ મળેલું છે. એ ગ્રીક લોકોના મૂળાક્ષર ઉપરથી યુરોપની હાલની સઘળી લિપિયો નીકળીછે. કાળાંતરે આકારમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે, તોપણ તે એક મૂળનાછે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વર્ણનો અનુક્રમ પણ મુળ "અલેફબે" નોજ સઘળે હજી કાયમછે, અને એ કક્કો પોતની ભાષાઓને બરાબર બંધ બેસ્તો નથી, તોપણ તેમાં તેમણે થોડોજ ફેરફાર કર્યો છે. એ કારણથીજ ઇંગ્રેજી વિગેરે યુરોપી ભાષાઓ લખવી વાંચવી અઘરી અને કઢંગી થઈ ગઇછે.

આ ઉપરથી તમે જોશો કે પ્રથમ વસ્તુનાં ચિત્ર પાડતાં પછીથી શબ્દનાં ચિત્ર થયાં, પછીથી આદ્યાક્ષર ચિત્ર નીકળ્યાં, અને છેવટે ચિત્ર ભાગ ઘસાઈ જઈ એ આદ્યાક્ષરો અક્ષર ચિન્હજ માત્ર થઈ રહ્યા. આપણી સંસ્કૃત અથવા દેવનાગરી લિપિપણાના સઘળા ગુણને પરિપૂર્ણપણે પામી છે. અલેફબે કે એબીસી એવાં વસ્તુ સૂચક નામ કાઢી નાંખી અઆ ને કખ વગેરે મૂળાક્ષરોનાં મૂળ નામજ ઓળખી અતિશાસ્ત્રીય અનુક્રમમાં ગોઠવી તે દરેકને માટે નિરનિરાળા એવાં ચિન્હ મુકરર કર્યાંછે કે તે વાંચવા લખવામાં લેશપણ ભ્રાંતિજનક રહ્યાં નથી. સંસ્કૃત ભાષાનાં સઘળા ઉચ્ચારણને માટે એકેકું ચિન્હછે. એ ચિન્હો જોઇએ તે કરતાં ઓછાં પણ નથી અને વધારે પણ નથી. ઇંગ્રેજીમાં "જી" અક્ષરના ઉચ્ચાર કોઈવેળા "જ" ને કોઈવાર "ગ" થાયછે તેમ આ સંસ્કૃત લિપિમાં કદી પણ થતું

નથી. લખાણું તે વંચાણું એ બોલ ખરેખરી યથાર્થતાથી તો સંસ્કૃત લિપિનેજ લાગુ પડેછે.

આ દેવનાગરી લિપિ કેમ અને ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ એ બાબત આપણા શાસ્ત્રોમાં કાંઈપણ કહ્યું નથી. યુરોપીયન વિદ્વાનોનું કહેવું એમછે કે એ પણ ફિનિશિયન મૂળાક્ષરો ઉપરથીજ નીકળવી જોઇએ. એમ પણ હોય, પરંતુ એ અટકળની સામા કેટલાક જબરદસ્ત વાંધા ઉભા થયા છે. છેક વેદના અંગમાં હાલ આપણે ભણીએ છીએ તેવાજ મૂળાક્ષરનો પાઠ આપેલો છે, એ પાઠ આપવાનો હેતુ લિપિ શીખવવા શીવાય બીજો શો હોઈ શકે? વળી ભાષાનું પ્રથક્કરણ કરી આ પ્રમાણે મૂળ ઉચ્ચારણોનો યથાર્થ અનુક્રમ કરી શક્યા, તે લોક લિપિ વિનાના હોય એ માણસની અક્કલમાં ઉતરી શકતું નથી. જેણે શબ્દે શબ્દને ચૂંથી વિવિધ પ્રકારે તોડીજોડી દુનિયામાં અપૂર્વ ને અતુલ્ય એવું વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઉભું કરેલું તે લોકને ભાષાનાં જે મૂળ ઉચ્ચારણો રોજ ભણીજતા હતા તેને માટે લખવાના ચિન્હ કલ્પવાનું માત્રજ સૂઝે નહિ એ મનાઈ શકતું નથી. માકસમૂલર પણ કબુલ કરેછે કે એ ઘણું ચમત્કારિક તો ભાસેછે, પણ વસ્તુતઃ પાણિનિના કાળમા લિપિ નહોતી એ સાબીત કરવા અષ્ટાધ્યયી લેઇને કહેછે કે જુઓ એમાં એક શબ્દ લેખનકળાને લગતો એમાં માલમ પડેછે. પણ આ તર્કનું ગોલ્ડસ્ટકરે મહા વિસ્તાર અને યથાર્થતાથી ખંડન કરી નાખ્યું છે. અને ત્યાર પછી થોડાજ સંસ્કૃતીઓ હાલ યુરોપમાં એમ કહેવાનીહિંમત ધરાવે છે કે પાણિનિના કાળમાં અક્ષરલિપિ નહોતી. અમારો તો એજ વિચાર છે કે લિપિ હોયા વિના વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો સૂક્ષ્મ વિચાર માણસથી થઇ શકેજ નહિ. માટે વ્યાકરણ કાળની પૂર્વેજ ગમે ત્યારે અને ગમે તે રીતે અક્ષર લિપિ ભરતખંડમાં દાખલ થઈ હશે એમ માનવું એ વધારે સલામતી ભરેલું છે.

સ્વભાષાના અભ્યાસનું અગત્ય.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં ગૂજરાતી ભાષા દાખલ કરાવવાની અરજી જે ઇંગ્રેજીમાં અમદાવાદની ગૂજરાતવર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ તૈયાર કરીછે તેનો ખરડો અમારી પાસે આવ્યો તે વાંચી અમને ઘણો આનંદ થયોછે, અને આ મહા ઉપયોગી પગલું ભરવાને માટે અમે એ સોસાઇ-

ટીને તથા તેના સેક્રેટરીને ખરા અંતઃકરણથી ધન્યવાદ આપીએ છિયે. સેસાઇટી લખેછે તે ખરૂં છે કે કેટલાક વખતથી ગૂજરાતી ભાષા ઇંગ્રેજી કેળવણીની પછાત પડી ગઈ છે, અને એતો નિર્વિવાદ છે કે હિંદુસ્તાનના લોકનો પુનઃસંસ્કાર પર્યંતે દેશી ભાષાની માર્ફતેજ થવો શક્ય છે, તો પછી ઇંગ્રેજીનો પ્રસાર દેશી ભાષાને ઉત્તેજક થઈ પડે તે પ્રમાણમાંજ તે દેશસમગ્રને ખરો ઉપયોગી ગણી શકાય, ઇંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆતમાં એમહતું અને કેટલાક ઇંગ્રેજી ભણી સ્વભાષા માર્ફતે પોતાના તે જ્ઞાનનો લાભ દેશી ભાઇઓને આપવા સમર્થ થયા. આપણા ઘણાખરા મોટા ગ્રંથકર્ત્તા અને સુધારકો આ કાળના છે, તેમ તેઓ કરી શકતા હતા તેનું કારણ એકે તે સમે સ્વભાષાની કેળવણી પાઠશાળા પર્યંત સારી અપાતી હતી. યુનિવર્સિટી નીકળ્યા પછી પણ થોડા વર્ષ એમજ ચાલ્યું, અને તેથી કાંઈ ફર્યાદ કરવાનું કારણ મળ્યું નહિ.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં પહેલાં તો દેશીભાષાઓ હતી, પણ ઘણાં વર્ષથી તે કાઢી નાંખવામાં આવી છે અને એ વખતથી દેશી ભાષાઓના અને તત્સંબંધે દેશી સુધારાના કાળચંદ્ર બેઠાછે. યુનિવર્સિટીએ ઠરાવ કર્યો કે હવેથી દેશી ભાષાને સ્થળે વિદ્યાર્થીઓએ કોઇ શિષ્ટ ભાષા જેમકે સંસ્કૃત, લાટિન, વગેરે લેવી જોઇએ; અને એ ઠરાવની સામા અગમબુદ્ધિથી દાક્તર વિલસન જેવા ભાષા શાસ્ત્રીએ જબરી બાથ ભીડી તોપણ છેવટે તેનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ, અને પાઠશાળાઓના અભ્યાસમાંથી વિદ્યાર્થીની સ્વભાષાને સામટોજ દેશવટો આપી શિષ્ટ ભાષાઓને સંસ્થાપી. આટલેથીજ આ નુકસાન અટક્યું નહિ, પણ ધીમે ધીમે હાઇસ્કૂલોમાંથી પણ દેશી ભાષાઓ સ્વભાવિકપણેજ નીકળી ગઈ, કેમકે શિષ્ટ ભાષા ન ભણેલાને પાઠશાળામાં દાખલ કરે નહિ અને ત્યાં દાખલ થવાજોગ છોકરાને તૈયાર કરવા એજ આજ પર્યંત હાઇસ્કૂલોનું કર્ત્તવ્ય મનાએલું છે. હાલ હાઈસ્કૂલોના ચોથા, પાંચમા, ને છઠ્ઠા ધોરણોમાં તો ગૂજરાતી બિલકુલ ચાલતુંજ નથી, અને સાતમામાં અગર જો જેની હિંમત માટ્રિક્યુલેશનમાં શિષ્ટ ભાષા લેવાની ચાલતીજ નથી તેને છેવટના બે ચાર મહીના ગુજરાતી શીખવવામાં આવેછે તોપણ-તે માત્ર નામનુંજ. એથીતો ઉલટી અસર છોકરાઓના મન ઉપર એવી થાય છે કે ગૂજરાતીમાં શીખવાનુંજ કાંઈ નથી, અને એતો અમે જન્મ્યા ત્યાંથીજ શીખી ચૂક્યા છઇએ.

બ્રાંચસ્કૂલોના ધોરણમાં ગૂજરાતી છે અને તે અઠવાડીયામાં એકાદ કલાક બધે શીખવાયછે પણ ખરૂં, પરંતુ માસ્તર તથા છોકરા બનેનું વિ- શેષ લક્ષ ઇંગ્રેજી અભ્યાસ સારો દેખાડવા તર્ફ રહેવાથી ત્યાં પણ આપણી સ્વભાષા અનાદર અને દુર્લક્ષજ પામેછે. આ બધાનું પરિણામ એ થાય છે કે છોકરો આશરે દશ અગીયાર વર્ષની ઉમરે ઇંગ્રેજી ભણવા માંડેછે ત્યાંથીજ ગૂજરાતી ભાષાને પડતી મૂકી પરભાષાના અભ્યાસમાં એવો મંડે છે, કે ૨૦-૨૨ ની ઉમરે જ્યારે તે બી. એ. થઇને બહાર નીકળે છે ત્યારે સ્વભાષાની રૂઢિ, વ્યાકરણ, શિષ્ટગ્રંથો, અને અક્ષર જોડણીથી પણ લગભગ એક પરદેશી જેવોજ અજાણ માલમ પડે છે. હવે તે એનું બધું ભણતર દેશને કોડી પણ કામનું શી રીતે થઈ શકે? વાત ખરી કે આ વખતે એ પોતાનું ગૂજરાતી તૈયાર કરવા ધારશે, તોતે જલદથી કરી શકશે; પણ તેમ કરનારા વિરલાજ, અને બાળપણનો અભ્યાસ ન હોવાથી કવિતાદિ કેટલીક બાબતમાં તો સરળતા મેળવવી એ લગભગ અશક્યજ માલમ પડશે. સંસ્કૃત જ્ઞાન ગૂજરાતી ગ્રંથકારને અમે કેટલેક અંશે અવશ્યનું માનીએ છિએ, તોપણ ગૂજરાતીને પડતુંજ મૂકી તેનો અભ્યાસ કરવાથીકેવો અનિષ્ટ અને હસામણો ભાષાદંભ ઉભો થાય છે તે આપણા શાસ્ત્રી વર્ગના ઉદાહરણ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઇએ છિયે; અને એવો અનિષ્ટ બનાવ જ્યાં ઇંગ્રેજી જેવી છેક જુદીજ પરભાષાના વિશેષ અભ્યાસમાં પોતાનો વિદ્યાકાળ કાઢ્યો હોય, અને તજ્જન્ય પાશ્ચિમાત્ય વિચારોનોજપ્રસાર કરવાનું જ્યાં કર્ત્તવ્ય આવી પડયુંછે, ત્યાં વિશેષે કરીનેજ બનવાનો ઘણો સંભવ રહે છે. જ્યારે જ્યારે આવા લખાણનું ભાષાવિવેચન કરવું પડેછે ત્યારે અમે તે ઘણીજ નાખુશી, સંકોચ, અને લખનાર સાથે પૂર્ણ સમભાવથીજ કરીએ છિએ. તેનું કારણ એજ છે કે અમે પાકુ સમજીએ કે એમાં એ લખનારનો કાંઇ પણ વાંક નથી, અને એતો એનાથી બનતું જે કરેછે તે ઘણી સાબાશીનેજ લાયક છે, એમાં જે દોષોછે તેતો ખોટી અસ્વાભાવિક હાલ ચાલતી યુનિવર્સિટીની શિક્ષણપદ્ધતિનુંજ અનિવાર્ય *પરિણામ છે.

*અહા! હાલ કેળવણી જેવી ઉંચી આટલા બધા તરૂણો લેછે, તેવી જો સ્વભાષાનીજ માર્ફતે અપાતી હોત, તો આપણો દેશ વિદ્યાદિ સર્વે બાબતોમાં કેટલીબધી સુધારણાને પામ્યો હોત! એનો જ્યારે કાંઈ તર્ક કરીએ છિયે, ત્યારે અમારો આત્મા છેક છિન્નભિન્ન થઈ જાયછે, અને વખતે એવો નિર્વીર્યકારી વિચાર પણ બળવત્તર થઈ પડેછે કે જ્યાંસુધી સ્વભાષાએ પોતાનો એ સ્વાભાવિક હક સંપાદન કર્યો નથી, ત્યાંસુધી તે દ્વારા જે વિશેષ પ્રયત્નો વિદ્યાવૃદ્ધિના કરવા તે નિષ્ફળજ છે!

આ ફરીઆદ આજકાલની નથી. છેક સને ૧૮૭૦–૭૧ ના કેળવણી ખાતાના રીપોર્ટમાં તે વેળાના ડિરેક્ટર મિ. પીલે કડવા શબ્દોમાં લખ્યું છે કે યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સ્વભાષામાં લખવાને બરાબર શક્તિમાન નથી. અને તે ખામી ટાળવા તેમણે યુનિવર્સિટીને ભલામણ કીધી હતી કે માટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં સ્વભાષાનું જ્ઞાન તપાસવાની વિશેષ ગોઠવણ કરવી જોઇએ. એ ભલામણ મંજુર ન થવાથી ઇંગ્રેજી સ્કૂલોના ધોરણમાં એ સાહેબે શિષ્ટભાષાની સાથે સ્વભાષાપણ દાખલ કરી હતી. તે વેળા (૧૮૭૨ ના જાનેવારી માસમાં) અમે પણ એ સંબંધી ચીડવાઇને એમ લખ્યું હતું કે "દેશના આટલાબધા પૈસા ખરચીને જે માણસોને સરકાર ભણાવેછે તેઓ જો આખરે પોતાના દેશીભાઇઓને આ રીતે મેળવેલા જ્ઞાનનો કાંઇએ લાભ આપવાને અશક્તિમાન અને નારાજી માલમ પડે, તો અમે કહીએ છીએ કે તે અમુક માણસોના લાભ શિવાય દેશને તે પૈસા કાંઈ પણ કામે આવ્યા નહિ. દેશીભાષાને બરાબર જાણનારા અને (તેમ હોય ત્યારે) તેનો સ્વભાવિક રીતેજ શોખ રાખનારા વિદ્વાનો જ્યાં લગી આપણી યુનિવર્સિટી પેદા કરતી નથી ત્યાં સુધી તે દેશને થોડોજ લાભ કરે છે" પણ નગારખાનામાં તૂતીનો અવાજ કોણ સાંભળે ? પીલસાહેબ સરખાની અનુભવી અને ઓદ્ધાની રૂએ કરેલી ભલામણ પણ યુનિવર્સિટીએ રદ કરી નાંખી, તો આ બાપડા ખુણામાં પડેલા ચોપાનીયાનું આક્રંદ તે કોને કાને જાય ! તે વેળા દેશીછાપો રાજકિય અને વિદ્યાપ્રકરણી બાબતમાં બાળપણની મૂગી અવસ્થામાં હોવાથી, તેણે તો એ વાત ઉપર કાંઇજ ચર્ચા ઉઠાવી નહિ. દેશીછાપો વિદ્યાપ્રકરણી બાબતમાં તો બોલતો થવાને પાંચ છ વર્ષજ ભાગ્યે થયાં હશે, અને હજી પણ તેમાં સતત્ કે ગંભીર ચર્ચા ચલાવવાને શક્તિમાન જણાતો નથી. અમારાવિચાર પ્રમાણે તો દેશી છાપાએ ગૂજરાતી ઇંગ્રેજી નિશાળો કે પાઠશાળાના ધોરણો, શિક્ષણ પદ્ધતિ, વગેરે ઉપર હમેશાં ખસુસ લક્ષ આપવું જોઇએ, કેમકે રાજકિય સુધારા કરતાં પણ દેશની ભાવીસ્થિતિ ઉપર એ સારી કે માઠી અસર વધારે કરનાર છે. રાજકિયાદિ સર્વે સુધારણાઓનું મૂળ કેળવણીજ છે. એ કદી આપણે ભૂલવું જોઇએ નહિ. હાલ આ અર્જીની બાબત ઉપર બધો દેશી છાપો એક અવાજે બોલી ઉઠયો એ ઘણી સંતોષકારક વાતછે, અને આશાછે કે તે પ્રત્યેકના તંત્રીઓ પોતાની એ બાબત હોંસ મોળી પડવા દેશે નહિ.

યુનિવર્સિટીએ દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને ખાસ ઉત્તેજન આપવું

જોઇએ તેનું એક વિશેષ મહાભારત કારણછે તે ઉપર હમેશાં લક્ષ રાખવા-
ની અમે દેશહિતેચ્છુઓને વિનંતિ કરીએ છિએ. એ કારણ એવું તો નવાઇ
જેવુંછે કે તે ઉપર થોડાનુંજ લક્ષ ગએલુંછે એ જોઈ અમને ઘણું આશ્ચર્ય
લાગેછે. એવું કોઈ દેશમાં થતું નથી, થયું નથી, અને થવાનું પણ નથી.
એ ભરતખંડની હાલ ચમત્કારી સ્થિતિનુંજ ચમત્કારી ફળછે. શિષ્ટ અને
વિદેશી ભાષાઓના અભ્યાસ તો બધા દેશમાં ચાલે છે, તે ઉપર વિશેષ લ-
ક્ષ પણ ઘણે ઠેકાણે સ્વદેશી ભાષાનો પાઠશાળામાં મુદલજ અભ્યાસ થતો
નહિ હોય, પણ તે બધે ઠેકાણે એ વિદેશી ભાષાની કે બીજી કેળવણી તમા-
મ અપાયછે તે પોતાના દેશનીજ ભાષામાં, અને તેમ હોવાથી અગર જો
સ્વભાષાનો અભ્યાસ નામનો બંધ પડેછે, તોપણ તેમાંજ વિદેશી ભાષાની
કે વિદ્યાઓની ચર્ચા પળેપળ શાળાઓમા ચાલવાને લીધે સ્વભાવિકપણેજ
સ્વભાષામાં તમામ વિચાર પ્રગટ કરવાની શકિત કેળવાતી જાયછે. ઑક્સ-
ફર્ડમાં ગ્રીક વિગેરે અનેક પરભાષાઓ ઉપરજ બહુ લક્ષ આપવામાં આવે
છે, પણ તે સંબંધી પ્રોફેસરો જે ભાષણો આપે છે તે ઇંગ્રેજીમાંજ અને એ
પ્રમાણેજ બીજા તમામ વિષયોનું સમજવું. આમ હોય, તો પછી સ્વભાષા
આપોઆપજ વિદ્યાર્થીની કેળવાય. પણ એથી ઉલટું આપણા દેશમાંનો છો-
કરો ઇંગ્રેજી ચોથું ધોરણ શીખવા લાગ્યો કે તેને વર્ગમાં ઇંગ્રેજીજ બોલવું
પડેછે, અને માસ્તરોતો તમામ સમજુતી અલબત્ત ઇંગ્રેજીમાંજ આપેછે. આ-
મ થવાથી છોકરાને સમજવું કેટલું મુસ્કેલ પડે છે, ગોખણને કેવું ઉત્તેજન
મળેછે, અભ્યાસમાં કેટલો કાળ મિથ્યા જાય છે, અને પરિણામે સ્વબુદ્ધિ-
નો ઉઠાવો નાશ પામી વેદીયાપણું કેટલું આવેછે, એનું નિરાકરણ કરવું એ
જુદોજ વિષયછે અને તે બાબત અમે આ સ્થળે કાંઈ પણ બોલવા માગતા
નથી, પરંતુ આ પ્રમાણે ૧૩–૧૪ વર્ષની ઉમરથીજ ગંભીર અને વિદ્યાના
વિષયોમાં પરભાષાનેજ અવલંબી રહેલા માણસ મોટપણે પોતાના દેશીભાઇ-
ઓ સાથે એવા વિષયોની વાતચિત્ત સ્વભાષામાં કરવા કેવળ અશક્તિમાન
થઈ ગએલાજ માલમ પડે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય? લોકોને ઉપયોગી પડે એ-
વાં પુસ્તકો લખી શકવાની તો આશાજ શી? આશ્ચર્યતો એ છે કે આવી કૃ-
ત્રિમ સ્થિતિમાં ઉછર્યા છતાં કેટલાક પોતાના આત્મબળથી તેમ કરવાને
કેટલેક દરજ્જે પણ શક્તિમાન થાય છે. ખરૂંજ કહીએ, તો તો જ્યાં સુધી

આપણી નાની કે મોટી સઘળીજ શાળાઓમાં *સ્વભાષાની માર્ફતેજ કેળવણી અપાતી થઈ નથી; ત્યાં સુધી જોઇએ તેઓ વિદ્યાભ્યાસ કે તેનો દેશમાં પ્રસાર થવાનો નથીજ, અને એમ થશે ત્યારેજ આપણા દેશનું ખરૂં સાક્ષરત્વ પોતાને રૂપે પ્રકાશી વૃદ્ધિંગત થતું જશે.

સ્વભાષાની માર્ફતેજ બધી કેળવણી આપવી એ અમે જાણીએ છીએ કે હાલ અનેક કારણોને લીધે બની શકે એમ નથી, અને તેમ કરવાની અમે ભલામણ પણ હાલ કરતા નથી, પરંતુ અમારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે સ્વભાષાને આમ રવડતી નાંખવાનું તો પ્રાપ્ત થયુંછે, તો પછી તે બદલ કાંઈ આડકતરી રીતે તેના હક જાળવી શકાય તેમ કરવું એતો યુનીવર્સિટીની ખાસ ફરજ અને એક સામાન્ય દયાનું કામછે. પરંપરાના હકદાર રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો એમ તો ઠર્યું, તો પણ તેના નિર્વાહ અર્થે કાંઈ જાગીર બાંધી આપવી એતો નિર્દયમાં નિર્દય વિજેતા પણ પોતાની ફરજ સમજેછે. હાલતો આપણી સ્વભાષાઓ પદભ્રષ્ટ થઇછે એટલુંજ નહિ, પણ યુનિવર્સિટી તેને જીવાઈ જેટલું પણ આપતી નથી. એ બિચારીઓ હાલ માગી ભીખી જેમ તેમ કરતાં પોતાનું પેટ ભરેછે, અને લોકો તેને મરવા તો દેવાનાજ નથી, પણ આમ તેને ભૂખે મરતી અવસ્થામાં રીબાતી રાખ્યાથી યુનિવર્સિટી શો ફાયદો ધારેછે તે અમે બિલકુલ સમજી શકતા નથી. એણે તો એની પદભ્રષ્ટ સ્થિતિ જોઈ જેમ બને તેમ સઘળા વિષયો કરતાં એને વિશેષ આપવું જોઇએ, કે બીજા વિષયોની કેળવણી પણ દેશમાં ખરી ફળદ્રુપ થાય.

તે છતાં શિષ્ટ ભાષાઓને કાઢી નાંખી ગુજરાતીને ઉત્તેજન આપવાનું

---

*અત્રે એ વાત કાંઈ વિસ્તારવાનો પણ હેતુ માત્ર એટલોજ કે તે તરફ દેશહિતેચ્છુઓનું લક્ષ ખેંચવું. એમ થવું એ હાલ શક્ય નથી, પણ તે શક્ય થાય એવી સ્થિતિએ પહોંચવું. એ આપણો સદા ઉદ્દેશ તો રાખવોજ જોઇએ, અને તેમ થવામાં સાધનભૂત કારણોને પ્રસંગ આવે ઉત્તેજન આપવું જોઇએ. સ્વભાષાની મારફતે કેળવણી આપવાનું મહત્વ ઘણા દેશહિતેચ્છુઓમાં પણ થોડાજ સમજેછે, અને કેટલાક સમજેછે તે તે હાલ [illegible]

અમે કહેતા નથી, એને સોસાઇટીની માગણી પણ તેવા પ્રકારની નથી. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ શાળામાં દાખલ થયાથી ઘણા ફાયદા થયાછે અને થાયછે. પ્રોફેસર મણિલાલ, મિ. નરસિંહરાવ, મિ. ત્રિપાઠી, મિ. ધ્રુવ વગેરે પાંચ સાત લેખકો આ દશકામાં તૈયાર થયાછે તે સંસ્કૃત અભ્યાસનાજ પુણ્ય પ્રતાપે, અને તે ઉપરંત સામાન્ય રીતનો જે સંસ્કૃત જ્ઞાનનો પ્રસાર ચોતર્ફ થયોછે તે દેશને એથી પણ વધારે લાભકારકછે. એથી પાશ્ચિમાત્ય વિચારોની સાથે પૂર્વ તર્ફના વિચારોનું ઘટિત સંમિલન થાયછે, દેશાનુરાગ વધેછે, અને સ્વભાષાને કેળવવાના સબળ સાધનો હાથ લાગેછે. એ સાધનો અલબત્ત સ્વભાષાના યોગ્યજ્ઞાન વિના નકામાંજછે, પણ તે ઉપરથી તેના સાધનપણાનું મહત્વ કાંઈ ઓછું થતું નથી. જ્યાં કર્ત્તાનો અભાવ ત્યાં કારણ શું કરે ? અમારો તો મૂળથીજ એવો વિચાર છે કે દેશીઓની હાલ કેળવણીમાં સ્વભાષા, ઈંગ્રેજી, અને સંસ્કૃત એ ત્રણે અવશ્યનાં છે, અને તેમ થવાનો દિવસ પણ પાસેજછે એમ એમ જોઇએ છિએ, અગર જો હાલના આ સોસાયટીના પ્રથમ પ્રયત્નથીજ સિદ્ધિ મળશે કે નહિ એમ કહી શકતા નથી.

આ પ્રમાણે ત્રણ ભાષાઓનો અભ્યાસ પાઠશાળામાં દાખલ કરવાથી વિદ્યાર્થિઓ ઉપર બોજો નહિ વધી પડે તેની સંભાળ રાખવાની બેશક ઘણીજ જરૂરછે. કેમકે તે વર્ગ હાલ છે તેટલાથીજ ગોખણમાં પૂરો દબાઈ ગએલો છે. પણ એનો ઉપાય સોસાઇટી બતાવે છે તે પ્રમાણે સરળજ છે, એટલે, બીજા વિષયોમાંથી કાંઈ કાંઇ ઓછું કરવું. અમે ધારીએ છિએ કે માત્ર ઇંગ્રેજી સિવાય બધામાંથી કેટલુંક ઓછું થઈ શકે એવુંજ છે. પ્રથમ તો હાલ માટ્રિક્યુલેશનમાં જેટલું બધું સંસ્કૃતજ્ઞાન માગવામાં આવેછે તેટલાની કાંઈ જરૂર નથી. વ્યાકરણના સામાન્ય જ્ઞાન સાથે હિતોપદેશ કે પંચતંત્ર છોકરા સમજે તો બસછે. કલ્પનામાં તો હાલનું ધોરણ એટલુંજ છે. પણ પરીક્ષકો સ્વચ્છંદપણે કાંઈ પણ મર્યાદા રાખતા નથી. એનો ઉપાય એજછે કે (ઇંગ્રેજીમાં તો નહિ) પણ સંસ્કૃતમાં મદ્રાશની પેઠે એક ચોપડી મુકરર કરવી અને તેમાં વિશેષે કરીને ભાષાંતર ઉપરજ લક્ષ રાખવું. તેમજ પેહેલી બી. એ. માં સંસ્કૃત બહુજ છે. વેદ. ન્યાય, કાદંબરી, અને ભવભૂતનાં નાટક એ એકેકો વિષય એકેકી કઠિણમાં કઠિણ શૈલિનો નમુનો છે, અને તેમાંનો એકજ જોઇએ તેવો કરતાં ખરેખરૂં કહીએતો ઓ-

છામાંઓછું એક વર્ષ લાગેજ, તો તે ચારેને એક વર્ષમાં ગોખી દેવાથી નિરર્થક ગોખણ શિવાય બીજો લાભ શો થઇ શકે? આવા ગોખણથી વૈદિક કે નૈયાયિક કોણ થયો અથવા થવાનો છે? એ કરતાં કાવ્યાદિ સાહિત્ય ગ્રંથોનું જ્ઞાન યથાર્થતા ભર્યું થતું હોય તોજ બસ છે. વેદને ન્યાય એમ. એ. તેજ માટેજ રહેવાદો. એજ પ્રમાણે ગણિતમાં કેટલુંક ઓછું થઇ શકે એમ છે, અને પ્રિવિયસમાંથી logic (ઇંગ્રેજી ન્યાય) કાઢી નાંખ્યો હોય અથવા ઇચ્છા ઉપરજ રાખ્યો હોય તો ઠીક. એ કરતાંતો અર્થ વિદ્યાનું જ્ઞાન દેશને આજ કાલ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે, અને પરીક્ષકો સ્વચ્છંદી ન થતાં એકજ પુસ્તકને વળગી રહે, તો વિદ્યાર્થિઓને ભારે પડે એમ પણ અમને લાગતું નથી. ઇતિહાસ સાથે અર્થ વિદ્યાનો બી. એ. માં યોગ અમને તો અનુચિત લાગે છે.

તે છતાં કયા વિષયો કેટલા ઓછા કરવા એ યુનિવર્સિટી પોતાની મરજીમાં આવે તેમ કરે, પણ વિદ્યાર્થિઓપર બોજો વધી પડે નહિ અને પાઠશાળામાં બી. એ. પર્યંત સ્વભાષાનો પંડિતાઈ ભર્યો અભ્યાસ દાખલ થાય એજ આપણને જોઇએ છિએ. અમે ફરીથી આવા શુભ કામમાં સોસાઇટીએ આગેવાની કરી છે તે માટે તેને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આશા રાખીએ છિએ કે દેશી છાપો પોતાનો અવાજ આ *અર્જીમાં આગ્રહથી સામિલ રાખશે, અને સ્થળે સ્થળના દેશી અગ્રણીઓ આ બાબત નિરાળી અર્જીઓ પણ વેળાસર યુનિવર્સિટીપર મોકલી તે આ માગણી કબુલ રાખવામાં આવે ત્યાં સુધી જંપશે નહિ એમ અમે અમારા અંતઃકરણથી ઇચ્છિએ છિએ. તથાસ્તુ !

---

* પારસીઓની ભાષા સંબંધી એ અર્જીમાં લખ્યુંછે તે અવાસ્તવિક તો નથી, પણ ન લખ્યું હોનતો સારૂં, કેમકે તેની વિરૂદ્ધ એમાં લખવાનું વિશેષ કારણ અમને કાંઈ જણાતું નથી. હજી પણ અમેતો એ ફકરો કાઢી નાંખવાની ભલામણ કરીએ છિએ કે નકામો કુસંપ દેશીછાપામાં એ બાબત ઉભો થાય નહિ.